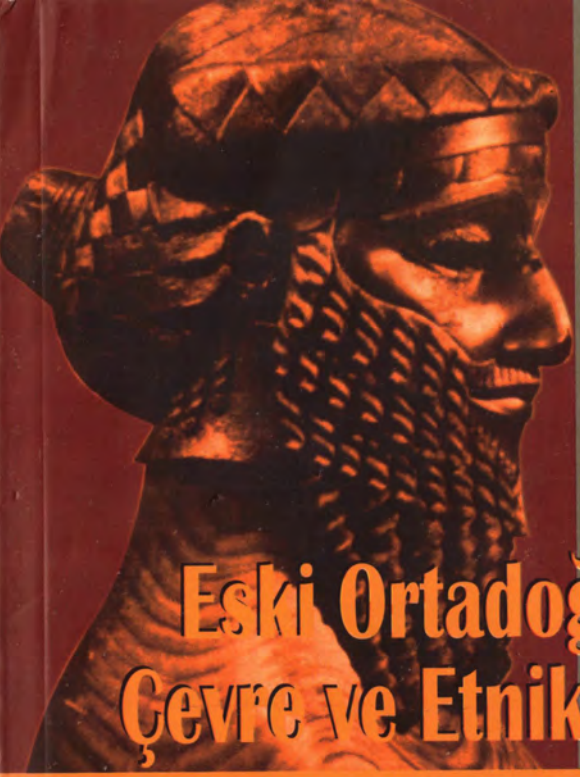

Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı

Pavel Dolukhanov

Çeviren: Suavi Aydın

İMGE kitabevi

P. Dolukhanov **Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı**

İMGE kitabevi

İMGE
kitabevi

Pavel Dolukhanov

Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı

Çeviren
Suavi Aydın

İMGE kitabevi

Pavel Dolukhanov
Environment and Ethnicity in The Ancient Middle East
ISBN 975-533-205-7
© İmge Kitabevi Yayınları, 1998
Tüm hakları saklıdır.
1. Baskı: Mart 1998

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Hasan Uysal

Kapak Tasarımı
Elvan Özsezgin

Dizgi
Mesut Seven

Kapak Baskısı
Kırali Matbaası 425 42 07

İç Baskı ve Cilt
Cem Ofset 385 37 27

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 65 32
İnternet: www. imge. com.tr
E-Posta: imge@www.imge.com.tr

İçindekiler

Şekil ve Harita Listesi 9
Tablo Listesi 12
Giriş 13

BÖLÜM 1 KURAMSAL SORUNLAR 30

BÖLÜM 2 BUGÜNKÜ EKOLOJİK VE ETNİK DURUM 63
İklim ve Bitki Örtüsü 73
Bölümleme 85
Halklar 86
Diller ve Etnik Gruplar 89

BÖLÜM 3 İLK YERLEŞME 96
Afrika Kökenleri 96
Ortadoğu Sahnesi 104
En Eski Doğu Akdenizliler 114
Son Buzul Dönemi 128
Neandertal 'İnsan' 136
Modern İnsan 144
Hangi Dili Konuşuyorlardı? 163

BÖLÜM 4 NEOLİTİK DEVRİM 187
Buzul Çağının Sonu 187
Epipaleolitik 189
Tarımın Doğuşu 205
İki Bilimadamının Öyküsü 235
Özet 251
Hint-Avrupalılar 255

BÖLÜM 5 TARİHÖNCESİ ÇİFTÇİLER VE KOMŞULARI 274
Holosen 274
Hassuna, Halaf ve Samarra 283
Kafkas Çiftçileri ve Avcıları 301
Doğu Bağlantıları 317
Sonuç 338

BÖLÜM 6 UYGARLIĞIN DOĞUŞU 348
Post-Optimum 348
İlk Kentler: Ubeyd, Urık 355
Taşlar Konuşmaya Başladığı Zaman 380
Kafkasya Gelişimi 402
Orta Asya'nın Mezopotamyası 412
Bunalım Çağı 427
Kral Mezarları 434
Kayıp Anayurdu Aramak 447
Orta Asya'nın Çöküşü 477
Küçülen İmparatorluklar 483
Sâmiler 493

SONUÇ 512

JEOLOJİK DÖNEMLENDİRME ÇİZELGESİ *(ç.n.)*

ÇAĞ	DÖNEM	DEVİR	G.Ö. (Milyon Yıl)
Prekambriyen 2.100	–	–	1.000-4.500
Paleozoik 360	Kambriyen		500-570
	Ordovikyen		425-500
	Siluryen		405-425
	Devonyen		345-405
	Karboniferyus		280-345
	Permiyen		225-280
Mesozoik 165	Trias		197-225
	Jura		135-197
	Kretasiyen		65-135
Senozoik 75	Tersiyer	Paleosen	55-65
		Eosen	38-55
		Oligosen	25-38
		Miyosen	8-25
		Pliosen	1,8-8
	Kuaterner	Pleistosen	10 bin-1,8 mil.
		Son	Bugün-10 bin

KISALTMALAR (ç.n.)

ç.n.	çevirenin notu
GÖ.	Günümüzden Önce
İÖ.	İsa'dan Önce
İS.	İsa'dan Sonra
ibid.	yukarıda adı geçen eser
et al.	ve diğerleri...
cal.	kalibre edilmiş
tak.	takriben

ŞEKİL VE HARİTA LİSTESİ

Şekil 0.1. Tümdengelim (Gardin 1987) ... 27
Şekil 1.1. Hedefe yönelik etkinlik (Mc Kay 1972) ... 36
Şekil 1.2. Kültürel bilginin iletimi (Bery 1992) ... 38
Şekil 2.1. Ortadoğu: Jeolojik yapı (Fisher 1978) ... 68
Şekil 2.2. Ortadoğu: Doğal Bitki Alanları (Fisher, 1978) ... 74
Şekil 2.3. Yabanî arpanın dağılımı (Zorahy 1979) ... 80
Şekil 2.4. Yabanî einkorn'un dağılını (Zorahy 1979) ... 82
Şekil 2.5. Hazar merkezi (Lisitsyna 1965) ... 84
Şekil 2.6. Ortadoğu: Doğal-ekonomik bölgeler ... 85
Şekil 2.7. Ortadoğu: Modern diller ve etnik gruplar ... 88
Şekil 3.1. İlk hominidlerin evrimi ... 100
Şekil 3.2. Oldowan taş aletleri (Weiss ve Mann 1981) ... 104
Şekil 3.3. Akdeniz pliyosen-pleistosen dönem iklim dalgalanmaları (Bertoldi et. al. 1989) ... 107
Şekil 3.4. Son buzul döneminde Karadeniz ve Hazar Denizi (Federov 1978) ... 110
Şekil 3.5. Karadeniz ve Hazar Denizi'nin üst Pleistosen dalgalanmaları (Federov 1978) ... 113
Şekil 3.6. 'Ubeydiye Yerleşmesi ... 115
Şekil 3.7. Latamne Yerleşmesi ... 121
Şekil 3.8. Doğu Akdeniz'de Orta ve Üst Pleistosen Jeokronolojisi ... 134
Şekil 3.9. Musteryen kronolojisi (Mellars 1986) ... 138
Şekil 3.10. Orta Negev'de üst Paleolitik yerleşmelerin dağılımı (Marks 1981) ... 147
Şekil 3.11. Üst Paleolitik bölgeleri ... 152
Şekil 3.12. Normal insan (A) ve Neandertal (B) gırtlaküstü bölgesi (Lieberman 1984) ... 166
Şekil 3.13. Ural dil ailesi ... 169
Şekil 3.14. Bask dilinin dağılım alanı ... 172
Şekil 3.15. Kafkas dillerinin dağılımı ... 174
Şekil 4.1. Mikrolit aletler ... 190

Şekil 4.2. Muşabyen yerleşmelerinin dağılımı (Henry 1989) 194
Şekil 4.3. Geometrik Kebaran gruplarının dağılımı (Henry 1989) 198
Şekil 4.4. Natufyen aletler (Henry 1989) 199
Şekil 4.5. Natufyen ve Harifyen yerleşmelerin dağılımı (Henry 1989) 201
Şekil 4.6. Ayn Mallaha yerleşmesi (Perrot 1974) 202
Şekil 4.7. Jeriko yerleşmesi (Bar-Yosef 1986) 206
Şekil 4.8. Magzaliye yerleşmesi (Bader 1989) 209
Şekil 4.9. Tel Magzaliye taş aletleri (Bader 1989) 215
Şekil 4.10. Jeriko evleri (Redman 1978) 217
Şekil 4.11. Jeriko duvarları ve kulesi (Bar Yosef 1986) 219
Şekil 4.12. Tel Magzaliye'de evler (Bader 1989) 221
Şekil 4.13. Obsidyen aletlerin dağılımı (Renfrew et. al. 1968) 223
Şekil 4.14. Çayönü evleri (Çambel 1981) 229
Şekil 4.15. Ortadoğu'daki ilk tarım yerleşmeleri 233
Şekil 4.16. V. Gordon Childe 236
Şekil 4.17. Doğal nüfus artış eğrisi (Birdsell 1975) 241
Şekil 4.18. N. I. Vavilov 244
Şekil 4.19. Tarıma alınmış bitkilerin çıkış merkezleri (Vavilov 1940'a göre) 245
Şekil 4.20. Çıplak altı sıralı arpa (J. Renfrew 1973) 246
Şekil 4.21. Einkorn buğdayı (J. Renfrew 1973) 247
Şekil 4.22. Emmer buğdayı (J. Renfrew 1973) 248
Şekil 4.23. Koyun ve keçi. Vavilov'a göre anayurtları (Alexeyev 1984) 250
Şekil 4.24. Hint-Avrupa dilleri. Çağdaş dağılımı 256
Şekil 5.1. Holosen sırasında sıcaklık ve nemlilik dalgalanmaları (Khotinsky et. al. 1991) 276
Şekil 5.2. Ortadoğu yerleşmelerinden elde edilen polen diyagramları (Henry 1989) 278
Şekil 5.3. Uzboy ırmağı (Gerasimov 1978) 280
Şekil 5.4. Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin seviyesindeki dalgalanmalar (Federov 1978) 283
Şekil 5.5. Çatalhöyük tapınakları (Mellaart) 286
Şekil 5.6. Tel Soto. Evler 289
Şekil 5.7. Yarım Tepe. Evler 290
Şekil 5.8. Samarra çanak-çömleği 293
Şekil 5.9. Halaf keramiği 296
Şekil 5.10. Yarım Tepe çanak-çömleği 298
Şekil 5.11. Halaf yayılımı (Copeland ve Hours 1987) 299
Şekil 5.12. Kafkasya Eneolitiği'nin yayılma alanı 302
Şekil 5.13. Kafkasya Eneolitiği. Evlerin biçimi 303
Şekil.5.14. Kafkasya Eneolitiği taş aletleri (Munchaev 1982) 305
Şekil 5.15. Kafkasya Eneolitiği çanak-çömleği (Munchaev 1982) 306
Şekil 5.16. Kafkasya Mezolitiği'nin dağılımı (Kol'tsov 1989) 310
Şekil 5.17. Kafkasya Mezolitiği mikrolit aletleri (Kol'tsov 1989) 312
Şekil 5.18. Batı Kafkasya Neolitik/Kalkolitik taş aletleri ve keramiği (Munchaev 1982) 315
Şekil 5.19. Zagros Neolitik yerleşmeleri (Hole 1987) 318

Şekil 5.20. Ceytun dağılım haritası (Kohl 1984) 321
Şekil 5.21. Ceytun evleri ve çakmaktaşı işlik yerleri (Masson 1971) 323
Şekil 5.22. Arav A yerleşmelerinin dağılımı (Kohl 1984) 324
Şekil 5.23. Namazgâh yerleşmesi (Kohl 1987) 327
Şekil 5.24. Tecen Deltası'nda tarımsal yerleşmelerin gelişimi (Khlopin 1964'e göre) 329
Şekil 5.25. Tecen ırmağı yöresinde hava sıcaklığı (Dolukhanov 1981) 330
Şekil 5.26. Namazgâh I. yerleşmelerinin dağılımı Kohl 1984) 331
Şekil 5.27. Cebel mağarasının taş aletleri (Masson 1956) 334
Şekil 5.28. Turan düzlüğündeki Neolitik/Kalkolitik 336
Şekil 6.1. Hazar Denizi'nin Holosen dalgalanmaları (Varushchenko'ya göre) 350
Şekil 6.2. Eridu tapınağının rekonstrüksiyonu 359
Şekil 6.3. Çeşitli mühürler üzerindeki semboller (Postgate 1992) 360
Şekil 6.4. Takriben 14 cm. uzunluğundaki Ubeyd heykelcikleri (Redman 1978) 361
Şekil 6.5. Ubeyd çanak-çömleği (Redman 1978) 363
Şekil 6.6. Susyana Ovası'ndaki yerleşmelerin dağılımı (Johnson 1987) 367
Şekil 6.7. Güney Mezopotamya'da Uruk yerleşmelerinin göreli boyutları 372
Şekil 6.8. Çivi yazısı işaretlerinin gelişimi (Postgate 1992) 375
Şekil 6.9. Güney Mezopotamya'da ilk Hanedan yerleşmeleri (Redman 1978) 378
Şekil 6.10. İlk yazı sistemleri (Redman 1976) 379
Şekil 6.11. Khafaje'nin planı ve Oval Tapınak (Huot et. al. 1990) 384
Şekil 6.12. İran Yaylası'nda Proto-Elam tabletlerinin dağılımı (Lamberg-Karlovsky 1978) 393
Şekil 6.13. Güneybatı Asya kültürel etkileşim örüntüsü (Kohl 1978) 394
Şekil 6.14. Devlet oluşumu modelleri (Maisels 1990) 398
Şekil 6.15. Kura-Aras çanak-çömleği (Masson 1966) 404
Şekil 6.16. Kura-Aras, Ermenistan'daki Mehlarblur yerleşmesindeki konutların planı (Kushnavera ve Chubinishvili 1970) 406
Şekil 6.17. Metsamor yerleşmesi 407
Şekil 6.18. Kura-Aras ve Khirbet el-Kerak (Sagona 1984) 409
Şekil 6.19. Namazgâh II yerleşmelerinin dağılımı (Kohl 1984) 413
Şekil 6.20. Altın-depe (Masson 1989) 414
Şekil 6.21. Yalangaç-depe (Khlopin 1969) 415
Şekil 6.22. Namazgah II keramiği (Masson 1966) 417
Şekil 6.23. Göksyır I yerleşmesinde sulama kanalları 419
Şekil 6.24. Margiana'daki Tunç Çağı yerleşmeleri (Kohl 1984) 420
Şekil 6.25. Tunç Çağı'nda Kelleli vahası 423
Şekil 6.26. Sapallı Tepe (Sarianidi) 425
Şekil 6.27. Troya II'nin planı (Huot et. al. 1990) 435
Şekil 6.28. Alacahöyük/Dorak. Prense ait mezar 436
Şekil 6.29. Maykop höyük mezar eşyaları: altın boğalar ve gümüş kaplar (Munchaev 1975) 438
Şekil 6.30. Batı Kafkasya'da Pshada Vadisi'ndeki dolmen 442
Şekil 6.31. Trialeti mezar hediyeleri (Kuftin 1941) 446

Şekil 6.32. GÖ. 9. binyılda Kuzey Karadeniz Düzlüğü 453
Şekil 6.33. GÖ. 6.-5. binyıllarda Kuzey Karadeniz Düzlüğü 468
Şekil 6.34. GÖ. 4. binyılın sonları-3. binyılın başlarında Kuzey Karadeniz düzlüğü 459
Şekil 6.35. 2. binyılın ortalarında Kuzey Karadeniz Düzlüğü 468
Şekil 6.36. Çukur Mezar kültür alanı (Merpert 1968; Mallory 1989) 472
Şekil 6.37. Mikhailovka zamandizini 473
Şekil 6.38. Namazgâh Vahası. Yazarın 1975'deki yüzey araştırmasına göre 479
Şekil 6.39. Namazgah Vahası Gözetleme Kulesi'nde deneme çukuru, 1975 (Dolukhanov) 480
Şekil 6.40. Sumbar mezarlığından çıkan mezar hediyeleri (Khlopin 1987) 481
Şekil 6.41. Hitit yerleşmeleri haritası (Macqueen 1975) 487
Şekil 6.42. İÖ. 8. yüzyılın ortalarında Urartu devleti (Piotrovsky 1959) 489
Şekil 7.1. Geç Pleistosen'de Ortadoğu 512
Şekil 7.2. Erken Holosen'de Ortadoğu 515
Şekil 7.3. İklimsel Optimum sırasında Ortadoğu 516
Şekil 7.4. Optimum Sonrası Ortadoğu 518

TABLO LİSTESİ

Tablo 3.1. Doğu Akdeniz'de paleolitik izleri 148
Tablo 3.2. Güneybatı Avrupa bölgelerinden elde edilmiş yerleşme verileri 156
Tablo 3.3. Rusya Ovası'ndaki bazı üst paleolitik yerleşmelerdeki ekonomik olarak önemli fauna 158
Tablo 4.1. Doğu Akdeniz'deki taş endüstrilerinin zaman dağılımı 192
Tablo 4.2. Mikrokalen tekniği uygulayan/uygulamayan toplulukalr 197
Tablo 4.3. Ayn Gazal yerleşmesi için nüfus tahmini 216
Tablo 4.4. PPNB yerleşmeleri 226
Tablo 4.5. Proto Hint-Avrupa dili fonolojisi 258
Tablo 4.6. Proto Hint-Avrupa dili ünsüz dizgesi 259
Tablo 4.7. Proto Hint-Avrupa dili: Bölgesel birimler 260
Tablo 4.8. Thomas Gankrelidze ve Vyacheslav Ivanov'a göre Hint-Avrupa dillerinin gelişimi 261
Tablo 5.1. Ceytun et diyeti tablosu 322
Tablo 6.1. Ubeyd evreleri 357
Tablo 6.2. ilk Mezopotamya belgelerinn içerik çözümlemesi 377

Giriş

Bu kitap esas olarak kendi şehrim olan St. Petersburg'ta (öteki adıyla Leningrad'ta) yazıldı. Yazmaya başladığım zaman SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'ndeki üyeliğim yirmi yılı aşmıştı. Bu enstitü, önceleri son Çar'ın amcası Grand Dük Michael'in sarayı olan etkileyici bir binadadır.

Bu enstitüye, Jeomorfoloji ve Kuaterner Jeolojisi çalıştığım Leningrad Üniversitesi Jeoloji Bölümü'nden mezun olduktan sonra, 1959'da katıldım. Bu sıralarda Profesör S. I. Rudenko, "çokdisiplinli" bir araştırma birimi olarak Arkeolojik Teknoloji Laboratuvarı'nı kuruyordu. Bu isim, Maddî Kültür Akademisi çerçevesinde N. Ya. Marr tarafından yapılan devrimden az sonra kurulmuş enstitülerin birinin adından doğmuştur. Uzun bir süre, enstitüde, en azından Leningrad'daki, tek coğrafyacıydım. G. N. Lisitzyna, Moskova'da bizim dalımızda çalışan ve Orta Asya'daki ilk tarım yerleşmelerinin jeomorfolojik ve etnobotanik araştırmalarını yöneten bir bilimciydi. İki Moskovalı jeomorfolog, Coğrafya Enstitüsü'nden A. A. Velichko ve Moskova Üniversitesi'nden G. N. Lazukov, Rusya Ovası'ndaki Paleolitik yerleşmelerinin jeokronolojik ve paleoekolojik araştırmalarını yapıyorlardı. Birkaç yıl sonra, Moskova'daki Coğrafya Enstitüsü'nden bir başka önemli coğrafyacı, N. A. Khotinsky, Orta Rusya'daki Mezolitik ve Neolitik yerleşmelerde paleoekolojik araştırmaları başlattı. Benim SSCB'ndeki bütün bilimsel kariyerim boyunca Moskovalı meslektaşlarımla işbirliği çok önemli olmuştur.

Bütün bu yıllar boyunca çalışmalarım beni, o sıralarda SSCB'nde çok sayıda önemli alan projesinin uygulandığı çeşitli yörelere götürdü. Ancak sonraları kendi projelerimi seçebildim.

Çok uzun bir zaman için, genellikle, Kola yarımadasından Kaliningrad (Königsberg) oblast'ına kadar SSCB Avrupası'nın kuzeybatı bölgesinin Mezolitik, Neolitik ve Tunç çağı üzerine yoğunlaştım. Letonya ve Pskov oblast'ındaki alan projeleri özellikle çok verimli olmuştu. Bu projeler Riga'dan (F. A. Zagorskis ve I. A. Loze) ve Leningrad Devlet Hermitaj Müzesi'nden (A. M. Miklyayev) arkeologların katılımıyla uygulandı. Bu çalışmaların sonuçlarını 1966'da mezun olduğum üniversitede sunduğum Felsefe Doktorası çalışmamda özetledim.

Daha sonra güneye kaydım. Beyaz Rusya, Ukrayna ve Moldavya'daki Mezolitik ve Neolitik yerleşmelerde birkaç mevsim çalıştım. Bu çalışmalar yerli arkeologlarla işbirliği içinde yürütüldü. M. M. Chernyavsky (Minsk), D. Ja. Telegin (Kiev), V. N. Stanko (Odessa), V. I. Markevich ve V. A. Dergachev (Kişinev) ile birlikte çalışmak çok tatmin ediciydi. Ukraynalı paleobotanikçilerle (özellikle G. A. Pashkevich ile) yapılan ortak çalışmalardan çok önemli veriler elde edildi. Bu veriler, sonrasında Bilim Doktorası çalışmamı oluşturmuş olan bir elyazmasında özetlendi.

Çok uzun bir zaman bu elyazmasını yayımlamaya çalıştım. SSCB'nde büyük bir akademik çalışmayı yayımlamak daima zor olmuştur (şimdi, *perestroika*'yla birlikte, gerçekten olanaksız hale geldi). Akademik kadro içinde yer alan herkes, 'planlar'ımızda koşulları belirlenmiş olduğu şekliyle, her yıl belirli sayfa sayısında ürün vermek zorundadır. İki ya da üç yılın sonunda, biraraya getirilen sayfalar bölüm yetkililerine sunulur ve az çok resmî müzakerelerden sonra, araştırma konusunun tamamlanmış olduğu bildirilir ve sözkonusu elyazması ofisteki dev kitaplığa merasimle konulurdu.

Bu elyazmalarından çok azı sonradan Nauka yayınevi tara-

fından yayımlanmıştır. Seçim neredeyse tamamen keyfiydi. Çeşitli nedenlerle benim elyazmalarım hiç seçilmedi. Eğer ilgililer başka bir tasarrufta bulunmadılarsa benim elyazmalarım da muhtemelen hâlâ Enstitü'nün morgunda toz topluyordur.

Kitabım batıda tamamen şans eseriyle tanındı. 1975'de Belgrad'da Prehistorik ve Protohistorik Bilimler Kongresi'ne katılmıştım (yurtdışına gitmek için izin aldığım ender fırsatlardan biriydi bu). Aralarında Colin Renfrew'un da bulunduğu önemli birkaç arkeoloğun da izlediği ilk kuramsal oturumda bildirimi okudum. Oturumdan sonra Renfrew, 'Arkeoloji'de Yeni Yaklaşımlar' dizisi içinde benim çalışmamı yayımlamayı önerdi. Birkaç yıl sonra kitabım Londra'da yayımlandı (Dolukhanov 1979). Gariptir ki bu çalışma, Rusya'da asla tam olarak basılmamıştır.

Yurdumda çalışmalarımı yayımlamak için bulabildiğim tek yol, o zamanlar Nauka Yayınevi'nin başlattığı 'Popüler Bilim' dizileri içinde basılmasını sağlamaktı. Bu dizi kapsamında, kamuoyunun ilgisini çekebilecek çeşitli konularda çok sayıda cep kitabı yayımlanmıştır.

Konulardan biri olarak Leningrad Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde bulunduğum sıralarda hazırladığım derslerden çıkardığım 'İnsanın Ortaya Çıkışından Neolitik Devrime kadar Tarihöncesi Coğrafyanın Panoraması'nı önerdim (Dolukhanov 1980).

Bu sırada alan çalışması yaptığım bölge, daha da güneye kaymıştı. 1971'de Orta Asya üzerinde çalışmaya başlamıştım. 1971 baharında I. N. Khlopin, beni Güney Türkmenistan'ın en gözde bölgelerinden biri olan Sumbar Vadisi'nde kazdığı etkileyici Tunç Çağı mezarlığına davet etmişti. İzleyen mevsimlerde Sumbar'da çalışmalarımı sürdürdüm. N. Ja. Shchetenko ile 1975'in sıcak baharında Kopet Dag eteğinde çalışırken, Namazgâh "gözetleme kulesi"nde derin bir sondaj açtık. Yakından geçen demiryolu hattından rahatlıkla görülen bu sondaj, kısa zamanda "Büyük Delik" takma adıyla anılmaya başlandı.

Orta Asya'da geçirdiğim son mevsim 1981 baharına rastlar. Sonra, içinde öğrencilerden oluşan küçük bir ekibin bulunduğu bir arabayla Hazar kıyılarının güneydoğu köşesine geçtim. Burada, içlerinde ünlü Cebel Mağarası'nın da bulunduğu birkaç mağarada sondaj çalışmaları yaptık. Yukarı Hazar teraslarında çok sayıda Paleolitik yerleşme bulduk.

Aynı sıralarda Kafkaslardaki araştırmalarıma başladım. Alandaki ilk mevsimimde doğu Gürcistan'da, efsanevî Kakhetia ilindeydim (Buranın ünü sadece enfes arkeolojik anıtlarından değil, ayrıca mükemmel şaraplarından da gelmektedir). Orada Gürcü arkeologlar Pitskhelauri ve Dedabrishvili'ye, Tunç ve Demir Çağı yerleşmelerinde yaptıkları kazılarda yardımcı oldum. Sonraki üç mevsimi Ermenistan'da geçirdim. Burada Emma Khanzadian'ın rehberliğinde çalıştım. Verimli Aras vadisine yayılmış olan ve iki dev volkanik koninin, doğuda Agaratz'ın ve batıda Türk sınırının ötesindeki karla kaplı Ararat'ın, gölgesinde bulunan birçok etkileyici yerleşmede çalıştık.

Ve sonra bir telefon geldi. Arayan Dilbilim Enstitüsü'nden profesör Leonhard Herzenberg'di. Esasında bu enstitü Maddi Kültür Akademisi'nin bir parçasıydı. Kendisi de bir dilbilimci olan N. Ya. Marr, bu enstitüyü insan kültürünün bütün yönlerini araştıran devasa bir araç olarak tasarlamıştı. Ardından bu enstitü bir dizi bağımsız enstitüye ayrıldı. Ancak uzun bir süre, 1920'ler ve 1930'larda, Sovyet Rusya'daki arkeoloji çalışmaları güçlü biçimde dilbilimine yönelmişti. Önemli hiçbir arkeolojik yayın, şeyh tarafından öne sürülen Yafes Kuramı'na* samimiyetsiz bir yaranma içine girmekten kaçınamıyordu. Marr'ın ölümünden ve onun Stalin tarafından 'vulgar bir Marksist' olarak

---

* Yafes terimi, Tevrat'ın Yaratılış bölümünde bahsi geçen Nuh'un oğlu Yafes'ten esinlenilerek, Dilbilimci Marr tarafından Hint-Avrupa ve Sâmî dillerinin geliştiği aşamadan önceki evreyi temsil ettiği ileri sürülen ve bir grup Kafkas, Anadolu ve Mezapotamya dilinden oluşan dil grubunu ifade etmektedir. Bu kuram, resmen reddedildiği 1950'ye kadar Soyvet dilbilimcileri arasında egemen olmuştur [ç.n].

'ölümsonrası' suçlandırılışından sonra arkeologlar arasındaki dilbilimsel ilgi aniden azaldı. Herzenberg, bizim toplantılarımıza arada sırada katılan az sayıda dilbilimciden biriydi.

'Hint-Avrupa seminerime küçük bir coğrafî giriş yapmanız mümkün mü?'

Tam olarak ne amaçladığını anlamamıştım ama kabul ettim.

O sıralar Dilbilim Enstitüsü, Bilimler Akademisi'nin ana yapılarının arkasındaki bir 18. yüzyıl ortası binasının üst katını işgal etmekteydi. Burası eski St. Petersburg'un en tuhaf binalarından biriydi. Önden bakıldığında iki katlı, girişin bulunduğu arka taraftan bakıldığında ise üç katlı bir yapıydı. Meşe kaplamalı büyük bir merdiveni çıktım ve kendimi yarım daire pencerelerden sızan ışıkla loş biçimde aydınlanan geniş bir odada buldum (bu pencerelerin yarattıkları görüntüye karşın, cephe duvarına açılışları yoktu). Odada, kitap raflarıyla ayrılmış çok sayıda sıranın varlığı yüzünden kolay hareket edilemiyordu. Birçok sıranın üzerinde kendi kitabımı görmek hoşuma gitmişti. Hepsinin kitabında üzerinde tarımın yayılışını gösteren haritanın olduğu sayfa açıktı.

Nitelikli dinleyicilerimi hayal kırıklığına uğrattığımı düşünüyorum. Aşağı yukarı bütün sorular bu harita etrafında dolaşıyordu. Herzenberg, 'bu haritanın Hint-Avrupa dillerinin dağılımına neredeyse kesinlikle uygunluk içinde olduğuna kanî misiniz?' diye sordu.

Diğer sorular daha özgüldü:

'Toharları nereye yerleştiriyorsunuz?' gibi...

Bütün bu sorular, o sıralar bana hiçbir şey ifade etmiyordu. Hint-Avrupalılar hakkındaki kavramlarım belirsizdi. Bütün öğrenciliğim boyunca Hint-Avrupalıların ilkin Karadeniz bozkırlarında ortaya çıktığını ve bütün yönlere oradan dağıldığını öğrenmiştim. Bu kuram, özellikle Marija Gimbutas tarafından kuvvetle savunulmuştu. İlk eğitimini de gördüğü Litvanya'da

doğan Gimbutas, sonradan ilk olarak Batı Avrupa'ya, oradan da Amerika'ya göçetmişti. Marija Gimbutas, hem batıda hem de doğuda Hint-Avrupalılar meseleleri konusunda önde gelen bir uzmandı. Balkanlarda çok sayıda arkeolojik araştırmayı yönetmiş, birçok kitap yazmış ve California Berkeley'de en önemli Hint-Avrupa araştırmaları merkezini kurmuştu. Gerçi o sıralarda Sovyetlerin göçmenlere karşı tavrı genellikle olumsuzdu ama Marija Gimbutas bunun istisnasını oluşturuyordu. Sık sık SSCB'ni ziyaret ederdi; kitapları çok beğenilir ve kuramı geniş ölçüde kabul edilirdi.

Sonra bu Karadeniz kuramı giderek sorgulanmaya başlandı. Neden Karadeniz bozkırıydı? İlk darbe Gamkrelidze/Ivanov kuramıyla geldi. İki dilbilimci, Tiflis'ten T. V. Gamkrelidze ve Moskova'dan V. V. Ivanov, ortak olarak yeni bir fonolojik sistem geliştirmişti. "Proto-Avrupalı anayurdunun Mezopotamya'nın kuzeyinde ve Kafkasya'nın güneyinde bir yerlerde olduğu" düşüncesi, bu sistemin temelini oluşturuyordu.

Kitabımın yayımlandığı o sıralarda bu yeni kuram yalnızca hatırı sayılır bir ilgi çeken birkaç kısa yayından biliniyordu. İki hacimli cilt halindeki kitap çıkınca (Gamkrelidze ve Ivanov 1984) bu etkinin kısmen azalması ise epeyce tuhaftır. İki bilimadamı, kavramlarını ayakta tutacak bütün olası savları biraraya getirmeye çalışıyordu. Ancak kendi özel alanlarını daha iyi bilen uzmanlar kaçınılmaz olarak birçok eksiklik bulmuşlardı. Ben de arkeolojik ve coğrafî savlarında çok sayıda yetersizlik bulmuştum.

İkinci şok Colin Renfrew'un kitabıyla geldi (Renfrew 1987). Muhtemelen şimdiye kadar bir arkeolog tarafından yazılmış olan Hint-Avrupa sorunuyla ilgili en etkileyici kitaptı bu. Colin Renfrew ilk kez olarak Proto Hint-Avrupa dillerinin dallanmasıyla tarımcı ekonominin yayılışı arasında ilişki kuran somut arkeolojik savlar ortaya koydu.

Belgrad Kongresi'nden sonra, düzenli olarak haberleşiyorduk. O sırada, sanırım bütün önemli yayınlar Cambridge'-

den bana ulaşıyordu. Ancak sonra bu iletişimin yoğunluğu giderek azaldı ama bu durumda Renfrew'un bir dahli yoktu. Bu kitap üzerinde ciddi olarak çalışmaya başladığım sıralarda içerideki statüm kötüleşmekteydi. Yurtdışına çıkmama izin verilmiyordu. Zannederim yollanan mektupların ve kitapların pek çoğu bana hiç ulaşmıyordu. Müsveddelerimi yazarken Renfrew'un kitabı hakkında hiçbir aşamada bilgim olmadı.

Sorunla gerçekten ilgilenmeye başladıktan sonra, SSCB'nin çeşitli yörelerinde toplanan dilbilim konferanslarına katılmaya başladım. Riga'da Baltların etnik tarihi konusunda katıldığım bir konferansı hatırlıyorum. Genelde yapıldığı gibi, üst Paleolitikle başlayarak tarihöncesi yerleşmelerin dağılımını gösteren bir dizi saydamı gösteriyordum. Sıra sorulara geldiğinde bir antropolog, Avrupa'daki Paleolitik yerleşmeleri haritada göstererek,

'Hint-Avrupalıları, Neolitik halklar olarak belirtiyorsanız bunlar kim?' diye sordu.

Ben de:

'Hangileri?' dedim.

O ise:

'Paleolitik halklar!' dedi.

Buna karşılık,

'Onlar ön...Hint-Avrupalılar' yanıtını verdim.

Muhalifim, 'fakat kesin olarak kim?' diye sorusunda ısrar etti.

Saydam üzerinde dikkatle, Hint-Avrupalı olmadığını bildiklerimi hatırlamaya çalışarak Orta Avrupa sahasını gözden geçirdim.

'Belki de Urallılar?' şeklinde fikrimi söyledim.

Antropolog, 'işte bu ilginç' dedi ve Dordogne'u göstererek 'peki bunlar kim?' diye sordu.

Daha az tereddüt ederek 'onlar da Basklar' dedim ve elimi Gürcistan'a doğru götürerek 've de Kafkasyalılar...' diye ekledim.

Ardından Gürcistan'a gittim. Tiflis Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde bildirimi okudum. Bu güzel kenti iyi biliyordum.

Babam orada doğmuştu; çocukken, savaş sırasında Leningrad kuşatıldığında orayı tahliye etmek zorunda kaldıktan sonra, iki yılımı akrabalarımla birlikte Tiflis'te geçirmiştim. Bu sefer şehir farklıydı: Rustaveli Caddesi'nde gösteriler, Üniversite'nin kapılarında ulusal bayraklarla bekleyen gözcü öğrenciler... Akademik sorunları tartışmak için uygun bir zaman değildi. Gene de bildirim büyük bir ilgiyle izlendi. İncelikle düşünülmüş önerileri ve eleştirileri nedeniyle Gürcü meslektaşlarıma teşekkür borçluyum.

Gürcistan'daki ve Rusya'daki en önde gelen Basko-Kafkas dilbilimi uzmanlarından olan V. Zytsar'a müsveddelerimi bıraktım. Bana geri geldiğinde bu elyazmasına çok sayıda not düşülmüştü. Dilbilimsel bir gerçeklik olarak Basko-Kafkas birliğinden emindi ama göçler, tarıma geçişin sonrasında, çok daha sonra ortaya çıkmış olmalıydı.

SSCB'ndeki son yılım epey cansıkıcıydı. *Perestroika* ile birlikte, merkezî denetimli çok etnik gruplu devletin bütün dokusu parçalanmaya başlamıştı. Son inceleme gezimi, 1989'un sonbaharında Ermenistan'a yaptım. Bir öğrenci grubuyla Ararat Vadisi'ndeki önemli bir Tunç Çağı merkezi olan Metsamor civarındaki alanda yüzey araştırmasına çıktık. Bir sabah çalışmaya giderken askerî bir devriye tarafından durdurulduk. Tanklar ve askerî araçlar yolu kapatmıştı. İç savaş başlamıştı.

Leningrad'a ulaşmayı başardık. Fakat benim şehrim de karışıklık içindeydi. Üniversite'den ve Bilimler Akademisi'nden birkaç blok ötede, Güzel Sanatlar Akademisi'nin yanında, Eski Petersburg'un güzel bir noktası olan Roumyantseff Bahçesi vardır. O sonbahar, 'aşırı yurtsever' Pamyat hareketi, toplantılarını orada yapıyordu. Milliyetçi paranoya benim şehrime kadar gelmişti.

Benim milliyetçiliğe karşı tavrım karışıktır. Milliyetçi hareketin yakın tarihte oynadığı rolü kabul etmekteyim. İlk çocukluk yıllarım II. Dünya Savaşı yıllarında geçti. O zamanlar

milliyetçi ya da daha çok yurtseverlik duygularımız epeyce yüksek düzeylere ulaşıyordu. Ama bunun yanında, bize Alman efendilerin köleleri olarak bakan Alman Nazilerinin milliyetçiliğini asla unutamadık.

Milliyetçilik konusundaki kitabında A. Smith (1971) Alman tipi milliyetçiliğin köklerini 19. yüzyılın ilk yarısının 'romantik' Alman felsefesinde bulur. 'Arkeolojik kültür' kavramının aynı felsefî ve tarihsel temelden bu zamanda doğmuş olması da hayli ilginçtir.

Yazarın sözleriyle (Smith 1971, s. 17) milliyetçiliğin 'organik' Alman türü, 'ulusal iradenin tarihteki edimlerine bağlı olarak kaderini biçimlendirmeye' muktedir ulus ilkesine dayanır. Ayrıca kültürün 'organik' benzersizliği ve 'siyasal mücadele yoluyla kendini gerçekleştirme' nosyonları ile bireysel iradenin 'organik devlet'in iradesi tarafından içerilmesi fikrini kapsamaktadır.

İleride, milliyetçi öğretinin temel ilkelerinin tarihöncesine, ilk etnik esaslı beylikler dönemine kadar izlenebildiğini göstermeye çalışacağım. Bu yapılar ve öğretiler genellikle toplumların ekonomik, siyasal ve ideolojik bunalımlardan geçtikleri dönemlerde ortaya çıkar. Etnik, milliyetçi ve ırkçı mitosların, olağan biçimde daha az ayrıcalıklı toplumsal gruplar arasında güçlü bir harekete geçirici gücü vardır. Etnik merkezci *(ethnocentric)* milliyetçi grupların üyeleri, aralarında güçlü bir tutunum ve yabancılarla ilişkilerde kültürel farklılık duygusuna sahiptir; grup değerlerine sadakatin ifade edilmesini beklerler. Nazizmin ve faşizmin en uç örneklerinde, bu değerler güce tapınmayı, devlete, Führer'e, partiye vs. kendini adamayı içermekteydi. Onlar Aryenlerdi, ırken daha üstün efendilerdi; rolleri Slavlar gibi daha az talihli grupların egemenliğini üstlenmekten ve Yahudiler ve Çingeneler gibi ötekilerin de yok edilmesinden ibaretti.

Komünist ideolojinin çöküşüyle, ideolojik boşluk koşullarında milliyetçi kavramlar hemen benimsendi.

1989'da, iki yıl sonra artık varolmayacak olan Sovyetler Birliği'ni terkettik. Bu satırları Newcastle'da yazıyorum. Burada bulunduğum üç yıl boyunca Britanya'daki çeşitli üniversitelerde ve öğrenim kurumlarında kitabın dayandığı ana kavramları tartışma olanağını elde ettim. Eğitimimdeki büyük açıkları hızla fark ettim; gerçi Leningrad'daki Arkeoloji Enstitüsü'nün kütüphanesi Sovyetler Birliği'ndeki en iyi arkeoloji kitapları koleksiyonuna sahipti (ve hâlâ öyledir) ama çok sayıda önemli yayının, bilhassa arkeolojinin kuramsal yönleriyle ilgili olanların birçoğu bulunmaz. Bu yüzden kuramsal meselelerin konu edildiği birinci bölümü tamamen yeniden yazdım. Diğer bölümlerde de önemli değişiklikler yaptım. Bu değişiklikler Rusya'da elime ulaşmayan yeni kitaplara dayanmaktadır. Newcastle Üniversitesi'nde ve Britanya'daki diğer birçok arkeolojik merkezde çalışan meslektaşlarımla yaptığım tartışmalar daha da önemliydi. Eski ve yeni bütün meslektaşlarıma derin bir şükran borçluyum; onların yardımları olmaksızın bu kitabı tamamlamam imkânsız olacaktı.

* * *

Neden Ortadoğu? Çünkü burası insan türünün evriminde özel bir rol oynadı. Bunu anlamak antropologların epeyce zamanını aldı. Arkeolojik kanıtlarla hominid gruplarının çok erken bir aşamada buraya sızdıkları gösterilmiş olmakla birlikte Ortadoğu ilk insanların ortaya çıktığı varsayımsal bölgenin içinde değildi.

Bu saha, 'Düşünen İnsan', Homo Sapiens'in ortaya çıkmasından sonra oldukça açık bir biçimde önemli hale geldi. Çok uzun bir süre burası modern insanın ortaya çıktığı yer olarak görüldü. Gerçi son veriler bu görüşü desteklememektedir ama çok önemli biyolojik ve toplumsal süreçlerin Paleolitik dönem sırasında burada gerçekleştiğine kuşku yoktur.

Ortadoğu sahasının özgül önemi, besin üretici bir ekonominin ortaya çıktığı ve ilk yayıldığı sıralara ilişkin çok fazla kanıt sunmasından ileri gelir. Giderek artan sayıda kanıt, ilk tarım ve hayvancılığa zemin hazırlayan bitki ve hayvanların büyük bölümünün (buğday, arpa, koyun, sığır, domuz ve muhtemelen köpeğin) bu sahada evcilleştirildiğini göstermektedir.

Çiftçiliğin ortaya çıkmasına karşılık gelen üretici güçlerin dramatik gelişimi, 'İnsan'ın çevreyle etkileşiminin örüntülerini çarpıcı biçimde karmaşıklaştırdı ve böylece de toplumsal, kültürel ve demografik alanlarda değişikliklere yol açtı. Ünlü Britanyalı prehistoryacı Vere Gordon Childe (1925; 1936) tarafından parlak bir biçimde 'Neolitik Devrim' olarak nitelendirilen bu uzun süreç çerçevesinde Ortadoğu, hem Avrupa'da hem de Asya'daki ekonomik ve kültürel gelişmeye aksedecek yeni etkileri yayan kilit saha oldu.

Şimdi giderek sorgulanan eski 'Doğu'nun üstünlüğü' *(Ex Oriente Lux)* düşüncesi Childe tarafından 1920 ve 30'larda yeniden canlandırılmıştı. Yeni kanıtlar Doğu'dan gelmiş olduğu düşünülen çok sayıda yeniliğin bağımsız olarak Avrupa'da keşfedildiği olgusunu gözler önüne sermektedir. Ancak önemli düzeltmelere karşın, iki temel kavram değişmeden duruyor: İlki, tarım ve hayvancılığın dünyanın diğer bölgelerinden önce Ortadoğu'da ortaya çıktığı; ikincisi ise uzun bir zaman için Ortadoğu'nun ekonomik, toplumsal ve kültürel yönlerdeki gelişmelerin diğer bölgelerdekinden önce ortaya çıktığı bir ilk uygarlık bölgesi olduğudur. Gelişmiş tarım ekonomisine dayanan ve karmaşık sosyo-politik örüntüleri ve yazı da dahil ileri bir kültürel üstyapıyı içeren kadim uygarlıklar, ilk kez burada, İ.Ö. 4. binyılda ortaya çıktı.

Bir soru doğuyor: Özellikle kültür alanında dikkati çeken bu hızlı ilerlemenin nedenleri neydi? Bildiğimiz gibi bu ilerleme kendi sınırlılıklarını da taşır. Özellikle kapitalist dönemin başlangıcında açıkça görülen sosyo-ekonomik gelişme düzeyinin

düşüşü, uzunca süren bir dönem boyunca bütün bölgenin toplumsal, ekonomik ve kültürel durgunluğuna yol açtı ve sonuçta 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında siyasal olarak batı uluslarına bağımlılığı getirdi.

Bilimadamları cevap bulma gayreti ile sürekli olarak çevre etkenine dönüp bakıyorlar. Bu açıdan, Ortadoğu'nun coğrafî kavram olarak yeterince açık olmadığı belirtilmelidir. Elinizdeki kitaba, Doğu Akdeniz kıyılarını, Arabistan'ı, Mezopotamya, Kafkasya, İran ve eski Sovyet Orta Asyası'nın güney kısmını dahil ettik. Böylelikle sınırlanmış olan söz konusu bölge birkaç büyük dağ sistemini içerir. Ancak bölgenin esas özelliği birbirlerinden alüvyal ve gölsel *(lacustrine)* ovaların oluşturduğu çöküntüler ile ayrılan yaylalar, yüksek ve orta yükseklikteki platolardır. Bölgenin büyük bölümü, aşırı yaz sıcaklarının ve düşük yağışın egemen olduğu kurak bir kuşağa yerleşmiştir. Dağ sıraları ile kurak iklimin birlikteliği elbette gezegenimizde ender görülen bir durum değildir. O halde, Ortadoğu çevresini benzersiz yapan nedir?

Bu sorunun muhtemel açıklamalarından birisi, doğal çevrenin evrimindeki özgüllüklerdir. Bu etken konusunda birbiriyle çatışan varsayımlar vardır. 1920 ve 1930'larda genellikle Ortadoğu ikliminin giderek kuraklaşma yönünde değiştiği düşünülmekteydi (Brooks 1922; 1926). Daha sonra, iklimin görece kararlı bir durum izlediği varsayımı kabul edildi (Lisitzyna 1965). Onun ardından, nemli ve kurak evrelerin birbirini izlediği bir seçeneği ortaya koyan yeni bir şema revaç buldu (Lamb 1966; Sawyer 1966). Giderek artan paleocoğrafî kanıtlar manzumesinin doğruladığı bu şemalar bu kitapta da benimsenmektedir.

Ortadoğu çevresinin çarpıcı çeşitliliği ve peyzajındaki mozayik örüntü, onun ikinci temel özelliğini oluşturur. Dağlar, yamaçlar ve platolar ovaları çevreler; kurak çöller verimli vadi ve vahaları kuşatır. Bu örüntü, tarihöncesi insan gruplarının etkin

bir şekilde uyarlanmasını özendirmiştir: Tek bir toplumsal birim çeşitli ekolojik eşiklerde muhtelif kaynakları kullanmayı becerebilmiştir. Bu durum, geniş ölçekli göçlere girişmeksizin geçimi kolaylaştırıcı dönüşümleri olanaklı kılmıştır. Mozayik peyzaj örüntüsü ise önemli bir avantaj daha sağlamaktadır: Belirli bir arazi biçimini işgal eden bir toplumsal grup, çeşitli dış temaslar olanağı saklı olmak kaydıyla, dış dünyadan tamamen yalıtılmayı temin edebilmiştir. Bunun iki önemli istisnasını iki geniş alüvyal düzlük oluşturmaktadır: Güneyde Mezopotamya ve kuzeyde Turan düzlüğü. İleride göreceğimiz gibi, her iki bölgenin de kültürel ve ekonomik olarak çevresindeki tepelik bölgeler ve çöllerle ilişkisi olmuştur.

Ortadoğu bölgesinin üçüncü özelliği, onun üç kıtanın, Avrupa, Asya ve Afrika'nın, birleşme noktası olmasıdır. Kendi kimliğini korurken bile bölge daima kıtalar arasında bir bağlantıyı meydana getirmiştir. W. B. Fisher'in (1978: 6) sözleriyle, 'Ortadoğu, Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasındaki büyük temas yüzeyi olarak kabul edilebilir. Ortadoğu hem halkların hem de fikirlerin içinde gidip geldiği bir koridordu... Buna bağlı olarak Ortadoğu bölgesinin benzersizliği büyük ölçüde değişebilirliğine ve mozayik arazi örüntüsüne; yalıtılmışlığıyla ulaşılabilirliğinin bir arada oluşuna bağlıdır'.

Çevrenin bölgenin sosyo-ekonomik evrimine etki etmesini sağlayan düzenek, canlı tartışmaların nesnesi olmayı sürdürmektedir.

Ana fikri, çevrenin geniş ölçüde insan davranış biçiminden sorumlu olduğu iddiasını taşıyan determinist yaklaşım, şimdi akademik toplum tarafından genellikle doğru bulunmamaktadır. Her ne kadar çevre insanların etkinlik doğrultularına yön verse de insanların kendi yaşam biçimlerini belirlediğini söyleyen ve 'olasılıkçılık' *(possibilism)* adı verilen bir başka görüş de, aynı şekilde terkedilmiş gözüküyor.

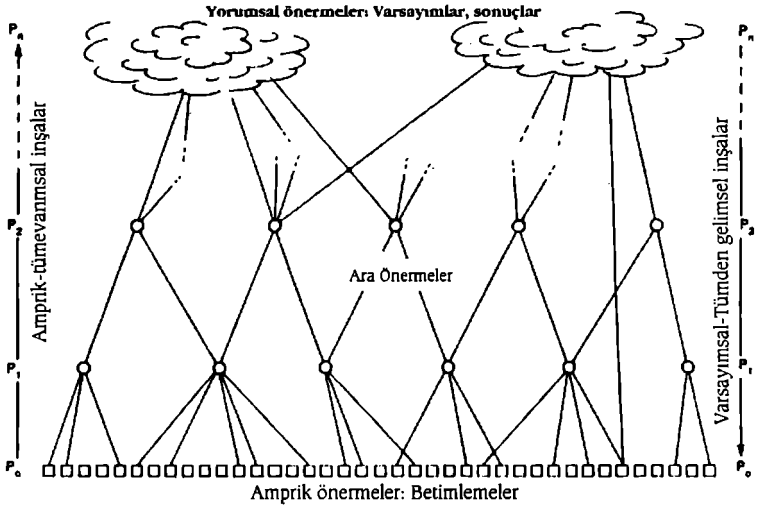
Çağdaş coğrafya ise, çevreyi, bir yandan, zaman ve uzam-

da değişen doğal kaynakların ortamı, öte yandan, varoluşundan beri geçici, uzun erimli ya da geriye döndürülemez değişmelerin öznesi olan insan etkinliğinin sahası olarak gözlemleme eğilimindedir.

Tarihöncesi ve ilk tarihsel toplumların doğal çevre ile etkileşiminin bütün vecheleri arasından en önemlisini, etnik birimlerin ortaya çıkışında doğal etkenlerin rolünü, seçtik. Paleolitiğin avcıları, Neolitiğin çiftçi ve çobanları; ilk sınıflı toplumların savaşçıları ve zanaatkârları, bunların hepsi ayrı etnik gruplara mensuptular ve farklı diller konuşmaktaydılar. Bu etnik yapılar ve diller, kendilerini kayıt altına alan yazılı kaynaklardan çok daha önce ortaya çıktılar...

Tarihöncesi arkeolojisinin şimdi hızlı bir gelişme içinde olduğu; bunun en azından, kısmen, çok gelişmiş yeni çözümleme araçlarıyla çalışmaya başlamasından kaynaklandığı söylenmelidir. Her yıl, çoğu sansasyonel olan yeni keşifler yapılmaktadır. Bu yeni keşifler, daha önceden kesinlikle geçerli sayılan kuramların ve paradigmaların yeniden gözden geçirilmesine yol açmaktadır. Bu durum, prehistoryanın çeşitli aşamalarına ilişkin mevcut varsayımların geçerliliği konusunda zorunlu sınırlamalar getirmektedir. Elinizdeki kitapta yazar, çeşitli varsayımların sunmuş olduğu kanıtları göstermeye ve mümkün olduğu ölçüde onların alternatif çözümlerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Çağdaş bilim, tarihöncesi Ortadoğusu'nun etnik tarihine ilişkin üç esas kanıt kaynağını kullanmaktadır. Bu kayıtlar, arkeolojiden, dilbiliminden ve fizikî antropolojiden sağlanmaktadır. Bu alanlar, geçmişteki insan davranışlarının farklı belgeleriyle ilgilenen bağımsız disiplinlerdir: Bu farklı kayıtlar, maddî etkinliğin fosil ('arkeolojikleşmiş') kalıntıları, (hem çağdaş dillerin özelliklerine hem de eski olanların yazılı belgelerine dayanarak yeniden inşa edilen) konuşma yetisine ilişkin fosil kalıntıları ve insan bedeninin fosil kalıntılarıdır. Bütün bu disiplin-

Şekil 0.1. Tümdengelim: Deneysel önermelerden yapısal imgelere, a priori modellere ve varsayımlara, bu model ve varsayımların deneysel doğrulamasına ve bunlar dolayımıyla yeni kuram ve açıklamaların inşasına (Gardin 1987).

ler, kendilerine ait ve birbirleriyle kolaylıkla karşılaştırılamayacak araştırma yöntemlerini ve inceleme birimlerini incelikle geliştirmişlerdir. Bu disiplinlerin hiç birisinin de, yalnızca kendi belgelerine ve yöntemlerine dayanarak etnogenesis sorununu çözme kabiliyetine sahip olmadığı söylenebilir. Bu sorunun üstesinden, yalnızca, her üç disiplinin araçlarını kullanarak ve geçmiş çevreye ilişkin verileri gerektiği gibi değerlendirmeye katarak, çokdisiplinli bir yaklaşım temelinde gelinebilmektedir. Elinizdeki kitap, bu tür bir yaklaşımın ürünüdür.

Bu giriş bölümünün sonunda, bir başka önemli noktayı belirtmek gerekmektedir. Çok iyi bilindiği gibi (Pap 1963) bilimsel temellendirmede esasen iki yolu izlemektedir: 1) Deneylerden tümevarımsal modellere ve bu modellerden bilimsel

açıklamalar yapmaya doğru giden tümevarım yolu; 2) Deneysel önermelerden yapısal imgelere ve *a priori* model ve varsayımlara, bu model ve varsayımların deneysel doğrulamasına ve buradan da yeni kuramların ve açıklamaların inşasına giden tümdengelim yolu (Gardin 1987) (Şekil 0.1). Bu kitapta ben, bu yolların en vaatkârı olan ikinci yolu izlemeye çalıştım.

Bu kitabın yapısı, ikinci işleyişe uygun olarak örülmüştür. Birinci bölüm, geçmişteki etnogenetik süreçlerin yeniden kurgulanmasıyla ilişkili kuramsal sorunlara ayrılmıştır. Bu bölüm, etnogenetik süreçlerdeki ana düzenlilikleri betimleyen a priori bir modelin öğelerini ve temel kavramların tanımlarını vermektedir. İkinci bölüm, Ortadoğu'nun bugünkü ekolojik ve etnik yapısı hakkında temel bilgileri içermektedir. Onları izleyen bölümler ise farklı zaman dilimlerine yayılan ekolojik, arkeolojik ve antropolojik verileri, bu verilerin ampirik yorumlarıyla birlikte, kapsamaktadır. Sonuç bölümünde, tarihöncesi ve ilk sınıflı toplumlardaki etnogenetik süreçlerle ilgili genel kuram geliştirilmiştir.

Teşekkürler

Ross Samson, cesaret veren ve yardımcı olan bir editördü. Miss Sandra Hooper, illüstrasyonların hazırlanmasında bana profesyonel olarak en çok yardım eden kişiydi. Arkadaşlarımdan ve meslektaşlarımdan bazıları, metni sabırla okuyarak bana değerli tavsiyelerde bulundular ve İngilizcemi özenle düzelttiler. Kirsty Cameron'un metni temize çekmesi, metnin dilini uygunsuz birçok unsurdan korumuş oldu. Özellikle, Durham Üniversitesi Rusça Bölümü Başkanı Dr. Elisabeth Warner'a, Newcastle Üniversitesi Eski Eserler Müzesi'nden Miss L. Allason-Jones'a, şimdi Sheffield Üniversitesi'nde yüksek lisans tezini hazırlayan eski öğrencim Mr. N. E. Teed'e, Newcastle

Üniversitesi Arkeoloji Bölümü mezuniyet sonrası öğrencisi Mr. R. Carlton'a ve Newcastle Royal Grammar School Coğrafya Hocası Mr. D. A. Wilson'a şükran borçluyum.

Kaynaklar

Brooks, C. E. P. 1922. *The Evolution of Climate.* London: Benn.

Brooks, C. E. P. 1926. (1962). *Climate Through the Ages.* New York: Dovel Publ.

Childe, V. G. 1923. (1958, 6. bas.). *The Dawn of European Civilization.* New York: A. Knopf.

Childe, V. G. 1936. *Man Makes Himself.* New York: Oxford University Press.

Dolukhanov, P. M. 1979. *Ecology and Economy in Neolithic Eastern Europe.* London: Duckworth.

Dolukhanov, P. M. 1980. *Geografija Kamennogo Veka* (Taşçağının Coğrafyası). Moskow: Nauka.

Fisher, W. B. 1978. *The Middle East* (A Physical, Social and Regional Geography), 7. basım. London: Methuen.

Gamkrelidze, T. V. ve V. V. Ivanov 1984. *Indoevropeiski Yazyk i Indoievropeitsy* (Hint-Avrupa Dili ve Hint-Avrupalılar), Cilt 1 ve 2. Tblisi: University Press.

Gardin, J-C. 1987. "Expert Systems and Scholarly Publications". *The 5th British Library Annual Research Lecture.* The British Library.

Lamb, H. H. 1966. *The Changing Climate.* London: Methuen.

Lisitzyna, G. N. 1965. *Oroshaemoe Zemledelei Epokhi Bronzy na Iuge Turkmenii* (Güney Türkmenistan'da Tunç Çağı Sulu Tarımı). Moscow: Nauka.

Pap, A. 1963. *An Introduction to the Philosophy of Science.* London: Eyre and Spottiswoode.

Renfrew, A. C. 1987. *Archeology and Language.* The Puzzle of Indo-European Origins. London: Jonathan Cape.

Sawyer, J. S. (ed.) 1966. *World Climate from 8000 to 0 B.C.* London: Royal Meteorological Society.

Smith, A. D. 1971. *Theories of Nationalism.* London: Duckworth.

Bölüm I

Kuramsal Sorunlar

Bilimsel bir disiplin olarak arkeolojinin en önemli işlerinden biri, tarihöncesinde ve ilk tarih çağlarında vuku bulmuş olan toplumsal, kültürel ve etnik süreçlerin yeniden kurgulanmasını içermektedir. Bu yeniden kurgu, uzun bir zaman boyunca büyük alanları etkisi altına almış bulunan geniş ölçekli süreçleri olduğu kadar, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmede bölgesel birimlerin tanıtımını da anlatmaktadır.

Had safhada karmaşık olan bu iş, bugün geldiği noktada doyurucu biçimde çözümlerini ortaya koymuş sayılamaz. Araştırmanın bugün geldiği noktada soruna farklı yaklaşımlardan ve şimdi çoğu kabul edilebilir görünen bazı geçici çözüm ve varsayımlardan bahsedebilmekteyiz.

Arkeolojik verilerin yorumsal incelemesi yapıldığında birkaç temel kuramsal kavramın üzerinde durmak zorunlu olmaktadır.

İlk temel fikir, *Homo*'nun toplumsal bir varlık olarak belirişinden bu yana insan nüfusunun toplumsal sistem oluşturan sayısız biraraya gelişlerden oluştuğunun kabulüdür. Bir tanıma göre (Caplow 1964: 1) toplumsal sistem 'karşılıklı etkileşim yo-

luyla insanlar arasında kurulmuş bir dizi ilişkiyle özdeş bir özelliğe sahip insanlar kümesidir.'

İnsan topluluklarının veya toplumsal sistemlerin oluşumu, bir dizi biyolojik ve toplumsal etkene bağlıdır.

Biyolojik düzlemdeki temel birim nüfustur. Odum'un tanımına göre (Odum 1971) nüfus, hem biyolojik hem de biyolojik olmayan öğeleri içeren belirli bir etkileşim tipi çerçevesinde, tanımlanmış bir çevrede sınırlı bir alanda yaşayan bir türe mensup bireylerin toplamıdır. Gıda kaynaklarının elde edilebilirliği, doğurganlık-verimlilik-ölümlülük oranları, avcı ile avı ve diğer etkileşim tiplerine dayanan matematiksel modeller nüfus yoğunluğunu hesaplamayı olanaklı kılan yollardandır.

Irk, nüfus üstü düzlemde insan toplumunu sınıflandırmakta kullanılan (ve kötüye kullanılan) temel birimlerden biridir. Irksal farklılıklar, biyolojik ve toplumsal etkenlerin birarada oluşturduğu bir sonuçtur. Irk kavramı, tamamen ampirik bir kavramdır. Terimin kesin bir tanımını bulmak olanaksızdır. Bir çok durumda bu, az ya da çok gevşek birçok değişken dizisine dayanmakta ve sonuçta bunlar ırk sınıflamalarında önemli çelişkilere yol açmaktadır.

En önemli değişkenler arasında morfolojik (kafatası, yüz ve vücut ölçümleri) ve fizyolojik (göz, deri ve saç rengi) olanlar yer almaktadır. Çalışmalarda kullanılan çağdaş moleküler yöntemler ilkin kan ve idrar tahlillerindeki tek gen özellikleriyle başlamıştır. Sonra kan grupları kromozom dizileri içindeki gen dizilerine dayanılarak tanımlanmıştır. Kan gruplarının yanısıra, aminoasitlerde genetik yapının belirlediği farklılıklar ayrıştırılmıştır. Günümüzde geliştirilen moleküler yaklaşım esas çalışma nesnesi olarak temel genetik maddeyi, DNA'yı tercih etmektedir (Renfrew 1992).

Irkların ortaya çıkışı, evrimi ve sınıflanması ile ilişkili araştırmaların başlangıç aşamasında olmasına karşın, bazı geçici sonuçları formüle etmeye çalışabiliriz. Birincisi, modern *Homo*

sapiens sapiens'in başlangıçta sınırlı bir alanda (Afrika'da) evrimleştiği ve genellikle oradan dünyaya yayıldığı giderek açıklık kazanmaktadır. İkinci sonuç, modern ırkların insan evrimindeki ardışık aşamaların yansıması olarak görülmemesidir; bütün ırklar, *Sapiens* öncesi dönemde morfolojik ayrışmalara ait kanıtlar olmakla birlikte, tek bir türe, *Homo sapiens sapiens*'e aittir (Molnar 1983). Üçüncüsü, ırkların ortaya çıkışının ve evriminin büyük ölçüde çevreye uyarlanmanın etkisi altında olduğudur. Bu süreçler aynı zamanda geniş ölçüde karışma, yalıtılma vs.nin sonucu olan tamamen biyolojik bir aktarıma (genetik kalıtıma) bağlı olmuştu. Bu etkenler de, kendi adlarına, çoğu zaman toplumsal olarak biçimlenmiş evlilik uygulamaları ile düzenlenmişti. Dobzhanski (1962: 270) şöyle yazmaktadır: 'Irksal farklılıklar, insanların yaşadıkları fiziksel ve toplumsal çevrelere uyarlanmaları şeklindeki bir doğal seçilim yoluyla ortaya çıkmış olmalıdır.'

En azından yerel ırkların, avcı-toplayıcıların tarımsal üretime girişi gibi, besindeki değişmelerin ürünü olduğu belirtilmiştir.

İnsan toplumunun uzamsal ve hiyerarşik ayrışımından doğan çeşitli sınıflama birimleri öncelikle toplumsal etkenlere bağlı olmuştur. Geri kalan canlılar evreninden insanları ayıran ana özellik, toplumsal yaşam alanında yer almaktadır. Marx ve Engels'in gösterdiği gibi, toplumsal olarak örgütlenmiş üretim etkinliği insanın toplumsal davranışının özünü biçimlendirmektedir.

Tarihöncesi toplulukların toplumsal örgütlenmesinin kavranması arkeolojik araştırmadaki ana önceliklerden biri haline gelme eğilimindedir. Bu sorunun çözümlenmesinde C. Renfrew (1982) geçmiş toplumların büyük bölümüne uygulanabilen bir kaç temel varsayım ortaya koymuştur. 1) Temel toplumsal grup bir bölge içindeki bireylerin daimî birlikteliği *(habitual association)* ile tanımlanır. 2) İnsanın toplumsal örgütlenmesi

doğası gereği dilimlenmiştir: insanın uzamsal örgütlenmesi bu yüzden hücresel ve modülerdir. 3) Temel toplumsal grup kendi başına yalıtık değildir, dönemsel aralıklarda biraraya gelen daha büyük gruplarla bağlantılıdır. 4) İnsan toplumunun yapısı çoğu zaman hiyerarşiktir. İnsan örgütlenmesi bu yüzden katmanlıdır.

Melanezya'daki ilk araştırmalarına dayanarak Elman Service'in (1962) ortaya koyduğu hiyerarşi modelinden türeyen ve Batı'da arkeologlar tarafından en çok kullanılan toplumsal birimler, takım *(band),* kabile, beylik *(chiefdom)* ve devlettir. Kabul etmek gerekir ki takım ve kabile gibi toplumsal birimleri arkeolojik kayıtlardan kavramak imkânsız değilse de çoğu kez zordur. Tersine, aşiretleri tanımlama daha verimli olmaktadır ve bu kavram arkeolojik verilere dayanan toplumsal yorumlarda geniş ölçüde kullanılmaktadır.

Marksist kökenli Rus etnografyacıları tarım öncesi topluluğu tanımlanabilir en eski toplumsal birim olarak görme eğilimindedirler. Kabo'ya (1986) göre bu, esas olarak belirli bir alandaki doğal kaynakların ortak mülkiyetine dayanan bir üretim birimiydi. Bu birim, içinde tarihöncesi dönem boyunca temel toplumsal hücre olarak kalan çekirdek aileler bulunan belirli sayıdaki klanlardan oluşmaktaydı. Dışevlilik ilkesiyle ilişkili olarak karı ve koca farklı klanlardandı; klanın üyeleri ise ortak bir atadan indiklerini kabul etmişlerdi.

Toplumsal fenomenin uzamsal örgütlenmesine dair farklı bir yaklaşım ağ çözümlemesinin savunduğu yaklaşımdır (Mitchell 1974). Bu yaklaşımda toplumsal ağ, içinde kişiler arası bağların her türlü grup üyeliği tanımından daha önemli olduğu sınırlanmamış toplumsal ilişkiler alanları olarak görülmektedir.

Toplumsal ağ kuramının son bir gelişmesi, toplumsal iktidar modelinde ortaya çıkmıştır (Mann 1986). Bu modelde insan toplumları, bireylerin ve grupların toplumsal iktidarı insanlar ve kaynaklar üzerinde etkili olacak şekilde harekete geçirdiği,

'çoklu, birbirinin üzerine biriken ve kesişen iktidar ağlarından oluşmuştur' diye tanımlanır. Birbirinden bağımsız dört iktidar kaynağı gösterilmektedir: 1) ideolojik; 2) ekonomik; 3) askerî ve 4) siyasî. Mekânın denetimi fikrinin, toplumsal iktidarın en altında yer aldığı belirtilmiştir.

Büyük uzamsal toplumsal birimlerden söz ederken Cheboksarov ve Cheboksarova (1971) tarafından ortaya konulmuş bir 'tarihsel-etnografik alan' kavramını anmalıyız. Yazarlar bu birimi, kültürde ortak özelliklerin ortaya çıkmış olduğu, sosyo-ekonomik gelişme, sürekli bağlar ve karşılıklı etki bakımından benzerliğin hâsıl olduğu bir bölge olarak görürler. Bu bağlamda burada 'ethnos' kuramında hayatî önemi olan bir kültür kavramıyla karşılaşıyoruz.

Kültür nosyonunu tartışan birçok yayının deneme niteliğindeki çözümlemesi (Kroeber ve Kluckhohn 1952 ile Berry *et al.* 1991'e dayanan) aşağıdaki tanımları ayrıştırmaya izin verir:

1. Betimsel kültür tanımı: Kültür, insan etkinliğinin ve onun sonuçlarının 'kapsamlı bir bütünü' (Kroeber 1948: 9; Herskovits 1948: 17); 'birbiriyle etkileşim içindeki ya da ötekinin davranışını koşullayan iki ya da daha çok kişinin bilinçli ya da bilinçsiz etkinliği çerçevesinde ortaya çıkmış ya da değiştirilmiş bulunan herşeyin nihaî toplamı'dır (P. Sorokin 1962: 3; Bromley 1983: 17).

2. Uyarlanma olarak kültür: Bedendışı uyarlanma araçları (L. White 1959); her bir sistemin ekolojik kuruluşundaki değişmeler kültürel değişme süreçlerini harekete geçiren ilk nedensel durumlar (Binford 1972); toplumsal grupların sınırlarını aşan kültürel, ekolojik ve demografik verilerin bilgi mübadelesi öğesi olarak ritüel (Rappaport 1977); insan ile çevre arasında kurulmuş bir köprü olarak kültür (Tilley 1981: 370).

3. Yapısal tanımlar: Kültürü simgeler (semiyotik) sistemi olarak (Lévi-Strauss 1958; Yu. Lotman 1967: 30-9) ya da simgelerle kazanılmış yahut aktarılmış davranış örüntüleri (Kluck-

holın 1962: 73) olarak tanımlarlar.

4. Normatif tanımlar: Kültürü bir insan grubunun etkinliğini yöneten paylaşılmış kurallar olarak tanımlar.

5. Psikolojik tanımlar: Uyum, sorun çözme, öğrenme ve alışkanlıklar gibi psikolojik özellikleri vurgularlar.

6. Tarihsel tanımlar: Kültür bir toplumsal bellek, miras, bir gelenekler birikimidir.

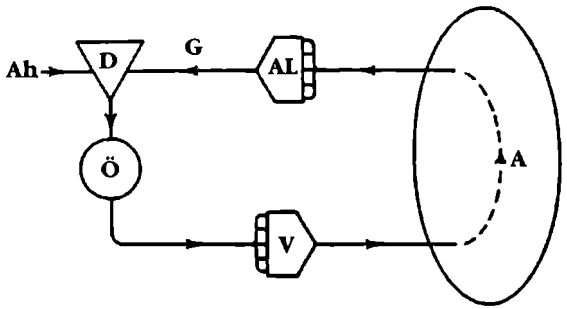
Görüldüğü üzere son kültür tanımı bellek kavramını bilişsel psikolojinin ortaya koyduğu gibi kullanmaya tatminkâr biçimde yaklaşabilmektedir. Psikologlar (Keppel 1968; Velichkovsky 1982) insan belleğinde üç yapısal özellik saptarlar: Duyuşsal bellek, kısa erimli bellek ve uzun erimli bellek. İlk ikisi doğrudan doğruya denetim ve karar verme işlevleriyle ilişkilidir. Aynı zamanda bir uyarlanma niteliğini de ortaya koyarlar. Bunlara ayrıca araçsal işlevler de yüklenebilir.

Uzun erimli bellek ise, duyuşsal ve kısa erimli olanın tersine, esas olarak semantik bilginin deposu olarak kabul edilir. Toplumsal-normatif, anlamlandırıcı ve bilişsel işlevler görür. Uzun erimli belleğin aynı zamanda etnik ayrıştırmayı sağlayan *(ethno-differentiating)* işlevleri yüklendiği de kabul edilebilir.

Sunulan 'bellek' modeli yukarıda verilen kültür tanımlarındaki açık karşıtlıkların üstesinden gelir gibi görünmektedir. Bu bakımdan geniş anlamıyla kültür, özgül bir insan etkinliğini yansıtan ve 1) büyük ölçüde çevreye uyarlanmayı sağlayan kısa erimli bir denetim mekanizması ile 2) öncelikle anlam bilgisine (semantik) ilişkin bilginin uzun erimli depolanmasını ihtiva eden sembolik (anlamsal) bir sistem olarak görülebilir. İkincisi, çoğunlukla ayrı toplumsal birimler içinde biçimlendirilir.

Görülebileceği gibi, kültürün 'bellek' modeli, kültürel bilginin iletimi kavramıyla sıkı bir ilişki içindedir.

Kültürel bilginin biriktirilmesi ve iletimi, insanın toplumsal davranışının kilit öğesi olarak görünmektedir ('toplum yalnızca iletim yoluyla, iletişim yoluyla varoluşunu sürdürmez; ama ta-

Şekil 1.1. Hedefe yönelimli etkinlik (McKay 1972).

mamen iletim içinde, iletişim içinde varolduğu söylenebilir': Dewey 1929: 209). Modern sistemler kuramı yaklaşımına göre, 'organik sosyokültürel sistemler' bilginin iletim düzeyine bağımlı karmaşık yapılar şeklinde örgütlenmiştir (Buckley 1967: 47).

Bu açıdan bakıldığında Bilgi Kuramı'nın* bazı temel kavramlarına eğilmek gerekmektedir. McKay'ın (1972: 8) yazdığı gibi, 'bir olayın bilgisini edinmemiz, daha önce bilmediğimiz ya da inanmadığımız birşeyi bilmemize ya da ona inanmamıza yol açar'. 'Her olası işaret karşısında seçilmesi gereken tepkiyi gösteren kurallar kümesi kod sistemi olarak bilinmektedir' (*ibid.* 9).

McKay (*ibid.* 17), organizmalar arasındaki iletişimi incelerken, iletişim ediminde organizmanın, 'olgular'ın sunumunu düzene sokmak, öte yandan 'öncelikler'i 'yetenekler'e göre düzenlemek için (sözlü ya da başka türden) bir aracı kullandığını düşünmenin mümkün olduğunu da belirtmektedir. Bu tespite göre eylemi yapanın eylemi, genellikle 'iletme' *(communicating)*, 'bir mesaj yollama' ya da 'bir işaret üretme' olarak tanımlanır.

---

* Burada "Bilgi Kuramı" epistemoloji olarak anlaşılmamalıdır. "Bilgi" sözcüğü *information* karşılığında kullanılmaktadır [ç.n].

'Hedefe yönelimli etkinlik için temel akış şeması'nda McKay (bkz. Şekil 1.1) 'eylem alanı'nda (A) icra edilen, A'nın durumuna ilişkin bir gösterge (G) sağlayan alıcı sistem (AL) tarafından izlenen verici sistemini (V) ayrıştırmaktadır. Bu verici sistem, kendi içinde pek de iyi bir uyumu olmayan her türlü örgütlü sistem (Ö) hakkında bilgi veren, değerlendirici (D) içindeki hedef ölçütüyle (Ah) karşılaştırılır.

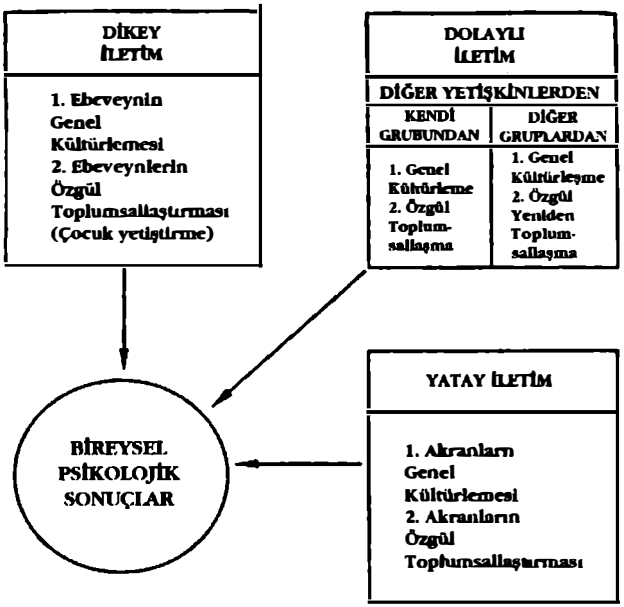
Daha önce tartışılan modelle bir analoji yapıldığında McKay'ın örgütlü sistemi (Ö) esasen, hatırlayacağımız gibi, toplumsal-normatif, anlamlandırıcı ve bilişsel işlevleri yüklenen bizim 'uzun erimli belleğimize' benzemektedir. Bu bakımdan iki (ya da daha çok) sosyokültürel birim arasındaki bilgi mübadelesi öncelikle uygun örgütlü sistemler arasında bilgi kanalları boyunca kodlanmış işaretlerin iletimini ifade eden bir etkileşim olarak görülebilir.

Biyolojik ve toplumsal bilginin iletimi arasındaki analojiler kayda değerdir. Bettinger (1991: 182-3) insan tercihinin seçici (doğal seçilimi andırır) olması bakımından, kültürel ve genetik miras arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir; insanî buluş mutasyonu andırır ve üslûptaki değişme evrimsel eğilime benzer.

Öte yandan bunlar arasında kökten farklar vardır. Bettinger (1991: 191) 'kültür'ün 'belirli sorunları genlerden çok daha etkin bir biçimde çözme yeteneği' olduğunu yazmaktadır.

Kültürel bilginin iletiminin insan gruplarının davranışlarını nasıl etkileyebildiği oldukça önemlidir. Boyd ve Richardson (1985), en uygun görünen ortak bir davranışta birleşmek bakımından, bireylerin davranışlarında daha başta farklılığa yol açabilecek iki ikiz süreç tanımlamışlardır: Kılavuzlu çeşitlenme ve genelleştirilmiş doğrudan yönlendirme.

Üç tür kültürel iletim saptanabilir. Dikey iletim, bir kültürel grubun davranış özelliklerinin öğretim ve öğrenim yoluyla birbirini izleyen kuşaklar boyunca devam ettirilmesidir (Cavalli-

Şekil 1.2. Kültürel Bilginin İletimi (Bery 1992).

Sforza ve Feldman 1981). Arutyunov (1989) buna artzamanlı *(diachronous)* iletim demektedir. Yatay ya da eşzamanlı *(synchronous)* iletimde, Arutyunov'a göre (1989) öğrenilenler diğer yetişkinlerden ya da kurumlardan öğrenilmektedir. İlk ikisiyle birleşen üçüncüsü dolayımlı *(oblique)* tür olarak zikredilmektedir (bkz. Şekil 1.2). Berry'nin (1991: 19-20) belirttiği gibi, ilk durumda akranlardan öğrenilir, öteki durumda diğer yetişkinlerden ve kurumlardan öğrenilir. Bu süreç bir başka kültürle temastan doğarsa kültürleşme ve yeniden toplumsallaştırma terimleri kullanılmaktadır. Kültürleşme terimi genellikle farklı kültürlere mensup ve farklı davranışlar sergileyen insanlarla temastan kaynaklanan kültürel ve psikolojik değişmeye gönderme yapmaktadır.

Bu nedenle her bir kültürel grup, iletişimsel ilişkiyi kuran bir kültürel iletim ağı içinde var olur. Bu ağın yoğunluğu kültürel bağların sıkılığının göstergesidir (Kim 1988).

Bireylerin ve insan gruplarının amaçlı davranışı, kendisini birçok bakımdan büyük ölçüde belirleyen yapılaşmış bir fiziksel çevre içinde ortaya çıkar. Çevresel etkenler, sıklıkla, insan toplumlarının farklılaşmasında önemli belirleyicilerden biri olarak gösterilmiştir. Marx ve Engels toplumsal yaşamın belirleyenleri sistemine 'doğal çevre'yi daima dahil etmişlerdir. Çevreyi, doğayla etkileşimi içinde toplumun üstünlüğünü gerilim altında tutan, toplumsal ilişkilerin bir 'önkoşul'u olarak düşünmüşlerdir. Marx ve Engels, uzun zaman önce, doğal çevrenin bir toplumun altyapısını (üretici güçleri, üretim ilişkilerini, geçimi) ve çeşitli aracı bağlar yoluyla toplumsal yaşamın bütün unsurlarını, toplumsal bilincin çeşitli görüntülerini olduğu kadar siyasal kurumları da (yani üstyapıyı), doğrudan doğruya etkilediğini belirlemişlerdir.

Demek ki, nüfus ötesi bir düzlemde istikrarlı insan gruplarının ilk başta uzamsal bir işbölümüne ve özgül bir çevresel (elde edilebilir doğal kaynaklara) uyarlanmaya dayanarak şekillendiğini kabul edebiliriz. Bu süreç, kültürün uzun erimli belleği içindeki bilgi birikmesi ve onun (dikey, yatay ve dolayımlı) iletimi yoluyla işlemektedir. Toplumsal gelişmenin erken bir aşamasında bu süreçler (uzamsal işbölümü ve kültürün bilgiye ilişik biriktirimi/iletimi) birarada oluşmuştur. Daha sonra süreçler, kültürel grupların ortaya çıkmasına yol açacak biçimde ayrışmıştır. Oldukça geç bir aşamada toplumsal gelişme siyasal ve askerî iktidar yapılarının ve kurumlaşmış ideolojilerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanır. Bu durumda kültür ve onun maddî ifadeleri, denetim altındaki alanlar üzerinde toplumsal iktidar işlevini görmektedir.

Nüfus ötesi varlıkların en önemli varoluş biçimlerinden birisi, (ırk gruplarıyla birlikte) tipik toplumsal sistem durumları

olarak kabul edilen *etnik gruplar* ya da *etniklikler*dir (Caplow 1964). Geçmişteki etnikliklerin tanımlanmasını tartışmaya başlamadan evvel, 'etniklik', *'ethnos'*, 'etnik grup' gibi kavramların anlamını gözden geçirmek zorunludur. İronik biçimde, bu kavramların hem batı (Isajiw 1974) hem de doğu etnografyasında (Bromley 1983; Arutyunov 1989; Olsen ve Kobylinski 1991) belirtilmiş olan tanımlarında köklü ihtilaflar vardır.

Ethnos'un temel özellikleri konusunda Yu. V. Bromley (1983), kendini tanımlama, kendini adlandırma, birliğin ve ayrılığın gerçekleştirimi, psikoloji ve dili de içine alacak biçimde hem maddî hem manevî kültürün değişmez özellikleri üzerinde durmaktadır.

Bazı bakımlardan bu tanımın bazı batılı bilim adamlarının dikkate aldıkları özelliklere yaklaşması dikkat çekicidir. Nitekim Shennan (1989: 14)'a göre 'etniklik ... en azından kısmen özgül bir yere ya da kökene dayanan belirli bir toplumsal grupla bilinçli bir özdeşime dayanmak zorundadır'.

Çok sayıda çalışmayı toplayan Fishman (1977) etnikliğin birkaç temel özelliğini saymaktadır. Bunlar arasında özellikle bir kollektifliğin kendilik bilgisinin bir yönüne, bireylere bir süreklilik, zaman içinde devamlılık duygusu veren, bir 'soykütüksel mitos' da dahil, varsayılan biyolojik köklerin (atalığın) tanınma biçimine vurgu yapmaktadır. Bu ayrıca 'etnik atasallığı *(patrimony)*' (ortak kültürel mirasın kalıtımını) içerir. Fishman (*ibid.* 23) etnikliğin önemli bir yönünün, onun soya bağlı anlamı ve davranışı (fenomenolojiyi) içermesi olduğunu belirtir. Olsen ve Kobylinski (1991) temel bir geçmişe ve kolektif kökenlere yönelimin, çoğu zaman oldukça yüksek toplumsal maliyetleri olmasına karşın, etnik grupların nasıl ayakta kaldığını açıklayabildiğini vurgularlar. Fisher'in yazdığına göre etniklik nosyonları, hayatın doğasıyla, insan türünün doğasıyla, üstyapının (yani ideolojinin) doğasıyla ilişkili olarak topyekûn yapının ve anlam örgütlenişinin parçalarıdır. Tajfel'e (1978; 1982)

göre etniklik kavramı, fiziksel özellikler, zekâyı ve kullanılan dili içeren mizaç nitelikleri gibi özellik ve davranışları içerebilir.

Çokkültürlü toplumlarda bireyin en güçlü güdüleyicilerinden birinin onun etnik tutunumu olduğu görülmektedir. Tajfel (1978; 1982) 'Toplumsal Kimlik Kuramı'nda toplumsal kimliğin 'bireyin, toplumsal grup(lar)a mensubiyetine atfettiği değer ve duygusal anlamla birlikte, bu mensubiyete ilişkin bilgisinden kaynaklanan kendilik kavramının bir parçası' olduğunu vurgulamaktadır (Tajfel 1978: 63).

Tajfel'e (1978) göre insanların çeşitli etnik kategorilere mensubiyetine ilişkin bilgisi ve olumlu ya da olumsuz anlamda bu mensubiyete atfettiği değer etnik kategorileştirme ya da kimlik olarak tanımlanır.

Gruplar arası devingen ilişkilerde, mevcut gruplar arası durumda, bağımlı grubun egemen gruba karşı bilişsel seçeneğinin önemli bir belirleyen olduğu belirtilmiştir (Giles *et al.* 1977). İlk durumda grubun stratejisi, grubun, olumsuz olarak görülen özelliklerinin yeniden tanımlanması yoluyla, grup karşılaştırması ve rekabetinde yeni boyutların yaratılmasıyla, bir bütün olarak asimilasyonunu içerebilir. İkinci durumda egemen strateji, bazı boyutlarda üstünlüğün korunmasını sağlayacak biçimde farklılığın vurgulanması yolunu izler.

Bir kişinin etnik olarak kategorileştirilmesi ve etnik kimliği, bir simgeler sistemi ve simgesel davranış yoluyla ifade edilir. Bu simgeler yalnızca öteki gruplar ve onların simgeleriyle karşılaştırma yapılmak suretiyle anlam kazanır.

Durkheim'ın (1947: 230-1) gösterdiği gibi, toplumsal duygu simgelere bağımlıdır ve bizatihi simgelerdir. Durkheim'a göre toplum kendi bilincini simgeler aracılığıyla edinir ve söz konusu simgeler bu bilincin sürekliliğini mümkün kılar. Durkheim simgelerin, ötekine kendini gösterme biçimi ve kişinin kendisini ortak toplumsal hayata katma yolu olmasıyla, güçlü özdeşim duygularını uyandırdığını ileri sürmektedir.

Fishman'ın (*ibid.* 25) belirttiği gibi, etniklik içinde herşey; yiyecek, giyecek, konut, toprak tasarrufu, zanaatlar, davranış örüntüleri, ideolojinin öğeleri (din, sanat) vs. simgesel hale gelebilir. Güçlü bir etnik simge olarak görülen dile özel bir önem atfedilir (Fishman 1977; Giles *et al.* 1977).

Bromley (1983) *ethnos*'u devingen (yani devamlı gelişen) bir sistem olarak gördüğünü tekrar tekrar vurgulamaktadır. Bu devingenlik onun göreliliğini, değişebilirliğini, mensubiyetin, 'atlama' da dahil, değişkenliğini ima etmektedir. 'Atlama' kavramı, birinin etnik kimliğini terkederek bir başkasına geçmesini, yeni bir etnik yapı içinde asimilasyonunu ya da yeniden etnik kimlik edinimini anlatmaktadır. Atlama'nın, sayısız etnik gruparası davranış örneğinde ve etniklik sistemi içinde kabul gören diğer yorumlarda ortaya çıktığı belirtilir (Fishman 1977: 31). Çağdaş dünyada paylaşılan bu süreç, kuşkusuz tarihöncesi toplumları için istisnaî bir durum değildir.

Etnikliğin devingen ve değişebilen doğası, etnik gruplar arasındaki sınırlara göreliğini ve istikrarsızlığını vermektedir. Herşeyin başında, etnik kendini tanıma yoğunluğunun değişmeye konu olduğu açıklık kazanmaktadır. Etniklik, hem karşıtlık ve uymazlık hem de sınırlar ve çatışma bilinçli bir biçimde tanındığı zaman en bilinçli ve güçlü biçimde hükmünü icra etmektedir. İkinci olarak, etnikliğin değişkenliği, atlama, asimilasyon ve kültürleşme etnik birimlerin istikrarsızlığını ve etnik sınırlar arasındaki değişebilirliği sağlayan iç etkenlerdir. Üçüncü olarak, etnik sınırların içine sızılmaz engeller olduğu asla düşünülemez. Etnik sınırlar, Fishman'a (1977: 27) göre, iktidar baskılarının 'mübadele' edildiği yerler değil, mal ve hizmetlerin 'mübadele' edildiği yerlerdir. Sonuç olarak, önemli toplumsal sınırlar etnik yapıların içinde yer almaktadır. Etnik varlıklar, sonuçta az ya da çok bağımsız etnik gruplar haline dönüşebilen ve iyi işleyen güçlü simgelerle temsil edilen yöreleri, sınıfları, şebekeleri ve çeşitli kültürel ve toplumsal birimleri kapsayabil-

mektedir (*ibid.* 28-9).

Etnik yapılar, çoğunlukla daha büyük bir toplumsal sistemin içinde yer alan tipik birer toplumsal örgütlenme ya da alt sistem olarak görülmektedir. Böylelikle, en önemlileri üretimsel ya da ekonomik, geçimsel, uyarlanmaya ilişkin ve idarî-siyasî olmak üzere bir dizi işlev yüklenirler (Eldridge ve Crombie 1974: 38).

Yukarıda söylenenlere dayanarak, *ethnos*'un aşağıdaki tanımı verilebilir: *Ethnos,* ilk başta uzamsal işbölümünün ve çevreye özgül bir uyarlanma biçiminin ortaya çıkardığı; kültürel bilginin biriktirilmesi ve iletimi bakımından kendine özgülükler taşıyan, toplumsal davranış, psikoloji, ideoloji içinde, uygun semiyotik ve simgesel altsistemler içinde kendilerini gösteren, belirli bir toplumsal örgütlenme düzeyinde görülen devingen toplumsal-kültürel sistemlerdir.

Dilbilim, bize insanoğlunu sınıflandırmak bakımından bir başka dayanak sağlamaktadır. Dil, genellikle, insanların en önemli toplumsal niteliği olarak görülür. Dilin temel işlevleri arasında, akustik ve simgesel biçimler şeklinde kodlanmış bilginin algılanması, depolanması ve iletimi vardır. Dilin bilgi yönü, onun kültürle ve kültür yoluyla etniklikle ilişkisini kurmasını sağlamaktadır.

Diller genetik ve/veya tipolojik olarak sınıflandırılır. Genetik sınıflandırma, belirli dillerin karşılıklı olarak ilişkili olduğunu ve bu yüzden ortak bir atasal dilden türediklerini varsayar. Bu sınıflandırma tarihsel dilbilimin, bilimadamlarına dillerin genetik olarak dallara ayrıştırılması imkânını veren karşılaştırmalı yöntemlerine dayanır.

Nitekim Gamkrelidze ve Ivanov (1984) 'karşılaştırılabilir olan dillerin anlamlı birimlerindeki düzenli benzerliklerin tesadüfî yahut evrimsel süreçleri bakımından bakışık ya da birbirlerine hiç benzemeyen bir başka kökenden olduğu gibi nitelemelerin yapılamayacağını' ileri sürmektedirler. Akla yakın tek

açıklamayı, dillerin kökeni bir, ama tarihsel gelişim bakımından farklı yönlere evrilmiş ortak bir dilsel sistemden kaynaklandığını kabul etmekte bulmaktadırlar.

Karşılaştırmalı yöntem, sözcüklerin ve ifadelerin çözümlemesini yaparken düzenli ses değişmeleri ilkesine bağlı kalır. Dillerin fonolojik sistemlerinde zaman içinde oluşan değişmeler, ses yasaları' (Grimm yasaları) biçiminde ifade edilir. Yerleşmiş düzenlilikleri bir çıkış noktası olarak kullanan bilimadamları dillerin, proto-diller olarak bilinen ilk durumlarının hatta varsayımsal ortak atasal dillerin yeniden inşasıyla işlerini sürdürürler. Bu teknikler yoluyla, yazılı kaynaklardan bilinen ölü dillerin yanısıra bugün Ortadoğu'da yaygın olan (Hint-Avrupa, Hamî-Samî, Kafkas ve Türkgil) ana dil aileleri oluşturulmuştur (Meillet ve Cohen 1952).

Bilimadamları 'atasal' dillerin varolduğu yer ve zamanı; 'anayurt'un sınırları dışına yayılışı ve parçalanışının zamanını ve nedenlerini tesbit etmeye çalıştıkları zaman önemli güçlükler ortaya çıkmaktadır. Dilbilimciler genellikle bu sorunları arkeolojik belgelere başvurarak çözmektedir. Bunu yaparken arkeolojik kayıtların tartışmalı doğasını ise nadiren hesaba katmaktadırlar.

Nitekim Gamkrelidze ve Ivanov'un yukarıda belirtilen kitabında şunlar okunabilmektedir (s. xcic): 'ayrı diller, farklı şiveleri taşıyanlar ve göçler yoluyla tarihsel olarak sınırsız bir alana onu yayanlar arasındaki temasların kopması nedeniyle, atasal esas dilin parçalanması yüzünden ortaya çıkmıştır'. Yazarlar şöyle devam ederler (s. xcx): Anayurdun sınırlarının ortadan kalkması 'ilkin, bu türden bir göçün, dilbilim yoluyla kurulmuş ortak dilsel atasal sistemi taşıyanların kültürüyle ilişkilendirilerek kurulabilen mutlak bir kronolojinin (en yakın tahminle) yapılmasını gerektirir'. Bunun için, bilimsel olarak kurgulanmış ortak ata dili sisteminin taşıyıcıları ile farklı arkeolojik kültüre ait dilsel grupları karşılaştırma yoluna başvurulur.

Dilsel birimlerle arkeolojik kültürler arasında doğrudan bir ilişki kurmanın [açıklama bakımından] yetersizliği sorunu daha sonra incelenecektir. Şimdi göçün, yeni bir dilin ortaya çıkmasını sağlayan tek mekanizma olarak görülemeyeceği noktası üzerinde durmak istiyorum. Yeni bir dilin yayılışının bir nüfus değişimine karşılık gelmediğine dair sayısız etnografik örnek vardır. Nitekim Masailerle, aynı bölgede yaşayan avcı-toplayıcılar arasındaki etkileşim üzerine yapılan bir inceleme (Spencer 1979) ikincinin, çoban komşularıyla, yeni birliktelikler kuran, hatta dillerini bile kabul etme derecesinde, görece barışçı ticarî ilişkiler kurma eğiliminde olduğunu göstermiştir. 22 grup üzerinde yapılan araştırmada, en az beşinin, 19. yüzyılda ya da 'daha yakın zamanlarda' bu yolla dillerini değiştirdikleri saptanmıştır.

Bugün Hint-Avrupa dillerini konuşanlar, Hint altkıtasının Siyahîlerinden kuzey Avrupalılara kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Türkgil dilleri konuşanlar antropolojik bakımdan daha az çeşitlenmiş değildir. Nitekim varolan kanıtlar, insanlığın ırklar, etnik gruplar ve dil aileleri şeklinde bölümlenmesinin, birbirine yakın süreçler olmakla birlikte, temelde farklı süreçlere bağlı olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bir başka önemli nokta, dil ile etniklik arasındaki ilişkiye dairdir. Dil, çoğunlukla, güçlü bir etnik simge olarak görülmektedir (Fishman 1977; Giles *et al.* 1977).

Öte yandan, dilin etnik bir gösterge olarak sınırlı ve göreli oluşuna ilişkin çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Ayrı bir dili olmamakla birlikte ayrı bir etnik varlığın görüldüğü sayısız örnek vardır (Trıgzill ve Tzavaras 1977).

Şimdi arkeolojiye geri dönelim. Arkeolojik belgeler nasıl ve ne zaman geçmişin etnik ve/veya dilsel birimlerinin doyurucu bir kurgusunu sağlayabilmektedir?

Uzamsal birimleri araştırmanın 'mekân arkeolojisi' altdisiplininin esas konusu olduğu söylenebilir. D. Clarke'ın (1977: 9)

sözleriyle, bu altdisiplinin ilgi alanı, 1) mekân ilişkilerinin bilgisi, 2) insan davranışının uzamsal sonuçları, 3) yerleşimlerle yapılar arasındaki etkinliğin akışı ve eklemlenmesi konuları üzerinedir.

Temel zorluk, arkeolojik kayıtların geçmişte olup bitmiş toplumsal, ekonomik, kültürel ve diğer süreçleri yeterince yansıtmadığı tesbitinden doğmaktadır. Leo Klejn'in (1982: 261) sözleriyle, 'bunu anlamak için iletişimin şifresini çözmek, bunu yapmak için şifreyi bilmek gerekir; ama şifre kayıptır'. Klejn (1978) bir başka kitabında, 'çağdaş toplum'u arkeolojik görünüşünden ayıran 'çifte boşluk' olduğunu yazmıştır.

Fransız bilimadamları Jean-Claude Gardin (1979) ve A. Gallé (1986) 'arkeolojizasyon' sürecinin dört adımından söz ederler: yaşayan kültür ya da ilk nüfus (P_0); korunmuş arkeolojik belgeler ya da gözlenebilir nüfus (P_1); kazanılmış arkeolojik belgeler ya da gözlemlenen nüfus (P_2); incelenen arkeolojik belgeler ya da incelenen nüfus (P_3). Her adımda bazı bilgiler kaybolur, böylelikle yorumsal modellerin (ya da 'senaryolar'ın) güvenilirliği azalır.

19. yüzyılda arkeolojinin bağımsız bir akademik disiplin olarak gelişimi, arkeolojik kültür kavramının temel bir arkeolojik varlık olarak ortaya çıkmasına ve geniş ölçüde kabulüne yol açmıştır. Bu kavram, bir diğeriyle birliği olan (toplu haldeki), geçici olarak bilinen insan yapısı nesnelerin çeşitliliğini içermekte ve kesiksiz bir coğrafî alanı işgal etmektedir (Shennan 1978: 113). Clarke (1968) ve Bochkarev (1973) tarafından önerilmiş olan biraz farklı tanımlarda 'arkeolojik kültürler' hiyerarşik altdalları olan çokmerkezli *(polythetic)* varlıklar olarak görülürler.

'Arkeolojik kültürler' etnik bakımdan yorumlanmaya çalışıldığında asıl önemli zorluklar su yüzüne çıkmaktadır.

Kavramın kökenlerini tartışan Shennan (1989) ve Klejn (1991), 19. yüzyılın ortalarına kadar geriye giderler. Klejn'in

(1991: 134) ifadesine göre kavram Almanya'da, kültürü 'ulusal ruhun tezahürü' olarak görmüş olan 'Alman romantik tarih okulu'nun etkisi altında ortaya çıkmıştır. O zamandan beri, bu özel düşünce okulu arkeolojik olarak farklılaştırılan 'kültürleri' ayrı etnikliklerle özdeşleştirme eğiliminde olmuştur.

Bu sav 20. yüzyılın başlarında G. Kossinna (1911: 3) tarafından açıkça ifade edilmiştir: 'Kesin olarak tanımlanmış arkeolojik kültür alanları kuşku duyulmayacak biçimde özgül halkların ve kabilelerin sahalarıyla çakışır'. Etnik birimlerin arkeolojik kültürlerle özdeşleştirilmesi 18. yüzyıla kadar geriye gitmekteyse de (Malina ve Vasicek 1990: 62) ana ideolojik amacı Cermenlerin kültürel üstünlüğünü göstermek olan Kossinna'nın kavramının yaygınlaşmasının I. Dünya Savaşı'nın şafağında Almanya'da milliyetçiliğin yükselmesine tesadüf etmesi pek şaşırtıcı değildir. Arkeolojik kültür kavramı, o zamandan beri Orta ve Doğu Avrupa'da güçlü milliyetçi vurgulara sahip olan etnikliğin eşdeğeri olarak görülmüştür. Malina ve Vasicek (1990: 64) ilginç bir durumu kaydederler: I. Dünya Savaşı sonrasındaki Versailles barış konferansında Almanya ve Polonya adına talep edilen topraklar için, Kossinna ile Polonyalı öğrencisi J. Kostrzweski aynı arkeolojik savları kullanmışlardır.

Arkeolojik kültür kavramı, Rus arkeoloji geleneğinde de eşdeğer bir geçmişe sahiptir. Mongait'in (1967: 59) yazdığına göre, 'belirli insan ürünü araçlar *(artefact)*, iskân ve ölü gömme tipleri, ayrı bölgeler içinde toplanma eğilimindedir ve bu buluntuların "biraradalıkları", 19. yüzyılın ortalarından beri, "kültürler" olarak anılmakta'dır.

Etnik arkeolojik kültürler yorumunun birçok Rus bilimadamı tarafından paylaşılması oldukça anlamlıdır.

Nitekim Bryusov (1952: 20) şöyle demektedir:

> Arkeolojik kültürler, anlaşıldığı üzere, kendi özgül tarihsel gelişiminde genellikle akraba kabile grupları olan ta-

> nımlanmış bir etnik grubun topyekûn teknik, ekonomi, yaşam biçimi ve hayatın diğer yanlarındaki özgünlüğünde yansımasını bulur.

Ukraynalı arkeolog Zakharık (1964: 39) arkeolojik kültürleri tamamen dilsel varlıklarla özdeşleştirmektedir:

> Bir arkeolojik kültür, belirli bir tipten, aynı dilin lehçelerini konuşan bir akraba kabileler grubunun tarihsel gelişim aşamasını ve uzamsal yayılmasını yansıtan, birbiriyle kronolojik ve uzamsal ortaklığı olan arkeolojik yerleşmeler bütünüdür (kompleksidir).

Bir başka Ukraynalı bilimadamı Braichevsky daha ileri gider. Braichevsky'ye (1965) göre,

> Arkeolojik kültürleri belirli bir etnik varlığı aksettiren arkeolojik birlik olarak kabul ederiz. Belirli bir etnik varlığı aksettirmeyen bir topluluğu bir kültür olarak tanımlayamayız.

Arkeolojik kültürün etnik yorumunun Anglo-Sakson arkeolojisinde de epeyce yaygın bir gelenek olduğu kabul edilmelidir. Bu geleneği, Kossinna'nın insan ürünlerini gruplama biçimiyle ilişkili birçok fikrini benimsemiş olan ve I. Dünya Savaşı'nın jeo-politik sonuçlarından az sonra Doğu Avrupa sahnesine çıkan Gordon Childe'ın taşıması hiçbir biçimde şaşırtıcı değildi. Doğrudan bir ırksal, dilsel veya 'kabilesel' bir kültür yorumunu reddetmekle birlikte Childe kültürlerin bazı bakımlardan halkları temsil ettiğini kabul etmektedir.

Temelde buna benzeyen görüşler çok sonraları Clarke (1968) tarafından ifade edilmiştir:

> Arkeolojik kültür, büyük ihtimalle, bir dil sisteminin ve nüfusun, bu insanlar kendilerini biliyor olsunlar ya da olmasınlar, ürünü olmuştur.

Wobst, üslûbu dar anlam aralığında bir mübadele bilgisi stratejisi olarak görür. Wobst'a (1977) göre üslûp duygusal durum, toplumsal özdeşim, grup bağlanımı, rütbe, yetki sahipliği, mülkiyet, davranış normları, dinsel ve siyasal inançlarla ilgili mesajların iletimidir.

Ancak Sackett (1982: 72-3), üslûbun etnikliğin bir göstergesi olduğunda ısrar etmek konusunda oldukça kuşkuludur:

> İster bir silah tasarımıyla,... belli bir yerli grupla simgesel olarak özdeşleştirilmiş kap süsleme uygulamasıyla, isterse sivri uçlu bir deliciyle ilgili olsun, işlevsel olarak aynı sonucu veren çeşitli araçlar vardır. Aynı derecede geçerli ve mümkün seçenekler belli bir sona erişince ve izokrenik *(isochrenic)* biçim demeyi tercih ettiğim bir çeşitlenme ortaya çıkınca işlevsel eşdeğerlikleri görebiliriz... En azından potansiyel olarak mevcut seçeneklerin çokluğu gözönüne alındığında, etnik açıdan hiç bir şekilde ilişkisi olmayan iki toplumun bunlardan herhangi birini aynen seçmesi yalnızca şansa bağlıdır.

Sorunu biraz daha yenilikçi bir yaklaşım, maddî kültürü, üslûp gibi, toplumsal grupları ve/veya simgeselleşmiş grup kimliğini birarada tutan bir araç olarak görme eğilimindeki 'yeni arkeoloji'den gelmektedir (Shanks ve Tilley 1987: 94). Nitekim S. Plog (1974; 1978), Washburn (1983) ve diğerlerinin ortaya koyduğu kuramda üslûp 'grubun ya da toplumsal kimliğin edilgin bir yansıması' olarak görülmektedir.

Bir başka yaklaşım arkeolojik kültürleri saf ampirik sınıflandırma (taksonomik) birimleri olarak görme eğilimindedir. Bu gelenek Rus arkeolojisinde Zhukov'a (1929) kadar geriye

gider. Bu bilimadamına göre bir arkeolojik kültür 'tipik öğelerin biraradalığı'dır. Daha sonra S. Sorokin (1966) aynı düşünceyi daha açık bir tarzda ifade etmiştir:

> Arkeolojik kültür, benzer niteliklerin istikrarlı komplekslerini biçimlendiren ve farklı arkeolojik kültürlerin biçimlendirdiği diğer nitelik komplekslerinden ayrı olan bir arkeolojik yerleşmeler bütünüdür.

Arkeolojik kültürlerin doğrudan toplumsal, ekonomik, etnik ve dilsel bütünler olarak yorumlanışının geçerliliği giderek sorgulanır hale gelmektedir. Nitekim Colin Renfrew (1982: 94) şöyle yazmaktadır:

> Bir arkeolojik kültür topluluğu, bir kabile grubunun, bir dilin ya da bir alt ırkın zaman ve mekân içindeki dağılımıyla özdeş değildir ve bütün bunlar bizatihi farklı sınırları paylaşırlar.

Ian Hodder (1978: 4) 'maddî kültür'le 'toplum'un ilişkisini çözümlerken şunları söylemektedir: 'insanların gruplanmaları ve hareketlerine ilişkin arkeolojik ve tarihsel kanıtlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi gösteren bazı kanıtlar olmakla birlikte, bu hiçbir zaman bir örnek teşkil etmez'.

Kuzey Amerika ve Afrika etnografyasıyla ilişkili tarihsel verilerle arkeolojik kanıtları ilişkilendirmenin tümüyle olanaksız olduğunu gösteren çok sayıda örnek kaydedilmiştir. Dilsel kanıtlarla arkeolojik veriler arasında ilişki kurmak ya da dil gruplarını tanımlamak yoluyla bunu yapmanın çok zor olduğu belirtilmiştir (Hodder 1978: 8-9). 'Yabancı bir dili konuşanlar'ın tecavüzüne uğramış toplumlarda maddî kültürün de zorunlu bir değişmeye uğramasının gerekmediği birçok örnekte görülmektedir (*ibid.* 9). Aynı zamanda, kültürle fiziksel ırk arasında bir ilişkinin bulunmadığı da gözlenmiştir (*ibid.* 12).

Arkeolojik bütünlüklerle etnik gerçekliklerin doğrudan özdeşleştirilmesinde ortaya çıkan güçlükler, arkeolojik kültür kavramının toptan reddine yol açmıştır. Renfrew (1974: 94),

> tek çözümü, ayırdedici bir arkeolojik birim olarak... kültür kavramının tümüyle terk edilmesinde görmekteyim. Çoğu zaman, arkeolojik verilerden çıkan, belirli bir toplumsal gerçekliğe dayanması gerektiği düşünülen gerçek örüntüleri takip etmeyi düşünmek yerine, tamamen kendi icadımız olan sınıflandırma kategorilerini dayatıyoruz

demektedir. Shennan (1989: 11), daha ileri giderek, uzamsal çeşitlenme örüntülerinin özet betimlemeleri, sadece analitik amaçlar için kullanışsız olmayıp, aynı zamanda aldatıcıdır' diyor.

Arkeolojik ve etnik varlıkların etkileşimi sorunu, 1970'lerde, iki büyük prehistoryacı, François Bordes ve Lewis Binford arasında sürekli bir tartışmaya yol açmıştı. Tartışmalar, özellikle Fransa'daki Musteryen teknoloji 'aletler'inde görülen 'biraraya toplanmış değişkenlik'in yorumu üzerine odaklanmıştır. Güney-batı Fransa'daki Musteryen istasyonların hem tipolojisi hem de jeokronolojisi üzerindeki derin araştırmalar, Fransız bilimadamlarını, Aşölyen (La Quina vb.) gelenek için 'tipik' sayılan, çeşitli Musteryen 'aletler' tanımlamaya sevk etmişti. Bazı durumlarda farklı aletlerin yan yana, benzer koşullarda bulunduğu, bazı durumlarda da aynı istasyonda birbirine eş katmanların tabakalanmış olarak bulunduğu tespit edilmişti. Bordes (1973: 222) 'en azından bugün için olgulara uygun düştüğü görülen tek açıklama, bazen belli bölgelerde yerleşmiş ve bazen de şuraya buraya dağılmış farklı geleneklerin varlığıdır' demektedir. Başka bir deyişle, Fransız araştırmacı arkeolojik olarak biraraya toplanmış olanları, binyıllar (en az 50.000 yıl süren Würm I ve Würm II) boyunca ortak bir geleneği paylaşan ayrı toplumsal (etnik?) gruplar olarak tanımlamaktadır.

Buna karşılık Binford, 'aletlerin bilinen geleneksel formlarının birliğinde görülen sıklık değişmesi'ni 'davranışın sonuçları olarak' görür: 'davranışsal değişkenlik, uyaranlar ile uyaranlara uygun olduğu farzedilen öğrenilmiş ve geleneksel tepkiler arasındaki etkileşimin sonucudur'. 'Biz' diyor Binford (1973: 228), 'kaçınılmaz olarak, davranışsal farklılıkların aktörlerin tepki dağarcığındaki farklılaşmadan mı, yoksa kültürel olarak türdeş bir nüfusun değişen unsurlarına göre farklılık gösteren uyaranların karakter ve dağılımındaki farklılıklardan mı kaynaklandığını belirlemek sorunuyla karşı karşıyayız'. Binford'un (*ibid.* 244) temel kavramı, 'etniklik'in 'mutlaka insanın kültürel çevresinin bir bileşeni olmayabileceği'dir.

Arkeolojik kültür kavramının çelişik doğası, Avrupa'nın bütün bölgelerinden toplanan üst Paleolitik ve Mezolitik taş aletlerin çokdeğişkenli çözümlemesiyle de gösterilmiştir (Doluklıanov, Kozlowski ve Kozlowski 1980). 13 sınıfa ayrılmış örneklenmiş bir tipoloji listesine dayanarak, verilerin jeokronolojik sıraya göre işlenmesi ile beklenmedik sonuçlara ulaşılmıştır. Görece ılıman iklim dönemlerine (orta Würm, son Buzul) karşılık gelen zaman dilimleri için ilkesel parça çözümlemesi, 'klasik' Paleolitik kültürlere uygun kümeler tanımlamıştır: Orta Würm için Şatelperonyen, Orinyasiyen, Şeletyen; son Buzul için Azilyen, Federmesser, Vitovyen, Svideryen vs. Öte yandan aynı değişkenleri ve aynı yöntemleri kullanarak, en soğuk *(pleniglacial)* dönemler için kuzey ve güney bölgelerine özgü olarak ancak gevşek kültür merkezleşmeleri ayrıştırılabilmektedir.

Burada tartışılması gereken son kuramsal konu, kültür değişmesi ve tarihöncesinde kültür değişmesine bağlı mekanizmalarla ilgili sorunlardır.

Daha önce ele alınan konularda olduğu gibi burada da ikili bir sorun demetiyle uğraşmaktayız: Bir yanda kültür değişmesinin arkeolojik görüntüleri, öte yanda bunun ardındaki toplumsal, kültürel ve etnik sorunlar.. Kültür değişmesinin arkeo-

lojik tanımı Klejn (1978) tarafından tedavüle sokulmuştur: Klejn'e göre kültür değişmesi, 'düz bir ardışıklığın bozulması', yani tanımlanmış insan ürünü tiplerinin sıradüzeninde hemen hemen toplu bir kırılmayla kendisini gösteren, kültür geleneğinde görülen az ya da çok bütünlüklü bir kopuştur.

Arkeolojik ardışıklıkta gözlemlenen bozulmanın yorumu, genelde toplumsal ve kültürel evrim sorunlarının özlü bir tartışmasını gerektirir. Evrimci kuramlara göre kültür değişmesi, normalde 'karmaşıklığın artışı'nı kapsamaktadır (Steward 1955: 13). Bu tür değişme, üretim tarzının/üretici güçlerin tek çizgili bir evrimini ve Marksçı tarih kavramıyla teyit edildiği gibi üstyapıya uygun düşen değişmeleri içerebilir.

Kültürel geleneklere ve kültür alanına çok büyük önem atfeden ve toplumsal ilerleme kavramıyla hesaplaşan göreciliğin savunduğu bir başka yaklaşım vardır.

Bu konuda Marksizmin, Marx'ın Avrupa'dakinden farklı bir 'Asya tipi üretim tarzı' tanımlamış olmasıyla, çok çizgili toplumsal evrimle yan yana duran bir tarihsel ve kültürel özgücülüğü dışlamamış olduğu belirtilmelidir.

Kültürel kesikliliğin en açık nedeni, 'parlak ve gösterişli bir toplumda birdenbire ve açık bir nedeni olmaksızın, ... arkeolojik belgeden yoksun kalan' erken devlet toplumunun çöküşünde görülmüştür (Renfrew 1979: 481). Çöküşün olağan açıklaması 'istilâcıların ya da tahripçilerin ülkeye girmesi' (*ibid.* 482), yani yabancı bir grubun (büyük ölçekli göçünden kaynaklanan) tecavüzü yoluyla ve bunu izleyerek farklı davranış özelliklerinin, yeni bir güdüleyiciler ve değerler bütününün, yeni kültürel ve ekonomik bağlantı yönelimlerinin ve yeni simgelerin kurumsallaşmasıyla, varolan kültürün yok edilişidir.

Kültürel değişmenin nedenlerinin ilk toplumların iç gelişmesinde aranması eğilimi yorumcu arkeolojinin yeni bir yönelimidir. Mümkün bir açıklama modeli olarak 'büyük felâket' modeli kaydedilmelidir (Renfrew 1979). Bu model felâket kura-

mı çerçevesinde ilk devletlerin çöküşünü, bir dizi değişkenin (alt sistemlerin) karşılıklı ilişkisinden kaynaklanan birincil önemdeki merkezî denetimin kesintiye uğramasına bağlı bir sonuç olarak tanımlamaktadır.

Bütün bir sistemin dengesizliğine yol açabilecek etkenler arasına nüfus baskısı (nüfusun varolan doğal kaynakları yetersiz kılacak biçimde artışı), 'üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişki'den kaynaklanan toplumsal gerilim ve birçok başkası eklenebilir.

Gerilim durumunun, zorunlu olarak sistemin toptan çöküşü anlamına gelmediği de vurgulanmalıdır. Belirli durumlarda toplumsal ve ekolojik bunalımların dikkate değer bir nüfus değişmesi olmaksızın toplumsal ve kültürel dönüşümlerle aşılabileceği varsayılabilir. Bu durumda söz konusu grup farklı bir kültürel ve dilsel birim içinde bütünleşebilir. Geçim tarzında, ekonomik ve kültürel bağlantıların yöneliminde dikkat çekici bir değişme olabilir. Sırasında, böyle bir durumda farklı bir etnik kimliğin edinilebileceği, davranış, norm, değer ve simgelerde topyekûn bir altüst oluşa yol açabilir. Şöylece bakıldığında, bu savlar geç dönem tarihçileri tarafından kolayca kabul edilebilmiştir (Renfrew 1979: 482).

Son önemli tespite gelindikte, özellikle kadim Doğu'daki ilk sınıflı toplumların çok-etnik gruplu bir bileşim olduğu genellikle benimsenmektedir. Bu tespit bu toplumlardaki farklı katmanların farklı etnik kökene sahip olmuş olabileceğini, hatta diğer toplumsal katmanların konuştuğundan farklı bir yerli dili kullanmış olabileceklerini içermektedir. Sonuç olarak, ilk devletlere ait kalıntılarda hepsi birarada bulunmuş yazılı belgelerin, görece küçük bir seçkinler birimine ait olması fazlasıyla olasıdır. Bunların, yerli halkların çoğunluğunca konuşulmayan dillerde yazılmış olması ihtimal dahilindedir.

Şu halde birkaç önemli sonuç kaydedilebilir.

Bunların başında, arkeolojik kayıtlardan gözlemlenebilir

uzamsal/zamansal birimlerin ('kültürler'in), geçmiş insan gruplarının toplumsal davranışına ilişkin ayrı bir örüntü sistemini yansıttığı aşikâr gözükmektedir. Bu birimler, zaman ve mekân içinde değişebilmelerine bağlı olan göreli önemi haiz, çeşitli etkenlerin ('uyaran'lann) sonucu olmuş olabilir. Bazı durumlarda bu birimlerin görece kapalı kültürel (etnik?) gruplarda toplu halde bulunan kalıcı kültürel gelenekleri yeterince yansıttığı görülebilir. Başka durumlardaki benzer gruplaşmalar, özgül bir doğal (ya da toplumsal) çevreye veya başka (siyasal, ekonomik vb.) etkenlere 'kültürlerarası' bir uyarlanmanın sonucu olmalıdır.

Fakat bütün durumlarda bu temel sosyo-kültürel birimler kültürel-simgesel bilginin yoğun bir mübadele ağına karşılık gelmektedir.

Sosyo-kültürel ağların ortaklaşa paylaşılan bir tür bilgi ortamı olabileceği gerçekçi bir fikir olarak sunulabilirse de, bunlar hiçbir biçimde geçmişin etnik ya da dilsel varlıklarının makul bir kurgusunda kullanılamaz.

Bunu başarmak için karmaşık bir araştırma sürecine girmek gerekmektedir. Böyle bir araştırma sürecinin temel öğelerini belirlemeye çalışalım.

1. Bir insan nüfusunun uzamsal örüntülenişinin iş dağılımına ve o çevreye uyarlanma biçimine bağlı olduğu öncelikle belirlendikten sonra, araştırma sürecindeki ilk adım benzer çevre (kaynak yapısı) ve geçim örüntüsü özellikleri taşıyan geniş alanların tanımlanması olmalıdır. Arkeolojik olarak bu alanlar, kültür üstü düzlemin arkeolojik birimlerine tekabül edebilmelidir (bunlar birkaç 'normal' arkeolojik kültürü içerebilir). Bazı durumlarda bu alanlar, D. Clarke'ın deyişiyle 'teknokompleksler'e ya da Cheboksarov ve Cheboksarov'un deyişiyle 'tarihsel-etnografik' bölgelere karşılık gelebilir. Daha önceki bir çalışmamda (Dolukhanov 1979) bu alanlan 'doğal-ekonomik bölgeler' olarak adlandırmıştım.

2. Araştırma sürecinin ikinci öğesi, arkeolojik kayıtlara

dayanarak çeşitli tarihöncesi topluluklar arasındaki bilgi mübadelesinin kestirilmesini içermelidir (Wobst 1977; Wiesner 1983; Shennan 1989). Çeşitli arkeolojik kayıt gruplarının değerlendirilmesine dayanan çözümlemeler, ekonomik, kültürel ve toplumsal etkileşimin varlığını değerlendirmeyi amaçlar. Etkileşim yoğunluğu etnik ve/veya dilsel dallanmanın göstergesi olarak görünür.

3. Çözümlemenin üçüncü öğesi kültür değişmesinin hem zaman hem de mekân bağlamında yorumlanmasını öngörmektedir. Her özel durum için esas olan gözlemlenen olgudan sorumlu bulunan etkenleri kestirmek ve onların özgül önemlerini dikkate almaktır.

4. Çerçevesi çizilmiş süreçler, esas olarak, eğer mümkünse fizikî antropolojik ve dilsel kanıtları da kullanarak, arkeolojik ve paleo-çevresel belgelerin biraraya getirilmiş bir çözümlemesine dayandırılır.

Kaynaklar

Arutyunov, S.A. 1989. *Narody i Kul'tury, Razvitie i Vzaimodeistvie* (Halklar ve Kültürler, Gelişimleri ve Etkileşimleri) Moscow: Nauka.

Berry, J.B., Y.P. Poortinga, M.H. Segall ve P.R. Dasen 1991. *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bettinger, R.L. 1991. *Hunter-Gatherers. Archaeological and Evolutionary Theory*. New York and London: Plenum Press.

Binford, L.R. 1972. *An Archaeological Prespective*. London: Seminar Press.

Binford, L.R. 1973. Interassemblage variability - the Mousterian and the 'functional' argument. In C. Renfrew (ed.), *The Explanation of Culture Change: Modal in Prehistory*, pp. 227-254. London: Duckworth.

Bockharev, V.S. 1973. *K Voprosu o Strukture Arkheologicheskogo Poznaniya* (Arkeolojik Bilginin Yapısı Sorunu Üzerine). Tezisy dokladov arkheologicheskoi sessii 1972 goda. Tashkent.

Bordes, F. 1973. On the chronology and contemporaneity of different Palaeolithic culturel in France. In C. Renfrew (ed.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, pp. 217-226. London: Duckworth.

Boyd, R. ve P.J. Richerson 1985. *Culture and Evolutionary Proses*. Chicago: University of Chicago Press.

Braichevsky, M. Yu. 1965. Teoretichni osnovy doslizhen' etnogenezu (Etnogenetik İncelemenin Kuramsal Temelleri). *Ukrain'ski Istorichni Zhurnal*, 2:46-56.Kiev.

Bromley, Yu. V. 1983. *Etnos i Etnografiya* (Etnos ve Etnografya) Moscow: Nauka.

Bryusov, A. Ya. 1952. *Ocherki po Istorii Pemyon Europsiskoi Chasti SSSR* (Avrupa SSCB'sinde Kabilelerin Tarihi Üzerine Denemeler). Moscow: Nauka.

Buckley, J. 1967. *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc.

Caplow, T. 1964. *Principles of Organization*. Harcourt, Brace & Court.

Cavalli-Sforza, L.L. ve M. Feldman 1981. *Cultural Transmission and Evolution. A Quantitative Approach*. New York: Freeman.

Cheboksarov, N.N. ve I.A. Cheboksarova 1971. *Nerody, Rasy, Kul'tury* (Halklar, Irklar, Kültürler). Moscow: Nauka.

Cheboksarov, P.P. ve S.A. Arutyunov 1972. Peredacha informatsii kak mekhanizm sushchestrovaniya ethnosotsial'nykh i biologicheskikh grupp chelovechestva (Etno-sosyal ve Biyolojik İnsan Gruplarının Varoluş Mekanizması Olarak Bilginin İletimi). *Rays i Narody* 2:11-22.

Childe, V.G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: Clarendon Press.

Clarke, D. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.

Dewey, J. 1929. *Experience and Nature*. New York: W.W. Norton & Co.Dobzhansky, T. 1962. *Mankind Evolving. The Evolution of the Human Species*. New Haven: Yale University Press.

Dolukhanov, P.M., J.K. Kozlowski ve S.K. Kozlowski 1960. *Multivariate Analysis of Upper Palaeolithic and Mesolithic Stone Assemblages. Typology and Ecology.* Warszawa-Krakow: Uniwersytet Jagiellonski, Panstrwowe Wydawnictwo Naukowe.

Durkheim, E. 1947. *The Elementary Forms of the Religious Life.* Glencoe, Ill.: The Free Press.

Eldridge, T. ve A.D. Crombie 1974. *A Sociology of Organizations/ Studies in Sociology.* London: Allen & Unwin Ltd.

Fishman, J.A. 1977. Language and ethnicity. In H. Giles (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations,* pp. 15-57. London and New York: Academie Press.

Gallé, A. 1986. *L'Archéologie Demain.* Paris: Belfond.

Gamkrelidze, T.V. ve V.V. Ivanov 1984. *Indoevropeiski Yazyk i Indoievropeitsy* (Hint-Avrupa Dili ve Hint-Avrupalılar), vols 1 and 2. Tbilisi University Press.

Gardin, J.-Cl. 1979. *Une Archéologie Théorique.* Paris: Hachette.

Giles, H., R.Y. Bourhus ve D.M. Taylor 1977. Towards a theory of language in ethnic group relations. In H. Giles (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations,* pp.306ff. London, New York, etc.: Academic Press.

Herskowits, M.J. 1948. *Man and His Works.* New York.

Hodder, I. 1978. Simple correlations between material culture and society: a review. In I. Hodder (ed.), *The Spatial Organisation of Culture,* pp. 3-24. London: Duckworth.

Hodder, I. 1982. *Symbols in Action.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, I. 1986. *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kabo, V.R. 1986. *Dozemledel'cheskaya Obshchina* (Tarım Öncesi Cemaat) Moscow: Nauka.

Keppel, G. 1968. Retroactie and proactie inhibition. In T.R. Dixon and D. L. Horton (eds), *Verbal Behaviour and General Behaviour.*

Kim, Young Yun 1988. *Communication and Cross-cultural Adaptation: an Integrative Theory.* Clevedon, Philadelphia.

Klejn, L.S. 1978. *Arkheologicheskii Istochnik* (Arkeolojik Kaynaklar). Leningrad: Leningrad University Press.

Klejn, L.S. 1991. *Arkheologicheskaja Tipologija* (Arkeolojik Tipoloji). Leningrad: Academy of Sciences.

Klukchohn, C. 1962. *Culture and Behavior*. New York: The Free Press.

Kossinna, G. 1911. *Die Herkunft der Germanen*. Würzburg.

Kroeber, A.L. 1948. *Anthropology*. New York.

Kroeber, A.L. ve C. Kluckhohn 1952. *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Cambridge Mass.: Preabody Museum (v. 47/1).

Kuhn, T.S. 1972. The structure of scientific revolutions. *International Encyclopedia of United Science*, 2nd edition.Chicago: Chicago University Press.

Lévi-Strauss, C. 1958. *Antropologie Structurale*. Paris: Plon.

Lotman, Yu. S. 1967. K probleme tipologii kul'tury (Kültür Tipolojisi Sorunu Üzerine). In Yu. S. Lotman (ed), *Trudy po Znakovym Sistemara*, pp. 30-39. Tartu.

McKay, D.M. 1972. Formal analysis of communicative processes. In R.A. Hinde (ed.), *Non-Verbal Communication*, pp. 3-26. Cambridge: Cambridge University Press.

Malina, J. ve Z Vasicek 1990. *Archaeology Yesterday and Today. The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power*. Cambridge: Cambridge University Press.

Markarian, E.S. 1983. *Teoriya Kul'tury i Sovremennaya Nauka* (Kültür Kuramı ve Modern Bilim). Moscow: Mysl'.

Marx K. ve F. Engels 1968. *Works: Die deutsche Ideologie*, v. 3. Berlin.

Masson, V.M. 1976. *Ekonomika i Sotsial'nyi Stroi Drevnikh Obshchestv* (Eski Toplumların Ekonomisi ve Toplumsal Yapısı). Moscow: Nauka.

Meillet, A. ve M. Cohen (eds.) 1952. *Les Langues du Mondes*. Paris: Champion.

Mitchell, J.C. 1974. Social networks. In B.J. Siegel (ed.), *Annual Review of Anthbropology* 3:279-299.

Molnar, S. 1983. *Human Variations: Races, Types and Ethnic Groups*, 2nd. edition. Englewood Cliffs: Prentice-Hall. Inc.

Mongalt, A.L. 1967. Arheologicheskie kul'tury i etnograficheskie oblasti (Arkeolojik Kültürler ve Etnografik Alanlar). *Narody Azii i Afriki* 1: 53-56.

Odum, E.P. 1971. *Fundamentals of Ecology*. 3rd edition.

Olsen, B. ve Kabylinski 1991. Ethnicity ad archaeological research: a Norwegian-Polish perspictive. *Archeologia Polona* 29: 5-27.

Plog, F. 1974. *The Study of Prehistoric Change*. London: Academic Press.

Plog, S. 1978. Measurement of prehistoric interaction between communities. In K. Flannery (ed.), *The Early Mesoamerican Village*. London: Academic Press.

Rappaport, R.A. 1977. Maladaptation in social systems. In J. Friedman and M.J. Rowlands (eds), *The Evolution of Social Systems*, pp. 79-88. London: Duckworth.

Renfrew, A.C. 1977. Space, time and polity. In J. Friedmand and M.J. Rowlands (eds), *The Evolution of Political Systems*, pp. 89-111. London: Duckworth.

Renfrew, A.C. 1979. System collapse as social transformation: catastrophe and anastrophe in early state societies. In C. Renfrew and K.L. Cooke (eds), pp. 481-506.

Renfrew, A.C. 1982. Discussion: contrasting paradigms. In C. Renfrew and S. Shenman (eds), *Ranking, Resource and Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.

Renfrew, A.C. 1992. Archaeology, genetics and linguistic diversity. Man 27 (2): 445-478.

Sacket, J. 1982. Approaches to style in lithic archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology* 1: 59-112.

Service, E.R. 1962. *Primitive Social Organisation*. New York: Random House.

Shanks, M. ve C. Tilley 1987. *Social Theory and Archaeology*. Polity Press.

Shennan, S. J. 1978. Archaeological 'cultures': an empirical investigation. In I. Hodder (ed.), *The Spatial Organisation of Culture*, pp.113-139. London: Duckworth.

Shennan, S.J. 1989. Introduction: archaeological approach to cultural identity. In S.J. Shennan (ed.), *Archaeological Approach to Cultural Identity*, pp. 1-32. London: Unwin Hyman.

Sorokin, P.A. 1937. *Social and Cultural Dynamics*. New York.

Sorokin, V.S. 1966. Andronovskaya kul'tura (Andronova Kültürü). *Sobranie Arheologicheskih Istochkinov*, pp. 133-2. Moscow: Nauka.

Spencer, P. 1979. Three types of ethnic interaction among Maasai-speaking people in East Africa. In B.C. Burnham ve L. Kingsbury (eds). *Space Hierarchy and Society*, pp. 195-204. Oxford: British Archaeological Reports (Int. Series 59).

Steward, J.H. 1955. *Theory of Culture Change. The Methodology of Multulinear Evolution*. Urcana: University of Illinois Press.

Tajfel, H. (ed.) 1978. *Differentiation between Social Groups*. London: Academic Press.

Tajfel, H. 1982. *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tilley, C. 1981. Conceptual frameworks for the explanation of socio-cultural change. In I. Hodder (ed.), *Patterns of the Past*, pp. 363-386. Cambridge: Cambridge University Press.

Trugzill, P. and G.A. Tzavaras 1977. Why Albanian-Greeks are not Albanians: language shift in Attica ve Beotia. In H. Giles (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup. Relations*, pp. 171-184. London, New York etc.: Academic Press.

Velichkovsky, B.M. 1982. *Sovremennaya Kognitivnaya Psikhologiya* (Modern Bilişsel Psikoloji). Moscow: Moscow University Press.

Wasburn, D. 1983. Symmetry analysis of ceramic design: two tests of the method on Neolithic material from Greece and the Aegean. In D. Washburn (ed.), *Structure and Cognition in Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weissner, P. 1983. Style and social information in Kalahari Son projectile points. *American Antiquity* 48: 253-276.

White, L.A. 1959. *The Evolution of Culture*. New York: McGraw Hill.

Wobst, M. 1977. Stylistic behaviour and information exchange. *Antropological Papers* 61: 314-342. Michigan: University of Michigah, Museum of Anthropology.

Wright, R.A. ve K. Tohinaka 1984. *Logical Thinking: an Integrated Introduction*.

Zakharuk, Yu. M. 1964. Problemy arhaologicheskoi kul'tury (Arkeolojik Kültür Sorunu). *Arhaologija* 17: 12-24. Kiev.

Zhukov, V.S. 1924. Voprosy metodologii vydeleniya kul'turhyh elementov i grupp (Kültürel Öğelerin ve Gruplamaların Tanımlanmasına İlişkin Metodolojik Sorunlar). *Kul'tura i Byt Naseleniya Tsentral'no-Promyshlennoi Oblast*, pp. 31-35. Moscow.

Bölüm 2

Bugünkü Ekolojik Ve Etnik Durum

Tarihöncesi insan gruplarının insanî etkinlik olarak önerilebilecek etkinliği, Ortadoğu'daki yapılaşmış bir fiziksel çevrede ortaya çıkmıştır. Hodgshon'un (1978: 3) sözleriyle doğal çevre ('uzamsal manzara'), insanın rol aldığı bir oyunun rejisinde, oyunun sahnesini oluşturmuştur.

'İnsan ve çevre arasındaki uyarlanmaya yönelik temas noktası'ndan bahsederken 'doğal kaynaklar' kavramını gözden geçirmek gerekmektedir. Bu kavramın geniş ölçüde kullanıldığı Rus ekonomik coğrafyasına göre, bu kaynaklar 'belirli bir toplumsal evrim aşamasında ya da üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyinde üretim sürecinin gerektireceği doğal madde ya da doğal enerji' olarak görülmektedir (Mino 1978).

Bu çerçevede kısaca tartışılması gereken bir başka temel sorun uyarlanmaya ilişkindir. Tarihöncesi toplumda çevreye uyarlanma ne derecedeydi? Geniş açıdan bakıldıkta, Hodgshon'un (1987: 6) uyarlanmayı maddî dünyada, çevre kaynaklarından yararlanmak ve mekânda toplumsal ilişkileri düzenlemek ihtiyacından doğan yaşama sorunlarını çözme aracı olarak ele alan bakışına başvurulabilir.

Toplumsal sistemlerin çeşitli bileşenlerinin, farklı yollar-

dan uyarlanma özellikleri geliştirdiklerine kuşku yoktur. Hodgshon, doğru bir biçimde, uyarlanmanın öncelikle toplumun mevcut kaynakları istismar etme tarzında görüldüğünü ifade etmektedir. Bu yüzden uyarlanma işlevi özellikle toplumun ekonomik temeline, onun ekonomisine ve üretici güçlerine, ilişkindir.

İkinci önemli iş, geçmiş çevrenin uzamsal örgütlenmesinin bilinmesine ilişkindir. Bu sorun çağdaş toplumun kökenlerini, 'uzamsal olarak farklılaşmış haliyle geçmiş'de anlamaya çalışan bölgesel coğrafyanın alanına girer (Johnson *et al.* 1990: 4).

Bölgelerin incelenmesi, uzun yıllardan beri, beşerî coğrafyanın ana ilgi alanı olmuştur. Bu araştırmaların ana odağı, bölgelerin 'benzersiz özellikleri'nin betimlenmesi ve bu bölgelerde yaşayanlarla çevre arasındaki denge üzerineydi (Hudson 1990: 67).

Yapısalcılığın ortaya çıkmasıyla, toplumların örgütlü birimleri bölgelere ya da yerlere atfedilen bölgeselleşmiş toplumsal sistemler olarak görülmeye başlandı (Johnson *et al.* 1990: 5).

Bölgeselcilik (*regionalism*) kavramının ardında birkaç temel kabul bulunmaktadır. İlk temel fikir yerler arasındaki fiziksel farklılıklara ilişkindir. Buna bağlı olarak insanlar, farklı yerlere göre değişen yapısal (özellikle hayatın idamesi ile ilgili olan yeme, içme, barınma gibi) dayatmalarla çevrilidir. İkinci kabul, yapısal dayatmalardan kaynaklanan farklı kültürlerle ilgilidir. Bunlar hayatın nasıl süreceğine ve toplumsal hayatın nasıl örgütleneceğine ilişkin farklı bir kolektif fikirler dizisi (bir başka deyişle kolektif toplumsal bellek) olarak görülmektedir (Johnson *et al.* 1990: 7).

Rus ekonomik coğrafyasında vazedilen doğal ekonomik bölge kavramı, bu bakımdan oldukça kullanışlı bulunmaktadır. Bir tanıma göre doğal ekonomik bölge, üretici güçlerin evriminin belirli bir düzeyinde az ya da çok benzer doğal kaynaklar zincirine sahip olan bir alandır (Dolukhanov 1979: 13).

Yukarıda belirtilen tanımın son öğesi olan kaynakların zaman içinde değişebilirliği konusu oldukça önemlidir. Doğal kaynakların önem derecesi, zamanın, ya da daha kesin olarak, üretici güçlerin düzeyinin bir işlevidir. Bugünkü Ortadoğu uluslarının refahının büyük ölçüde bağlı olduğu fosil yakıtların Paleolitik avcılar ya da Neolitik çiftçiler için kesinlikle hiçbir değeri yoktu. Tarihöncesi insanlığın uzamsal örgütlenmesi, her aşamada belirli türdeki doğal kaynakların uzamsal dağılımına büyük ölçüde bağlı idi.

Ayrıca farklı toplumsal-ekonomik birimlerin uyarlanma örüntülerinin, çevrenin mikro yapısıyla ayrı ilişkiler gösterdikleri ileri sürülebilir. Bazı avcı-toplayıcı toplulukların, birçok ekosistemin kesiştiği, bütün bir yıl boyunca sâkinlerinin yükünü taşımaya muktedir olan beslenme alanlarına yerleşme eğiliminde oldukları belirtilmektedir (Hodgshon 1978: 26-7). Söz konusu kaynakların istismarındaki bu esneklik onların uyarlanma stratejilerinde zorunlu bir öğe olarak görünmektedir.

Gözden geçirilen zaman dilimi, toplumsal-ekonomik gelişmede iki büyük aşamayı içermektedir: Avcı-toplayıcı ve ilk tarımcı ekonomi. Birinciden ikinciye geçiş tarihöncesi toplumun kaynak esasına ilişkin algısında en dramatik değişmeyi temsil etmişti. Aynı düzeyde mikro-çevreye ilişkin tutumdaki değişme yeterince açıktır. Harris (1977: 409) bunun daha yerelleşmiş fakat daha geniş açılı kaynak esasına doğru bir hareket olduğunu yazmaktadır.

Modern bölgesel coğrafya giderek bölgeleri aşan süreçler ve dünya sistemleri üzerine çalışmaya odaklanma eğilimine girmiştir. Uç bir fikre göre devletler arasındaki bağlantılar bir bütün olarak dünyanın tek anlamlı birim olduğu noktasına varmıştır. Dünya sisteminin dinamik olduğu ve onun bileşenleri olan bölgeler üzerinde hemen hemen belirleyici bir etkisi bulunduğu belirtilmiştir (Hopkins ve Wallerstein 1982).

Dünya sistemi esas itibariyle bölgeler arasındaki işbölümü

çerçevesinde işlemektedir. Bu, siyasal ve ekonomik merkez-çevre ilişkisini, metanın ve bilginin akışını, giderek daha büyük ekonomik, siyasal ve kültürel varlıklar içinde bütünleşmeyi içermektedir.

Giriş niteliğindeki bu açıklamadan sonra, bugünkü görüntüsü içinden görüldüğü kadarıyla tarihöncesi Ortadoğu'nun kaynak yapısını değerlendirmeye çalışacağız.

Ortadoğu'nun bugünkü çevresel durumu büyük ölçüde kendi tarihsel gelişim özelliklerinin ürünüdür. Çevresel koşulların bölgenin farklı parçalarında ifradî ölçüde çeşitlenmiş olmasına rağmen, bir bütün olarak Yakın Doğu'yu ortak kılan temel bazı özellikleri bulmaya çalışabiliriz. İlk planda, bazı istisnaları olmakla birlikte, bütün bölge için tipik sayılan kurak bir iklim geçerlidir. İkinci olarak, dağ sıralarının arasında kalan çeşitli boyutlarda alüvyonlu ovaların oluşturduğu çöküntülerle birbirinden ayrılmış yaylaların hakimiyeti görülür. Üçüncü olarak, girintili çıkıntılı bir kıyı şeridi yaygındır.

YAPI VE ARAZİ ŞEKİLLERİ

Ortadoğu'nun yüzey jeolojisi bölgenin karmaşık jeolojik tarihini yansıtmaktadır (Fisher 1978) (Şek. 2.1). Bölgenin merkezi oldukça yaşlıdır. Bu merkez alanın güney kıtasal düzlüğünü oluşturmuş olan, Arkaikum çağının granit ve şistlerinin biçimlendirdiği Arap kalkanını içine alır. Bu eski oluşumlar, daha yakın döneme ait, Paleozoik, Jurasik, Kretasiyen, Paleojenik ve Neojenik karakterli kireçtaşı ve şist alanlarının oluşturduğu, ağırlıklı olarak denizel dolgularla örtülmüştür. Petrol ve gaz rezervleri, 0,5-1,2 km. derinlikte bu oluşumlar içindedir. Büyük ölçüde Kuaterner çağda şekillenen geniş kum çölleri, kumullar, özellikle güney ve doğuda büyük bir alanı işgal etmektedir.

Arap tektonik düzlüğünün batı kenarı, geniş bir yerkabu-

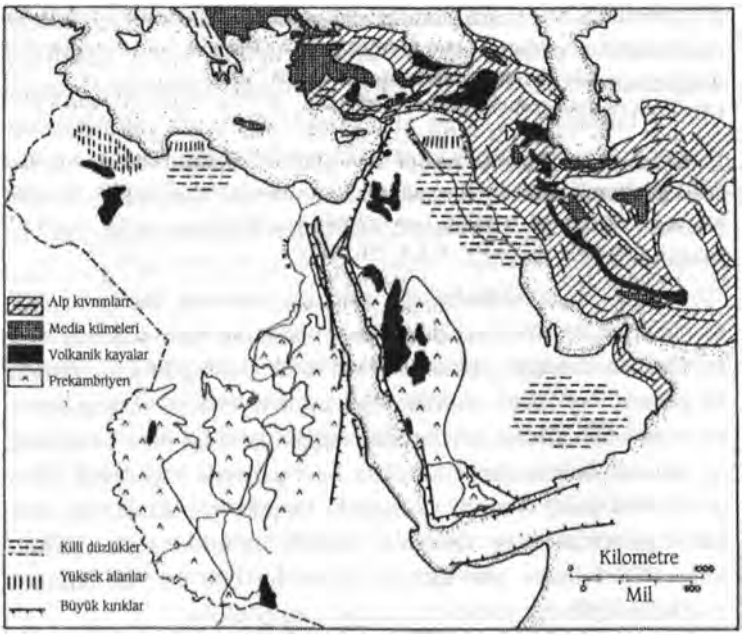
ğu diliminin koşut kırıklar sistemi arasına dalmasıyla şekillenmiş uzun bir çatlağın, Doğu Afrika yanğının, kuzey uzantısını oluşturan dev bir kırık sistemiyle çevrilidir. Güneyde Mozambik'ten başlayan ve Doğu Afrika'daki büyük göl çöküntülerini (Tanganyika, Nyassa, Rudolf ve diğerleri) şekillendiren bu yarık Etyopya Danakili'ni aşar. Daha kuzeyde Kızıldeniz, Akabe Körfezi, Ölüdeniz çöküntüsü üzerinden Ürdün'e ve Bekaa vadilerine ulaşır.

Arap düzlüğünün büyük bölümü, üzerinde, faaliyetleriyle batıdaki geniş siyah lav yataklarını yaratmış olan sönmüş volkanların bulunduğu yüksek bir yayladır. Düzlüğün sınırı batıda ve güneyde el-Hicaz, el-Asir, Hadramut ve el-Kara dağ silsilelerine rastlayan küçük ters kırıklarla çizilmiştir. İlk ikisi, kesintisiz bir katman basamağını oluşturur; bazı yerlerde Kızıldeniz'e koşut iki sıra teşkil etmektedir. Kumlu-çarşaklı çöl alanları bu kalkanın yüzeyini örter. Güneyde Büyük Nafud ve Rub el-Khali kum çölleri halini alır. Rub el-Khali, 100.000 km^2'lik tahminî yüzölçümüyle dünyanın en büyük kum çölüdür.

Kuzey Arabistan'ın önemli bir parçasını, Arap düzlüğünün kuzey uzantısı olan Suriye yaylası işgal etmektedir. Burası, deniz seviyesinden 300-500 metre yüksekte, Kretasiyen ve Tersiyer dolgular tarafından şekillendirilmiş yüksek bir yapısal yayladır. Yaylanın büyük bölümünü el-Hamada ya da Suriye çölü örtmektedir. Bu alanlar kum, taş ve çarşaktan oluşmaktadır. Yaylanın dalgalı yüzeyi çok sayıda vadi ve heyelan gölüyle aşındırılmıştır.

Güneyde el-Hamada, büyük ölçüde kretasiyen çağa ait kireçtaşı, kumtaşı ve dolomitten oluşan Ürdün yaylasıyla buluşur. Pleistosen dönemdeki volkanik patlamaların sonucu olan bazalt lav örtüsü Golan tepeleriyle birlikte Kuzey Ürdün yükseltilerini oluşturmuştur.

Batı'daki kıyı alanının (Levant) hâkim görüntüsü, Sina'dan başlayıp güneydoğu Türkiye'ye kadar uzanan, hemen hemen

Şekil 2.1. Ortadoğu: Jeolojik Yapı (Fisher 1978).

kesintisiz bir dağ sırasının teşkil ettiği dağ kıvrımları oluşturur. Bu silsile içinde Orta Negev Dağları, Yuda Tepeleri, Samarya Tepeleri, Galile Dağları, Lübnan ve Anti-Lübnan Dağları ve Ensariye Dağları yer almaktadır. Bu dağların jeolojisi, esas olarak Kretasiyen kireçtaşı ve dolomit niteliklidir. Kırıklar, özellikle Galile'de görülen dev lav alanı oluşumlarına neden olan büyük ölçekli volkanik patlamalarla eşzamanlıdır. Dağlar, aşağı yukarı 600-1000 metre yüksekliktedir. Anti-Lübnan Dağları'nda bu yükseklik 3000 metrenin üzerine çıkar. Hermon Dağı'nın (Cebel eş-Şeyh) yüksekliği 2815 metredir.

Dağlar, kuzeyden güneye uzanan Akdeniz kıyı ovasının sınırını oluşturur. Kıyı ovasının genişliği, kuzeye doğru gidildikçe birkaç mile düşerken güneyde 20 mile varmaktadır. Bu ova,

Pleistosen zamanda Akdeniz'in seviyesindeki değişmeler yüzünden meydana gelmiş olan yüksek sahilden oluşur. Bataklıklarla birlikte yer yer bir kum tepeleri bölgesi kıyı boyunca uzanır. Alçak bir yapışık kum tepeleri silsilesi (*kurkar*) ovayı 'batı' ve 'iç' olmak üzere ikiye böler.

Kuzeydeki kıvrımlı bölge esas itibariyle Alp oluşumu sırasında meydana gelmiştir (Khain 1984). Çağdaş ova tektoniği kuramına göre, iki 'güney' düzlüğü ('Afrika' ve 'Arap' düzlükleri) dev 'Avrasya' düzlüğü ile bu alanda çarpışıp sıkıştırılmıştı. Bu çarpışma ile bir dizi küçük düzlük (İran, Türk ve Ege düzlükleri) ortaya çıkmıştı. Ana Zagros kıvrımları, bu çarpışmanın ve Arap düzlüğünün İran düzlüğünü altından itmesinin sonucu olarak görülmektedir.

Geniş Tetis Denizi, esasen iki büyük kıtasal kütlenin (kuzeyde Lavrasya ve güneyde Gondvana kütlelerinin) arasında ortaya çıkmıştır. Burada birikmiş olan büyük tortul kütleler daha sonra sıkıştırılmak suretiyle yükselmiştir.

Sınır bölgesindeki düzlüklerin yayılması ve birbirini itmesi, özellikle Küçük Asya'da ve onun batı ve güneyinde yer alan komşu alanlarda çeşitli kıvrım örüntülerine yol açmıştır.

Küçük Asya'nın büyük bölümü, çöküntü alanlarıyla birbirinden ayrılmış iki kıvrım sisteminin, Anatolidler ve Toros sistemlerinin teşkil ettiği dağ sıralarından ibarettir. Bunlar, Alp oluşumları sırasında ortaya çıkmış genç dağlardır. İlk sistem Orta Anadolu yaylasını çevreleyen sıradağlardan oluşur. İkincisi Akdeniz kıyısı boyunca kıvrılan birkaç yüksek (yüksekliğin 3000-4000 metreye ulaştığı) silsileden meydana gelmektedir. Bu sistemin birkaç bileşeni vardır: Likya Torosları, Batı Toroslar ve Anti-Toros Dağları. Batı Torosların dış ucu Akdeniz seviyesinin altına girerek devam eder ve güneyde Kıbrıs'ın çifte silsilesi [Beşparmak ve Troodos'lar] biçiminde yeniden ortaya çıkar.

Orta Anadolu yaylası Torosların kuzeyinde yer alır. Eski kayaçların ana kütlesi, yatay ve hafifçe yatmış Tersiyer dolgula-

rı tarafından örtülmüştür. Yayla, bir kısmı tarihöncesi göllerle örtülü birkaç ovadan meydana gelmektedir. Bugün Orta Anadolu'nun büyük bölümü, birçok sığ tuz gölünü barındıran (en büyükleri 223 km²'lik bir alanı kaplayan Van ya da Tuz gölüdür*) bir iç ovadır.

Pontus [Karadeniz ya da Kuzey Anadolu] dağları kuzeyde Karadeniz'in kıyı çizgisini izler. Yüksekliği doğuda (Kaçkar Dağı'nda) 4000 metreye ulaşmaktadır. Burada küçük buzullar bulunur. Dağ sıraları derin çöküntülerle bölünmektedir. Bu çöküntüler, çoğu oldukça yüksek olan yontukovalardır.

Doğuda Karadeniz Kafkaslarla sınırlanır. Alplerle birlikte, Kafkaslar Alp oluşumları sırasında ortaya çıkmış en yüksek kıvrım sistemidir (Dumitrashko 1966; 1979). Sistemin merkezinde, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru 750 mil boyunca uzanan Büyük Kafkas dağları bulunur. En yüksek tepelerin, Elbrus Dağı'nın (5642 metre) ve Kazbek Dağı'nın (5047 metre) bulunduğu silsilenin bu orta bölümü, aynı zamanda Kafkasların en yüksek kesimini oluşturmaktadır. Yoğun kıvrılmalar esnasında bu dev yükseltinin başkalaşıma uğramış parçaları yukarı itilerek yüksekliği 4 kilometreye varan devasâ bir kubbe şeklini almıştı.

Büyük Kafkaslar, Büyük ve Küçük Kafkasları birbirinden ayıran bir ara kütle, Önkafkasya (*Transcaucasian*) kütlesi tarafından güneyden kuşatılır. Kütlenin kuzeydoğu bölümünü, Önkafkasya yarımadasının tam ortasındaki dev Kura dağ arası çöküntüsü işgal etmektedir. Kura ovası ve Tiflis şehri bu çöküntünün merkezî bölgesinde yer alır. Kura çöküntüsü, Kura-Aras çöküntü alanına tedricen geçilen Mingechaur şehrinin doğusuna kadar uzanmaktadır. Batıda, Kura çöküntüsünü Trialeti ve

---

* Burada önemli birkaç yanılgı dikkati çekmektedir. İç Anadolu'da bulunan tuzlu göl Tuz gölü olup, Van gölü hem doğu Anadolu'dadır hem de bir tuz gölü değildir. Ayrıca bunlardan hiçbirinin yüzölçümü 223 km² değildir. Van gölünün yüzölçümü 3738 km², Tuz gölünün yüzölçümü ise 1642 km²'dir [*ç.n.*]

Taliş dağlarından ayıran geniş Rioni alçak ovası (tarihî Kolkhis) bulunmaktadır.

Küçük Kafkaslar kıvrım sistemi, güneyde Önkafkasya ara kütlesiyle karşılaşır. Bu sistemde herbiri çöküntüler ve volkanik yaylalarla birbirinden ayrılmış üç bölge vardır. Küçük Kafkaslar, kuzeyde, ara kütlenin yanında yer alan yükseltilerle, Karabag ve Mrovdag ile kuşatılmıştır. Güneyde, çok yüksek dağları ve 5165 metrelik Ararat [Ağrı] Dağı gibi volkan konilerini ihtiva eden Ermenistan Yaylası'yla bitişmektedir. Yapısal olarak İran düzlüğünün bir parçasıdır.

Alp kıvrımlı dağları Hazar Denizi'nin doğusunda Kopet Dag adıyla devam eder. Bu dağ sistemi kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan birkaç sıradan oluşmaktadır. Kuh-e Kuşan'ı (3140 metre) içine alan en yüksek sıra Kuzey İran'dadır; en alçağı ise güney Türkmenistan'da yer alır. Kopet Dag yapısal olarak, kuzeyde Turan ve güneyde İran düzlükleri olmak üzere, iki düzlük arasına sıkışmış olup güneybatıdan İran yaylasının arızalı kenarı olan Elburz dağlarıyla çevrilidir.

Etkileyici bir dağ olan Cis-Kotet Dag, Kopet Dag silsilesini kuzeydeki Turan düzlüğünden boydan boya ayırır. Taban orada 8-10 km.ye dalmaktadır. Bütünüyle hem kıtasal hem de denizel kökenli klastik dolgularla doludur. Kopet Dag'ın kuzey ucunu oluşturan Büyük Balkan yükseltisi hemen kuzeybatıdadır.

Kopet Dag'ın güney ucu giderek 'eteklerindeki tepeler' boyunca yavaş yavaş alçalır (Grave 1957). Bunun kuzeydoğu yamacından aşağı doğru esen sayısız rüzgârın savurduğu alüvyonların birikmesinden kaynaklandığı genellikle kabul gören fikirdir.

'Yamaç tepeler'in kuzeyinde, büyük bölümünü Aşağı Kara Kum ('Kızıl Kum') çölünün işgal ettiği batı Türkmenistan çöküntüsü uzanır. Sert tortular, Pleistosen ve Holosen sıralarında yatağını yeniden değişmiş olan Pra-Amuderya (Oxus) tarafın-

dan taşınmış alüvyonlardan oluşmaktadır.

Batı Türkmenistan çöküntüsünün kuzeybatısında Krasnovodsk ve Mangışlak yaylalarının meydana getirdiği yüksek düzlükler vardır. Hazar Denizi'nin kıyı ovasından bozkır şevleriyle ('yarlanyla') ayrılmış olan bu yaylalar çöl karakterlidir.

Zagros bölgesinin itmesi, yaklaşık olarak İran ile Irak arasındaki sınır hattı boyuna kadar uzanmaktadır. Sistem, düzlüklerin kararlı ve güçlü çarpmaları sonucunda oluşan İran ve Arap düzlükleri arasına yerleşmiş bakışık ve koşut kıvrımları ihtiva etmektedir. Karla kaplı tepelerin yüksekliği 4000 metreye varmaktadır.

Zagros sistemi içinde kuzeydeki Kürt dağlan bazı yerlerde 3000 metre civarında bir yüksekliğe ulaşmalarıyla ayırt edilebilir. Bunlar, yukarı Mezopotamya'ya doğru alçalan yüksek (400-1000 m.) ve alçak (250-400 m.) tepelerle kuşatılmış, yoğun biçimde aşınmış yükseltiler ve derin kanyonlardır.

Mezopotamya genellikle Alp kıvrımları bölgesinin devasâ bir devamıdır. Yoğun bir Senezoik çökme sonrasında bölge, çoğunlukla Tersiyer ve Kuaterner çağına tarihlenen kalın bir sert dolgu dizisi, kumtaşı, kireçtaşı ve kireçli toprak, tarafından doldurularak meydana gelmiştir. Alüvyonlu dolguların en kalın olduğu yerler, Dicle-Fırat vadisinin alçak sahalarına denk gelmektedir. Mezopotamya'nın büyük bölümü, deniz seviyesine göre 100 metreden daha az bir yükseklikte bulunan, oldukça düz ve alçak alüvyonlu bir ovadır. Çok sayıda menderes kanalıyla, akıntısı olmayan gölle, su taşkınlarını engellemek için yapılmış kenar setleri ve kesmelerle bezenmiştir. Fırat yaklaşık 150 km. boyunca 3 metreden daha dar bir taban seviyesinde sıkışmış olarak akar. Bunun sonucu olarak büyük alanlar 9 metreye varabilen yıllık taşmalarla su baskınlarına uğramaktadır. Vadinin en alçak bölümlerinde nehir suyunun büyük kısmı dağıtım kanallarına ve bataklıklara dağılır.

İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Ortadoğu'nun biyo-iklimsel yapısı, alanın yer şekillerinde olduğu kadar karşıtlık içindedir.

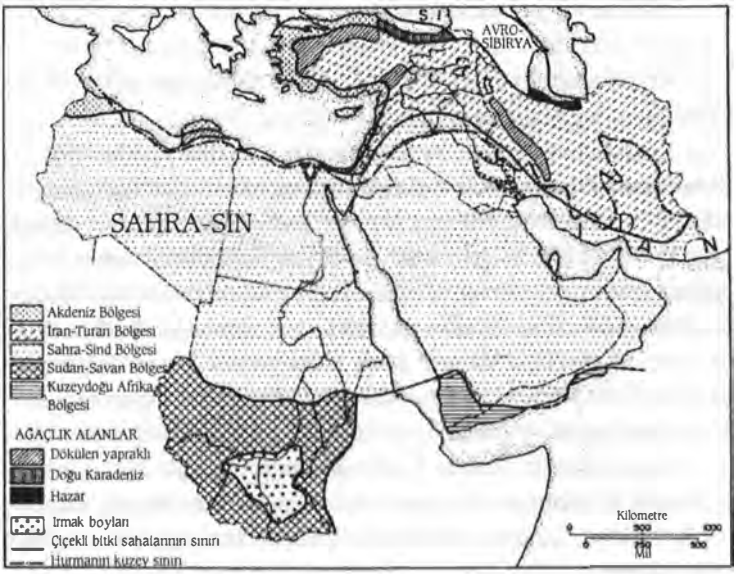
Ortadoğu'da yazın hava dolaşımı, büyük ölçüde Hint alt kıtasını kaplayan ve İran ile Arabistan arasına sıkışan muson sistemi tarafından belirlenmektedir. Muson sistemi esas olarak güney Asya'daki yoğun ısınmadan kaynaklanmaktadır. Nemi emen kavurucu muson rüzgârı, doğu Akdeniz'e varmadan önce, İran Körfezi ve Kızıldeniz üzerinden, denizden karaya doğru eser. Kuzeydeki karasal kuru hava güney Rusya'dan toplanır. İki hava kütlesinin karışması ise güney Karadeniz sahasında ve bazen de Hazar Denizi üzerinde gerçekleşmektedir.

Kışın yüksek basınç İran'a kadar uzanacak biçimde Asya'nın iç bölgesinde oluşmaktadır. Küçük alçak basınç alanları ('çöküntüler') güney Akdeniz'de gelişir. Bu harekete geçmiş siklonlar dizisini oluşturur. Atlantik'te oluşan çöküntüler, Akdeniz yoluyla Ermenistan ve İran'a kadar ilerler.

Yazın ve bahar aylarında Avrasya'nın içlerindeki soğuktan ('Sibirya antisiklonu'ndan) kaynaklanan soğuk hava dalgaları, İran ve Anadolu yaylalarını geçerek Akdeniz'e ulaşır.

Yazları sıcaklık günün büyük bir bölümünde genellikle yüksektir. Açık bir hava varken, gündüz toprak yüzeyini ısıtan şiddetli güneş ısısı çoğunlukla çok yüksek sıcaklıklara neden olur. Temmuzda Suriye çölünün gündüz sıcaklığı 47° C'ye kadar ulaşabilmekte, hava kararınca hızla 11° C'ye kadar düşmektedir. Isının deniz tarafından yavaşça emilmesi yüzünden Akdeniz ve Kızıldeniz kıyılarında en sıcak ay Ağustos ayıdır.

Ocak ayı, bölgenin büyük bölümünde en soğuk aydır. Avrasya içlerine komşu kuzey ve doğu bölgeleri bu soğuktan özellikle etkilenir. Bu etki dağlık alanların topografyası tarafından yükseltilir. Aşırı soğuk kış dereceleri Ermenistan, Küçük Asya ve İran'da kaydedilmektedir. İç bölgelere özgü kar fırtına-

Şekil 2.2. Ortadoğu: Doğal bitki alanları (Fisher 1978).

ları bazen güneye, Suriye, İsrail ve Ürdün'e kadar inebilmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, yağış azlığı Ortadoğu ikliminin temel özelliğidir. Nadiren istisnaları görülmekle birlikte, Ortadoğu'nun bütününde düşen yağış miktarı, yazları kurak ve kışları yağışlı olan 'Akdeniz' ritmini izlemektedir.

Yağış miktarının uzamsal dağılımı topoğrafyanın ve yağmur taşıyan rüzgârlara bağlı olarak onun karakterinin denetimindedir.

Dar doğu Akdeniz kıyı ovası yağmur taşıyan rüzgârlar için bir cephe oluşturmakta ve onların taşıdığı nemin büyük bölümünü kesmektedir; ağırlığı kış aylarında olmak üzere yıllık yağış miktarı burada 600 milimetreyi aşar. Çoğunlukla meşe, çam, selvi, sedir, köknar, ardıç ve keçiboynuzu olmak üzere çalılık-

lar ve küçük ağaçlardan oluşan yabani Akdeniz bitki örtüsü bu bölgede sürmektedir. Bitki örtüsü genellikle maki veya makakiya adı verilen birkaç karakteristik bitki topluluğundan meydana gelmektedir. Bunlar, alçak kesimlerde yerini yaprakları dökülen yuvarlak meşenin (*Quercus ithaburensis*) aldığı her zaman yeşil kalan Filistin meşesini (*Q. calliprinos*), kebap ağacını (*Ceratoinia siliqua*); Kudüs çamını (*Pinus halepensis*); ardıçı (*Juniperus phoenicea*); defne ağacını (*Laurus nobilis*); erguvanı (*Cercis siliquastrum*); Suriye akçaağacını (*Acer syriacum*); sedir (*Cedrus libani*) ve alıç ağacı ile fındalıkların altında yetişen mersin bitkisi ve katırtırnağını da içine almaktadır.

Yağış miktarının yoğunluğu ve yağmurlu mevsimlerin uzunluğu, batıdan doğuya kuzeyden güneye gidildikçe genellikle azalmaktadır. Yarı çöl bölgesi daha çok doğuda bulunmaktadır. Burada yıllık yağış miktarı 350 ile 600 milimetre arasında değişmektedir. Hemen hemen bütün yağış 3 ya da 4 kış ayında düşmektedir. Yazları sıcak ve kuraktır. Burada bozkır bitki örtüsü egemendir. Jeobotanik açıdan bu bitki örtüsü, Turan bölgesine özgü olarak kabul edilir. Çeşitli öbek otlar, tuz bitkisi, yavşan otu (*artemisia*) ve ıspanakgiller (*Chenopodiaceae*) ot örtüsü içinde egemendir.

Yakın Doğu'nun geri kalanında yıllık yağış miktarı 350 milimetrenin altındadır. Suriye çölüne düşen yıllık yağış miktarı 100-150 milimetre arasındadır. İklim, gündüz-gece farkının aşırı olduğu karasal bir özellik taşır.

Arap çölünde yağış miktarı daha da düşüktür (yılda 100 milimetreden az). Birkaç yıl süren kuraklıklar istisna değildir (Rub el-Khali çölünde beş yıldır yağış yoktur). Sağnak şeklindeki muson yağmurları vadilerde zaman zaman ani sellere yol açar.

Bitki örtüsü seyrektir. Arap yarımadasında neredeyse hiç ağaç yoktur. Kum çöllerinde ılgın kümelerine, taşlı çöllerde ardıç topluluklarına rastlanabilmektedir.

Bitki coğrafyası (*phytogeography*) bakımından çöl ve yarı çöl bitki tipleri iki bölgeye, İran-Turan ve Sahra-Sind bölgelerine, ayrılır (Şek. 2.2.). Adaçayı çalısı (*Artemisia harbae-alba*) İran-Turan bölgesinin en karakteristik bitkisidir. Atlantik sakız ağacı (*Pistacia atlantica*) sahası, daha yüksek ve görece nemli bölgelerle sınırlıdır.

Baklagillerden gebre otu (*Zygophyllum dumos*) Sahra-Sind bölgesinin en tipik bitkisidir. Dikenli akasya (*Acacia albida*, *A. tortilis* ve *A. laeta*) çalılıkların en yaygın olduğu yamaçlarda ve vadiler boyunca yetişir.

Şimdi buğday, arpa, mısır ve darıdan oluşan tahıllar yanında şeker pancarı, zeytin, üzüm, tütün, incir ve bademden meydana gelen başlıca ekim sahaları, Rift vadisiyle (Bekaa ve Ürdün vadisi) sınırlıdır. Akdeniz kıyı ovası ikinci tarım sahası olup yoğun sebze, muz, turunçgiller ve üzüm üretimi yapılır. İçinde koyun, keçi, sığır ve devenin yer aldığı hayvancılık faaliyeti kesif çöl bölgesinin dışında kalan yerlerde egemendir. Arap çölünün ekonomik hayatında hâlâ önemli bir rol oynayan deve göçebe hayvancılığın dayandığı başlıca unsurdur.

Küçük Asya'nın tarımsal kaynakları da, güneyde olduğu gibi, tamamen yağmur miktarınca belirlenmektedir. Yağış miktarı sadece dar Karadeniz kıyı şeridinde en yüksek noktadadır (yıllık 690 mm'den çok). Burası dağlık ve kesif ormanlık bir bölgedir. Şimdi de, mısır tarımının egemen olduğu ve kıyı boyunca başta çay ve tütünün yetiştirildiği önemli bir tarım bölgesidir.

Kuzeybatı (Marmara) bölgesi ise yıllık yağış miktarının 500 ilâ 690 milimetre arasında değiştiği, ikisi kurak olmak üzere sıcak yaz aylarının ve görece soğuk bir kışın yaşandığı bir geçiş bölgesidir. Burada tarım oldukça çeşitlenmektedir. Tütün, buğday, pirinç, ayçiçeği, mısır, zeytin ve üzüm yetiştirilmektedir.

Ege kıyı bölümünde yağış oranı ortalama bir değerdedir (yılda 400 ilâ 750 milimetre). Bu bölgede yüksek nitelikli tütün

ve pamukla, üzüm, zeytin ve incir üretilmektedir.

Akdeniz kıyısında sıcak, kurı yazlar ve ılık yağışlı kışlar egemendir (yıllık yağış miktarı 500 mm.den azdır). Bitki türleri, alçak yerlerde sıkı çalılık, yükseklerde dökülen yapraklı ve iğne yapraklı ormanlar olmak üzere, Akdeniz tipindedir. Tanımsal üretimi pamuk, susam, turunçgiller ve sebzeler oluşturur.

Orta Anadolu yaylası yazlan sıcak ve kışlan soğuk geçen karasal bir iklime sahiptir. En yüksek yağış yaz ve bahar aylarında (250 mm.den az) olur. Tahıl (buğday ve arpa) tarımı sulanabilir arazinin % 90'ını (Türkiye'nin toplam üretiminin % 60'ını) işgal etmektedir. Bu bölge ülkenin başlıca hayvancılık bölgesidir: Toplam koyun miktarının üçte biri ve Ankara keçisinin dörtte üçü burada yetiştirilmektedir.

Doğu bölgesi (Ermeni Yaylası) yüksek ve iğne yapraklı ormanlarla örtülü oldukça sarp bir ülkedir. İklim serttir; yazları sıcak, kışları uzun ve şiddetli geçer. İklimin böyle olmasına karşın gelişmiş bir tarım bölgesidir. Başlıca ürünler buğday (esas olarak yazları) ve arpadır. Dana ve süt sığın yetiştirilir. Göçebe hayvancılar ise koyun ve keçi beslerler.

Aşağı Mezopotamya'nın büyük bölümünde yıllık yağış miktarı 500 mm.den azdır. Kuraklık ve özellikle akarsu boylarında aşırı nemli yaz sıcağı buradaki iklimin temel özelliğidir. Bitki örtüsü çalılarla (*Haloxylon-saxaul*) ve kavak, söğüt, meyankökü ve akarsu kenarlarındaki ılgın topluluklarından oluşan seyrek ağaçlıklarla (*Rhanterium, Papposum*) sınırlıdır. Yukarı Mezopotamya'da iklim soğuktur. Temel bitki topluluğu Zagrosların eteklerindeki açık meşe ormanlarıdır.

Aşağı Mezopotamya dünyada sulu tarımın yapıldığı en eski bölgelerden biridir. Bugün temel ürünü buğday ve arpadır. Şattülarab bölgesinde dünya hurma üretiminin yaklaşık % 80'i yapılmaktadır. Aynca pirinç, mercimek, fasulye, bezelye ve tütün üretilmektedir.

Aşağı Mezopotamya'nın aksine Yukarı Mezopotamya'da,

sulama olmaksızın kuru tarım yapmak için yeterince yağış mevcuttur. 375 mm. eş yağış çizgisi (*isohyet*) önemli bir ekonomik sınırı tesbit etmektedir. Bu hattın kuzeyindeki başlıca ürünleri arpa, buğday ve Akdeniz meyveleri oluşturmakta; canlı hayvan varlığı içinde de koyun, keçi, deve, sığır ve eşek bulunmaktadır.

Kafkasların biyo-iklimsel örüntüsü, bir yanıyla enlemsel bölgeselliğine, bir yanıyla da boylamsal bölgeselliğine bağlıdır. Bu etkenler, ülke üzerindeki yağış miktarının, batıdan doğuya gelindikçe azalmak biçimindeki eşitsiz dağılımında büyük ölçüde belirleyici olan dağlık coğrafya kadar sorumludur. Bu yüzden Hazar ve Kura-Aras ovalarında 200-400 mm.lik yağış kaydedilirken (bu miktar bu boylamın ortalama değerinin % 15-30'udur), Karadeniz'in düzlük kesiminde 1600-2000 mm.dir (ortalama değerin % 150-200'ü).

Bitki örtüsünün özellikleri kuşkusuz iklime ve ülkenin dağlık coğrafyasına bağımlıdır. Batı Kafkasya'nın en yağışlı kesimi iki bölgeye ayrılmaktadır. Kuzey bölgesinde Akdeniz tipi iklim egemendir. Eteklerde dağ kurakçıl bitkileri yetişir; yüksek kesimlerde, her zaman yeşil kalan orman altı bitkileriyle birlikte iğne yapraklı ormanlar vardır. Nemli subtropikal iklime sahip güney bölgesi komşu Küçük Asya kıyısının doğal devamıdır. Dağ eteklerinde dökülen yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar yükseklerde yerini yine her zaman yeşil kalan orman altı bitkileriyle birlikte iğne yapraklı ormanlara bırakır.

Doğu Kafkas sahası kuru ve karasal bir iklim özelliği gösterir. Alçak kesimlerde kuru bozkırlar ve yarı çöl karakterli bölgeler vardır. Kurakçıl yarı çöl bitki türleri büyük Kafkas dağlarının güneydoğu yamaçlarında egemendir. Daha yüksekteki dağ bozkırlarına doğru geçerken nadiren rastlanan seyrek kuru ormanlar Küçük Kafkasların tepelerini ve yaylalarını kaplar.

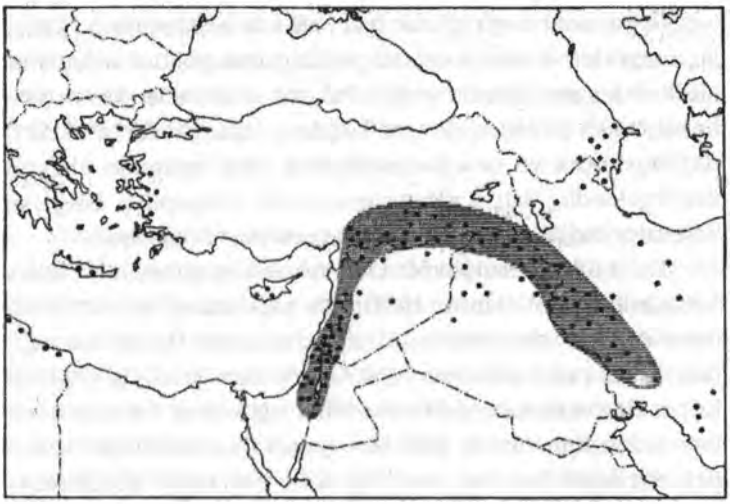
Önkafkasya, dünyanın en eski tarım alanlarından biridir. Bugün ülkenin tarımsal üretimi, iklime, dağlık coğrafyaya ve

toprak yapısına bağlı olarak had safhada çeşitlenmiştir. Tahıllar, meyveler ve sebzeler daha çok dağ arası çöküntülerinde ve alçak dağ yamaçlarında yetişir. Patates ve sebzeler kadar tahılın dayanıklı örnekleri de (yaz buğdayı, arpa, çavdar ve akdarı) dağların alçak ve orta katmanlarında (500 metrenin altında) üretilmektedir. Batı Kafkasya'nın nemli subtropikal bölgeleri Sovyetler Birliği'nin turunçgiller yetişen esas bölgesiydi.

Kuru iklim, eski Sovyet Orta Asyası'nın güneyinin başlıca özelliğidir (Dolukhanov 1981). Bu toprakların büyük bölümünde yıllık yağış miktarı 250 mm.den azdır. Bunun tek istisnası, yıllık yağış miktarının 350 ilâ 450 mm. arasında değiştiği Kopet Dag'ın kuzeydoğu etekleridir. Dağın çorak yamaçları görece yakın zamanlarda, hâlâ batı Kopet Dag ve Büyük Balkan dağında izleri bulunan kesif bir ardıç ormanıyla kaplanmıştı. Çok çeşitli yabanî meyve ağaçlarıyla (ceviz, armut, şam fıstığı, badem) birlikte dökülen yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar dağ arası vadilerini kaplar. Tuza dayanıklı bozkır otları dağ eteklerini örtmektedir. Kavak, söğüt, meyankökü ve ılgından oluşan tugai (aşağı ülke) ormanları, vahalarda ve akarsu vadilerinde korunmuştur.

Yoğun sulamaya bağlı olarak bu bölge eski Sovyet Orta Asyası'nın başlıca tahıl, meyve, sebze, pamuk ve canlı hayvan üretim merkezlerinden biri haline gelmiştir.

İran topraklarının büyük bölümü kuru iklim kuşağında bulunmaktadır. Çoğunlukla kış aylarında düşen yağmurun yıllık ortalaması asla 100 milimetreyi aşmaz. Bunun tek istisnası güney Hazar ovasının dar şerididir. Güney cephesi yüksek Elburz Dağlarıyla kapatılmış olan bu bölgede yağış, çoğu sonbaharda olmak üzere, 200 mm. civarında düşmektedir. Bu subtropikal bölge, İran'ın zengin ormanlarla (yaprakları dökülen ve geniş yapraklı ağaçlar- meşe, kayın, ıhlamur, karaağaç, ceviz, dişbudak, gürgen), bataklık ve çeltik tarlalarıyla kaplı en verimli bölgesidir. Bu bölge İran'ın önde gelen tarım bölgele-

Şekil 2.3. Yabanî arpanın (Hordeum spontaneum) dağılımı (Zorahy 1979).

rinden biridir; burada buğday, fasulye, patates, pirinç, pamuk ve diğer ürünler yetiştirilir.

Zagros dağları karaağaç, akçaağaç, armut, yabanî kiraz, ceviz ve şamfıstığını içeren yarı kurakçıl meşe ormanlarıyla örtülüdür. Dağın yaylalarında seyrekçe ardıça, bademe, sarıçalı, yavşan otu, alıç ve yabanî meyve ağaçlarına rastlanır. Yavşan otu (pelin otu) ve dikenli fundalıklar, dağların bozkırsı alanlarını kaplayan başlıca bitkilerdir.

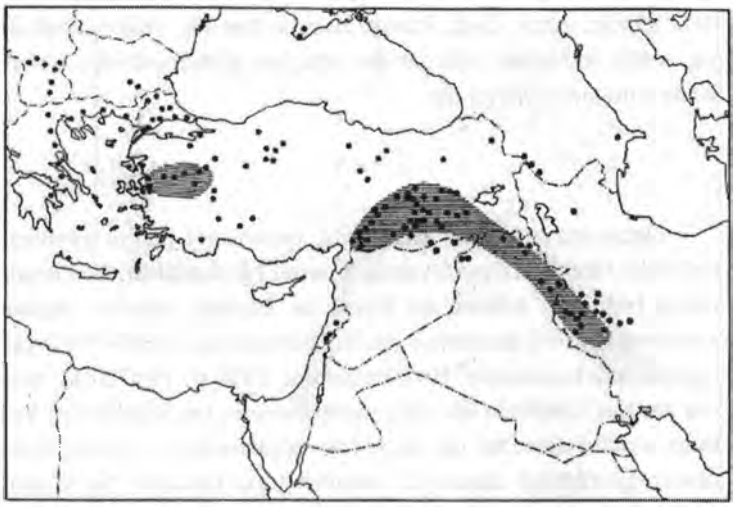
İran yaylası bir dizi çöl düzlüğünü (Deşt-i Kevir, Deşt-i Lut, Sistan) ve çöküntüsünü (Gev Khuni, Şahdad vd.) içermektedir (Platonov 1955). Yazın, dört ay boyunca sıcaklık 30° C civarında olup, iklim sıcak ve kuraktır. 250 mm. den az olan yağışlar (bazen kar şeklinde olmak üzere) kışın ve bahar aylarında düşer. En soğuk aylarda sıcaklık, 0° C ilâ +4° C arasında değişir ve geceleri çoğunlukla don olur. Çöle özgü ağaçsız bitki örtüsü egemendir. Özellikle batı bölgesinde yaygın olan tugai bitki ör-

tüsü içinde, asma, ılgın, kavak, hurma, mersin, zakkum, akasya, söğüt, karaağaç, erik ve dut ağaçları görülmektedir. Vahalarda sulu tarım yaygındır.

* * *

Ortadoğu'nun arazi yapısında, potansiyel olarak evcilleştirilebilir bitki ve hayvan varlığı önemli bir özelliktir. Evcilleştirilmiş bitkilerin kökeni ve yayılması üzerine yapılan çağdaş araştırmalar ünlü Rus biyoloğu N. I. Vavilov'un (1887-1943) çalışmalarıyla başlamıştır. Bu bilimadamı, 1920 ve 1930'larda, tarıma alınmış bitkilerin ilk çıkış merkezlerinin bu bitkilere ait yabanî akraba türlerin üst düzeyde çeşitlenmiş ve uyarlanmış olarak görüldüğü alanlarda bulunduğuna bakarak bir kuram ortaya atmıştır. Ölümünden sonra yayımlanan bir kitabında Vavilov (1951) evcilleştirilmiş bitkilere ilişkin 12 çıkış alanı saptamaktadır. Vavilov'a göre tarıma alınmış bitkilerin Batı Asya'daki ana çıkış merkezlerinden biri Ortadoğu'da bulunmaktadır.

Son araştırmalar, Vavilov'un kuramının temelde doğru olduğunu kanıtlamış ve buna bazı ayrıntılar eklemiştir. Orta Doğu tarımının başlatıcı ürünü olan İki sıra daneli *Hordeum spontaneum*'un tarıma alınmış arpa formlarının yabanî atası olduğu gösterilmiştir (Zohary 1979; J. Renfrew 1979; Zohary ve Hopf 1988). Yabanî arpanın dağılım merkezinin, İsrail ve Ürdün'den başlayıp kuzeyde, güney Türkiye'ye uzanan, oradan da Irak Kürdistan'ı üzerinden güneybatı Irak'a dönen Verimli Hilâl bölgesine yayıldığı bulunmuştur (Şek. 2.3). Bu sahada açık bitki oluşumlarının önemli bir parçası bulunur. Özellikle Suriye çölünün kenarlarında, yukarı Fırat havzasında ve Ürdün Rift vadisinin yamaçlarında yaz kurakçıl meşesine ait koruluk kuşağı yaygındır. Yabanî arpa aşırı soğuğa dayanıklı değildir; nadiren 1500 metrenin üzerinde yetişir ve Türkiye ile İran'ın karasal iklime sahip yaylalarında bulunmaz. Aynı zamanda oldukça ku-

Şekil 2.4. Yabanî einkorn'un (Triticum boeoticum) dağılımı (Zohary 1979).

rakçıl olması nedeniyle ılıman bozkır ve çöl içlerine de bir miktar sızmıştır.

Emmer buğdayının (*Triticum monococcum*) yabanî atası *Triticum boeoticum*'dur. Batı Asya ve kuzey Balkanlar'a uzanan görece geniş bir dağılım sahası vardır. Fakat dağılım merkezi Yakın Doğu'nun kuzey Suriye, güney Türkiye, kuzey Irak ve İran ile batı Anadolu'nun buralara komşu yörelerinde bulunmaktadır. Bütün bu bölgelerde yabanî emmer, meşe koruluklarının ve bozkırsı oluşumların bileşenidir. *Boeoticum* buğdayı geniş bir yaşam alanına sahiptir. Toprakbilimsel olarak, bazaltlı, kireçli, killi ve kireçtaşlı toprakları tercih ettiği görülür. 1200-2000 metrenin üzerinde bulunan yaz kurakçılı kuzey Fırat havzası yamaçlarını ve Orta ve Doğu Anadolu'nun soğuk yaylalarını yeğler. Sıcak ve çok kurak bir iklime dayanamaz.

Tarıma alınmış emmer (*T. dicoccum*) yabanî emmerden (*T. dicoccoides* Korn) türetilmiştir. Bu bitki daha sınırlı bir dağı-

lım alanına sahiptir ve ekolojik olarak toleransı düşük bir bitkidir. İsrail, Lübnan, Suriye, Ürdün, güneydoğu Türkiye, kuzey Irak ve Batı İran'da bulunur (Şek. 2.4). Merkezi, Galile Gölü'ne bakan Doğu Galile ve Gilead'ın eteklerini, Golan ve Havran'ın komşu bazalt karakterli yaylalarını, Hermon Dağı'nın doğu eteklerini kapsayan Yukarı Ürdün su tutma havzasında bulunur. Yabanî emmer, meşe koruluğu kuşağının otla kaplı sahalarında ve komşu bozkırsı oluşumlarda yıllık peryodda yetişen bir bileşendir. Geniş alanları yabanî arpayla ve yabanî yulafla birlikte biçimlendiren bazaltlı ve sert kireçtaşı kaya diplerini tercih eder. Yabanî emmer daha kuzeyde Anti-Lübnan dağlarının meşe koruluklarında, güneydoğu Türkiye'de, kuzey Irak ve batı İran'da ortaya çıkar. Yükseklik itibariyle Galile gölü yakınında deniz seviyesinin 100 metre aşağısından başlayıp Hermon Dağı'nın doğu ve güney eteklerinde 1400 metreye kadar çıkar. Zagros dağlarında bu yükseklik 700 ilâ 1600 metre arasında değişmektedir.

İnsanlar tarafından ilk defa tarıma alınan bu üç bitkinin yayılma sahası, 'Akdeniz altı', kışın önemli miktarda yağış alan (400-1000 mm.) ama yazları sıcak ve kurak geçen açık meşe ormanları kuşağı içindedir.

Önkafkasya, buğdayın önemli çıkış merkezlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu, özellikle Gürcistan ve Ermenistan'da, buğdayın yabanî atasına ilişkin çeşitlilikten izlenir (Dekaprelovich 1942; Lisitsyna ve Prishchepenko 1970).

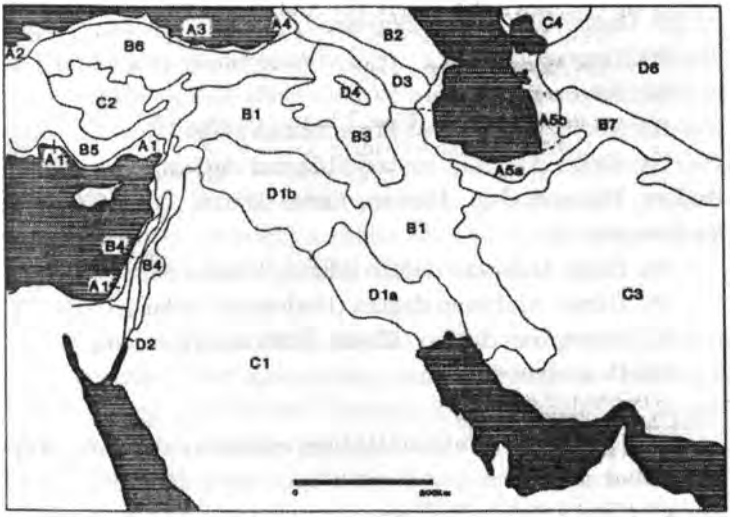
Buğdayın doğduğu bir başka merkez Kopet Dag'ın eteklerine yayılan Hazar bölgesidir. 1920'lerde bu bölgede çalışan N. I. Vavilov burada çok sayıda yabanî buğday çeşidi bulmuştur. Sonra bu Lisitsyna (1965) ve başka bilimadamları tarafından da gösterilmiştir (Şek. 2.5).

Tahıllardan başka Ortadoğu'nun bitki örtüsü gıda olarak kullanılan çok sayıda bitkiyi içermekteydi. Nitekim şaraplık üzümün atası Önkafkasya'nın muhtelif yerlerinde görülmüştür.

Şekil 2.5. Hazar merkezi (Lisitsyna 1965).

Dağ ormanları yenilebilen yabanî bitkiler, yabanî meyveler ve çekirdeksiz küçük meyveler bakımından zengindir. Yabanî meyveler arasında kestane, ceviz ve iri fındık sayılabilir; en yaygın olanlar ise armut, elma, kızılcık, bir darı türü [*milobelan*] ve muşmuladır. Nar ve sarıçalı, çoğunlukla kurakçıl açık ormanlarda ve tugailerde bulunmaktadır. Ayrıca ayva, çakaleriği, yabanî gül ve çitlenbik türünden karaağaç yaygındır. Kopet Dag ve

Şekil 2.6. Ortadoğu: Doğal-ekonomik bölgeler.

Zagroslarda şam fıstığı ağacı ile kaplı alanlar vardır. Adamotunun az rastlanan bir türü –*Mandragora turcomanica*– güney Türkmenistan'da Kopet Dag silsilesine yayılmıştır (Chlopin 1970).

BÖLÜMLEME

Belirtilen tespitlere dayanarak bütün Ortadoğu sahası aşağıdaki doğal-ekonomik bölgelere ayrılabilir (Şek. 2.6):

A. Kıyı bölgeleri:

A1. Doğu Akdeniz'de ve Küçük Asya'daki Akdeniz kıyı bölgesi;

A2. Ege-Marmara kıyı bölgesi;

A3. Güney Karadeniz kıyı bölgesi;

A4. Doğu Karadeniz kıyı bölgesi;

A5. Güney ve doğu Hazar kıyı bölgesi;

B. Dağlar ve Yüksek Bölgeler:

B1. Zagros bölgesi;

B2. Büyük Kafkaslar;

B3. Küçük Kafkaslar ve Ermenistan Yaylası;

B4. Doğu Akdeniz yaylası (Lübnan dağları, Anti-Lübnan dağları, Hermon dağı, Havran, Cebel Dürzü, Leja, Galile ve Yuda tepeleri);

B5. Doğu Arabistan dağları (Hicaz, Tihama Asir; Yemen);

B6. Güney Arabistan dağları (Hadramut; Dofar);

B7. Kuzey İran dağları (Elburz, Türkmen-Horasan);

B8. Doğu İran dağları;

C. Yaylalar:

C1. İç Arabistan Yaylası (Badiyet eş-Şam ya da Suriye Yaylası, Nafud, Necd);

C2. Orta Anadolu Yaylası;

C3. Orta İran Yaylası;

C4. Hazar ötesi düzlüğü;

D. Düşük rakımlı dağ etekleri ve ovalar;

D1. Mezopotamya (Yukarı ve aşağı);

D2. Rift vadisi;

D3. Önkafkasya çöküntüsü: Rioni (Kolkhis) Ovası; Kura çöküntüsü; Kura-Aras ovası;

D4. Orta Aras çukuru;

D5. Kopet Dag yamaç şeridi;

D6. Turan Ovası.

HALKLAR

Bugünkü Ortadoğu'nun fiziksel ve biyolojik durumunu anahatlarıyla kısaca sunduktan sonra, şimdi bölgenin modern beşerî coğrafyasının özelliklerini gözden geçirelim.

Uzun zaman Hindistan ile İspanya arasındaki sahalarda ya-

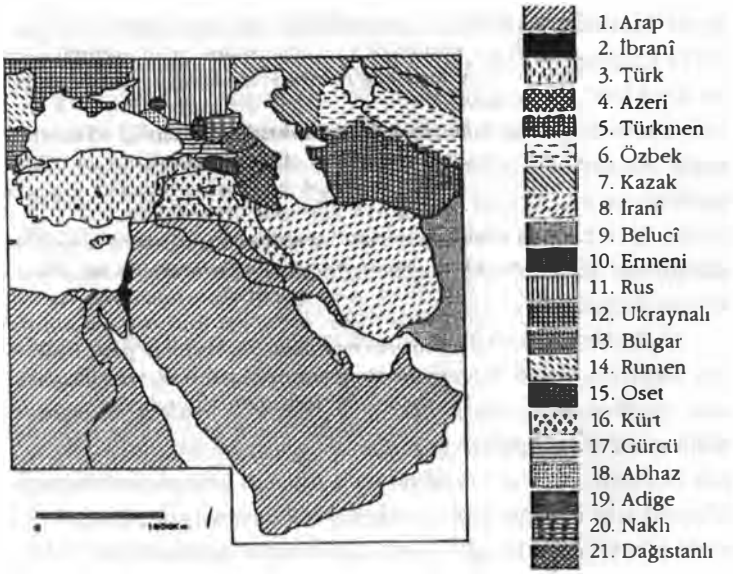
şayan insanlar 'Kafkasoid ırk grubu'na ait sayılmıştır (Hulse 1971). Çağdaş araştırmalarda bütün Kafkasoid sahası 'kesintisiz bir süreklilik' içinde gösterilmiş ve bu yüzden tarihöncesi ve ilk tarih zamanlarındaki sıkı genetik ilişkileri temsil ettiği varsayılmıştır. Az sayıda Kafkas popülasyonunda Ib gen tipinin (allel) kapsamı en az Ia'nınki kadar yüksektir. Ancak çeşitli popülasyonlar için bu yöredeki sıklıklar farklılık göstermektedir. Rh sisteminde R1 alleli normalde R2'den üç kere daha sık ve r R0'dan daha sıktır.

V. P. Alexeyev (1974), büyük ölçüde antropometrik kanıtlara dayanan kendi kavramlaştırmasına dayanarak, Ortadoğu'nun modern nüfusunun 'Akdeniz ırkının oluşum bölgesinin bölünmesi' ile meydana geldiğini ileri sürmüştür. Nüfusun büyük bölümü Alexeyev tarafından 'Avrupoid kompleksi'ne özgü bileşenlerde olduğu gibi brakisefal kafa yapısı, erişkin erkeklerde yüz ve göğsün kıllı oluşu özelliklerini gösteren bir 'Yakın Doğu grubu'na ait kabul edilmiştir. Bu tipe ait popülasyonlar Yakın Doğu ve Kafkaslar'da büyük ölçüde yaygındır. Alexeyev tarafından farklı bir gruba 'Arap-Afrika' adı verilmiştir. Bu grubun temel özellikleri çok yoğun olmayan yüz kıllanması, nârin bir yapı ve baskın biçimde dolikosefal kafa biçimidir. Bu grubun özellikle Arapça konuşanlar arasında yaygın olduğu belirtilmektedir. Nârin yapının, Arapça konuşanların bu sahaya yayılmasından çok önce, Natufyen topluluğunda (yaklaşık 12.500-10.500 yıl önce) görülmesi önemlidir.

Batı Önkafkasya, Romanya ve Moldavya'daki bazı topluluklar Akdeniz ırkının tipik özelliklerini göstermektedir: Avrupoid özellikler olarak vurgulanan koyu deri pigmentasyonu, orta bir boy ve küçük bir yüz.

Orta Kafkasya'daki toplulukların antropolojik karakteristikleri, onların yerli kökenlerinin göstergesi gibidir. Bu geniş yüzlü gruplar Tunç Çağı'ndan beri kaydedilmektedir.

Avrupoid özelliklerle birlikte nârin kafatası, koyu renk saç

Şekil 2.7. Ortadoğu: Modern diller ve etnik gruplar

ve orta derecede gelişmiş bir yüz kıllanması, Hazar Denizi'nin batı ve doğu kıyılarında oturan Azerbaycanlılara ve Türkmenlere özgüdür. Bu grup, Alexeyev tarafından geniş bir 'İndo-Afrikan' ırk grubuna dahil kabul edilmektedir.

Aynı gruba 'Pamiro-Fergana ırkı' denilenler de girmektedir. Bu grup, Mongoloid özellikler gösteren Özbek ve Tacikleri içine alır. Paleoantropolojik bulguların gösterdiği gibi, bu görece yakın zamanlara ait bir olgudur. Kalkolitik, Tunç ve Demir çağları sırasında Orta Asya popülasyonu tamamen Avrupoid özellikler göstermekte idi. Varolan paleoantropolojik bulgular Mongoloid nüfusun etkisini taşıyan üç dalganın bulunduğunu göstermektedir: Bunlardan ilki İ.Ö. birinci binyılda, ikincisi 11 ilâ 13. yüzyıllarda ve üçüncüsü 16. ve 17. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

Kan gruplanna ve bazı örneklere uygulanan genetik olarak kontrol edilen etkenlere dayanan sınıflandırmalann farklı örüntüler ortaya çıkardığı belirtilmelidir. Buna göre, Orta Doğu'da B kan grubunun yayılımının, fiziksel antropolojiye dayanan hiçbir birimle ilişkisi gösterilmemiştir.

Bütün bu bulgular bu bölgede had safhada karmaşık bir insan gruplaşması örüntüsünün bulunduğunu kanıtlamaktadır. Bu örüntü, çok uzun sürmüş bir zaman dilimi boyunca işlemiş olan çok çeşitli toplumsal ve biyolojik etkenlerden kaynaklanmış olmalıdır.

DİLLER VE ETNİK GRUPLAR

Bu bölgede yayılmış bulunan dilsel ve etnik grupların incelenmesinin ortaya çıkardığı örüntü de daha az karmaşık değildir. Bugün Ortadoğu'da yaşayan halklar Hint-Avrupa, Hamî-Samî, Kafkas ve Altay dil ailelerine giren dilleri konuşmaktadır (Şek. 2.7) (Ruhlen 1987).

Hint-Avrupa dillerine, yazılı kaynaklarda İ.S. 4. yüzyıldan beri bilinen Ermenice ve modern İranî (Oset, Peştu) ve Batı İran dilleri (Farsça, Tacikçe, Kürtçe, Belucî, Tatça ve Talişçe) tarafından temsil edilen diller girmektedir.

Hamî-Samî dilleri, yazılı kaynaklarının İ.Ö. 3200'lerde Ortadoğu'da ortaya çıktığı bilinen dillerdir. Bu aileye (içinde Filistin'de İ.Ö. 13. yüzyıldan İ.S. 2. yüzyıla kadar konuşulan, bugün de İsrail'de kullanılan İbranca'nın bulunduğu) Kuzey Orta Samî; (İ.Ö. 5. yüzyıldan bugüne kadar görülen klasik ve edebî Arapça'yı içine alan) Güney Orta Samî; Güney Çevresel Samî (Arapça'nın güney lehçeleri) dilleri girmektedir.

Kafkas dilleri Gürcüce'yi, Megrelce'yi, Laz ve Svan dillerini içine alan Kartvel dil ailesi ile; Abhazo-Adige ve Nakho-Dağıstan dillerini içermektedir.

Altay ailesi çok sayıda Türkgil dil tarafından temsil edilmektedir. Bunlar arasında Türkçe, Azerice, Türkmence, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca ve diğer birkaç küçük dil daha bulunmaktadır. Ortadoğu'da Altay dillerini konuşanların yayılması görece geç bir tarihtedir. Bu dillerin (Orta Asya'nın Tarım havzasında bulunan*) en eski yazılı kaynağı İ.S. 8. yüzyıla tarihlenmektedir.

Ortadoğu'nun bugünkü etnik kompozisyonu, büyük bir çeşitlilik arzetmektedir. Tahminlere göre (Narody Mira 1962) günümüzde burada sayısı altmıştan az olmayan ayrı etnik grup bulunmaktadır. Etnik çeşitlilik batıdan doğuya gidildikçe artmaktadır. Büyük etnik gruplar (Araplar, Türkler, Farslar, Kürtler, Azerîler, Afganlılar) toplam nüfusun % 82,5'ini oluşturmakta ve toplam alanın % 85'ini işgal etmektedir.

Araplar bölgenin en geniş etnik grubudur. Tek bir Arap ulusunun varlığı sorunu bilimsel ve popüler yayınlarda canlı biçimde tartışılmaktadır. En ciddi yazarların düşüncesine göre (Narody Mira 1965) Araplar, doğal ve ekonomik durumlarının özgüllüklerine ve farklı tarihsel gelişimlerine bağlı olarak belirli bir kültürel farklılık gösteren çok yakın akraba etnik toplulukların oluşturduğu bir gruptur. Ortadoğu'da Arapların toplam nüfusu 43 milyondan fazladır (dünyada Arapça konuşanların toplam sayısı ise 130 milyondan fazladır). Büyük Arap ülkelerinin nüfusu çok-etnili bir görüntü arzeder. Arap olmayan etnik grupların en fazla olduğu ülke Irak (Kürtler, Asurîler, Türkmenler, Çerkesler) ve Suriye (Kürtler, Ermeniler, Türkler, Asurîler, Çerkesler)'dir.

3 milyondan fazla Yahudi bugün İsrail Devleti'nde yaşamaktadır.

Türkler, 46 milyondan fazla nüfusuyla,** Ortadoğu'nun

---

* Altay dillerinin en eski yazılı kaynağı sayılan Orhon Yazıtları, Tarım havzasında değil, oranın epeyce kuzeyindeki Moğolistan'da bulunmaktadır [*ç.n.*].

** Bu rakam için 1990 Nüfus Sayımı verileri dikkate alınmış olsa gerektir [*ç.n.*]

ikinci en büyük etnik topluluğudur. Çağdaş Türkler etnografik ve kültürel olarak, hatta dil özellikleri bakımından diğer Türkgil dilleri konuşanlardan oldukça farklıdır. Çoğunluğunu Kürt ve Arapların oluşturduğu Türk olmayanlar, Türkiye nüfusunun yaklaşık % 15'ini teşkil etmektedir.

Azerîler, Sovyetler Birliği'nde yaşayan en büyük Türkgil dil konuşan grubu oluşturmaktaydı. Azerbaycan'daki nüfusları 4,7 milyondu (bütün eski Sovyetler'de bu rakam 6,2 milyondu). 6,6 milyondan çok Azerî de kuzey İran'da (İran Azerbaycanı'nda) yaşamaktadır.

Sovyetler Birliği'nde Türkgil dilleri konuşanların en büyük bölümü Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşamaktaydı. Buradaki toplam nüfusun yaklaşık % 55'i Türkgil dilleri konuşanlardı. En büyük grup Özbeklerdir (12,5 milyon). Kazaklar ikinci sırada gelmektedir (6,6 milyon). Onları Türkmenler (2 milyondan fazla) ve Kırgızlar (1,9 milyon) izlemektedir. Eski Sovyet Orta Asyası'nda ve Afganistan'da Karakalpakların toplam sayısı 311.000'dir. 211.000'den fazla Uygur Sovyetler Birliği'nin önceki sınırları içinde yaşamaktaydı. Uygurların kuzey doğu Çin'deki (büyük bölümü Sinkiang-Uygur özerk bölgesinde olmak üzere) nüfusu 5,5 milyon olarak tahmin edilmektedir.

İran dillerini konuşanlar bölgede birden çok etnik gruptan oluşmaktadır. Farslar, bunlar arasındaki en geniş grup olup toplam İran nüfusunun % 45,6'sını (yaklaşık 25 milyon) teşkil etmektedirler. İran'da bulunan diğer etnik gruplar Azerîler, Kürtler, Gilyakîlar, Lurlar, Mazandaranîler, Belucîler, Bakhtiyarîler, Türkmenler ve diğer küçük gruplardır.

Kürtler, Ortadoğu'da İran dilleri konuşan etnik grupların en büyüklerinden biridir. Toplam nüfusları 7,5 milyon ile 12 milyon arasında tahmin edilmektedir. Kürt nüfusu, İran'a, Irak'a, Türkiye'ye, Suriye'ye ve Sovyet Önkafkasyası'na (buradaki sayıları 116.000'dir) dağılmıştır.

Tacikler, eski Sovyet Orta Asyası'ndaki en büyük İranî et-

nik gruptur (2,9 milyon). Tacikistan'ın bütün nüfusunun % 75'ini teşkil ederler. Bu cumhuriyetin dışında Tacikler, Özbekistan, Kırgızistan ve ayrıca Afganistan, İran ve Çin'de yaşamaktadır.

Osetler, eski Sovyet topraklarında bulunan ikinci büyük Doğu İranî gruptur. Toplam nüfusları 542.000'dir. Osetler Büyük Kafkas dağlarının her iki yamacında yaşamakta olup, Kuzey Osetya Rusya Federasyonu'na bağlıdır; Güney Osetya ise hâlâ (en azından resmen) Gürcistan'ın denetiminde bulunan özerk bir bölgedir. Yaklaşık 22.000 kişilik bir nüfusa sahip görece küçük bir grup olan Tatlar (Kafkas Yahudileri) da İran ailesine ait bir dil konuşmaktadır.

Eski Sovyetler Birliği'nde Ermenilerin toplam sayısı 4,1 milyondu. Bu nüfusun büyük bölümü (2,7 milyon'u) Ermenistan Yaylası'ndaki Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşar ve Cumhuriyet'in toplam nüfusunun % 99'unu oluşturur. Ermeniler, Dağlık Karabag nüfusunun da çoğunluğunu teşkil etmektedir. Bu bölge 1922'de Azerbaycan SSC'nin topraklarına dâhil edilmiştir. 1989'da yerli nüfus Ermenistan'a katılmak için ayrılıkçı bir hareket başlatmıştır. Bu, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında yoğunlaşan kanlı bir etnik çatışmaya yol açmıştır. Bu çatışmanın bir sonucu olarak Ermeniler daha önce önemli bir azınlığı oluşturdukları Azerbaycan topraklarını tamamen terk etmişlerdir. Ayrıca Ermeniler, Orta Çağlardan beri Ermeni kolonileri halinde varoldukları Kırım ve batı Ukrayna'da olduğu gibi, Gürcistan'da ve Kuzey Kafkasya'da da yaşamaktadır. Yakın Doğu'da (Suriye ve Lübnan'da), batı Avrupa'da ve Güney ve Kuzey Amerika'da önemli Ermeni toplulukları bulunmaktadır. Dünyadaki toplam Ermeni nüfusu yaklaşık 6 milyon civarında tahmin edilmektedir.

Gürcüler en büyük Kafkasyalı etnik gruptur. Eski Sovyetler'de toplam nüfusları 3,6 milyondu. Bu nüfusun 3,4 milyonu Gürcistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Gürcü etnik topluluğu, en önemlileri Svanlar, Megreller ve Lazlar olan birkaç yerel

grubu da içine alır.

Abhazo-Adige grubu, 332.000'i Kuzey Kafkasya'da, ayrıca Türkiye, Irak, Suriye ve Ürdün'de yaşayan Kabardları (Çerkesleri); 91.000'i SSCB'de, yaklaşık 5.000'i Türkiye'de bulunan Abhazları; 29.000'i SSCB'de, yaklaşık 10.000'i Türkiye'de yaşayan Abazaları ve 111.000 nüfuslu Adigeleri içermektedir.

Nakho-Dağıstanlılar, Nakh (Çeçenler 611.000; İnguşlar 192.000) ve Dağıstan etnik gruplarını içerir. Özellikle Dağıstan'daki etnik durum karmaşıktır. Çok sayıdaki birçok küçük etnik grup arasında en büyükleri şöyle sıralanabilir: Avarlar (483.000), Dargiler (247.000), Lezgiler (383.000), Laklar (yaklaşık 100.000) ve bunlardan başka 20'den çok küçük grup.

Bugünkü karmaşık dilsel ve etnik durum Ortadoğu'da insan gruplarının uzun ve çelişik tarihinin bir sonucudur. Sovyetler Birliği'nin Kafkasya'da ve Orta Asya'daki merkezî gücünün çöküşü, 70 yıldan fazla zamandır dünyanın bu bölümünde uykuya yatmış bulunan etnik çatışmaları yeniden ortaya çıkartmıştır. Bu düşmanlıkların yarattığı şiddet, etnik mitosların inandırıcı ve uzun ömürlü oluşuna dair marazî bir hatırlatmadır. Bu mitosların kökleri tarihöncesinin derin katmanlarında yatmaktadır. Bu, gelecek bölümlerin konusudur.

Kaynaklar

Alexeyev, V. P. 1974. *Geografiya Chelovecheskikh Ras* (İnsan Irklarının Coğrafyası, Russ). Moscow: Mysl'.

Brice, W. C. 1966. *South West Asia*. London: University of London Press.

Chlopin, I. N. 1980. Mandragora turcomanica in der Geschichte der orientalischen Völker. *Orient. Lovans. Periodica* 1:223-231.

Dekaprelovich, L. L. 1942. Gruzinskii ochag formoobrazovaniya pshenits (Buğdayın Oluşumuna İlişkin Gürcistan Merkezi, *Russ.). Soobshcheniya AN Gruzinskoi SSR, v.* 3, no. 7:707-712.

Dolukhanov, P. M. 1979. *Ecology and Economy in Neolithic Eastern Europe*. London: Duckworth.

Dolukhanov, P. M. 1981. The ecological prerequisites for early farming in southern Turkmenia. In Ph. Kohl (ed.), *The Bronze Age Civiltzations of Central Asia,* pp. 359-385. Sharpe.

Dumitrashko, N. V. (ed.) 1966. *Kavkaz - Pririodnye Uslovtya i Yestestvennye Resursy* SSSR (Kafkasya Doğal Çevresi ve SSCB'nin Doğal Kaynakları). Moscow: Nauka.

Dumitrashko, N. V. (ed.) 1979. *Gegional'naya Geomorfologiya Kavkaza* (Kafkasya'nın Bölgesel Jeomorfolojisi). Moscow: Nauka.

Fisher, W. B. 1978. *The Physical East: A Physical, Social and Regional Geography,* 7th edition. London: Methuen.

Grave, M. K. 1957. *Severnaya Podgornaya Ravnina Kopetdaga* (Kopet Dağının Kuzey Yamaçları). Moscow: Nauka.

Harris, D. R. 1977. Settling down: an evolutionary model for the transformation of mobile bands into sedentary communities. In J. Friedman ve M. J. Rowlands (eds), *The Evolution of Social Systems,* pp. 401-418. London: Duckworth.

Hodgshon, R. A. 1987. *The European Past. Social Evolution and Spatial Order.* Macmillan.

Hopkins, T. K. ve I. Wallerstein 1982. *World systems Analysis. Theory and Methodology.* Beverly Hills: Sage Publishers.

Hudson, R. 1990. Re-thinking regions: some preliminary considerations on regions and social change. In R. J. Johnson, J. Hauer ve C. A. Hoekveld (eds), *Regional Geography. Current Developments and Future Perspectives,* pp. 1-10. London and New York: Routledge.

Hulse, F. S. 1971. *The Human Species: An Introduction To Physical Anthropology,* 2nd ed. New York: Random House.

Johnson, R. J., J. Hauer ve G. A. Hoekveld 1990. Region, place and locale: an introduction to different conceptions of regional geography. In R. J. Johnson, J. Hauer ve G. A. Hoekveld (eds), *Regional Geography. Current Developments and Future Perspectives,* pp. 1-10. London and New York: Routledge.

Khain, V. E. 1984. *Regional'naya Tektonika: Alpiyskii Sredizemnomorskii Poyas* (Bölgesel Tektonik: Akdeniz Alpin Kuşağı). Moscow: Nauka.

Lisitsyna, C. N. ve L. V. Prishchepenko 1970. *Paleobotanicheskie Nakhodki Kavkaza i Blizhnego Vostoka* (Kafkasya'da ve Ortadoğu'da Paleobotanik Bulgular). Moscow: Nauka.

Minc, A. A. 1972. *Ekonomicheskaya Ocenka Prirodnyh Resursov* (Doğal Kaynaklara İlişkin Ekonomik Tahminler). Moscow: Nauka.

Narody, Mira 1962. *Chislennost' i Rassellenie Narodov Mira* (Dünya Halkları. Dünya Nüfusunun Demografisi ve Dağılımı Russ.). Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR.

Platonov, M. P. 1955. *Iran, Fiziko-Geograficheskii Ocherk* (İran, Fizikî Coğrafya Yazıları). Moscow: Geografgiz.

Renfrew, J. M. 1973. *The Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe*. London: Methuen.

Ruhlen, M. A. 1987. *Guide to the World's Languages*. Stanford, California: Stanford University Press.

Vavilov, N. I. 1951. The *Origin, Variation, Immunity and Breeding of Cultivated Plants*, Eng. translation by K. S. Chester.

Zohary, D. 1973. The progenitors of wheat and barley in relation to domestication and agricultural dispersal in the Old World. In P. Ucko ve G. W. Dimbleby (eds), The *Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. London: Duckworth.

Zohary, D. ve M. Hopf 1988. *Domestication of Plants in the Old World*. Oxford: Clarendon Press.

Bölüm 3

İlk Yerleşme

AFRİKA KÖKENLERİ

Ortadoğu alanlarında ilk insanların başlattığı ilk yerleşim sürecini tartışmak birkaç milyon yıl öncesine bakmayı ve toplumsal bir varlık olarak *Homo*'nun ortaya çıkışını ve başlangıçtaki evrimini kısaca gözden geçirmeyi gerektirmektedir.

Hominidlerin ortaya çıkışına ve ilk evrimine ilişkin çok disiplinli araştırmalar son otuz yıl içinde yapılan oldukça önemli buluşlara yol açmıştır. Bu buluşların ortaya koyduğu önemli sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Hominidlerin evrimi daha önce zannedildiğinden çok daha önce, başlangıç aşaması Miyosen'e dayanacak biçimde yaklaşık 20 milyon yıl önce, başlamıştır. Bu açıdan Pliyosen'in (5-1,8 milyon yıl) canalıcı bir önemi vardı.

2. İlk hominidlerin evrimi, sonunda buzullaşmanın ortaya çıktığı, her iki yarımkürede de yaklaşık 2,4 milyon yıl önce orta enlemlerde ortaya çıkmaya başlayan küresel bir soğuma ortamına rağmen sürmüştür.

3. Özellikle batı tarafı olmak üzere Afrika, hominidlerin

ortaya çıkış sürecinde oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Bugünkü jeokronolojik bulguların ışığında ilk hominidlerin evrimiyle yeryüzü çevresindeki büyük değişmeler arasında bağlantı kurulabilmektedir.

Son zamanlarda elde edilen verilerden çıkarıldığına göre (Shackleton 1986), dünyanın geç Senezoik dönemdeki soğuması Paleosen sıralarında (65-39 milyon yıl) başlamıştır. Bu devrede ilk buz kütleleri Antarktika'nın kutba yakın bölgelerinde oluşmaya başlamıştı. Tektonik hareketlerin Antraktika'yı güney Avustralya'dan ayırdığı ve Antarktik 'Kutupçevresi Akıntısı'nın işlemeye başladığı 23 milyon yıl öncesinden itibaren soğuma artmıştır. Geç Miyosen-erken Pliyosen'de (takriben 7 milyon yıl önce) büyük bir buz kütlesi Batı Antarktika'da belirdi. Orta Pliyosen sıralarında (takriben 4 milyon yıl önce) Doğu Antarktika'daki devasâ buzullar en geniş durumuna erişti (Denton *et al.*1971; Margolis *et al.* 1977).

Bir sonraki evrede soğuma küresel boyuta ulaştı. Kuzeybatı Akdeniz sahasından elde edilen fosil polen bulguları ile olduğu kadar Akdeniz foraminiferal faunasına ilişkin bulgularla da desteklenerek, hem Antarktika'da hem de Akdeniz havzasında kaydedilen foraminiferal oksijen izotopu, yaklaşık olarak 3,2 milyon yıl öncesine ait küresel bir orta Pliyosen soğumasını göstermektedir (Shackleton ve Kennet 1975).

Takriben 2,6-2,4 milyon yıl önce Gauss/Matuyama paleomanyetik sınırında çok daha yoğun bir soğumayla karşılaşıldı. O sırada kuzey yarımküredeki ilk büyük buz kütlesi ortaya çıkmıştı ve sonuçta Akdeniz havzasına soğuk su girmişti (Bertoldi *et al.* 1989: 271-2). Soğumaya, ılıman bölgede iklimin aşırı kuraklaşması eşlik etmişti: Bozkırlar ormanların yerini almıştı ve ilkel at sürüleri (*hipparion*'lar) güney Avrupa'nın ağaçsız çayırlarına yayılmıştı (Kukla 1989).

Afrika'dan elde edilen yeni paleocoğrafya bulguları, buradaki iklimsel evrimin küresel örüntüyü izlediğini göstermiştir:

Afrika'nın iklimi geç Senezoik devrede artan derecede kuru ve soğuk hale geliyordu. Afrika'nın çeşitli yerlerinde yapılmış paleosıcaklık ölçümlerinden elde edilen paleoekolojik bulgulara dayanarak, 6,5 milyon yıl önce birincisi, 5,5-4,5 milyon yıl önce ikincisi ve 3,9-3,4 milyon yıl önce üçüncüsü olmak üzere, üç soğuk ve kurı iklim dönemi tanımlanmıştır (Chiochon 1983; Brain 1983; Hayes ve Frakes 1975; Shackleton ve Kennet 1975; Cieselski 1975; Skelton *et al.* 1986).

Bu iklim değişmeleri primatların izlemiş olduğu hızlı (patlayan) bir evrimin zeminini teşkil etmişti. İlk primatlara ilişkin en eski bulgular takriben 65 milyon yıl öncesine ait Kuzey Amerika Paleosen dolgularında ele geçirilmiştir. İlk primatların (prosimiyenler) evrimi ve yayılması, 'kıtalararası kara köprüleri' yoluyla hem Eski Dünya'ya hem de Yeni Dünya'ya yayıldıkları, son Paleosen ve Eosen dönemlerinde sürmüştür.

Son Eosen ve onu izleyen Oligosenden başlayarak primatlar Avrupa'da giderek azalmış, Kuzey Amerika'da ise tamamen yok olmuştur. Bunun aksine Afrika'daki evrimleri ivme kazanarak sürmüştür. Oligosen (35-25 milyon yıl önce) sırasında antropoid primatlar prosimiyen atalarından evrilmiştir. Mısır'daki Fayum gölünün Oligosen yataklarında bazı primat grupları saptanmıştır: Bunlar Eski Dünya maymununun atası olarak görülen *Parapithecus*, modern gibbonun atası olarak görülen *Aeolopithecus* ve Miyosen iri maymunlarının atası sayılan *Aegyptopithecus*'dur.

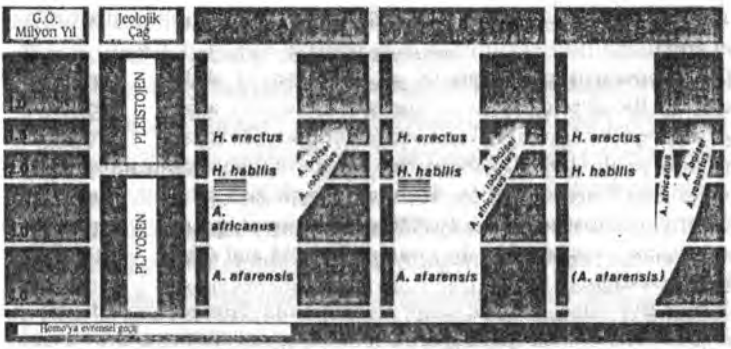
Miyosen antropoid iri maymunlarının fosil bulguları Eski Dünya'nın birçok yöresinden, özellikle Doğu Afrika, Avrupa, Ortadoğu, Hindistan, Pakistan ve Çin'den bilinmektedir. Prokonsül en iyi incelenmiş Miyosen hominoiddir. Prokonsül'ün yaşı Doğu Afrika'da (Kenya'da) karbon-argon yaşlandırma tekniği ile 17-21 milyon yıl olarak saptanmıştır. Bu Miyosen fosilleri içinde en eskisidir.

Dryopithecus cinsi içine yerleştirilen Orta ve geç Miyosen

hominoid fosilleri Avrupa'nın birçok yerinde bulunmuştur. Asya'da hominoid buluntularının büyük bölümü kuzey Hindistan ve Pakistan'da Himalaya'nın eteklerinden, Sivalikler'den, gelmiştir. Bu fosiller arasında üç cins bulunur: *Ramapithecus*, *Sivapithecus* ve *Gigantopithecus*. Fosillerin mutlak yaşı 12-11 milyon yılla 8-7 milyon yıl arasında değişmektedir. David Pilbeam'a (Pilbeam *et al.* 1977) göre iki Miyosen hominoid ailesi, *Dryopithecidae* ve *Ramapithecidae*, sonuçta farklı yaşam formlarına doğru, ilki pongidlere, ikincisi hominidlere doğru yol almıştır.

Pek umulmadık biçimde ilk Miyosen hominoidi, hem *Sivapithecus*'la hem de *Dryopithecus*'la karşılaştırılabilen *Otavipithecus nambiensis*, yakınlarda kuzey Namibya'da bulundu. Yaşı yaklaşık 13±1 milyon yıldır (Convoy *et al.* 1992).

Doğu Afrika fosil bulgularına dayanarak hominidlerin ilk evrimine ilişkin birkaç yeni varsayım öne sürülmüştür. En revaçtaki varsayımlara göre (Şek. 3.1, A ve B) *Australopithecus afarensis*, hominidlerle pongidler arasındaki ayrışmanın hemen sonrasında ortaya çıkmış olup en eski *australopithecine*'dir. Bu türler, bu nedenle sonraki bütün *australopithecine*'lerin ortak atası sayılmaktadır. *A. afarensis* için eldeki en eski tarih 3,75 ± 2,8 milyon yıldır. Tanzanya'daki Laetoli istasyonunda 1976'da bulunan ayakizi, *A. afarensis*'in iki ayaklı bir hayvan olduğunu kanıtlayan fosil kemik buluntularını doğrulamaktadır. *A. afarensis*'in izleyen evrimini *A. boisei* ve *A. robustus*'un ardılları içinde bulunan *Homo* cinsine giden yolda bir adım olarak kabul eden iki kuram arasında çok küçük ayrılıklar vardır. Bunun tersine, Richard Leakey ve Alan Walker *Homo* cinsini şimdi tahmin edilenden daha eski saymışlar ve *Homo*'nun ilk örneklerinin *A. africanus* ve *A. robustus*'la aynı dönemde yaşadığını kabul etmişlerdir (Şek. 3.1, C).

Şekil 3.1. İlk hominidlerin evrimi (Weiss ve Mann 1981).

Mevcut paleoekolojik ve antropolojik bulgular derlendiğinde aşağıdaki senaryo önerilebilir: 3,9 ilâ 3,5 milyon yıl öncesinde sona ermiş ve feci bir kuraklığı başlatmış olan Afrika'nın uzun ekolojik bunalımı *australopithecine*'leri yaşamaları için uygun tek bir ekolojik eşiğe sürüklemişti. Bu eşik Doğu Afrika Rifti'nde çok sayıda bulunan bataklık göl kıyıları, taşkın ovaları ve akarsu deltalarıydı. Hem iskelet kalıntılarının hem de ilk *australopithecine*'lerin yerleşme alanlarının büyük bir bölümü su boylarının hemen çevresinde bulunmuştur.

Bu yerlerin *australopithecine* grupları için en çekici yaşam alanları olmasına yol açan birkaç neden sayılabilir. Birincisi, bu yerler onlara göreli bir güvenlik sağlıyordu; birçok durumda *australopithecine*'ler buralarda çok sayıdaki düşmanlarından daha güçlüydüler. İkincisi, bu alanlardaki *australopithecine*'ler gıda kaynaklarını sağlamak bakımından elverişli durumdaydılar. Göl ve akarsu taşkın düzlüklerinin kıyılarındaki ekosistemler canlı varlığı (*biomass*) bakımından zengindiler. Çok sayıda karmaşık gıda zincirini içermekteydiler ve bu dokularda hominidler bütün besin türlerinden yararlanabiliyordu. *Australopithecine*'ler hayvan avlamış; ayrıca diğer yırtıcıların öldürdüğü ya da bataklıkta boğulmuş hayvanların artıklarını yemişlerdir. Kur-

bağalar, bukalemunlar, kemiriciler, kuşlar, balık ve muhtemelen yenebilir bitkiler diyetlerini oluşturmaktaydı.

Australopithecine'lerin en önemli fiziksel özelliği olan iki ayaklılığın (*bipedalism*) gelişimi, en azından kısmen onların yaşam alanlarıyla ilişkiliydi. İki ayaklı hareket ('uzun adımlı bir yürüyüş') vücudun yerle temas halindeki alanını azaltmış ve alt uzuvlar aracılığıyla vücut ağırlığının daha düzenli iletimine yol açmıştır. Bu etkenlerin her ikisi de sulak alanlarda önemlidir.

Hominid iskeletinin bundan sonraki değişimi leğen kemiğinin, omurganın, diz, bilek kemiği ve ayağın yapısını etkileyen iki ayaklı hareketin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir (Weiss ve Mann 1981).

Skelton ve diğerleri (1986: 31) *A. robustus/boisei* ile *H. habilis*'in paylaştığı en dikkat çekici morfolojik değişmelerin, prognatizmanın azalması ile alt çenedeki köpek dişinin biçimindeki değişme olduğunu vurgulamaktadır. Bu değişmeler 2,5-2,0 milyon yıl önceki soğuk ve kuru dönemde meydana gelmiştir.

Aynı iklim aşamasında hominid çizgisi iki kola ayrılmıştır. *A. robustus/boisei*'ye giden birinci kol, öncelikle yoğun çiğneme yüzünden kesici dişlerin boyutundaki önemli bir azalma ile temsil edilmektedir. *Homo*'ya giden ikinci kol önemli bir beyin hacmi gelişimi (*encephalization*) ve yoğun çiğnemeye yönelik eğilimin tersine dönmesi ile simgelenmiştir. *Homo*'nun ortaya çıkışı 2,0-1,8 milyon yıl önceki soğuk ve kuru dönemle çakışmaktadır (Skelton *et al.* 1986: 32).

Genellikle taş aletleri *Homo habilis*'in yapmaya ve kullanmaya başladığı, hayvanlar dünyası ile insanları birbirinden ayıran görünmez sınırın böylelikle aşıldığı kabul edilmektedir.

Alet yapımının başlangıcı, arkeolojik istasyonların ve insan elinden çıkma tanımlanabilir ürünlerin ortaya çıkmasıyla arkeolojik olarak gösterilebilmektedir: Doğal taş ve kemikler insan eliyle şekil değiştirmiştir. Bu insan yapımları, arkeolojik olarak

analiz edilebilmektedir. Buna bağlı olarak bu aletler tanımlanabilir tipler ve topluluklar halinde gruplanmaktadır.

İnsan olmayan yüksek primatların bazı toplumsal, hatta 'kültürel' davranış biçimlerini göstermeye yetenekli oldukları genellikle kabul edilmektedir. Bugünkü ardılları toplumsal gruplar halinde yaşamakta, sözel ve sözel olmayan iletişim işaretlerini ifade ve ayırt edebilmekte, bazı durumlarda ilkel aletler yapabilmektedirler. Fakat hiçbir durumda bu etkinlik türleri arkeolojik olarak tanımlanabilir istasyonlarla ve/veya araç-gereçlerle sonuçlanmış değildir.

Tanımlanabilir insan ürünü tiplerinin ortaya çıkışı, ilkin, bu aletlerin bilinçli olarak yapıldığını hatırlatmaktadır (alet yapanlar kendi zihinsel imgelerine dayanarak alet çantalarını yapmaktaydı). İkinci olarak, toplumun bütün üyeleri tarafından benimsenmiş bir öğretme ve öğrenme sürecini imâ etmektedir. Toplumsal olarak örgütlenmiş davranış (alet yapma dahil olmak üzere) davranış örüntüsünün bir öğesi olmak hasebiyle, biyolojik olarak değil, kültürel olarak iletilmiştir. Burada hem dikey (bir kuşaktan diğerine) hem de yatay (bir gruptan diğerine) kültürel iletim teşhis edilebilir. Böylelikle, ilk alet yapımı örneklerinde, en önemli niteliği toplumsal bellek olan insan kültürü olgusunu tanıma fırsatını yakalamaktayız.

Arkeolojik belgeler eksiklidir. İnsanın tarihöncesine ilişkin sayfalar, hatta koca bölümler çoğu zaman kayıptır. Bu durum özellikle alet yapımının ilk aşamaları için böyledir. Bu evreye ilişkin arkeolojik belgeler ele geçirilmemiştir ve bunların gün ışığına çıkarılması büyük olasılıkla mümkün olmayacaktır. Bu evrenin yeniden kurgulanması dolaylı kanıtlara ve model inşalarına dayanarak yapılabilmektedir.

Bilinen bir jeolojik bağlamda hominid yapımı aletler içeren, güvenilir biçimde tarihlenmiş (yani paleomanyetik verilerle denetlenen potasyum-argon ölçümleriyle tarihi saptanmış) en eski istasyonlar güney Etyopya'daki Omo ırmağı boyunda

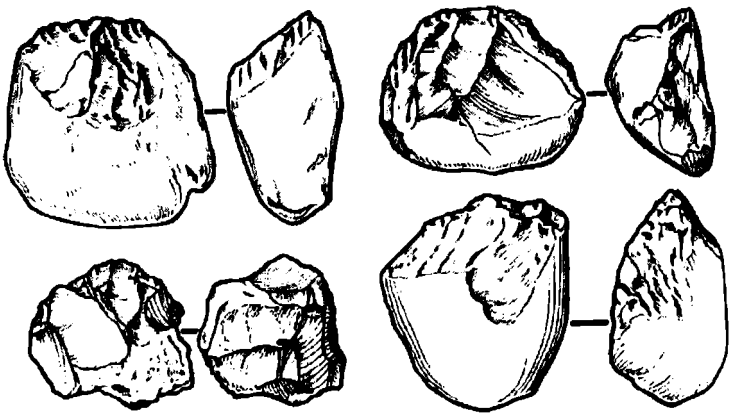
bulunmuştur. Bu istasyonların yaklaşık yaşı 2,5 milyon yıldır.

Alet yapımının, Doğu Afrika Rifti'nin akarsu çakıl yataklarındaki kaba çakılların rastgele şekillendirilmesinden geliştirildiği söylenebilir. Bir ya da birkaç vuruşla düzeltilmiş bu çakıllar, boğazlanmış ya da artıkları kalmış hayvanların parçalanması, ağacın veya kemiğin işlenmesi gibi, çok çeşitli amaçlara yönelik eylemlerin gerçekleştirilmesine uygun aletler haline geliyordu. Sonuç olarak bu 'çakıltaşı aletler' güçlü çok işlevli avlama aletlerine dönüştü.

Bunun ardından aletler ilkel insanların zihinsel ve toplumsal gelişiminde önemli uyarıcı oldular. Engels'in ünlü 'Emek İnsanı yarattı' vecizesi bu bağlamda anlaşılmalıdır.

İlk alet yapımının kesintisiz gelişimi, Doğu Afrika'da izlenebilmektedir. Alet yapımındaki gelişmeyi büyük ölçüde sert iklimin zorladığını düşündüren haklı nedenler vardır. Soğuk ve kuru iklim evresi 2,0-1,8 milyon yıl öncesine kadar sürmüştür. Her halde, bu iklim evresinin sonunda birçok hominid (*Homo erectus*) yerleşmesi Doğu Afrika göl kıyılarında ortaya çıkmıştı. Taş aletleri ve (bazı yerlerde aralarında *australopithecine*'lerin kemiklerinin de bulunduğu) kırık hayvan kemiklerini barındıran bu istasyonlar yaşam ortamını da içeriyordu. Hayvan kalıntılarından, avlanmış (ya da leşinden yararlanılmış) hayvanlar arasında domuzun, kurbağaların, bukalemunun, kemiricilerin, kuşların, balıkların ve antilopların bulunduğu anlaşılmaktadır. Mevcut arkeolojik belgelerden, alet yapan bu hominidlerin oldukça gelişmiş bir toplumsal örgütlenmeye sahip oldukları görülmektedir. Glynn Isaac (1978), hayvanların kesilip parçalandığı yerler ve 'işlikler' dışında grubun bütün üyelerinin biraraya geldiği 'ev alanları' saptamıştır.

Doğu Afrika'da bulunmuş en eski alet endüstrileri Oldowan adıyla anılmaktadır. En çok bulunan aletler işlenmiş iri çakıltaşları olduğundan bunlara 'kıyıcılar' (*chopper*) ya da 'kesici aletler' (*chopping-tool*) de denilmektedir. Bunlardan başka, ara-

Şekil 3.2. Oldowan taş aletleri (Weiss ve Mann 1981).

larında çok yüzeylilerin, yongaların (*flakes*) ve yonga aletlerin bulunduğu çeşitli başka alet tipleri de kalmıştır (Şek. 3.2).

Bu soğuk ve kuru iklim evresi sıralarında Oldowan endüstrisinin Afrika'nın büyük bölümüne yayılmış olması muhtemel görünmektedir. Muhtemelen bu aletler, yaşamaları için en uygun alanları seçerek kıtaya tedricen yayılmış bulunan görece az sayıda hominid grubu tarafından üretilmiştir. Her halûkârda kuzey batı Afrika'da, bugünkü Fas'ta bulunan Oldowan tipi endüstriler Doğu Afrika'dakilerle aynı jeolojik katmanlarda bulunmaktadır (Balout 1981: 569).

ORTA DOĞU SAHNESİ

Alet yapan hominidler Ortadoğu'ya ilk olarak ne zaman girmişlerdir? Bu soruya cevap vermek için, Kuaterner çağda bu bölgedeki doğal çevrenin gelişiminde ortaya çıkan bazı özgüllükleri hatırlamak gerekmektedir.

Ilıman kuşakta Kuaterner'in en karakteristik özelliklerin-

den birisi tekrar eden büyük çaplı buzullanmaların oluşmasıydı. Bu jeolojik çağda yukarı hatta orta enlemler birçok kere içinde yabancı kaya ve kum da bulunan sıkışmış buz kütlelerince örtülmüştü. Aynı anda Alplerde, Kafkaslarda, Himalayalarda ve diğer dağ sistemlerinde büyük dağ buzulları belirmekteydi.

Karasal buz kütlelerinin ve dağ buzullarının büyümesine, coğrafî alanların bütün öğelerinde meydana gelen, hiç de daha az önemli sayılamayacak değişmeler eşlik etmiştir. Geniş 'buzulçevresi' (*periglacial*) alanları soğuk iklimden ve don olaylarından etkilenmiştir. Buzullanma sırasında okyanuslardaki su hacmi azalmış ve deniz seviyesi dünya ölçeğinde düşmüştü. Tahminlere göre, son buzul döneminde deniz seviyesi bugünkü düzeyinden 100-120 metre aşağıdaydı (Shackleton 1987).

Bilimadamları hâlâ buzul çağlarında subtropikal bölgelerde ne tür bir iklimin egemen olduğunu tartışmaktadır. Bugün artık yukarı ve orta enlemlerde buzullanma sırasındaki subtropikal kuşağın büyük bir bölümünde oldukça kuru (aşırı kurak) bir iklimin hüküm sürdüğü genellikle kabul görmektedir.

Bunun aksine, buzularası dönemlerde bu bölgelerdeki iklim şimdikinden çok daha ılıman ve nemli idi. Deniz seviyesindeki topyekûn değişmelerin yarattığı deniz basmaları (*'Eustatic' marine transgressions*), buzdan çözülmüş büyük su kütlelerinin etkisi sonucudur. Bugünkü deniz seviyesinin yukarısında yer alan yüksek kıyı şeritleri dünyanın tamamında olmuş bu buzularası deniz basmalarının kanıtlarıdır.

Bugünkü çöl sahalarında bozkırsı, hatta ormansı bitki örtüsü hâkimdi. Çok sayıda göl ve akarsu bunun izlerini taşımaktadır.

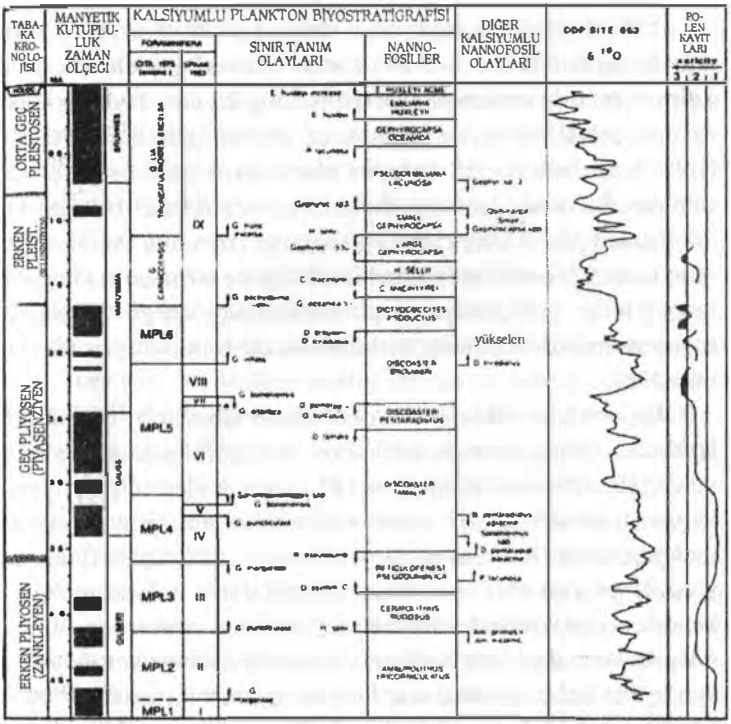
Buzul-buzularası diziliminde sayısı 40-50'den az olmayan iklimsel dalgalanma gezegenimizin tarihinde son 2,5 milyon yıl içinde ortaya çıkmıştır. Soğuk dönemlerin on ya da onikisi epeyce uzun sürmüş ve büyük buzullanmalara yol açmıştı (Kula 1989: 7).

Akdeniz, hem deniz seviyesindeki hem de çok uzun bir zamana yayılan iklimsel değişmelerdeki dalgalanmaların araştırıldığı klasik bir bölgedir. Bu çalışmalar havzanın çeşitli bölgelerinde, içinde sualtı çökelmeleri (*sediments*) bulunan, yükselmiş deniz kıyılarının birbiriyle bağlantılarını içermektedir. Bu çökeltilerden alınan örnekler analiz edilmiştir. Bu analizler, fosil polen analizi de dahil olmak üzere, denizel hayvan varlığı (*marine fauna*) ile kara bitkisi varlığının (*terrestrial flora*) belirlenmesini içermektedir. Son yıllarda deniz dibinde uygulanan izotopik analizler giderek artan bir önem kazanmaktadır.

Kısaca bir göz atıldığında yükselmiş deniz kıyılarının ilişkisi ve onların buzul/buzularası olaylarla bağlantısının çok zor olmadığı görülebilmektedir. Gerçekte deniz kıyıları çoğunlukla tektonik hareketler yüzünden bozulmuştur. Bundan başkaca deniz teraslarının oluşumu, özellikle (Karadeniz ve Hazar Denizi gibi) kapalı ya da yarı kapalı havzalarda buzdan çözülmüş suyun birikmesi gibi hidrolojik süreçlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Sonuç olarak, 1950'lerde Deperet ve Zeuner'in ortaya koyduğu Akdeniz'in özetlenmiş 'klasik' yükseklik evreleri, bugün büyük ölçüde kullanımdan çıkmıştır.

Akdeniz bölgesindeki iklimsel olayların birbiriyle ilişkisini ortaya koymaya yönelmiş yeni çabalar gösterilmektedir. Bu çalışmalar çoğunlukla deniz dibi yataklarının oksijen-izotop kayıtlarına, foraminiferal ve nannofosil topluluklarına ve polen çözümlemesi sonuçlarına dayanmaktadır. Bu veriler izotopik jeokronolojik ölçümlerle sınanmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Akdeniz bölgesinde ortaya çıkan ilk büyük iklimsel değişme yaklaşık olarak 3,2 milyon yıl öncedir. O zamanki iklim, bu evreyi önceleyen alt Pliyosen'deki iklimden daha soğuk ve daha nemli hale gelmişti. Bunu izleyen önemli iklimsel dönüşüm takriben 2,4 milyon yıl öncesinde kaydedilmiştir. Hem polen hem de deniz dibi kayıtları kuzey yarımküredeki ilk karasal buz kütlesinin oluşumuna

Şekil 3.3. Akdeniz pliyosen-pleistosen dönem iklim dalgalanmaları (Bertoldi et al. 1989).

denk düşen yoğun bir soğumayı yansıtmaktadır (Thunell 1971). Bunu izleyen zamanlardan bu yana oksijen-izotop, nannofosil ve foraminiferal kayıtları Akdeniz sahasında sayısı dokuzdan az olmayan büyük (buzul/buzularası dizilimine ilişkin) iklimsel değişmeyi göstermektedir (Şek. 3.3.).

Doğu Akdeniz'in yükselmiş deniz kıyısı şeridinde en yüksek Kuaterner düzeyi (Mşerfiyen) 160-190 metre yüksekliğidir. Bir örnekte bu terasta bir Paleolitik ('Eski Aşölyen') istasyon bulunmuştu; denizin 'geriçekilmesi'nden az bir zaman sonra bir insan grubu burada yerleşmişti.

Yükselmiş deniz kıyılarının sonraki grubu Suriye ve Lübnan'da saptanmış ve 110-130 metre yüksekliğindeki bu şeve Zakrunyen adı verilmiştir. Bu yükselmiş kıyılar, Akdeniz havzasının çeşitli yerlerinde daha önce görülmüş bulunan Kalabriyen deniz basmasıyla deneysel olarak aynı döneme yaşlandırılmıştır. Bu deniz basması deniz suyu sıcaklığının belirgin bir düşüşüne (23-25°'den 15°'ye) ve soğuğa dayanıklı yumuşakçaların kuzey Atlantik'ten gelerek bu bölgeye sızmalarına karşılık gelmektedir. Eski Aşölyen toplulukların üç örneği Zakrunyen kıyı şeridinin deniz-alüvyon dolgularında bulunmuştur (Sanlaville 1981).

Bir sonraki yükselmiş kıyılar grubu Cbayliyen olarak adlandırılan Doğu Akdeniz kıyısı boyunca görülmektedir. Sanlaville (1981: 28-9) en yüksek yeri 85 metreye ulaşan Cbayliyen I katını saptamıştır. 50-52 metre seviyesinde orta Aşölyen yerleşmeleri (Aabat, Ras Beyrut) bulunmuştur. Cbayliyen II'nin en yüksek seviyesi 45-47 metredir. Sonraki deniz basmasına karşılık gelen kıyı üzerinde önemli bir Tayasyen yerleşmesi bulunmuştur. Bir başka orta Aşölyen yerleşmeye, Cbayliyen I ile II'yi ayıran bir deniz çekilmesine karşılık gelen orta seviyede rastlanmıştır.

Cbayliyen seviyeleri deneysel olarak Akdeniz havzasında daha önce saptanmış olan Sicilyen ve Milazyen evrelerine karşılık gelmektedir. Sicilyen dolgular da (yaklaşık olarak 0,8-0,76 milyon yıl öncesine tarihlenmektedir) soğuğa dayanıklı yumuşakça türlerini barındırmakta, ama yok olmuş tersiyer türlerinin sayısı bu evrede önemli derecede azalmaktadır.

Sonra, 0,71-0,68 milyon yıl önce, uzun bir soğuk dönem gelmiştir. Bu evre esnasında kuzey Akdeniz bölgesinde soğukçul bozkırlar yaygınlaşmıştır (Chaline 1977).

0,6-0,5 milyon yıl öncesine tarihlenen Milazyen dolguları ortalama bir sıcaklığı seven yumuşakçaları barındırmaktadır. Bu dönemde kuzey Akdeniz kıyıları boyunca geniş alanlar çit-

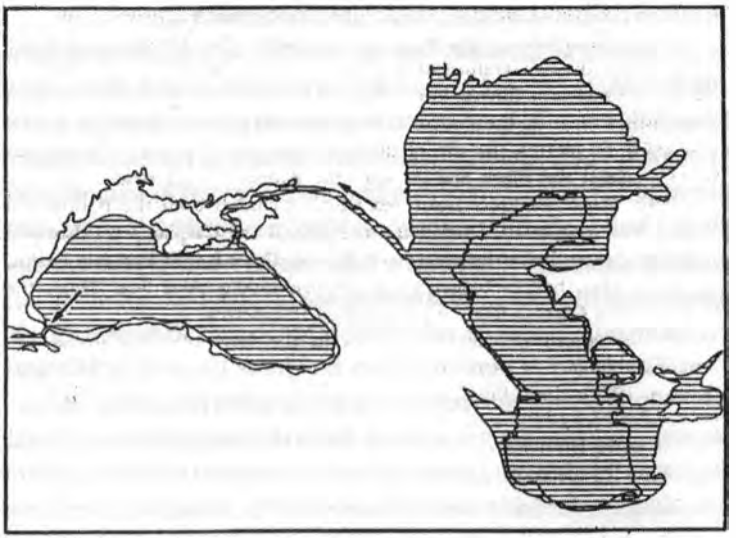
lenbik türünden karaağaç ormanlarıyla kaplanmıştır.

Akdeniz bölgesinde bundan sonraki önemli iklimsel olay takriben 0,48-0,36 milyon yıl önce vuku bulmuştur. Bu yaygın bir soğuk evreydi. Fosil polen kayıtlarının gösterdiğine göre orman alanlarında ılıman ortamı seven türler yok olmuştur. Akdeniz ormanlarının hayvan varlığında, yeni toynaklı, lemming ve yırtıcı (kurt, ayı) türlerinin görüldüğü, eş düzeyde önemli değişmeler ortaya çıkmıştır. Hem bitki varlığı hem de hayvan varlığı giderek bugünkü görüntüsüne kavuşmuştur.

Son buzularasında, Akdeniz'de genellikle Tirenyen ya da Yeni Tirenyen adı verilen yoğun bir deniz basması görülmüştür. Aslında deniz seviyesinde üçten az olmayan birkaç dalgalanma olmuştur. Tirenyen deniz basmalarının görünür özelliği, bugün de Fas kıyıları boyunca varolan sıcak seven deniz yumuşakçalarının, özellikle *Strombus bubonis*'in, varlığı idi. Tirenyen dolgularından çıkan yumuşakça kabuklarının toryum-uranyum tarihlemeleri 160 ilâ 80 bin yıl öncesi arasında değişmektedir.

10 metreden 20 metreye kadar yükseklikleri değişen Suriye ve Lübnan yükselmiş kıyı şeridinde son buzularası döneme atfedilen özellikler, Pre-Enfeyen, Enfeyen I, Enfeyen II, Naameyen, deneysel olarak saptanmıştır. Enfeyen II'nin toryum-uranyum tarihlemesi 100-90, Naameyen'inki takriben 80,000 yıl öncesidir. Daha sonra göreceğimiz gibi 100,000 yıldan daha yakın olan zaman dilimi, son buzul içine sokulan iklim aşamalarına tekabül etmektedir. Bazı örneklerde, özellikle de Ras Beyrut'ta, Enfeyen kumsallarıyla birlikte bulunan 'orta Paleolitik' (yani Musteryen) endüstrilerin izleri vardır (Sanlaville 1981: 29).

Karadeniz, Akdeniz'in dip iç körfezidir. Buranın Pleistosen gelişimi, büyük ölçüde Akdeniz'le bağlantılarına bağımlı kalmıştır. Pleistosen dönemde bu bağlantılar birkaç kez kesilmiş, sonra yeniden oluşmuştur. Öte yandan Pleistosen sıralarında Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bağlantı birkaç kez Kuzey Kafkasya'daki Kumo-Maniş boğazı yoluyla kurulmuştu. Bu

Şekil 3.4. Son Buzul döneminde Karadeniz ve Hazar Denizi (Fedorov 1978).

boğaz aracılığıyla taşan Hazar suyu Karadeniz'e akmıştır.

Genellikle kabul edildiği (Federov 1978) gibi, Akdeniz'deki Sicilyen evresi Karadeniz sahasındaki Kaudyen'e denk düşmektedir. İlgili kıyı şeritleri Kafkasya kıyısında 95-105 metre yüksekliğinden geçmektedir. Radyometrik bulgulara dayanarak bu aşamaya ilişkin zaman 1,1 ilâ 0,7 milyon yıl olarak tahmin edilmektedir. Eğrelti otlu tropikal ormanlar, Batı Gürcistan'da bu aşamanın ilk evresinde ortaya çıkmıştır. Savan benzeri bir bitki örtüsü kuzey Karadeniz sahasında yayılmıştır. Fauna, Fosil güney filini (*Elephant meridionalis*), *Elasmotherium* ve devekuşunu içermektedir. Bu aşamanın sonunda Hazar'ın suyu Kaudyen havzasına sızmaya başlamıştır. Bu arada Karadeniz'in suyu boğazlar yoluyla Akdeniz'e akmıştır.

Karadeniz tarihinin sonraki aşamasında, Eski Öksiyen (60-65 ve 42-44 metre) ve Uzunlar (48-50 metre) adı verilen kıyı şe-

ritlerinin oluşumuyla sonuçlanan en az üç deniz basması görülmüştür. Uzunlar deniz basmasını, bir çekilme ve tuzlanmanın azalması izlemiştir. Bu dönemde kuzey Karadeniz sahasına soğuk bir tundra-bozkırı hâkimdi. Mamutun ilk örneklerinden biri burada yaşamıştır.

Kabaca Tirenyen'e karşılık gelen uzun sürmüş Karangat evresi üst Pleistosenin en göze çarpan özelliğini oluşturmaktadır. Son buzularası dönemde, tipik yumuşakça faunasına sahip tuzlu Akdeniz suyu Karadeniz havzasına sızmıştır. En yüksek aşamasında Karangat Denizi'nin seviyesi Karadeniz'in bugünkü seviyesinden 12-14 metre yukarıda idi (Şek. 3.4.).

Son buzul döneminde havzanın seviyesi aniden düşmüş, Akdeniz ile bağlantısı kesilmiştir. Bunun sonucu olarak Karadeniz'in suyu tatlı hale gelmiştir. 20.000 yıl öncesinden başlayarak Karadeniz'in seviyesi yükselmeye başlamıştır. Esasen eriyen buzul sularının birikmesinden kaynaklanan bu su basması Yeni Öksiniyen olarak adlandırılır.

Kuaterner döneminde Akdeniz havzasının en doğudaki parçası olan Hazar Denizi'nde de azımsanmayacak önemde değişmeler ortaya çıkmıştır.

Hazar Denizi havzasında birkaç önemli seviye dalgalanması yaşanmıştır. Bu dalgalanmalar sırasında Hazar Denizi 50 metre yükselmiş ve havzanın boyutu iki katına çıkmıştır. Fazla su Kumo-Maniş kanalından Karadeniz'e akmıştır (Şek. 3.4). Böylelikle hem Karadeniz'i hem de Hazar Denizi'ni kapsayan büyük Akdeniz yeniden oluşmuştur. Hazar Denizi, dalgalanmalar esnasında, bugünkü seviyesinin 40-80 metre altına düşmüştü. Bazen de herbiri bugünkü Aral Gölü'nden pek de büyük olmayan iki havzaya bölünmüştü. Böylece Hazar dalgalanmalarının genliği 120 metreye ulaşmıştır.

Hazar Denizi'nin seviyesindeki dalgalanma düzeneği daima bir tartışma konusu olmuştur. En akla yakın varsayıma göre (Kvasov 1975) bu dalgalanmalar büyük ölçüde Hazar'a akan

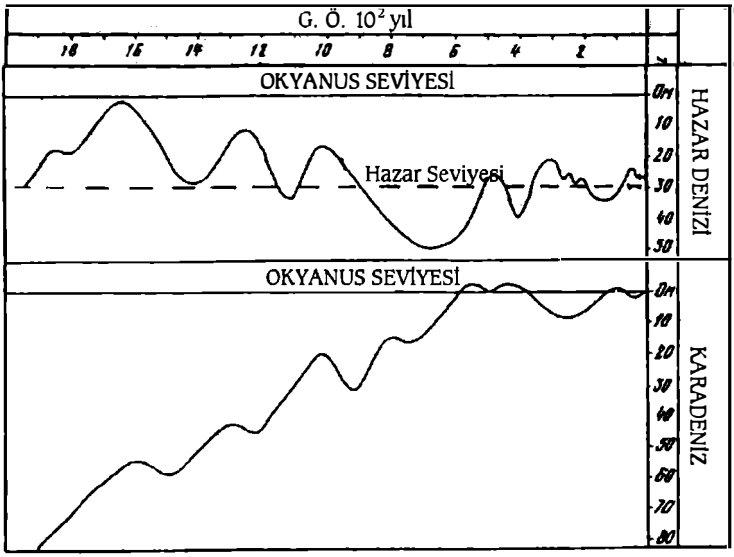
(ve en önemlisi Volga olan) ırmakların besleme havzasındaki değişmelere bağlıydı. Dev buzulların kapamasıyla oluşan göllerden akan su bu bakımdan özellikle önemlidir. Buzullanma sırasında bu göllerde, buzların erimesinden ve akış yönlerini buz kütlelerinin belirlediği ırmaklardan beslenen büyük hacimlerde su birikmişti. Hazar Denizi seviyesindeki yükselmenin Rusya düzlüğünün buzullanmasının ilk aşamasında olduğunu radyokarbon tarihleri göstermektedir. Deniz seviyesi buzularası dönem sırasında düşmüştür. Bütün bunların ötesinde Hazar seviyesindeki dalgalanmalar, büyük oranda, deniz yüzeyindeki (bugün yılda 40 inçe yükselen) buharlaşmayı da belirleyen genel iklim etkenlerinden etkilenmiştir.

Büyük su basmalarından birisi olan Apşeroniyen, son Pliyosen-erken Pleistosen dönemde yer alır. Hazar Denizi'nin seviyesi okyanus seviyesinin 50 metre üzerine çıkmıştır. Bu su basması sırasında Hazar ovasının tamamını su basmıştır; deniz bugünkü Volgograd'a (Stalingrad'a) kadar gelmiştir. Doğuda Hazar'ın suyu Turan düzlüğünün içine kadar sızmıştır. Bu su basmasının 1,4 milyon yıldan 0,7 milyon yıla kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.

Kısa süren bir çekilmenin ardından yeni bir su basması gelmiştir. Bakû adı verilen bu basma 700.000'den 500.000 yıl öncesine kadar sürmüştür. Bu dönemde, Yukarı ve Aşağı Bakû olmak üzere, en az iki su basmasının olduğu yeni verilerle kanıtlanmıştır. Daha sonra, 500.000 ilâ 400.000 yıl öncesinde, Gyürkiyen çekilmesi meydana gelmiştir.

Takriben 400 ilâ 100.000 yıl öncesine rastlayan orta Pleistosen döneminde büyük bir Khvalinyen havzası oluşmuştur. Deniz seviyesi ilk evrede bugünkü seviyesinin 40-50 metre altına düşmüştür. Ardından iki (ya da üç) su basması meydana gelmiş ve bu sırada deniz bugünkü seviyesinin 20-40 metre üzerine yükselmiştir.

Son büyük su basması üst Pleistosen sırasında vuku bul-

Şekil 3.5. Karadeniz ve Hazar Denizi'nin üst Pleistosen dalgalanmaları (Federov 1978).

muştur. Khvalinyen denilen iki su basması daha son (Würm, Valdai) buzul dönemiyle aynı zamanda olmuştur. Deniz seviyesinin okyanus seviyesinden 50 metre yukarıda olduğu Aşağı Khvalinyen ilk Würm'le yaşıttır. Seviyede kısa süren bir azalmanın ardından Yukarı Khvalinyen su basması olmuştur. Bu kez deniz bugünkü seviyesine gelmiştir. Bu su basması, 20 ilâ 10.000 yıl öncesindeki geç Würm'ün en üst noktasıyla hemen hemen çağdaştır (Leont'ev ve Rychagov 1972) (Şek. 3.5).

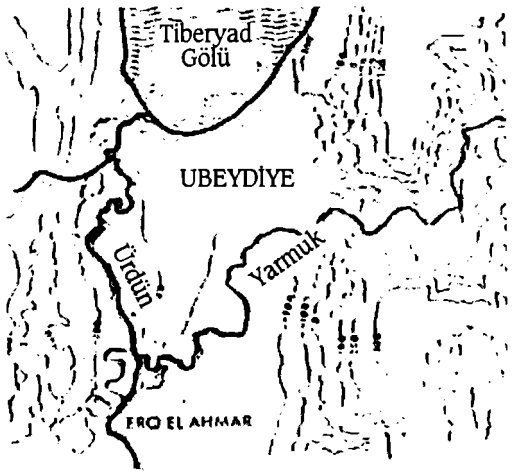
Hazar Denizi'nin seviyesinde son zamanlara kadar önemli dalgalanmalar kaydedilmiştir. 19. yüzyılın sonlarından 1970'lere kadar seviye, 1975'deki okyanus seviyesinin 29 metre altına kadar sürekli biçimde düştü. O zamandan itibaren seviye giderek yükselerek 1989'da eksi 27,8 metre düzeyine ulaşmıştır (Varushchenko *et al.* 1987).

Tarihöncesi yerleşmelerin Kuaterner'in paleocoğrafî olaylarıyla ilişkisi, yükselmiş kıyı şeritlerinde ve denizle kara çökeltilerinin ilişkilendirildiği yerlerde kaydedildiği gibi, Ortadoğu'nun insan tarafından iskânının ilk aşamalarına ilişkin jeolojik ve mutlak tarihlerin saptanmasına kesin bir temel sağlamaktadır. Diğer paleoekolojik verilerle birleştirildiğinde bunlar Akdeniz sahasında yaşamış ilk insan gruplarının içinde bulunduğu paleoekolojik durumun yeniden kurgulanması için zorunlu temel öğeleri vermektedir.

EN ESKİ DOĞU AKDENİZLİLER

Şimdi başta sorduğumuz soruya, yani, alet yapan hominidlerin ilk olarak Ortadoğu bölgesinde ne zaman ortaya çıktığı sorusuna geri dönebiliriz. Yukarıda belirtildiği gibi, Doğu Afrika'daki Olduwan yerleşmeleri bile hominidlerin toplumsal ve kültürel hayatının karmaşık olduğunu gösteren gelişmiş yapılara sahiptir. Taş ('çakıl') avadanlıklar ve kemik aletler, ilk 'insan'ın varlığı kanıtlanmış bütün Eski Dünya bölgelerinde oldukça benzeşmektedir. Oldowan'la esastan yakın ilişkisi olan endüstriler güneybatı ve kuzeybatı Akdeniz'in kıyı bölgelerinde (örneğin Fransız Rivyerası'ndaki Vallonet mağarası) bulunmuştur. Benzer çakıltaşı aletler eski Sovyetler Birliği'nin dağlık bölgelerinde ve Hindistan altkıtasının kuzeyinde (Soan endüstrisi) de bulunmuştu.

Rus arkeologlar tarafından Arap yarımadasının güneyinde, Yemen, Hadramut'ta birçok 'Aşölyen öncesi' mağara ve açık hava yerleşmesi keşfedilmiştir (Amirkhanov 1991). Daha önce Fransız prehistoryacıları (Inzan ve Ortlieb 1987) aynı bölgede, Pliyo-Pleistosen dönemin alüvyonlu dolgularıyla dolmuş geniş bir çöküntüye açılan Wadi Atf'ın ağzında, arkaik 'kaba iki yüzeyli' çakmaktaşlarını ve kuvartzit endüstrilerini belirlemişler-

Şekil 3.6. 'Ubeydiye Yerleşmesi

dir. Bu buluntular, alet yapan hominidlerin Ortadoğu'nun bu yöresine sızdığına ilişkin en eski tanıklardır. Rus arkeolog ve jeologlarının (Amirkhanov 1991; Alexeyev ve Murzaeva 1991) son yıllarda elde ettikleri verilere göre Hadramut'taki en eski tabakalı 'Aşölyen öncesi' yerleşme (El-Guza Mağarası) yaşları 1 milyon yıl öncesine geri giden dolgularda bulunmuştur.

Doğu Akdeniz kıyısındaki iyi araştırılmış en eski alt Paleolitik yerleşme, Ürdün Vadisi'ndeki antik bir gölün kıyısında bulunan 'Ubeydiye'dir (Şek. 3.6). İsrailli araştırmacılara (Bar-Yosef 1975, 1989; Bar-Yosef ve Tchernov 1972; Goren 1981) göre 150 metre kalınlığındaki 'Ubeydiye oluşumunda kıyısal (kumsal kayaları), gölsel (kil ve çamur) ve ırmaksal (yığışımlar) dolgular bulunmaktadır.

Hayvan varlığına ilişkin ve arkeolojik kalıntıların büyük bölümü, batakçıl kıyıları ve karasal çökeltileri içeren alttaki ırmaksal bölümde keşfedilmiştir. Başlıca alet türleri, kıyıcılar, çok yüzeyliler, el baltaları ve yuvarlak aletler; yonga ve yonga

aletleridir. Bunlar, işlenmiş taşların % 90'ından fazlasını oluştururlar. Bu aletler Olduvai Gorge'un ikinci yatağında bulunanlarla benzeşir ve 'Gelişmiş Oldowan-ilk Aşölyen' adını alır.

I. Korobkov (1978) ilk yayınlara dayanarak 'Ubeydiye buluntu topluluğunda da gözlenebilen iki ayrı 'Geç Oldowan' geleneği olduğunu ileri sürmüştür. Bunlardan el baltalarını barındıranı kuzey Afrika kökenlidir.

Jeofiziksel ölçümler (Hours 1981; Bar-Yosef 1989) 'Ubeydiye oluşumunun en azından bir bölümünün ters bir manyetik kutupluluk arzettiğini, bu nedenle de 700.000 yıldan eski olan Matuyama dönemine denk düştüğünü göstermektedir. Diğer yandan üzeri örtülü bazaltlara uygulanan radyometrik ölçümler, 700.000'den eski ama 1.000.000 yıldan yeni olan bir yaşlandırma vermiştir. Orta Ürdün Vadisi'nden litolojik ve jeofiziksel veriler elde eden Tchernov (1988) oluşumun en erken yaşını 0,9 ve en yüksek yaşını da 1,5 milyon yıl olarak belirlemiştir.

'Ubeydiye oluşumunda bulunan hayvan varlığı kalıntıları da ilginçtir. Tchernov'a (1981) göre bu fauna orta ve üst Villafranşiyen'le çağdaş kabul edilen Bethlehem faunasından oldukça farklıdır. Daha yeni bir değerlendirmesinde Tchernov (1988) bu oluşumu alt Biharyen hayvan varlığı aşamasıyla ve Güney Rusya'daki Tamanyen hayvan varlığı kompleksiyle (alt Pleistosen'in Mindel buzul dönemi) eşlemektedir.

Guérin ve Faure (1989) inceledikleri bu faunanın 1,4 ilâ 1,0 milyon yıl öncesine tarihlenen son Villafranşiyen ile çağdaş olduğu sonucuna varmışlardır.

Bu hayvan varlığı topluluğu 'Villafranşiyen sâkinleri' olarak görülen türleri içermektedir: *Euctenoceros, Parapodemus, Progonomys, Allocricetus* ve diğerleri... 'Ubeydiye topluluğu, iklim soğumasının bir göstergesi olarak gözlemlenen bir dizi Paleoarktik göçmeni de barındırmaktadır: *Equus* [at], *Ursus* [ayı], *Asvicula, Cricetus* [sıçangillerden bir tür] vs. Etyopiyen öğeler ise azalmıştır. Gene de 'Eski Etyopiyen' unsurlar bildiril-

mektedir: *Hippopotamus*, *Crocodilus niloticus* [Nil timsahı], zürafa, makak vs. 'Yeni Etyopiyen' unsurlar (*Arvicanthis*, *Mastromys*, *Gerbillus*) ise küçük bir göç dalgasının göstergesi olarak görülmektedir. Bazı türler (*Spalax*-kör fare, *Parallactaga*, *Myomimus*) yerli (*autochtonous*) kabul edilmiştir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika faunalarının karşılaştırmalı çözümlemesine dayanarak Jaeger (1975) Kuzey Afrika'ya gelen Paleoarktik türlerin çoğunun Ortadoğu'dan geçtiğini ileri sürmüştür. Tchernov (1981) da anı görüşü paylaşır; Tchernov, 'Ubeydiye'de son zamanlarda tanımlanmış yeni unsurların, bölücü bir engele, Nil deltasına rağmen bu bölgeler arasında kuvvetli bir bağlantı olduğunu gösterdiğini ileri sürmektedir. Tchernov, bazı hayvanlar ters yönde hareket ederken, bazılarının Kuzey Afrika'dan Ortadoğu'ya göçtüğünü yazmaktadır. Aynı zamanda Kuzey Afrika yaşam bölgesi (*biota*) Sahra altı Afrikası'ndan çok fazla etkilenmiştir. Ancak yazar, 'Ortadoğu ile Avrupa arasında bir ilişkinin muhtemel olmadığını' vurgulamaktadır.

Mevcut bulgular demetine dayanarak, Doğu Akdeniz'in *Homo Erectus* tarafından ilk iskân edilişine ilişkin en muhtemel zamanın 1,0-0,8 milyon yıl önceki uzun sürmüş bir soğuk dönem olduğunu ileri sürebiliriz. Hominid gruplarının sızması, büyük olasılıkla, doğrudan doğruya Doğu Afrika Rifti'ni izlemiştir. Bu bölgedeki hareketi Kızıldeniz çöküntüsünün şimdikinden daha dar olması kolaylaştırmıştır. Riftin oluşumuna yol açan büyük tektonik faaliyetlerin bazaltla kaplı yapının yok oluşundan önce gerçekleştiği bugün kanıtlanmıştır (Bar Yosef 1989).

Öte yandan Ortadoğu'nun Kuzey Afrika'yla hayvan varlığı bakımından benzerliği dikkate alındığında, batıdan, Kuzey Afrika kıyısı boyunca uzanan bir başka göç yolu olasılığı dışlanamaz. Bütün durumlarda hominidler, yerleşmek için esasen Doğu Afrika Rifti'ndeki uzak anayurtlarına benzeyen bataklık gölsel alanları ve delta yaşam alanlarını tercih ediyorlardı. Bu

topraklar muhtemelen onların alışkın oldukları örüntülere ideal biçimde uygundu.

Büyük Ortadoğu içinde yer alan ve bölgeye ilk yerleşmenin doğrudan izlerini taşıyan önemli bir başka istasyona da değinilmelidir. Burası Dağlık Karabag sınırları içinde yer alan, Küçük Kafkas silsilesinin güney yamaçlarında, Aras ırmağının 20 mil kuzeyindeki küçük bir akarsu vadisi içinde bulunan Azıkh Mağarası'dır. Mağaranın 17-13 numaraları verilmiş en alttaki beş katmanında çakıltaşı türü endüstriler bulunmuştur. Paleomanyetik ölçümler 15 numaralı katmanda ters bir kutupluluk saptamıştır. Bu bulguya dayanarak, çakıltaşı alet dizisi, Matuyama paleomanyetik evresi ile (>700.000) yaşıt kabul edilmiştir. Jeolojik bakımdan bu katmanlar Hazar Denizi tarihindeki Apşeronyen aşaması ile ilişkili görülmektedir (Velichko *et al.* 1980).

Fosil polenlerin bireşimindeki değişmeler ve kemiricilerden elde edilen bulgular aşağı sıraların oluşumu sırasında üç iklim evresinin meydana geldiğini kanıtlamıştır. İlk aşamada iklim ılık ve yağışlı idi. Bu sırada mağaranın etrafı, şimdi dağların alçak kuşaklarındaki ağaçlı alanlara yayılmış bulunan çitlenbik karaağacı ormanlarıyla çevriliydi. Bir sonraki aşamada iklim hatırı sayılır derecede soğudu ve bitki örtüsü bugünkü yukarı kuşağın (Alp altı kuşağının) özelliklerine benzer hale geldi. Son aşama iklimde yeni bir düzelmeyi işaret etmektedir; geniş yapraklı ağaçlar yeniden bölgeyi sarmıştır.

Akdeniz'in kuzey kıyılarındaki, örneğin güney Fransa'daki Vallonet mağarası gibi ilk Paleolitik yerleşmeler için önerilmiş olan karşılaştırmalı kronolojik tahminler oldukça anlamlıdır (de Lumley 1976). Hem çakıltaşı tipi bir endüstriyi hem de geç 'Villafranşiyen' hayvan varlığını barındıran Vallonet mağarasındaki kültür katmanı, Jaramillo olayına (0,9 milyon yıl öncesi) atfedilebilecek bir normal kutupluluk göstermiştir.

Bu nedenle, sahası sınırlı olmakla birlikte, varolan kanıtlar

alet yapan hominidlerin (büyük olasılıkla *Homo Erectus*'un) Ortadoğu ve güney Avrupa'daki ilk yayılışının 1,0 ilâ 0,7 milyon yıl arasındaki bir zaman diliminde olduğunu göstermektedir. Jeokronolojik tahminlere bakılırsa bu zaman dilimi Avrupa ve Asya'da en azından bir büyük buzul çağının (Mindel?) hüküm sürdüğü bir döneme rastlayan soğuk bir evreydi. Bu bölgeye yayılan hominidler, hiç kuşku yok ki Afrika kökenliydi. Zira hem Avrupa'da hem de Ortadoğu sahasında şimdiye kadar hominid atası bulunmamıştır. Bu istilâcı gruplar, atalarının ilk olarak en azından 1 milyon yıl önce Afrika'daki yurtlarında kazandıkları toplumsal ve kültürel yaşam örüntüleriyle alet yapma alışkanlığını da beraberlerinde getirmişlerdi .

İstikrarlı bir alet çantasının ortaya çıkması, hominidlerin kendi aralarında hem dikey –kuşaktan kuşağa– hem de yatay –gruptan gruba– bilgi aktarımına elveren bir tür iletişim sistemine sahip olduklarının kanıtı olarak görülebilir. Alet çantalarının benzerliği ilk alet yapan hominidlerin iletişim sisteminin ilk dağılım alanları içinde temelde aynı olduğuna ilişkin dolaylı bir kanıttır.

* * *

Doğu Akdeniz'in tarinöncesinde bir sonraki aşama, Fransız yazarların '*Le Paléolithicque inférieur moyen*' dedikleri 'aşağı orta Paleolitik' adıyla anılmaktadır. Yerleşmeler genellikle orta Pleistosenin orta bölümüne ait akarsu dolgularında bulunmaktadır (Hours 1981). Tipolojik olarak bu aşamaya atfedilen taş envanterleri 'Levaluva (*Levallois*) tekniği' (özel olarak hazırlanmış bir çekirdekten yongalar çıkarmak için geliştirilmiş bir yöntem) özelliğini göstermektedir. Aynı zamanda kıyıcı (*chopping*) aletlerin yüzdesinde bir azalma görülür. El baltalarının tipolojisine ve yerleşmelerin coğrafî dağılımına dayanarak, iki bölge belirlenebilir. Bunlardan ilki yumurta biçimli (*ovate*),

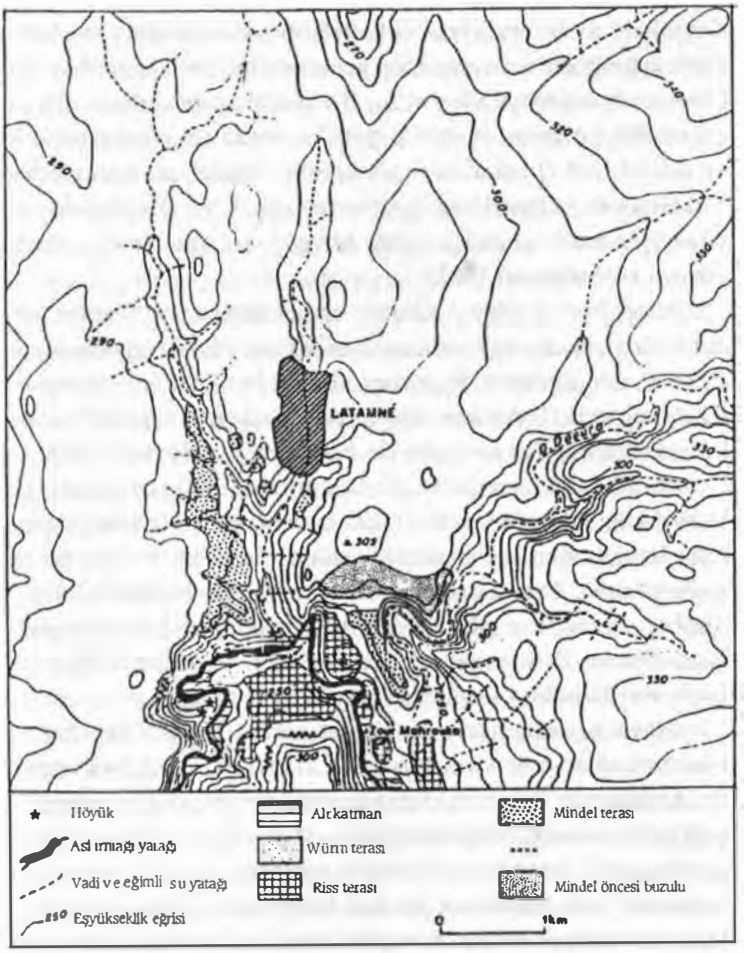
amigdaloid* ve nadiren de mızrak ucu biçimli (*lanceolate*) el baltalarının bulunduğu kıyı bölgesiyle sınırlıdır. İkinci bölge Orontes [Asi] ve Litani [Leonte] nehirleriyle kesilen Kuzey Rifti'ndedir. Alet çantasında üç yüzeyli kazmalar (*picks*) ve çok yüzeyliler egemendir.

Doğu Akdeniz'deki en büyük Aşölyen yerleşmelerden biri olan Latamne ikinci bölgeye aittir. Yerleşme Orontes ırmağının yamacında bulunmaktadır (Şek. 3.7). Taş alet buluntu topluluğu ve hayvan varlığı, rift sisteminin bir kaynağında, tektonik bir kırık tarafından ucu kesilmiş olan tortul bir sıranın üst ucunda bulunur. Hayvan topluluğu daha eski 'Ubeydiye'de örneklerinin bulunmadığı, Tirenyen çağı varlıkları olarak kabul edilmiştir (Hoojer 1961). Faunanın değerlendirmesinden yerleşmenin etrafı bozkırsı-yarı kurakçıl bir savanla çevrili, suya çok yakın bir yer olduğu çıkmaktadır. Buradaki hayvan türleri şunlardır: Stegodon karş. *trogonocephalos*, *Elephas trogontherii*, *Equus* [atgil] türleri, *Dicerorhinus* [bir tür gergedan], *Hippopotamus amphibius* [su aygırı], *Megaceross verticornis*, *Bison priscus*, *Camelus* [deve] vb. (Tchernov 1981).

Temelde benzer bir fauna, başka bir Aşölyen istasyonunda, kuzey İsrail'in kıyı düzlüğündeki Evron Taş Ocağı'nda bulunmuştur (Goren 1981; Tchernov 1981). Çakmaktaşı aletler içinde el baltaları, delgiler (*cleavers*), kesici aletler, yongalar ve çekiç taşları yer almaktadır. Önceki bütün örneklerde olduğu gibi, bu yerleşme de nehir kıyısına bitişik bir bataklık arazide bulunmaktadır. Evron Taş Ocağı muhtemelen bir kesim yeriydi; hayvanlara ilişkin kalıntıların abartılı çokluğu ve yerleşmeye ilişkin yapıların yokluğu bu düşünceyi geçerli kılmaktadır.

---

* Sonradan içine çeşitli mineral dolguların dolmasına yol açacak biçimde rüzgârın oyduğu, bu yüzden etrafında çukurlar bulunan lav kayası [*ç.n.*]

Şekil 3.7. Latamne yerleşmesi.

'Yukarı alt Paleolitik'e (*Le Paléolithique inférieur recent*) ait yerleşme sayısı, önceki bütün aşamalara göre hayli artmaktadır. Taş alet envanterinin bireşimindeki tedricî değişme açıktır. Bu değişmeler daha önce oluşmuş bir eğilimi izlemektedir:

Kesicilerin sayısı azalırken, el baltalarının boyutu küçülür; Levaluva tekniği daha yaygın hale gelmektedir; 'hafif iş aletleri'nin (*'light-duty tools'*) yüzdesi artar. Bu aşamada daha önce ortaya çıkmış iki bölgenin birleştiği görülmektedir. Yumurta biçimli ve amigdaloid el baltaları şimdi her iki bölgede de egemendir. Yukarı Fırat vadisinde ise (yumurta biçimli ve amigdaloid iki yüzeylilerle temsil edilen) yeni bir geç Aşölyen bölge ortaya çıkmıştır (Muhensen 1981).

'Geç İleri Aşölyen' olarak nitelendirilen endüstriler ise daha türdeştir. Bu aşamada Aşölyen istasyonların yayılma alanı daha da genişlemiştir. Bu istasyonlar ilk kez büyük nehir vadilerinin dışında, Torosların eteklerinde, Palmyre bölgesinde [Orta Suriye'de] ve Yukarı Galile'de, bulunmuştur (Hours 1981).

Bu dönemin yerleşmeleri, Tchernov (1981) tarafından kabul edildiği gibi, Avrupa'daki Riss buzul çağı ile, hayvan topluluğu bakımından hiç olmazsa kısmen çağdaştır. Bu fauna *Gazella gazella, Equus caballus, Sus scrofa, Mesocriterus* türleri, *Spalax eherenbergi* gibi türlerin ilk kez göründüğü bir özelliği taşımaktadır. Türlerin genel bireşimi, açık ve dağ ormanlarıyla kaplı arazilerin bir bireşimine işaret etmektedir.

Hayvan varlığındaki en dikkat çekici değişmeler, araştırmacıların 'Riss'in ileri aşaması ve Eem buzularasının başlangıcı' (ki Akdeniz'de Tirenyen deniz basmasının yaşandığı dönemle çağdaştır) olarak nitelendirdikleri döneme ait yerleşmelerde görülmüştür. Bu çağa ait iki büyük yerleşme vardır: Yuda tepelerindeki Umm-Katafa ve Karmel Dağı'ndaki Tabun mağarası. Hayvan varlığına ilişkin dönüşüm farklı bölgelerden hayvanların kütlesel göçünün sonucudur. Bu hayvanlar güney ya da Paleotropik kökenlidir: *Felis padrus, Felis chaus, Canis lupaster, Nyctereutes vinetorum, Gazella gazella, Acelaphus* türleri, *Hystrix indicus, Rattus haast, Phacochoerus garrodae.* Daha da önemlisi, 'kuzeyli' türlerin eşzamanlı ortaya çıkışıdır: *Talpa, Sciurus, Capreolus, Cervus elaphus, Bos primigenius, Microthus*

guentherii, Ursus arctos [kutup ayısı], *Mammuthus primigenius, Felis sylvestris.* Bölgeye İç Asya'dan sızmış olan başka bir tür grubu daha vardır: *Ellobius fuscocapillus, Meriones tristrami.* Geriye kalanlar Tchernov (1981: 77) tarafından 'yerli, çoğunlukla endemik' olarak görülmektedir.

Hayvan varlığı bireşiminin ekolojik çeşitliliği, arazi yapısındaki devrimsel değişmeyi açıkça göstermektedir. Bozkırlar, ormanlarla kaplanmış nehir vadileriyle ve dağ yamaçlarıyla kuşatılmaktaydı. Bu çeşitlilik, aynı zamanda, tekrarlanan çevresel değişmelerden de kaynaklanmış olmalıdır. Eğer mamutun varlığı doğru ise, bu buzullanma sırasında normal olarak oluşan sert bir buzulçevresi arazinin varlığını göstermelidir. Diğer yandan ekolojik olarak çeşitlenmiş hayvan varlığının zenginliği komşu bölgelerden hayvan sürülerini kendisine çeken Doğu Akdeniz yaşam alanının yüksek bir verimliliğe sahip olduğunu gösterir.

Biyolojik varlıkların (*biomass*) yüksek verimliliği, görece yüksek bir Paleolitik nüfus yoğunluğunu sağlayan ana etkenlerden biri idi. Paleolitik yerleşmelerin sayısına bakılırsa, Doğu Akdeniz'de Paleolitik dönem nüfus yoğunluğu, Paleolitik dönem sırasında diğer yerlere oranla en yüksek noktadadır.

Paleolitik alet çantasının çeşitliliği, bu aşamanın en göze çarpan özelliğidir. Büyük taş alet sınıflarının bireşimine bakılarak, kesiciler, iki yüzeyliler, kazıyıcılar (*scrapers*), *Levallois* tekniğinin varlığı/yokluğu ve 'üst Paleolitik tip'inde aletler, birçok 'kültür grupları' tanımlanmıştır. Bunlar Samukyen (Son Aşölyen); Levaluva-Musteryen; Yabrudyen; Amudyen (Ön Orinyasiyen) tiplerden oluşmaktadır (Şek. 3.9). (Copeland ve Hours 1981).

Bu görüşün tersine A. Jelinek, Karmel Dağı'ndaki Tabun mağarasında yaptığı araştırmalara dayanarak, Tirenyen zamanı boyunca, oldukça değişken sadece tek bir endüstrinin ('Mugaryen geleneği'nin) bulunduğunu ileri sürmüştür. Jelinek'e göre bu gelenek, çok yüzeyli aletleri içermektedir. Bunlar arasında

Aşölyen (çok sayıda iki yüzeyli, çekirdekler; az miktarda düzeltili alet), Yabrudyen (çok sayıda düzeltili alet, çok az sayıda ya da hiç iki yüzeyli yok), Amudyen (çok fazla sayıda tam yonga, biraz düzeltili aletler ve iki yüzeyli, prizmatik çekirdeklerin varlığı ve önemli sayıda prizmatik dilgi) bulunmaktadır. Jelinek'e bakılırsa yüzeyli aletler arasındaki geçiş tedricîdir. Araştırmacının düşüncesine göre Levaluva tekniğindeki uçların (*po-ints*) ve dilgilerin (*blades*) çok sayıda bulunmasıyla kendisin gös-teren Musteryen'e geçiş de eşit derecede tedricîdir.

Modern tekniklere (uranyum serileri, ısılışınım [*thermolimunisence*] ve radyokarbon hızlandırıcı spektrometre tekniklerine) dayanarak yeni elde edilmiş olan radyometrik ölçümler ilk varsayımın doğru olduğunu göstermiştir: Önemli bir zaman dilimi boyunca Musteryen endüstriler birarada yaşamıştır. Veriler, ince-uzun uçların ve dilgilerin bulunduğu (Tabun mağarası D katı) endüstrilerin, 'kırkayak (*centipede*) tipi' Levaluva yongalarla çağdaş olduğunu göstermiştir; her iki endüstri de 92-90.000 yıl öncesine tarihlenmektedir. Gerçi yeni ölçümler Tabun-D tipi endüstrinin Doğu Akdeniz'de 60-50.000 yıl öncesine denk düşen 'soğuk' döneme 'kadar' sürdüğünü doğrulamış görünmektedir (Meignen ve Bar-Yosef 1988).

Temel sorun, Tirenyen çağının Paleolitik endüstrilerinde gözlenen çeşitliliğin ardında ne olduğudur. Copeland ve Hours bunların dağılımındaki coğrafî örüntüyü ortaya koymaya çalışmışlar ve son Aşölyen yerleşmelerin kuzey Suriye'de kümelenme eğiliminde olduğunu belirtmişlerdir. Yabrudyen ve Amudyen yerleşmeler ise öncelikle güney ve orta Suriye'de bulunmaktadır. Levaluva-Musteryen buluntu toplulukları ile daha sık olarak kıyı bölgesinde karşılaşılmaktadır. Aynı zamanda hem Amudyen hem de Yabrudyen istasyonların esasen mağara yerleşmeleri olduğu belirtilmiştir. Yalnız bunun çok fazla istisnası vardır ve örneklem hataları, açık bir örüntüyü ortaya koymak için hâlâ çok büyüktür.

Bu arada Jelinek, haklı olarak aynı yerleşmelerdeki farklı 'yüzeyli' aletlerin (*'facies'*) yaygın varlığına işaret etmektedir. Deniz dibi oksijen izotop kayıtlarıyla kurduğu ilişkiden yola çıkarak iklim değişimleriyle ve dolaylı olarak da gıda kaynaklarının elde edilebilirliğiyle, gözlemlenen değişkenliğin bağlantısını kurmaya çalışmaktadır. Bu ilişki tamamen spekülatif gözükmektedir. Jeokronolojik bir temele sahip değildir. Aynı zamanda hayvan varlığına ilişkin bulgular hayvansal gıdanın elde edilebilirliğindeki önemli değişmeleri göstermek bakımından yetersizdir.

Gözlemlenen değişkenliğin, daha genel ekolojik irdelemelere dayanan farklı bir açıklaması yapılabilir. Hayvan varlığına ilişkin bulgulardan, Tirenyen çağında Doğu Akdeniz bölgesinde çok elverişli bir ortam oluştuğu anlaşılmaktadır. Yerel yaşam alanlarının yüksek verimliliği, Asya ve Afrika'nın çeşitli bölgelerinden büyük hayvan topluluklarını üzerine çekmiştir. Buna bağlı olarak, gıda kaynaklarının zenginliği, geçimleri Pleistosen hayvanlarının avlanmasına ve (muhtemelen) yenebilir bitkilerin toplanmasına dayanan insan gruplarının yoğunluğunu önemli ölçüde arttırmıştır.

Paleolitik endüstrilerin çeşitliliğinin ekolojik bakımdan en uygun aralıklarda yükseliş eğiliminde olduğu belirlenmiştir (Dolukhanov, Kozlowski, Kozlowski 1980: 98). Gıdanın görece bol olduğu bu uygun aşamalar sırasında Paleolitik gruplar optimal bir alet çantasını oluşturmaya yardımcı olacak teknolojik deneyimler yaşadılar. Daha incelikli aletler yardımıyla, en az riskle en çok kazancın (bu durumda avın) temin edilebilmesi beklenmekteydi.

İlk başta, alet çantalarındaki ayrılıkların nadiren işleyen etkenlerin, tesadüfî tercihlerin, belirli bir hammadde türünün elde edilmesinin vb., sonucu olduğu düşünülebilir. Ortaya çıkmış bir alet çantası yeterince verim sağladığı zaman toplumsal uzun erimli bellekte saklanır hale gelmiş ve bunun sonucu ola-

rak öğretim ve eğitim yoluyla bir kuşaktan öbürüne aktarılmıştır. Bazı örnekler belirli bir toplumsal gruba (ya da gruplara) kimlik özdeşimi vererek simgesel bir anlam kazanmıştır.

Büyük olasılıkla üst Paleolitiğin 'prizmatik çekirdek tekniği'nin bulunmasında buna temelden benzeyen bir mekanizma işlemişti. Bu, ilk olarak Amudyen (Ön Orinyasiyen) endüstrilerinde ortaya çıkmıştı. Son Tirenyen aşamasına evrildiğinde prizmatik çekirdek tekniği fikri sağlam biçimde toplumsal bellekte saklanmaya başlamıştı: Doğu Akdeniz Musteryen topluluklarında dilgi biçiminde üretilmiş aletler (az sayıda olsa da) istikrarlı biçimde varolmuştu. Ancak bu tekniğin yararlarının tamamen bilinir hale gelmesi en azından 50.000 yıl almıştır. Bu yüzden bu teknik yalnızca Doğu Akdeniz'de genel olarak benimsenmiş ve oradan bütün Paleolitik dünyaya yayılmıştır.

Alt/orta Paleolitik toplumları oldukça dinamiktiler. Sürekli yerleşme bilinmiyordu. Sürekli hareket halindeki Paleolitik avcı grupları, hayvan sürülerinin mevsimlik göçlerini izleyerek yöreden yöreye yer değiştirmişlerdir. Bu hareketler muhtemelen Tirenyen çağının endüstiyel farklılığının ('yüzeyliler'in) büyük çeşitliliğinden sorumluydu. Bununla birlikte, Copeland ve Hours'un (1981) belirttiği gibi, 'yüzeyliler', belirli toplumsal grupların 'istismar alanları' olarak görülebilecek belirli bölgelerde toplanma eğilimi içindedir. Ruşeym haldeki toplumsal-kültürel birimler olarak görülebilecek bu alanlar toplumsal ve kültürel temasların oldukça yoğun olduğunu göstermektedir.

Kafkasya'da hatırı sayılır büyüklükte Aşölyen gruplar yaşamıştır. Orta Kafkas silsilesinde yüksekliği 3000 metreye ulaşan dağlık alanlardaki belirli mağara yerleşmelerinde Aşölyen tabakalarına rastlanmıştır (Kudaro I, Kudaro III, Tsona). Küçük Kafkaslar'da da, Azıkh mağarasında bulunmuş tabakalara karşılık gelen, Aşölyen yerleşmeleri bilinmektedir. Kafkasya'da Aşölyen çağının istikrarlı biçimde yaşanmış olduğu kabul edilemez. Riss-Würm çağı bütün bu örneklerde gözlenmiştir. Hayvansal

kalıntılara bakarak Kudaro mağaraları için çok daha büyük bir yaş ileri sürülmüştür (Ivanova ve Chernyakhovski 1980).

Mağara ayısı, Orta Kafkasya'daki Aşölyen grupların avladığı temel av hayvanıdır. Fauna içinde ayrıca oklu kirpi, bizon, gergedan ve argali* vardır. Azıklı mağarasında esas av hayvanlarına ek olarak, Merck gergedanı, Suessenborn atı ve bizon bulunmuştur.

1968'de Azıklı mağarasının 5 numaralı Aşölyen katında bir hominide ait alt çene kemiği parçası bulunmuştu. Bu buluntuyu inceleyen Azerî bilimadamları bu parçanın yeni bir türe, bir 'Azıkhantrophus'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdi. Alt çene kemiğinin incelenmesine katılan Rus, Gürcü ve Fransız antropologlar ise, bu parçanın Pirenelerdeki Arago mağarasında bulunanla tamamen benzer olduğu sonucuna varmışlardı. Buradan yola çıkılarak, bu kemik bir 'Öncül Neandertal' insana ait sayılabilir (de Lumley 1973).

Çiçektozu [palinolojik] bulgularına göre bölge iklimi orta Aşölyen aşamanın başlangıç sıralannda oldukça ılıktı. Bölge, içinde meşe, gürgen, Kafkas kelebekli somunu (*Pterocarya caucasica* A. Mey), Zelkova muzu (*Zelkova carpinifolia* Pall.) ve ceviz ağaçları bulunan yoğun bir ormanla çevriliydi. Bu aşama, Avrupa'daki Likhvino (Mindel-Riss) buzulararası ile çağdaştı.

Orta Aşölyen'in ikinci aşaması sırasında iklim daha soğuk hale geldi. Bu aşama, muhtemelen, Dnyepriyen (Riss) buzul dönemine geçilmesine denk gelmektedir (Velichko *et al.* 1980).

Aşölyen dönemi sıralarında hominid grupları Karadeniz'in kıyı kesimine yerleştiler. Sukhumi kenti yakınlarındaki Yaştukh Dağı bölgesinde sayısız Aşölyen alet ve yonga yoğunlaşması bulunmuştur. Aşölyen alet kümeleri çoğunlukla Öksinyen (=Milazziyen) deniz basmasına karşılık gelen beşinci deniz terasının

---

* Çiftparmaklılar takımının boynuzlugiller familyasından, bugünkü evcil koyunun atalarından sayılan boynuzlu bir memeli [*ç.n.*]

yüzeyinde bulundu. Dr. Korobkov'la birlikte ben de, Sukhumi'nin hemen kuzeyindeki bu terasta bulunan zengin Aşölyen alet topluluğunu toplama fırsatını elde ettim. Bu aletler denize doğru hafifçe eğim gösteren terasın yüzeyinde ve terası aşındıran küçük dere yataklarında bulundu. Kafkasya kıyılarındaki Aşölyen aletlerin teknik ve tipolojik özellikleri, Doğu Akdeniz'dekilerle benzeşmektedir (Korobkov 1965). Doğu Akdeniz kökenli Aşölyen avcı gruplarının orta Pleistosen sıralarında birkaç ardışık dalga halinde Kafkasya'ya sızdıkları düşünülmüştür.

SON BUZUL DÖNEMİ

Son Buzul'da vuku bulmuş olan olaylar, bir bütün olarak insanlığın kaderi bakımından çok büyük öneme sahipti. Doğu Akdeniz sahasında tarihöncesi nüfusun evrimi oldukça dramatikti. Son yıllarda elde edilmiş radyometrik bulguların ışığında, Son Buzul Kuzey Avrasya'da yaklaşık olarak 117-115.000 yıl önce başlamış ve 10.000 yıl öncesine kadar sürmüştür. Zaman dilimi itibariyle Kuaterner çağın başlangıcından bu yana gezegenimizin en önemli soğuma dönemini oluşturmaktadır (Shackleton ve Opdyke 1973).

Hâlâ süren paleocoğrafî ve jeokronolojik araştırmalar, yeryüzü tarihindeki bu canalıcı evrenin ayrıntılı tarihini ortaya koymayı hedeflemektedir. Avrupa'da Son Buzul sırasında olup biten iklimsel ve paleocoğrafî olayların ardışıklığı şimdi daha iyi bilinmektedir. Son Buzul'un gelişmesinde genellikle dört büyük aşama saptanır. Oksijen-izotop aşamalarından 5d-4'e karşılık gelen ilk aşama 115.000 yıl öncesinden 69.000 yıl öncesine kadar sürmüştür. Bu sırada en az iki soğuk aralığı meydana gelmiş, kuzeydoğu Akdeniz'de yavşan otu (*Artemisia*) ve ıspanakgillerle (*Chenopodiaceae*) örtülü ağaçsız stepler (örneğin bu tür polen tayfları Yunan Makedonyası'ndaki Thenagi Philip-

pon'da derin bir bataklık halinde oluşmuştu) egemen olurken 'kutup çölleri' bütün kuzeybatı Avrupa'yı kaplamıştı. Soğuk aralıkları, ılık buzularası dönemler (*'interstadials'*) (Amesfoort, Brørup, Odderate) izlemiştir. Bu aralıklar kuzeybatı Avrupa'da ılıman kuzey bitki örtüsüne ait öğelerin artışına karşılık gelmektedir; bu devrede kuzeydoğu Akdeniz'de yaygın meşe ormanları iğne yapraklıların yerini almıştır (Van der Hammen *et al.* 1971). Tahminlere göre bu sıralarda deniz seviyesi bugünkü düzeyinin 20 metre altına düşmüştü. Kuzey enlemlerinde fazla büyük olmayan buz kütleleri oluşmuştu (Zubakov ve Borzenkova 1983).

Orta Würm, üçüncü izotop aşamasına denk gelen bir zaman içinde, takriben 60.000 yıl öncesinden 22.000 yıl öncesine kadar sürmüştür. Bu uzun sürmüş evre, birkaç ılık aralığın ortaya çıktığı bir altyapı üzerinde, soğuk ve kuru bir iklimin geçerli olduğu bir nitelik göstermekteydi. Buz kütlelerinden doğrudan doğruya etkilenmiş bulunan Rusya düzlüğünün kuzeybatısında ve kuzey bölümlerinde yapılan incelemeler, Rus bilimadamlarına 5 ılık dönemi saptama imkânı vermiştir. Bunların ilki 45-40.000 yıl öncedir; ikincisi ya da Kaşinyen adı verileni 34-33.000 yıl önce, geç Şeniyen evresi 33.600-29.000 yıl önce, geç Dunayevo adı verilen evre ise takriben 11.000 ve 26.000 yıl önce olmuş iki *optima* ile birlikte 32-24.000 yıl önce meydana gelmiştir (Arslanov 1987).

Bu süre içinde, en azından ılık aralıklarda, Avrupa'da hiç bir buz kütlesinin olmaması dikkat çekicidir. Finlandiya'da, Kuzey Kutup Dairesi'nin kuzeyindeki bir yerleşmede üstü örtülmüş turba üzerinde 50-42.000 yıl öncesine ait bir ılık aralık (Perjapohjola) saptanmıştır (Hirvas *et al.* 1981). İsveç'te iki önemli ılık aralık belirlenmiştir: 30-24.000 yıl öncesine ait Göta Elv ve 30-21.000 yıl öncesinde ait Gardelov (Berglund *et al.* 1981). Küçük buzul ilerlemelerinin vuku bulduğu daha soğuk aralıklar esnasında, 50 ilâ 30.000 yıl öncesinde, Fransa Vosges'-

de önemli bir buzul ilerlemesi saptanmıştır (Seret *et al.* 1990).

Kuzeybatı ve Batı Avrupa'da iklim benzer bir örüntüyü izlemiştir. Birkaç ılık aralık burada da kaydedilmiştir: Hengelo (38.000 yıl önce); Arsy (31-30.000 yıl önce), Denekamp (30.000 yıl önce); Kesselt (29-27.000 yıl önce); Tursac (24-23.000 yıl önce) (Van der Hammen *et al.* 1971; Arl. Leroi-Gourhan 1977; Renault-Miscowsky 1986).

Orta Würm sırasında Avrupa satlında iklim oldukça tekbiçimlidir. Yunanistan'da takriben 40, 35 ve 28.000 yıl öncesinde iğne yapraklı ormanların egemen olduğu anî bir orman tecavüzü ile kesintiye uğramakla birlikte, ağaçsız bozkırların egemenliği sürmüştür.

Polen incelemeleri orta Würm sırasında Doğu Akdeniz ikliminin genellikle kurak olduğunu göstermiştir. İncelemeler, daha nemli dönemlerde meşe ormanlarının yayılmasıyla kesintiye uğrayan tuzcul (*halophytic*) ıspanakgil (*chenopod*) topluluklarının yaygınlığına işaret etmektedir. Bu nemli evreler yaklaşık olarak 45, 30 ve 26.000 yıl öncesinde görülmüştür (Bottema 1979; Bottema, van Zeist 1981; Niklewski ve van Zeist 1970).

Varolan bulgular, Kafkasya'nın ikliminde de eşzamanlı dalgalanmaların varlığını göstermektedir. Karadeniz kıyı kesiminin Sukhumi çevresindeki Dzigota turba bataklığında yapılan polen ve radyometri incelemeleri, 41-38, 36-35, 31-29.000 yıl öncesinde karışık meşe ormanlarının yayılmasına karşılık gelen birkaç ılık ve yağışlı evreyi göstermiştir (Arslanov ve Gey 1989).

Hem polen analizleri hem de çeşitli radyometrik yöntemler, hertürlü akla yakın kuşkunun ötesinde, buz kütlelerinin hem Eski Dünya'da hem de Yeni Dünya'da en üst genişliğine ulaştığı takriben 22-15.000 yıl (ikinci izotop aşaması) öncesindeki yukarı Würm sıralarında, Akdeniz bölgesinde iklimin aşırı soğuk ve kuru olduğuna işaret etmektedir. Ege Denizi'nin deniz dibi yataklarında yapılan oksijen-izotop incelemesi, (Far-

rand 1971) yatağın üst bölümünün içeriğinin, takriben 30-12.000 yıl öncesine denk gelen bir oksijen-18 zenginleşmesi yaşadığını göstermektedir. Bu, sıcaklığın 5-10° C mertebesine inmesine yol açan önemli düşüşle birlikte, tuzluluğun da (büyük ölçüde eriyen buz kütlelerinden gelen suyun etkisiyle) ‰ 1-5 düzeyine düşmesine karşılık gelmektedir. CLIMAP verilerini kullanan Luz (1982), Doğu Akdeniz sahasında buzullanmanın en üst düzeyde olduğu noktada, iklim kuraklığının artışıyla da birleşmiş olan soğumanın 2-3° C'yi aşmadığını söylemektedir. Luz'un verileri aynı zamanda tuzluluğun artışını da göstermektedir ama o, bunu büyük ölçüde deniz seviyesindeki düşüşe (yaklaşık olarak 130 metre) ve havzanın bunun sonucu olarak küçülmesine bağlamaktadır.

Elde edilen paleobotanik verileri ve radyometrik ölçümler, Avrasya'daki en yüksek soğuma döneminin, sonradan buzullanmış alanlarda 20-22.000 yıl önce 'kutup çölleri'nin egemen olmasına yol açtığını göstermektedir. Fransa Vosges'de Grande Pile turba bataklığındaki fevkalâde derin yataktan elde edilen verilerle, gerçekten özenli bir tarzda, Batı Avrupa'da da çok benzer bir çevrenin egemen olduğu gösterilmiştir (Woillard, Mook 1985). Güneybatı Fransa'da ılıman iklim aralıkları takriben 19.000 yıl öncesinde (Laugerie) ve 17.200-16.100 yıl öncesinde (Lascaux) belirlenmiştir. Son dönem ılıman iklimi ve nemi seven bitki örtüsünün önemli ölçüde artışıyla temsil edilmektedir (Leroi-Gourhan 1977).

Esas Würm esnasında Yunanistan'ın bitki örtüsü, şimdi Pamir Dağları'nda varolana benzer biçimde 'soğuk ve dondurucu' iklimin, ağaçsız bozkırın egemen olduğu bir özellik arzetmekteydi (Van der Hammen *et al.* 1971: 399). İğne yapraklıların artışıyla temsil edilen küçük ılıman dalgalar da bildirilmiştir.

Doğu Akdeniz'deki çeşitli yerleşmelerden elde edilen polen kanıtları üzerinden fikir yürüten bilimadamlarının çoğunluğu, bu bölgedeki iklimin Esas Würm sırasında soğuk ve kuru

olduğuna inanmaktadır. Kuzeybatı Suriye'de, Asi ırmağı vadisindeki El-Ghab diziliminden çıkarılan polen diyagramlarında izlendiği gibi (Nicklewski ve van Zeist 1970), burada büyük miktarda yavşan otu (*Artemisia*) ve ıspanakgiller (*Chenepodiaceae*) ile birlikte ağaçsız bir bitki örtüsü hâkimdir. Genelde kurak olan iklim, ormanların bollaşmasına rastlayan daha nemli birkaç evre ile kesintiye uğramıştır.

A. Horowitz tarafından bildirilen polen kanıtlarının, özellikle Rift Vadisi'ndeki Huleh havzasından elde edilen bir çekirdek (120 metreden daha uzun) diyagramın yorumu etrafında önemli tartışmalar ortaya çıkmıştır (Horowitz 1971). 'Würm yağışları'na rastladığı kabul edilen ağaç poleni yüzdesindeki artış üzerine yaptığı değerlendirmeden yazar, bu alandaki Würm buzul ikliminin oldukça nemli olduğu sonucuna varmaktadır. Horowitz'in (1979) geliştirdiği genel kavramla uyumlu olan bu sonuca göre, 'ülkedeki (İsrail'deki) yağışlı iklim, Avrupa'nın buzul evrelerine denk düşmektedir'. Horowitz'in diyagramının Bottema ve van Zeist tarafından yeniden hesaplanması ve aynı Hulah havzasında Tsukada'nın elde ettiği yeni bulgular da (Bottema ve van Zeist 1981), 24-16.000 yıl öncesinde denk gelen zaman diliminde ağaç poleni oranındaki önemli düşüşü göstermektedir (bütün kesim için en düşük değer % 25'e ulaşmaktadır). Son yayınında Horowitz'in (1989: 76), takriben 18.000 yıl öncesinde, buzulun zirveye ulaşmasıyla çağdaş olan, daha önce Gat ve Magaritz'in de (1980) belirttiği 'çok kısa' sürmüş bir kurak iklim evresinin varlığından söz ettiğini belirtmek gerekmektedir.

Daha önceki zaman diliminde olduğu gibi Kafkasya'daki iklimsel gelişim de, genel Akdeniz örüntüsünü izlemiş görünmektedir. Sukhumi çevresindeki Dziguta turba bataklığından alınan polen bulguları aynı şekilde Esas Würm sırasında egemen olmuş soğuk ve kurak bir iklimi göstermektedir. Önemli bir alan ıspanakgiller (*Chenopodiacae*), yavşan otu ve çeşitli

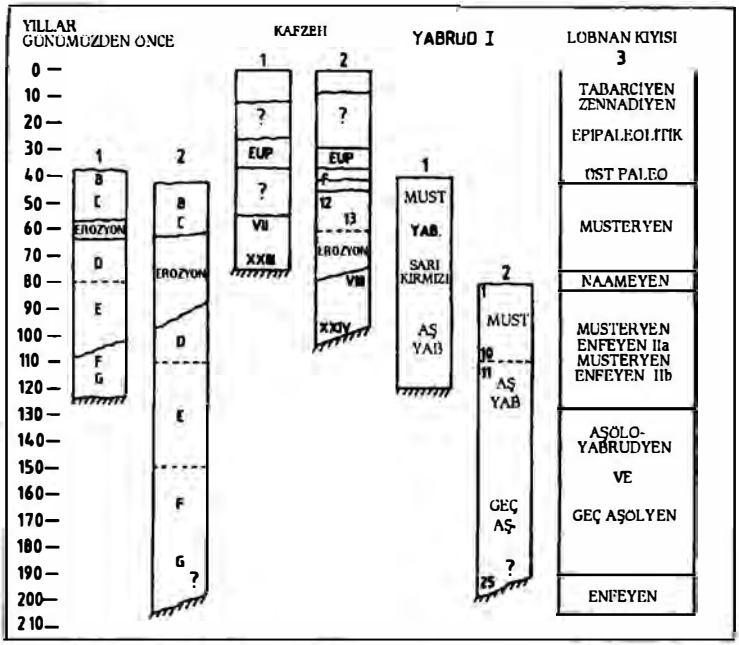
bitkilerle örtülü ağaçsız bir bozkır tarafından işgal edilmekle birlikte, bitki örtüsü açık iğne yapraklı ağaçların bulunduğu ormanlardan oluşmaktadır.

Geç Kuaterner Doğu Akdenizi'nde kar hattının önemli ölçüde alçaldığı, buzulların ve bununla ilişkili buzulçevresi olgularının yayıldığına ilişkin çok sayıda gösterge vardır. Yakın Doğu dağ sıralarında kar hattının 1000-1200 metre kadar aşağı çekildiği tahmin edilmektedir. Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarıyla Hermon Dağı'nın güney eteklerinde buzultaşı (*moraine*) dolguları ve buzul özellikleri saptanmıştır (Farrand 1971). Kar hattının alçalmasına dayanarak, buzullanmanın en yüksek olduğu zamanda sıcaklığın en az 6-8° C düştüğü ileri sürülmüştür (van Zeist ve Bottema 1982).

Üst Pleistosen sıralarında Kafkasya'da büyük bir buzullanma (Bezengiyen) meydana gelmiştir. Son tahminlere göre bu buzullanma, her biri içinde bir dizi küçük dalgalanma barındıran iki büyük aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar, çoğunlukla Hazar-Khvalin baskınlarının en büyük ikisiyle ilişkilendirilmektedir. Geç Pleistosen buzullanmasına, özellikle Küçük Kafkaslar'daki yanardağ faaliyetleri eşlik etmiştir (Maisuradze 1989).

Son buzulun son aşaması, günümüzden yaklaşık olarak 15.000 yıl önce başlamıştır. O sırada Fransa'da önemli bir ılıman dalga (Angle) ortaya çıkmıştır (Leroi-Gourhan 1977). Avrupa buzulçevresi kuşağı boyunca hissedilmiş olan daha yoğun bir ısınma ise 14-13.000 yıl öncesinde vuku bulmuştur; Fransa'da bu ısınma Bølling-öncesi, Sovyetler Birliği'nde Raunis olarak adlandırılmıştır (Arslanov 1987: 270-1). Bu dönemde (15-13.000 yıl öncesi ve onu izleyen dönemde) buz kütleleri geri çekilmeye başlar. Görece kısa bir zaman içinde, güney İskandinavya'da olduğu gibi, kuzeybatı Rusya düzlüğünün büyük bölümü buzdan arınmıştır.

Geniş yapraklı ağaçlardan oluşan ormanların yayılmasının eşlik ettiği görece kısa sürmüş ılık ve nemli evreler Yunanis-

Şekil 3.8. Doğu Akdeniz'de Orta ve Üst Pleistosen Jeokronolojisi (Bar-Yosef 1989).

tan'da (Bottema 1979; Bottema ve van Zeist 1981) ve Doğu Akdeniz'de (Leroi-Gourhan 1984) yaklaşık olarak 15.000 yıl önce görüldü. Bu dönemin ardından soğuk ve kurak koşullar yeniden ortaya çıktı.

Buzulların gerilemesi, özellikle birbirini izleyen iki büyük ılık dalga, Bølling (13.300-12.300 yıl öncesi) ve Allerød (11.800-11.000 yıl öncesi), sırasında hızlandı.

Allerød buzularası dönemi özellikle dikkat çekicidir. Çoğu genişyapraklı olan yoğun ormanlar hızla bütün Avrupa'yı sardı. Temmuz sıcaklıkları, Britanya'daki fosil kınkanatlılar ve ötesi böcek topluluklarının incelemesine dayanan bir tahminle 8-9° C'den 16-17° C'ye yükseldi (Coope 1977).

Polen analizi sonuçları, bütün Doğu Akdeniz ve Orta Doğu sahasında, ormanların yoğunluğu ve bireşimi yerel koşullara bağlı olarak değişiklik gösterirken sıcaklığın önemli ölçüde arttığına işaret etmektedir. Thenagi (Yunanistan) polen diyagramı, sürekli bir orman örtüsünü göstermekte; doğu orta Yunanistan'da ağaçların daha nadir olduğu anlaşılmaktadır. Ürdün vadisindeki Huleh gölünden alınan veriler yoğun orman örtüsünü ima ederken, kuzeybatı Suriye'de ormanlar seyrekleşmiştir (van Zeist ve Bottema 1982).

Sukhumi yakınlarındaki Dziguta turba bataklığının yatağından, Kafkas kıyı alanında hem Bølling hem de Allerød evreleri açıkça saptanmıştır (Arslanov ve Gey 1989). Her iki aralık da, hem sıcaklığın hem de nemliliğin artışının göstergesi olan karışık meşe ormanlarının bâriz yayılışına karşılık gelmektedir.

Son Buzul sırasındaki son aşama Genç Dryas idi. Görece kısa süren bu aralık (11-10.200 yıl öncesi) esnasında tam bir buzul iklimi kuzey yarımküreyi yeniden sarmıştır. Birkaç yüzyıl (hatta belki de onyıl) içinde sıcaklık 5-6° C (hatta 8°) düşmüştür. 'Genç Dryas soğuk süresi'nin nedenleri henüz anlaşılabilmiştir. Bu dramatik soğumanın küresel atmosferik dolaşım örüntüsünde meydana gelen kötü sonuçlu değişmelere bağlı olduğu ileri sürülmektedir (Bergen 1990).

'Soğuk süre'nin etkileri Doğu Akdeniz ve Ortadoğu sahasının tamamında hissedilmiştir. Yunanistan'da (Bottema 1979) yaklaşık olarak 11.000 yıl öncesinden başlayarak geniş yapraklılardan oluşan ormanlar azalmıştır. Bu durum, sürekli bir kuraklıkla birlikte sıcaklığın artışının göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Doğu Akdeniz'de (Leroi-Gourhan 1981: 1984) bu zaman dilimi, devamlı yüksek bir sıcaklık altında aşırı kurak bir iklimin egemen olmasıyla birlikte, bir ormansızlaşmaya işaret etmektedir. Ormansal bitki örtüsünün önemli ölçüde azalması, aynı şekilde batı Kafkasya'da da kaydedilmiştir (Arslanov ve Gey 1989) (Şek. 3.8).

NEANDERTAL 'İNSAN'

Son Buzullanma'nın başlamasıyla birlikte Ortadoğu görece büyük *Homo sapiens neanderthalensis* gruplarıyla iskân edilmiştir. Önde gelen antropoloğlara göre (Alexeyev 1978; Weiss ve Mann 1981) Neandertal'in temel morfolojik farklılığı geniş beyin hacmi (bazı türlerde 1700 cc.'ye ulaşmaktadır), özellikle kaba uzun kemikleri ve geniş eklem uçlarıyla irice gelişmiş iskeleti idi.

Aynı zamanda Neandertal nüfusu fazlaca heterojendi. Alexeyev (1978) morfolojik özelliklerine dayanarak bütün Paleolitik dünyasında dört Neandertal grubu belirlemiştir:

1. Avrupa grubu (Saccopastore I, II; Monte Circeo I, La Chapelle-aux-Saints; La Ferrasie I; Neanderthal; La Quina; Skhul IX (?); Cebel Irhud I, II vd.);
2. Afrika grubu (Petralona[1], Broken Hill, Saladanha);
3. Skhul grubu (Skhul IV, V; Zuttieh; Cebel Kafzeh);
4. Ortadoğu grubu (Amud I; Şanidar I, V; Teşik Taş).

Alexeyev, *H. s. neanderthalensis*'in, kronolojik bakımdan erken ve geç gruplar olarak bölünebilmekle birlikte, morfolojik bakımdan yeterince belirli olduğunu vurgulamaktadır.

Ortadoğu, Neandertallerin evrimi açısından özellikle önemli bir bölgedir. İlk olarak, yukarıda zikredilen grup listelerinden görülebileceği gibi, Ortadoğu bölgesi Neandertalleri oldukça geniş bir anatomik çeşitliliği yansıtmaktadır. Dört gruptan üçü burada temsil edilmektedir. İkinci olarak, burada, daha kesin olarak Doğu Akdeniz kıyı kesiminde, Skhul grubuna ait 'gelişmiş' Neandertaller bulunmuştur. Bu örnekler anatomik olarak modern insana yakındır.

Uzun bir süre bilimadamları Neandertal fosillerini önyargı-

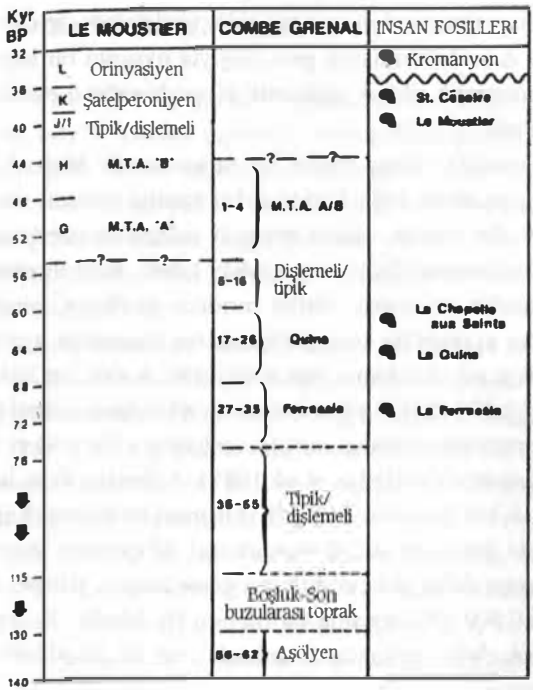
1 Petralona kafatasının hominid hattı içindeki yaşı ve konumu hâlâ belirsizdir (Wintle ve Jacobs 1982).

lı bir tekçizgili evrim modeline uygun biçimde değerlendirme eğilimindeydi. Arkaik formların, gen akışıyla uyumlu bir biçimde, tedricen anatomik olarak 'gelişmiş' Neandertallere evrildiği düşünülmekteydi.

Son zamanlarda ortaya çıkan ve radyometrik ölçümlerle de denetlenen jeokronolojik kanıtlar, bu basitçi modeli tamamen sarsmıştır. İlk olarak, mikro memeli kalıntıları üzerindeki çalışmalarına dayanarak Tchernov (1981; 1984), Kafzeh mağaralarından çıkarılan anatomik olarak modern fosillerin, beşinci okyanus izotop aşamasına eşdeğer olan, üst Paleolitik aşamanın ilk evrelerine ait olduğunu ileri sürmüştür. Sonra, bu kabul, ortalama yaşı 92.000±5.000 yıl öncesine denk düşen dolguların ısılışınım (*thermolimunisence*) tarihlemesinden elde edilen verilerle doğrulanmıştır (Valladas *et al.* 1987). Ardından hem hayvan varlığına ilişkin bulgular hem de ısılışınım tarihleme Kebara mağarasında bulunan kaba Neandertal iskeletinin yaşının tahmin edilenden daha genç olduğunu göstermiştir. Günümüzden önce 55-60.000 yıl öncesine tarihlenen bu iskelet, Kafzeh'de bulunan çok daha 'gelişmiş' formlardan en az 20-30.000 yıl daha gençtir.

Dünyanın bu parçasındaki hominidlerin görece hızlı ve çok çizgili gelişmesine katkı yapan etkenler arasında, burasının Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki ilişkide merkezî bir konumu olması anılabilir. Bu konum, karışmayla, gen akışıyla ve doğal seçilim içinde uyarlayıcı mutasyonların sürmesiyle sonuçlanan, sürekli yeni nüfus akışını beslemiştir. Ayrıca Ortadoğu arazisinin mozayik yapısı arkaik formların görece uzun bir süre varolmasına katkıda bulunmuştur.

Hem Ortadoğu'da hem de Avrupa'da ilk ve orta Würm'ün büyük bölümü, kronolojik olarak Musteryen endüstrilerinin gelişmesine karşılık gelmektedir. Ortadoğu'da Musteryen endüstrilerinin ilk ortaya çıkışına ilişkin kesin zaman, buna bağlı olarak, uzun süredir cevapsız kalmış bir sorudur. Sanlaville (1981)

Şekil 3.9. Musteryen kronolojisi (Mellars 1986).

ile Copeland ve Hours (1981), Levaluva-Musteryen endüstrilerin (*Strombus bubonis* içeren) Tirenyen niteliği gösteren deniz dolgularından *in situ*• olarak çıkarıldığı çeşitli yerleşmeleri anmaktadır. En az bir örnekte (Naame), altta yer alan dolgular için, bir toryum/uranyum tarihi (günümüzden 90.000±10.000 yıl önce) elde edilmiştir. Ancak iyi tabakalanmış mağara yerleşmelerinin bir kısmında (Tabun, Yabrud, Adlun vd.) Levaluva-Musteryen katmanları, Riss-Würm buzularasına tarihlenmiş olan

• Orijinal yerinde (Lat.) [*ç.n.*].

Yabrudyen, Amudyen ve ön Orinyasiyen özelliği taşıyan katmanların üstünde bulunmaktadır. Zuttiye mağarası, Wadi Amud (Schwarcz *et al.* 1980) ve El-Kowm'da (Henning ve Hours 1982) Aşölo-Yabrudyen için verilmiş toryum/uranyum tarihleri, takriben 140-150.000 yıl öncesini göstermektedir.

Araştırmacılar arasında Musteryen'in birbirini izleyen evrimi ve özellikle Musteryen 'yüzeyliler'in ortaya çıkışı konusunda önemli tartışmalar vardır.

Copeland ve Hours (1981), 'Enfeyo-Naameyen yüksek deniz seviyelerinin geri çekilmesinden sonra kıyı kesiminde ortaya çıkmış olduğunu söyledikleri 'geniş oval yüzeyliler'i saptamışlardır. 'Uzun uçlular' gibi sonraki yüzeyliler hemen (muhtemelen kendisinden geliştikleri) Aşölo-Yabrudyen'i izlemiştir. Geniş oval yüzeylilerden geniş üçgen uçlu yüzeylilere geçiş, Copeland'a göre, üst Paleolitiği önceleyen zaman diliminde olmuştur (Levaluva-Musteryen seviyelerinin üstü karbon-14 ile takriben 44.000 yıl öncesine tarihlenmiştir). Bu nedenle tanımlanmış yüzeylilerin esas olarak geçici değişmeleri yansıttığı düşünülmektedir. Kuzey ve güney Musteryen sıraları arasındaki bağlantı, ciddî sorunlar ortaya koymaktadır. Copeland tarafından ileri sürülen bu bağlantı doğru ise, bu kuzeyde geniş oval yüzeylilerin uzun süren varlığını ve 'kuzeyden yayılan geniş oval yüzeyliler ile Tabun D halkının yerini aldığı'nı gösterir (Copeland ve Hours 1981: 154). Görülebileceği gibi bu durumda yazarlar Musteryen yüzeylileri ayrı kültür gruplarıyla açıkça özdeşleştirmektedir.

Bunun aksine Jelinek (1981), esasen Tabun mağarasının katları üzerindeki çalışmalarına dayanarak, sadece Musteryen endüstrilerin içindeki tedricî değişmelerden söz etmektedir. Levaluva unsurları sıklık bakımından aşağı katlardan (XI) yukarıya (IX) doğru giderek artmakta; yongaların kalınlığında tedricî bir artış görülmekte; iki yüzeyliler aşağı katlarla sınırlı kalmaktadır. Başat unsurlar olan tam yongaların, kısmî yongaların ve

parçaların oranları dizilimler boyunca büyük ölçüde değişkenlik göstermektedir. Jelinek (1991: 277) 'dolgu sırası ve özgül çevresel bütünlerin (esas insan yapımı alet tiplerinin oranlarına yansıdığı şekliyle) ayrı kültürel örüntülerle' ilişkili olduğunu ileri sürmektedir.

Musteryen yerleşme sayısının, bilinen Aşölyen yerleşmelerin sayısıyla karşılaştırıldığında azalmış olduğu gösterilmiştir (Ronen 1957). 70'in üzerinde alt Paleolitik'e karşılık 48 orta Paleolitik yerleşme vardır. Bu sayılar, nüfus yoğunluğunda mukabil bir düşüşün olduğunu anlatmaktadır.

Tchernov (1981) 'Würm başlangıcı'na denk gelen en eski Musteryen topluluklardan elde edilen faunanın, ne 'faunal bir kopuşun' ne türlerin geniş ölçekli bir yer değiştirmesinin ne de kütlesel bir yokoluşun kanıtlarını taşıdığını yazmaktadır. Bu, sadece 'yavaş ve tedricî bir faunal değişme'yi gösterir. Sadece az sayıda iri memeli yeni türlerle yer değiştirmiştir. Riss-Würm ile karşılaştırıldığında Würm I'in tür çeşitliliğinde bir azalmanın olduğu belirtilir. Yalnızca üst Musteryen katlarında birkaç yeni etçil ortaya çıkmıştır: *Martes foina, Herpestes ichnbeumon, Felis chaus, Felis leo*. Bu arada birkaç tür de yok olmuştur: *Talpa chtonia, Mammuthus primigenius, Phacochoerus garrodae.*

Orta Negev yaylasında yapılan ayrıntılı çalışmalar (Marks 1981) bilimadamlarını farklı bir 'yayılan yerleşme örüntüsü' tanımlamaya sevketmiştir. Bu örüntünün, Ortadoğu bölgesinin önemli bir bölümü için tipik bir Musteryen yerleşmesi olduğunu düşündüren nedenler vardır. Yerleşme sistemi, sürekli bir su kaynağına yakın ve çakmaktaşının yüzeyde bulunduğu yerlerin yakınında üslenmiş bir kamptan oluşmaktadır. Yerleşmenin istismar alanı (*catchment*) içindeki avlama ve toplama etkinliği 'gün esası'na dayalıydı. Kamp üssü, çevresindeki araziye yayılmış bir dizi günlük 'işletme kampı' ile kuşatılmıştı. Bu yerleşmeler, (10 km. ye varan) yeterli uzaklıktaki 'geçici kamplar'a olduğu kadar, çok yakınında (bir kilometre civarında) bulunan

'av istasyonları'na ve işlik/ocaklara sahiptir. Bu yerleşme örüntüsü, ilk/orta Würm sıralarında Neandertal avcılar için etkin bir arazi kullanımını garanti etmekteydi.

Kafkasya da Musteryen grupları tarafından yoğun biçimde iskân edilmiştir. Bilinen Musteryen mağaraların büyük bölümü dağların alçak ve orta kuşaklarında bulunmakla birlikte, yüksek rakımlarda Musteryen tabakalarına sahip bir mağara topluluğuna (Kudaro -1600 m., Tsona -2100 m.) rastlanmaktadır. Mağara yerleşmeleri, Büyük ve Orta Kafkaslar'ın merkezî kısmında karstik kireçtaşının yüzeye çıktığı yerlere yayılmıştır. Musteryen barınakları, Ermenistan yaylasında Kuaterner lav akıntılarının içinde bulunmaktadır. Bir miktar mağara yerleşmesi Karadeniz'in kıyı kesimine bakan kireçtaşından oluşmuş silsilelerde bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'da da Musteryen yerleşmeler bilinmektedir (Lyubin 1977).

Kafkasya Musteryen yerleşmelerindeki hayvan varlığı kalıntıları ağırlıklı olarak mağara ayısına işaret etmektedir. Karadeniz kıyısına bakan yerleşmelerde mağara ayısı kemikleri toplam fauna kalıntılarının % 98'ini oluşturmaktadır. Kızıl geyik, dev geyik, karaca, Kanada geyiği ve yaban keçisi az sayıda bireyle temsil edilmektedir.

Orta Kafkasya'nın yüksek dağlık alanlarında bulunan mağaralarda da mağara ayısı kalıntıları çoğunluktadır; toplam fauna kalıntısının % 77'si mağara ayısına aittir. Kızıl geyik, Kafkas yaban keçisi, karaca, Avrupa bizonu, dağ keçisi, oklu kirpi ve dağ sıçanı birkaç örnekle temsil edilmektedir. Kıraç Ermenistan yaylasında bulunan mağaralarda, mağara ayısından ayrı olarak, yaban keçisi, mufling, vahşi at, Afrika yaban eşeği ve mağara aslanı da bildirilmiştir.

Kafkasya'daki Musteryen yerleşmelerin taş alet envanteri üzerine yapılmış ayrıntılı çalışmalar, Lyubin'e (1977) yerleşme hiyerarşisini tanımlama olanağı vermiştir: uzun süre kullanılan-yerleşilen kamp üsleri; işlik olarak kullanıldığı gibi çeşitli başka

faaliyetlerin de yürütüldüğü istismar (mevsimlik) kampları. Lyubin, Musteryen taş endüstrilerinin çeşitliliğine dayanarak, her biri çeşitli işlevler yüklenmiş olan birkaç Musteryen 'kültür' tanımlamıştır.

Taş alet buluntu topluluklarının (özellikle çok yaygın olan Levaluva tekniğinin) daha güvenilir tipolojik analizleri üzerine Lyubin (1977), bir yandan Kafkas Musteryeni ile Doğu Akdeniz Musteryeni'nin benzerliğine dikkat çekmiş, öte yandan önceki Aşölyen buluntu topluluklarıyla genetik bir yakınlık bulunduğunu vurgulamıştır.

Mevcut kanıtlara bakarak Kafkasya'nın, en azından Aşölyen'den beri hominid gruplarınca sürekli olarak iskân edildiği anlaşılabilmektedir. İlk/orta Würm sıralarında burada egemen olan uygun ekolojik koşullar, diğer Doğu Akdeniz yerleşmelerinden ek bir nüfus akışını teşvik etmiştir.

Musteryen Kafkas buluntu topluluklarının tipolojik analizi Lyubin'e üç Musteryen yüzeylisi tanımlama olanağı vermiştir: 'Tipik' Musteryen, 'dişlemeli' Musteryen ve 'Karantiyen'. Sonuncusu Kuzey Kafkasya'da oldukça yaygın olmakla birlikte Önkafkasya'da az sayıda yerleşmede görülmüştür.

Bu durumda Musteryen endüstrilerin çeşitliliği sorununu kısaca tartışmamız gerekmektedir. Musteryen 'yüzeyliler'in varlığı ilkin, Fransa'da F. Bordes ve M. Bourgon (1951) tarafından saptanmıştır. Son yayınında Bordes (1981), 25 yıllık araştırmasının sonucu olarak, en azından altı 'yüzeyli' grubu saptamıştır: 1) Aşölyen geleneğine ait Musteryen; 2) Quina tipi Musteryen; 3) Ferrassie tipi Musteryen; 4) Dişlemeli Musteryen; 5) Tipik Musteryen; 6) Asnipodiyen. Bordes son yayınında, Musteryen dünyasının birçok yerinde tipolojik olarak birbirine benzeyen yüzeyli aletlerin bilindiğini vurgulamıştır (örneğin Ortadoğu Musteryeni, 'Tipik' Musteryen kategorisine girmektedir). Gerçi Bordes, orta ve doğu Avrupa'da en azından 'belirli endüstriler'in oldukça özgün olduğunu belirtmektedir; bunlar batıdakilerle

ortak özellikleri bulunmayan yerel kaynaklardan geliştirilmiş olabilir (Bordes 1981: 86). Binford'la yaptığı tartışmaların sonucunda Bordes görüşünü, Musteryen endüstrilerin gözlenebilir çeşitliliğinin kültürel yapıdan kaynaklandığı, bu çeşitliliğin farklı yerleşmelerde yürütülen özgül etkinliklerle ilişkili olmadığı biçiminde tekrarlamaktadır. Bordes 'belirli çeşitlenmeler faaliyet farklılıklarına bağlı olduysa bile, bunlar Aşölyen'in Musteryen geleneğinin, Quina tipi Musteryen'e dönüşmesi için yeterli değildi' demektedir. Bordes, Musteryen yüzeylilerindeki bu değişmelerin ayırdedilebilen etnik grupların yerdeğiştirmesinden kaynaklandığını düşünme eğilimindedir.

Bordes, eldeki jeokronolojik kanıtlara dayanarak, Fransa'daki Musteryen yüzeylilerin hiç olmazsa kısmen çağdaş olduğuna kâniydi. Bordes (1981: 87) bu 'jeolojik çağdaşlık'ın gerçekten birarada yaşama anlamına gelmediğini kabul etmektedir. Bordes, '*eğer karbon-14 ile tarihlendirme yöntemi vaadini yerine getirirse kronolojik halkanın daraltılabileceği*'ni öngörmektedir.

Jeokronolojideki 'sessiz devrim', yani karbon-14 tarihleme tekniğinde hızlandırıcılı kitle-spektrometresinin kullanımı, ısılışınım tekniğinde ve elektron-dönüş rezonans tarihlemesinde meydana gelen son gelişmeler, önceki belirlemeleri önemli ölçüde değiştiren yeni bulgular ortaya koymuştur (Dennell 1983; Mellars 1986; Straus 1989). Bunların başında, büyük ölçüde deniz dibi yataklarının ve yükselmiş yatak kıyılarının incelenmesine dayanan ve araştırmacılara, başlangıç tarihi daha önce düşünüldüğünden daha eski olan (yaklaşık 115.000 yıl önce) son buzularasının sonu ile Musteryen'in başlangıcı arasındaki ilişkiyi kurma olanağı sağlayan yeni kronoloji gelmektedir. Dahası, güneybatı Fransa'daki başlıca Musteryen yerleşmelerin (Le Moustier, Combe Grenal) ısılışınım tekniği ile tarihlemesi bunlara ait yüzeylilerin Musteryen yayılmasında sonraki dönemlere karşılık geldiği gösterilmiştir (Şek. 3.9).

Son olarak, kuzey İspanya'dan yeni elde edilen veriler çok daha hayret verici sonuçları ortaya koymuştur: İspanya'daki son Musteryen tabakaları için verilen tarihler 40 ilâ 37.000 yıl öncesi arasında değişirken, ilk üst Paleolitik (Orinyasiyen) tabakalan (El Castillo mağarasında) 40.000, 38.500 ve 37.700 yıl öncesine tarihlenmiştir. Bu, en azından Batı Avrupa'nın bir bölgesinde birkaç binyıl içinde tamamen ayrı iki teknik geleneğin birbirinin üstüne geldiğini anlatmaktadır.

Musteryen 'yüzeylileri'nin doğasına bakıldığında, Aşölyen endüstrilerin çeşitliliği bakımından ortaya konulanla esastan benzer bir açıklama getirilebilir. Yüzeyliler, özgün biçimiyle ekonomik etkinlikteki özgüllüklerden (mevsimsellik, hammaddelerin elde edilebilirliği vs.) kaynaklanarak ortaya çıkmış olmalıdır. Sonra teknik özgüllükler istikrarlı toplumsal gruplar içinde gelenekler halinde oluşmaya başlamıştır. Bu sırada yüzeyliler, yoğun toplumsal ve kültürel etkileşim ağlarına tekabül etmektedir.

MODERN İNSAN

Doğu Akdeniz kıyısında Musteryen'den üst Paleolitik'e geçiş, orta Würm sıralarında, yaklaşık 45.000 yıl öncesinde olmuştur. Bu tarih, üç tarihlemenin istatistiksel tahmini olarak, Orta Negev'in Avdat bölgesinde, Boker Taşit yerleşmesinden elde edilmişti (Hietala ve Marks 1981). Ortadoğu'daki üst Paleolitik dolguların en uzun dizisini oluşturan Lübnan'daki Ksar' Akil mağarasının 6. evresine denk gelen tabakaların tarihi, günümüzden 32.000±1100 yıl öncesidir. Mağara dolgularının birikim derecesi üzerindeki hesaplamalara dayanarak, bu mağaradaki en eski üst Paleolitik tabakaların 'en azından 42.000-44.000 yıl eski' olduğu ileri sürülmüştür (Mellars 1989; Ohnuma ve Bergman 1990).

Üst Paleolitik'e geçiş süreci, modern insanın, *Homo sapiens sapiens*'in ortaya çıkış süreciyle (doğrudan olmamakla birlikte) bir biçimde ilişkiliydi.

Yukarıda belirtildiği gibi, eldeki ikna edici (paleontolojik ve radyometrik) veriler, en azından günümüzden 90.000 yıl öncesinden beri Ortadoğu'da anatomik olarak modern insan topluluklarının varlığını göstermektedir. Bu gruplar aşağı yukarı 20-30.000 yıl arkaik Neandertal topluluklarıyla birarada yaşamışlardır (Mellars 1989: 355). Modern insanın varlığı Güney Afrika'da sağlam bir biçimde çok daha eski bir tarihe yerleştirilmektedir. Birçok örnekte (Florisabad, Border mağarası ve diğerleri) jeolojik ve radyometrik kanıtlar, dünyanın bu kesiminde modern insana ilişkin bulguları, yaklaşık olarak 120.000 yıl öncesine götürmektedir (Rightmire 1989).

En azından iki örnekte (Kebara, Tabun C) Neandertal kalıntıları Geç Doğu Akdeniz Musteryeni ile açıkça biraradadır (Marks 1990). Uzun sürmüş (>90.000'den <60.000'e kadar uzanan) orta Würm zaman diliminde de, Geç Doğu Akdeniz Musteryen endüstrilerinin (Kafzeh ve Skhul'da) *H. s. sapiens*'le bağlantılı olduğuna ilişkin aynı derecede sağlam kanıtlar vardır. Yani Geç Musteryen endüstriler, en azından kısmen, Doğu Akdeniz'deki varlığının günümüzden takriben 90.000 yıl öncesinden başladığı belirlenmiş olan, anatomik olarak modern insan gruplarınca işletilmiştir. Sonrasında üst Paleolitik endüstriler, yaygın biçimde anatomik olarak modern insanlar tarafından yaratılmıştır.

Benzer bir durum Kırım'da ortaya çıkmıştır. Starosel'ye mağara yerleşmesinde (Kırım dağlarında, Bahçesaray kenti yakınında), Geç Musteryen tabakasında Formazov tarafından bir çocuk iskeleti bulunmuştur. Hemen hemen bütün Rus antropologlar, bunun anatomik olarak modern bir insana ait olduğu konusunda fikir birliği içindedir; sadece Roginsky onun Skhul grubuna ait olduğunu düşünmektedir (Yakimov ve Kharitonov 1979).

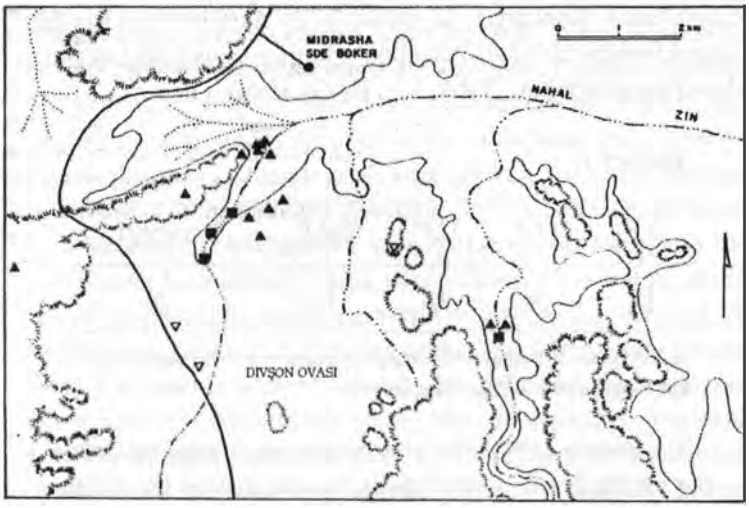
Doğu Akdeniz'de üst Paleolitik'in başlangıç aşaması, taş alet envanterlerinin özgül özellikleri bulunduğundan (Hours 1974), genellikle bir 'geçiş evresi' olarak görülmektedir (Garrod 1951). Bu niteleme, bu evreyi farklı tabakaların fiziksel karışımından kaynaklanan bir insan ürünü aşaması olarak gören Marks (1990: 59) tarafından sorgulanmıştır.

Son zamanlarda yayımlanan veriler (Clark ve Lindly 1988) Doğu Akdeniz'de Musteryen'den üst Paleolitik'e geçişin en azından iki farklı tipolojik 'senaryo'yu izlemiş olduğunu göstermektedir. Ksar' Akil'de belgelenmiş olan ilk durumda, ilk üst Paleolitik dolgular ('geçiş tabakaları') hem Levaluva hem de üst Paleolitik'in çekirdekten dilgi çıkarma tekniğiyle yapılmış aletleri içermektedir. Bu mağaranın üst seviyelerinde sadece dilgi tekniği belirlenmiştir. Orta Negev'deki Boker Taşit' açık yerleşmesinin 'geçiş tabakaları'nda, aşağı tabakalardaki uçlar, üst tabakadaki bunlara çok benzeyen uçlar üst Paleolitik teknolojiyle yapılmakta iken, özelleşmiş bir Levaluva tekniği ile üretilmişti.

En belirgin değişmeler, yerleşme örüntüsünde görülür. Negev'deki gözlemlere dayanarak Marks (1981), geç Musteryen yerleşme örüntüsünün sınırlı bir alana ait kaynakların yoğun kullanımına dayanmaktayken, üst Paleolitik örüntünün daha geniş bir alanın istismarına dayandığını belirlemiştir. Bu 'dairevî' örüntü, (muhtemelen su bakımından yeterince zengin olan) aynı yerleşmenin hareketli bir grup tarafından tekrar tekrar uğrak yeri haline getirildiğini anlatmaktadır. Diğer bir deyişle, avcı grupların durağanlığında bir azalmanın, hareketliliğinde ise bir artışın olduğu belirtilebilir (Şek. 3.10).

Bir bütün olarak bakıldığında Doğu Akdeniz üst Paleolitiği'nin, 'basit bir avcı-toplayıcı stratejisi izleyen, herhangi bir ekonomik ya da toplumsal karmaşıklık izi taşımayan gündelik ve küçük yerleşmelerde üslenen küçük topluluklar' (Gilead 1988) olduğu görülmektedir.

Takriben 30.000 yıl öncesinden başlayıp 15.000 yıl önce-

Şekil 3.10. Orta Negev'de üst Paleolitik yerleşmelerin dağılımı (Marks 1981).

sine kadar devam eden süreçte tamamen gelişmiş üst Paleolitik endüstrilerin evrimine şahit olunabilir. Birçok yazar (Marks 1990) burada iki (ya da üç) geleneği ayırdetmektedir. Bunlardan biri, Alunaryan, 'mükemmel bir dilgi teknolojisi' geliştirmiştir. Yerleşmeler genellikle küçüktü. Daha geniş olanları çoğunlukla tekrarlanan iskânlara sahne olmuştur. Ne gömü geleneği ne de sanat ürünü bilinmektedir.

İlk kez Garrod tarafından (Garrod ve Bate 1937; Garrod 1954) tanımlanmış olan ve Doğu Akdeniz Orinyasiyeni'ne karşılık gelen başka bir gelenek vardır. Dilgiye yönelik bu endüstriler, ağırca düzeltili, çoğunlukla omurga biçimli kazıcıların yüksek oranıyla tanınmaktadır. Sınırlı sayıda kemik alet vardır. Ne sanatsal işler ne de mezar bilinmektedir. Ksar' Akil'de örneği görülen üçüncü grup, her iki geleneğin öğelerini de içermektedir.

Üst Paleolitik sırasında nüfus yoğunluğunun daha da azal-

dığına tanık olmaktayız. Bu eğilim Doğu Akdeniz'deki kayaaltı sığınaklarında bulunan Paleolitik izlerinin sayısındaki azalmada açıkça görülebilir (Tablo 3.1., Henry 1989).

Tablo 3.1.

A.P.	O.P.	Ü.P.	Epi.P.	Natufyen
10	36	22	12	20

Not: A.P.- Alt Paleolitik; O.P.- Orta Paleolitik; Ü.P. - Üst Paleolitik; Epi.P.-Epipaleolitik (Natufyen Öncesi).

Tchernov'a (1981: 78) göre 'üst ve epi-Paleolitik boyunca ... önemli bir fauna değişikliğinin hemen hemen hiç görülmemiş' olması ilginçtir. Değişmeler yalnızca kemiricilerin sayısının görece artışı biçiminde belirmiştir.

Yerleşmelerin uzamsal dağılımında önemli değişmeler Kafkasya'da ortaya çıkmıştır. Musteryen yerleşmeler, en yüksek yaylaları içine alan bütün bir bölgeye yayılmışken, üst Paleolitik yerleşmeler yalnızca dağların Karadeniz'in kıyı kesimine dönük sıralarında bulunmaktadır. Şimdi bile Tersiyer evresinin ekzotik bitki türleri bakımından önemli bir zenginliği olan bu bölgelerin, Paleolitik gruplar için yaşam alanı olmaya uygun tek bölge olduğu söylenebilir. Yerleşik alanların şiddetle azalması, nüfus yoğunluğunda dikkat çekici bir azalmaya işaret etmektedir. Batı Kafkasya'da üst Paleolitik yerleşme yoğunluğunun, aynı bölgedeki Musteryen yerleşmelerinden çok daha yüksek olduğu bir gerçektir. Mağara ayısı (*Ursus spelaeus*) kemikleri, Kafkasya üst Paleolitik yerleşmelerindeki hayvan varlığına ilişkin kalıntıların yaklaşık % 98'ini oluşturmaktadır. Kalıntısı bulunan türler arasında tilki, kurt, porsuk, kirpi, Avrupa tavşanı, yaban domuzu, kızıl geyik, karaca, Kafkas turu ve bizon yer almaktadır.

Nitekim mevcut radyokarbon ölçümleri, Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan üst Paleolitik teknolojisinin Avrupa'dakinden önemli ölçüde eski olduğunu göstermektedir. Gösterilmiş olduğu gibi, Orta Negev çöllük yaylalar demetindeki Boker Taşit yerleşmesi için verilen en eski tarihler, günümüzden 45.000 yıl öncesi civarıdır. Güneybatı Avrupa'daki ilk üst Paleolitik için radyokarbon tarihlerinin çoğunluğu, 30.000 ilâ 32.000 yıl öncesine inmektedir. Hızlandırıcı kitle-spektrometre tekniğinin uygulanmaya başlamasıyla daha eski tarihlerin bulunmuş olması da bir gerçektir. Kuzey İspanya'daki mağara yerleşmelerinin ilk Orinyasiyen tabakaları için elde edilen üç radyokarbon-hızlandırıcı kitle-spektrometresi ölçümü, El Castillo mağarası için, günümüzden 40.000±2100 yıl öncesinden 37.000±1800 öncesine; L'Arbrenda için, günümüzden 39.900±1300 yıl öncesinden 37.000±1000 yıl öncesine uzanan tarihleri vermiştir (Strauss 1990: 280).

Güneydoğu ve Orta Avrupa'da üst Paleolitik endüstrilerin görece erken ortaya çıktığını gösteren veriler vardır. Bulgaristan'daki Bacho Kiro mağarasının onbirinci tabakasına ilişkin radyokarbon ölçümü, ilk yaşı beklenmedik biçimde günümüzden >43.000 yıl öncesine giden bir tarih vermiştir. Orta Avrupa'daki ilk Şeletyen tabakaları için verilen onüç tarihin ortalaması, günümüzden 39.500 yıl öncesidir. Yukarı Avusturya'daki Willendorf'a ilişkin erken Orinyasiyen 2-4 tabakaları için verilen yeni tarihler, günümüzden takriben 40.000 ile 32.000 yıl öncesi arasındadır. Aynı zamanda, Orta ve Güneydoğu Avrupa'da Orinyasiyen olarak nitelenen yerleşmelerin mevcut tarih demeti, günümüzden 30.950 yıl öncesini veren bir ortalamaya sahiptir (Allsworth-Jones 1990: 232).

Rusya düzlüğünün üst Paleolitik yerleşmeleri için verilen en eski tarih (GÖ 32.000±700), Kostenki 13 yerleşmesinin 1a tabakasından elde edilmiştir (Praslov ve Rogachev 1982: 137). Bu tabaka, daha eski iki tabakanın üzerindedir. En alttaki tabaka

III, birçok Musteryen öğeyle birlikte arkaik Kostenki-Streletzkiyen geleneğinin özelliklerine sahiptir. Tabakanın yaşı, günümüzden takriben 35.000 yıl öncesi, hatta daha da eski olarak tahmin edilmektedir.

Homo sapiens'in Avrupa'da ortaya çıkış zamanına ilişkin önemli tartışmalar vardır. Önceden verilmiş kanıtlara ek olarak Smith'in (1985), Neandertallerin Orta Avrupa'da GÖ. 38.000 yıla kadar, Batı Avrupa'da GÖ. 33.000-31.000 yıla kadar yaşadıklarına, oysa Orta Avrupa'da *Homo s. s.*'in ilk olarak günümüzden 36.000-34.000 yıl önce ve Batı Avrupa'da 30.000 yıl öncesinden daha önce ortaya çıktığına ilişkin görüşü belirtilebilir.

Nitekim varolan kanıtlar, üst Paleolitik teknolojisinin yayılımının ve anatomik olarak modern insanların ortaya çıkışının, birbirinden bağımsız süreçler olmakla birlikte ilişkili bulunduklarını göstermektedir. Şimdiye kadar bazı üst Paleolitik alet buluntu topluluklarının Neandertaller tarafından ve diğer bazılarının da modern insanlar tarafından yapıldığına ilişkin çok sayıda örneği aktardık.

Bu süreçlerin her ikisi de, Buzullanma'nın en üst düzeyde olduğu aşırı ölçüde barınılması güç çevreye (teknolojik ve biyolojik bakımdan) uyarlanmanın farklı yanları olarak görülebilir.

Temel üst Paleolitik teknolojisinin, düzeltilemek [retuşlamak] suretiyle kolayca farklı alet türlerine dönüştürülebilen standart işlenmemiş parçalar şeklinde hizmet gören, ince, paralel yüzlü dilgilerin çok miktarda üretilmesine yönelik olarak tasarımlanmış yumru hazırlanma işlemini içerdiği büyük ölçüde kabul görmüştür (Gamble 1986: 120).

Ağırlıklı olarak prizmatik dilgilerden ve, iki yüzeyli ve Musteryen tipte kazıcılar biçiminde yapılmış aletlerden oluşan endüstrilerin ilk örnekleri, bazı Doğu Akdeniz mağara yerleşmelerinde (Abri Zumoffen, Cabrud I, Tabun, Zuttiye) görülmüş-

tür. Şimdi günümüzden 70.000-80.000 yıl öncesine ait olduğu tahmin edilmiş olan bu endüstriler Amudyen geleneğini oluşturmuştur (Jelinek 1990). Kalın Musteryen tabakaları tarafından otantik üst Paleolitik'ten ayrılmış Amudyen katmanlarının, Musteryen'le genetik bir ilişkisinin bulunmadığı şimdi stratigrafik olarak kanıtlanmıştır. Ancak prizmatik dilgi 'kavramı'nın hâlâ unutulmadığı söylenebilir; bu toplumsal bellekte saklıdır. Yalnızca çevrede elde edilebilecek av hayvanlarının önemli ölçüde azaldığı en yüksek buzullanma sırasında bu teknik buluşun ortaya konma potansiyeli olmuştur. Bu tekniğin geniş bir biçimde kullanımı, Paleolitik avcıların standartlaşmış av gereçlerinin üretiminde dikkat çekici biçimde bir artışa yol açmış ve böylelikle de, hiç olmazsa geçici olarak, gıda üretimi artmıştır.

Gruplar arası sürekli toplumsal ve kültürel temaslar yoluyla, prizmatik dilgi tekniği kavramı Paleolitik dünya sathında tedricen yayılmıştır (Akdeniz havzası ve kuzey Avrasya'yı kapsaması 5000 ilâ 10.000 yıl almıştır). Bu teknik, özellikle, enerji maliyetinin yüksek olduğu buzulçevresi Avrupası'nda hızla benimsenmiştir.

Homo s. s.'in ortaya çıkış mekanizması da diğer türlerinkine benzemekteydi. Dobzhanski'nin (1962: 181) belirttiği gibi, 'yeni türler, belirli bir yer ve zamanda doğmuş tek bir bireydeki mutasyonla ortaya çıkamazlar... Aksine türler, farklı bölgelerde ve farklı zamanlarda olması muhtemel bir çok mutasyonel adımın sonunda, gen farklılıklarının birikimi ile tedricen ortaya çıkar'. Bu nedenle *sapiens*'e doğru yönelen mutasyonların alt ve orta Pleistosen boyunca farklı yerlerde belirdiği ileri sürülebilir. Büyük olasılıkla bu süreçte yine Afrika kıtası öncü bir rol oynamıştır. Fakat doğal seçilim süreci sadece Son Buzul çağı sırasında, modern insan gruplarının 'ayrışan halklar, soy toplulukları ve ırklar' biçiminde ortaya çıkmasına yol açtı. Aynı şekilde, birbiriyle eşleşmekten kaynaklanan gen akışının *Homo s. s.*'in geniş ölçekli çoğalmasından sorumlu ana mekanizma olduğu söylenebilir.

Şekil 3.11. Üst Paleolitik bölgeleri.
1. Akdeniz; 2. Buzulçevresi.

Üst Paleolitik nüfusu Avrupa'da eşitsiz biçimde dağılmıştı. Burada üst Paleolitik yerleşmeler iki ana yoğunlaşma bölgesinde toplanabilir; ilki batı tarafıyla, Atlantik bölgesiyle sınırlanmıştır; ikincisi ise hem orta hem de doğu Avrupa'yı içine almaktadır (Şek. 3.11)

Batı bölgesi, özellikle yerleşme yoğunluğu yüksek olan bir alanı kapsamaktadır. Mağara yerleşmeleri (ve daha az sayıda açık hava yerleşmesi), ağırlıklı olarak güneybatı Fransa'da Loire ile Pireneler arasındaki bölgede, bilhassa Périgord'da ve komşu Kuzey İspanya'da toplanmıştır. Genellikle Franco-Cantabria adıyla anılan bu bölge, istikrarlı çevre koşulları çerçevesinde en uzun ve en ayrıntılı üst Paleolitik ardışıklığı (*'Le modèle aquitaine'*) sağlamıştır.

Fransız prehistoryacıları, taş alet ve kemik/boynuz aletlerin tipolojisine dayanarak yerel üst Paleolitiğin gelişiminde birkaç gelenek ('kültür') belirlemişlerdir. Bir bütün olarak bakıldı-

ğında, bütün bir dönem için birkaç ortak öğe tesbit edilebilir. İlk elde bunların coğrafî özelliği, Pirenelerin hem kuzeyinde hem de güneyinde yeralan kireçtaşı yaylalar ve yamaçlardır. Dağlık dokunun baskın oluşu hem yerleşmeyi hem de geçim örüntüsünü denetleyen ana etkendi. Mağara yerleşmeleri ve kayaaltı sığınakları çoğunlukla nehir vadilerine bakan kireçtaşı kayalarında bulunmaktaydı; bu vadiler göçeden hayvan sürülerinin gelip geçtiği güzergâhlardı.

Şimdiye kadar belirtildiği gibi, en yeni kanıtlar bölgede üst Paleolitik endüstrilerin ilk ortaya çıkışının günümüzden 40.000 yıl öncesine kadar uzandığını ortaya koymuştur. Fakat günümüzden 35.000 yıl öncesinde, genellikle soğuk ve yağışlı bir iklimin hâkim olduğu bir belirsizlik döneminde, iki ayrı üst Paleolitik geleneği (Şatelperoniyen ve ilk Orinyasiyen) bölgede sağlam biçimde yerleşmiştir. İki geleneğin paralel gelişimi, günümüzden yaklaşık olarak 28.000 yıl öncesine kadar az ya da çok önem arzeden iklimsel dalgalanmalar altında ilerlemiştir.

Bordes (1972) Şatelperoniyen taş alet buluntu toplulukları içinde Musteryen öğelerin görülmesine dayanarak, Musteryen ile Şatelperoniyen arasında kültürel bir süreklilik bulunduğunu vurgulamıştır. En son araştırmasında Farizy (1990) Şatelperoniyen'in 'yerel olarak bazı Musteryen yüzeylilerden (dişlemeli ya da AGM-Aşölyen Geleneğinin Musteryeni) türemiş göründüğü'nü kabul etmiştir.

Orinyasiyen yerleşmelerin yaygın biçimde ortaya çıkışı, şiddetli bir soğuğun hüküm sürdüğü bir dönemle çakışmaktadır. İspanya'nın ve İtalya'nın Akdeniz kıyılarından orta Avrupa'ya yayılan, esas olarak güneybatı Fransa'da kümeleşen bu yerleşmeler, belirli bir türdeşlik (*'La nappe aurignacienne'*) göstermektedir (Sonneville-Bordes 1980).

Bilimadamları pratikte geçim ve yerleşme örüntülerinin bütün yönleri bakımından Musteryen ve Şatelperoniyen arasındaki çarpıcı benzerliğe dikkat çekmektedir.

Ayrıca mevcut kanıtlar, geçim örüntüleri bakımından Şatelperoniyen ile Orinyasiyen arasındaki dikkat çekici benzerliği de ortaya koymaktadır.

Otoburlar arasında ren geyiği (takriben % 60) hâkimdir; azalan sıklıklarla olmak üzere at, buffalo ve mamut da mevcuttur. Az sayıda (dev geyik, *Megaceros* dahil) boynuzlugil ve gergedan kemiğine rastlanmıştır. Etçiller içinde sırtlangiller, ayı, arslanlar, kurtlar yer almaktadır (Farizy 1990: 319). Vasco-Cantabria bölgesinde (Straus 1990) başlıca türler, mamut, dev geyik ve fille birlikte, kızıl geyik ve dağ keçisiydi; az sayıda dişle Merck gergedanı ve tüylü gergedan temsil edilmektedir.

Üst Paleolitiğe geçiş, ilk planda kendisini kabuklu deniz hayvanları içeren geniş bir gıda kaynakları yelpazesinin tüketimine geçişle göstemiştir. Bunu izleyen gelişmeler tüketilen hayvan türlerinin sayısındaki artışa karşılık gelmektedir. Bu durum, yerleşmenin giderek istikrar kazanması sonucunu vermiştir. En azından bazı yerleşmelerin bütün bir yıl boyunca iskân edildiğini gösteren faunal kanıtlar vardır (Gamble 1986: 196-7).

Atlantik Avrupası'ndaki üst Paleolitik gelişimin bir sonraki ana aşaması, üst Perigordiyen ya da Gravetyen'in ortaya çıkışına karşılık gelmektedir. Bu aşamanın ana taş alet elemanları 'düz zeminli gravet uçlar', 'mikro-gravet dilgicikler', kuyruklu uçlar, budanmış parçalar ve özel kalemler (*burin*)dir (Gamble 1986: 195). Güvenilir polen kanıtlarına ve radyometrik bulgulara göre (Renault-Miscovsky ve Leroi-Gourhan 1981), bu geleneğin gelişimi günümüzden takriben 28.000 yıl öncesinden 21.000 yıl öncesine kadar, aşırı soğuk ve kurak çevre koşullarında sürmüştür (Yukarı Würm'ün en soğuk zamanı takriben 22-20.000 yıl öncesi olarak belirlenmiştir). Yine yerleşme kümelenmesi esas olarak Périgord bölgesi olup buradan güneye, batıya ve kuzeye doğru yayılarak Belçika ve Britanya'ya ulaşmıştır (Sonneville-Bordes 1980).

Bundan sonra gelen görece kısa sürmüş daha sıcak iki ik-

lim dönemi (takriben 19.200 yıl önceki Laugérie aralığı ve takriben 18.000-16.630 yıl önceki Lascaux aralığı) sırasında, genellikle bozkırsı bitki örtüsü egemen olmakla birlikte, Salix, Alnus ve Tilia ormanları bazı bölgelere yayılmıştır (Leroi-Gourhan 1980).

Yukarı Würm soğuk evresinin başlamasıyla ve izleyen sıcak aralıklar sırasında, Loire, Saone ve Rhone ırmakları arasındaki bölgede Solutreyen'in gelişimine şahit olmaktayız. Bu ince, baskı tekniğiyle iyice yongalanmış defne yaprağı biçimli uçları içeren oldukça özgün bir taş alet topluluğuydu. Solutreyen endüstileri, tipolojik olarak kendinden önceki hiç bir buluntu topluluğuyla ilişkili görünmez ve kendisinin izleyeni olduğu açık bir halefi olmaksızın da kaybolurlar.

Atlantik Avrupası'nda üst Paleolitik gelişimin son aşaması, birbirini izleyen ve soğuk müddetlerle birbirinden ayrılan daha sıcak aralıklarla (Angles, Bølling öncesi, Bølling, Allerød) kendisini gösteren genel bir iklim düzelmesi temelinde, buzulların çekildiği (son Buzul) dönemde ortaya çıkmıştır. Arkeolojik terimlerle bu aşama Magdelenyen döngüsü denilen bir gelişmeye karşılık gelmektedir. Bu evre, çoğunlukla boynuz zıpkın tipolojisine ve stratigrafik kanıtlara dayanarak ayrıştırılan altı aşamadan oluşmaktadır (Sonneville-Bordes 1960). Taş aletler içinde küçük kazıyıcılar (*racletts*), sırtlı dişlemeli mızraklar (*backed denticulated rods*), dilgicikler (*bladlets*), delgiler (*borers*) ve uzun üçgen mikrolitler (*scalene triangles*) bulunmaktadır (Gamble 1986: 220).

Güneybatı Fransa'daki Magdelenyen yerleşmelerin ekonomisi, ağırlıklı olarak, faunal kalıntıların % 90'ını oluşturan ren geyiği avcılığına dayanmaktaydı. Bölgesel farklılıklar vardı. Kuzey İspanya'da temel av hayvanı, önem sırasına göre kendisini yaban keçisinin izlediği kızıl geyikti. Erken Magdelenyen'in başlamasıyla birlikte, çok miktarda sayga antilobu sürüsü doğudaki bozkır sahalarından gelerek batı Avrupa'ya girdiler. Özellikle Pireneler ve Calabria'da az miktarda deniz ürünü de içinde

olmak üzere genişleyen gıda olanaklarına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır (Gamble 1986: 222).

Batı Avrupa'da geç [üst] Paleolitik yerleşmenin karakteristik özelliklerinden birisi, özellikle net bir biçimde günümüzden takriben 15.000 yıl önce başlamış olan son Buzul sıralarında yaşanan ani bir demografik genişlemeydi (Sonneville-Bordes 1980: 126; Gamble 1986: 222-3) (Tablo 3.2).

Tablo 3.2. Güneybatı Avrupa bölgelerinden elde edilmiş yerleşme verileri

Bölge	Şatelp. %	Orin. %	Grav. %	Solut. %	Magd. %
Pyrenees	7	15	10	9	43
Périgord	5	18	17	16	31
Cantabria	–	13	–	24	49

Not: Musteryen yerleşmeler alınmamıştır.

Magdelenyen grupların manevî hayatındaki belirgin gelişmeyi gösteren kanıtlar vardır. Bu, çarpıcı biçimde, hakkedilmiş ve bezenmiş objeleriyle, bütün bunların ötesinde isimsiz Paleolitik sanatçılar tarafından yapılmış şaşkınlık verici duvar resimleriyle bezenmiş mağaralarıyla, Paleolitik sanat eserlerinde görülmektedir. En çok sayıda bezenmiş mağaranın Les Eyzies mağarasının 30 km. çevresinde toplanmış olan Dordogne mevkiinde bulunduğu belirlenmiştir (Leroi-Gourhan 1968; Gamble 1986: 228-34).

Şimdi de içine Orta ve Doğu Avrupa'yı alan ikinci Avrupa bölgesindeki duruma kısaca bir bakalım. İlk bölgenin tersine, buradaki üst Paleolitik dolgular esas olarak açık hava yerleşmeleri biçiminde bulunmuştur. Bunun tek istisnası, Karpat Dağları'ndaki ve Rusya düzlüğünün doğu ve kuzeydoğu ucunda, gü-

ney Urallar'da (örneğin bezenmiş Kapova mağarası) ve Peçora ırmağı vadisindeki (Byzovaya) mağara yerleşmeleridir.

Ayrıntılı paleocoğrafya incelemeleri (Velichko 1973), üst Paleolitik yerleşmelerin başlıca toplanma alanının buzulçevresi ekolojisiyle (cüce huş ağacı gibi ağaçların seyrek olarak dağıldığı kutup bozkırları) ve su boylarındaki ormanlarla birarada bulunan ve buzulçevresi-ormanlı bölgesi denilen bölgelerde yoğunlaştığını göstermiştir. Bu arazilerin canlı varlıklar bakımından yeterince zengin olduğunu gösteren olumlu kanıtlar vardır. Aynı zamanda bu yerleşmelerin genellikle, buzulların denize doğru akmaya başlamış eriyen sularından beslenen göle benzeyen genişlikteki nehir vadilerinin yamaçlarında toplandığı da belirlenmiştir.

Üst Paleolitik yerleşmelerin ekonomisi büyük otobur sürülerinin avlanmasına dayalıdır. En önemli av hayvanları arasında mamut, at, tüylü gergedan ve ren geyiği yer almaktadır (Tablo 3.3., O. Soffer 1986).

Doğu Avrupa Paleolitik yerleşmelerinde oldukça karmaşıklaşmış lineer bir yerleşme örüntüsünü ve görece karmaşık bir toplumsal örgütlenmeyi gösteren kanıtlar vardır (Soffer 1985).

Merkezî doğu Avrupa'da üst Paleolitik endüstrilerin ilk ortaya çıkışı, günümüzden yaklaşık olarak 40-35.000 yıl öncesinde vuku bulmuştur. Batı bölgesinde olduğu gibi, burada da yerel üst Paleolitik'in ilk aşamasının, hemen hemen şiddetli soğumanın başladığı zamana kadar, günümüzden takriben 22.000 yıl öncesine kadar sürdüğü söylenebilir. Yine batıda olduğu gibi, ilk aşama iki farklı geleneğin paralel gelişimiyle temsil edilmektedir. Bunlardan ilki, önceki Musteryen'le ortak öğeler paylaşmaktadır; ikincisi ise tamamen üst Paleolitik karakterlidir.

Alet topluluklarında açıkça görülen Musteryen öğeler, genellikle Orta Avrupa'daki Şeletyen endüstrisinin adıyla anılmaktadır (Allsworth-Jones 1986; 1990). Macaristan'daki Bükk

Tablo 3.3. Rusya Ovası'ndaki bazı üst Paleolitik yerleşmelerdeki ekonomik olarak önemli fauna.

Türler	Yerleşmeler 1	2	3	4	5	6
Kutup tilkisi *(Alopex logopus)*						
MNB	15.374	191	146	1842	146	
MNI	278	12	2	11	112	25
Kurt *(Canis lupus)*						
MNB	1045	44	276	89	1004	32
MNI	36	5	6	12	59	3
Bozayı *(Ursus arctos)* [?]						
MNB	96	5	6	12	35	13
MNI	10	2	1	3	7	1
Mamut *(Mammuthus primigenius)*						
MNB	12.187	4000	> 616	3677	3979	246
MNI	60	93	?	149	659	56
Vahşi at *(Equus* sp.*)*						
MNB	1	–	–	2	659	–
MNI	1	–	–	2	61	–
Gergedan *(Coelodonta antiquitatis)*						
MNB	–	–	2	–	17	13
MNI	–	–	1	–	3	7
Ren geyiği *(Rangifer tarandus)*						
MNB	2	991	–	41	444	15
MNI	1	14	–	10	83	?
Bizon *(Bison priscus)*						
MNB	–	5	15	17	19	26
MNI	–	2	1	6	5	2
Misk sığırı *(Ovibos moschatus)*						
MNB	–	–	–	–	118	–
MNI	–	–	–	–	17	–

Not: 1. Elieevichi; 2. Gontsy; 3. Khotylevo II; 4. Mezhirich; 5. Mezin; 6. Yudinivo; MNB-Enaz kemik sayısı ; MNI- Enaz birey sayısı.

dağlarında, kuzeyde Moravya ve güney Polonya'da hem mağara hem de açık hava yerleşmeleri bulunmaktadır. Taş alet envanteri içinde, dilgiler, yongalar ve dilgiden çeşitlendirilmiş aletler olduğu kadar, Musteryen tipi yaprak uçlar, yan kazıyıcı-

lar, arkaik 'Klaktoniyen' tekniğiyle yapılmış aletler, el baltaları ve kesiciler birarada bulunmaktadır. Stratigrafik ve jeokronolojik olarak Şeletyen'in, kendisine temelden benzeyen bir ekolojik çevrede ortaya çıkmış olan yerel Orinyasiyen'e paralel biçimde geliştiği kanıtlanmıştır. Orta Avrupa Orinyasiyeni için olduğu gibi, taş alet buluntu topluluğu da tamamen gelişmiş bir dilgi tekniğinin özelliklerini taşımaktadır; bunlar tümüyle Musteryen öğelerden arınmıştır. 'Doğu' Orinyasiyeni'nin temel özellikleri batıdaki eşdeğerine benzemektedir (J. Kozlowski 1986).

Rus prehistoryacılarının (Praslov ve Rogachev 1982; Anikovich 1983) yaptığı araştırmalar Orta Rusya'da arkaik bir geleneğin varlığını göstermiştir. Bu gelenek (Kostenki-Streletzkaya), nehir vadisinin göle benzer biçimde genişlik kazandığı yerlerde yoğunlaşan benzersiz bir üst Paleolitik yerleşme kümesinin bulunduğu Don nehri üzerindeki Kostenki-Borshevo bölgesinde görülmüştür. Bir dizi yerleşmede, içlerinde içbükey sırtlı yaprak uçların ve Musteryen tipi uçların bulunduğu Musteryen aletlere rastlanmıştır. Don nehrinin yakın çevresinde hiç bir Musteryen yerleşmenin bilinmemesi ilginçtir. Desna ırmağı üzerindeki Musteryen yerleşmeler ise (Khotylevo I) tamamen farklı bir geleneğe aittir. Rus bilimadamları kuzey Kafkasya'daki Musteryen yerleşmeler (Il'skaya) ile Moldavya'dakiler (Trinka III mağarası) arasında yakın benzerlikler görme eğilimindedir (Amirkhanov *et al.* 1980).

Bunun gibi, Orta Avrupa'daki dilgi tekniğinin egemenliğine dayanan çok gelişmiş üst Paleolitik endüstri, aynı bölgede benzer jeolojik yaştaki yerleşmelerde tespit edilmiştir (bu yerleşmelerde başka bir gelenek, Kostenki-Spitzinskaya geleneği, şekillenmiştir). Ayrıca, daha sonraki bir aşamada gelişmiş bir dilgi tekniğine dayanan yeni bir gelenek (Gorodtsoviyen) evrilmiştir. Kostenki bölgesinde tespit edilmiş olan katı bir stratigrafik temel üzerindeki (volkanik bir kül tabakasının altındaki) bazı üst Paleolitik yerleşmelerin, herhangi bir kurumsallaşmış

tipolojik örüntüye uymadığı dikkati çekmektedir.

Rusya Düzlüğü'ndeki üst Paleolitik yerleşmelerin çoğalması, Yüksek Würm'ün soğuk ve kurak ikliminin ortaya çıkmaya başlamasına, günümüzden 22-15.000 yıl öncesine karşılık gelmektedir. Bu zamanda, karmaşıklaşmış bir Paleolitik yerleşmeler ağı gelişmiştir. Bu yerleşmeler lineer bir örgütlenme ve farklı bir hiyerarşik düzen arzetmektedir.

Batılı bilimadamları uzun zaman Orta ve Doğu Avrupa'daki üst Paleolitik yerleşmeleri tek bir kültürel bütün, Doğu Gravetyen kültürü, olarak görme eğilimindeydi. Bazı bilimadamları ise bunları batı üst Perigordiyen'e ait yerel yüzeyliler olarak kabul etmişlerdir (Sonneville-Bordes 1980: 121). Gerçi ayrıntılı çözümlemeler (Kozlowski 1986) Orta-Doğu Avrupa 'olgun' üst Paleolitiğinin kültürel bağımsızlığını ve karmaşıklığını göstermiştir. Burada birkaç ayrı gelenek tespit edilebilmektedir. Bu gelenekler (Orta Avrupa'da Willendorfiyen ve Pavloviyen, muhtemelen güney Polonya'ya kadar yayılarak Rus Düzlüğü'nde Kostenki-Avdeyeviyen, Yukarı Dnyestr üzerinde Molodoviyen vs.), büyük olasılıkla kapalı ya da yarı-kapalı grupların, az ya da çok bağımsız bir evriminin sonucudur. Aynı zamanda, bilinen herhangi bir örüntüye uymayan yerleşmeler de vardır.

Günümüzden takriben 15.000 yıl öncesinde, iklim Buzul sonrası düzelme dönemine girerken, üst Paleolitik yerleşmeler daha önce yoğun bir nüfusun barındığı Rusya Düzlüğü'nün buzulçevresi bozkır alanlarında, neredeyse tamamen ortadan kalktılar. Bu nüfusun en azından bir bölümünün güneye, nüfus kıtlığı bulunan Karadeniz bozkırına gittiği düşünülebilir. Fakat bu nüfusun büyük kısmı kuzeye, göçeden ren geyiği sürülerini izleyerek Kuzey Rusya Düzlüğü'nün henüz buzdan arınmış bölgelerine gitmiştir.

Her iki Avrupa üst Paleolitiğine uyan bulgular göz önüne alınırsa aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir:

1) Üst Paleolitik teknolojisinin ilk yayılması her iki böl-

gede de takriben günümüzden 40.000 ilâ 35.000 yıl öncesinde olmuştur.

2) Yerel Musteryen grupları ile kültürleşme, yani Avrupa'nın buzul ortamına en iyi uyarlanmış teknolöji olarak üst Paleolitik teknolojisinin tedricen benimsenmesi, (küçük ölçekli göçleri ima eden) üst Paleolitiğin yayılmasındaki temel mekanizmadır.

3) Üst Paleolitik teknolojisinin benimsenme süreci, her iki sürecin de birbirine benzer olmasına karşın (biyolojik seçilime karşı kültürel seçilim), doğrudan doğruya anatomik olarak modern insanın ortaya çıkışıyla ilişkili değildir. Yani bu teknoloji hem Neandertal hem de *Homo s. s.* toplulukları tarafından benimsenebilmiştir.

4) Her iki üst Paleolitik bölgesinde, ilk aşama sırasında (GÖ 40/35.000-22/20.000 yıl) iki ayrı kültürel/teknolojik gelenek tespit edilebilir. Bunlardan ilki önceki Musteryen teknolojinin mirasını taşımakta iken ikincisi üst Paleolitiğin teknolojik ilkelerinin tamamen egemen olduğu özelliklere sahiptir. Daha eski olan gelenek, (Neandertal toplulukları ile bağı olması gerekmeyen) daha tutucu gruplar tarafından çok daha uzun bir süre kullanılmıştır.

5) Avrupa'da en soğuk ve en kurak iklimin yerleşmesine denk gelen gelişmiş üst Paleolitik (GÖ 22/20.000-15.000 yıl), kıta sathında ortak teknolojik ilkelerin yayılmasıyla kendisini göstermektedir. Bu teknoloji buzulçevresi ortamına en iyi uyarlanmış teknolojiydi. Bu teknolojinin yayılmasının geniş ölçekli göçlerle ilişkisi yoktu. Orta/doğu Avrupa bölgesinde, hiyerarşik olarak örgütlü karmaşık bir yerleşme ağının kuruluşuyla birlikte önemli bir nüfus artışı yaşanmıştır.

6) Son Buzul sıralarında (GÖ 15.000-10.000 yıl) batı bölgesindeki nüfus dikkat çekici bir biçimde artmış ve doğu ve kuzeydoğu yönlerine doğru yayılmıştır. Bu sırada Orta/doğu Avrupa buzulçevresi bölgesindeki üst Paleolitik nüfus şiddetli bir

biçimde azalmış ve hatta kısmen ortadan kalkmıştır.

7) İki bölge arasındaki ayrımlar, esas olarak arkeolojik buluntu topluluklarının daha büyük benzerliğiyle kanıtlanmış olan iletişim alanında olduğu gibi yerleşme ve geçim örüntülerini de kapsamaktadır. Aynı zamanda iki bölge arasında, Orinyasiyen 'örtü'nün yayılmasıyla ve üst Paleolitik dünyanın bütün bölgelerinde Gravetyen'le ilişkili buluntu topluluklarında varolan benzerliklerle örneklenmiş olan bir kültürel mübadelenin varlığı istikrarlı biçimde ortaya çıkmıştır. Son Buzul sıralarında Magdalenyen gruplar, güneybatıdaki aşırı nüfuslu bölgelerden kuzeydoğuya doğru önemli ölçüde yayılmıştır.

8) İlk (batı) bölge için en açık benzerlik, Apenin yarımadasının görece kıt nüfuslu bölgelerinde ve Balkanlar'da olduğu gibi, güney Fransa'daki üst Paleolitik alet topluluklarında bulunabilir. Daha doğuda, Doğu Akdeniz ve Batı Kafkasya'daki üst Paleolitik yerleşmeler benzer nitelikler (orta yükseklikteki dağlarda bulunan mağara yerleşmeleri, dağ-orman hayvanlarının avlanmasına dayalı bir ekonomi) göstermektedir. Üst Paleolitiğin dilgi esaslı teknolojisinin öncelikle, özellikle dağlı avcı grupları tarafından hızla benimsenmek suretiyle, Akdeniz havzasının kıyı kesimi boyunca gerçekleşen kültür temasları yoluyla yayıldığı düşünülebilir. Aynı şekilde bu grupların o zamandan beri bu türden temasları yürüttükleri ve bu bölgenin o nedenle Akdeniz üst Paleolitik bölgesi olarak kabul edilmesi gerektiği de ileri sürülebilir.

9) Buzulçevresi bölgesi olarak anılan ikinci alan, üst Paleolitik teknolojinin biraz daha geç kabul edildiği bir bölge olmuştur. Geçim, yerleşme ve ideo-sembolik alanlarında da ayrımlar vardır. İki bölge arasında sürekli bir kültürel ve insanî temasın izleri bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir.

HANGİ DİLİ KONUŞUYORLARDI?

Şimdi, kitabın ana temasına, Ortadoğu'da ve Avrupa'daki komşu bölgelerde yaşamış insan gruplarının etnik ve dilsel niteliklerine geçelim.

Dilin nasıl, ne zaman ve nerede ortaya çıktığı soruları üzerinde, dilbilimciler, antropologlar ve felsefeciler heyacanla tartışmaktadır. Herşeyin başında, dilin ne olduğunu tanımlamak gerekmektedir. Çok sayıda tanım arasında ben birini, bana en doyurucu geleni aldım. Buna göre dil, 'gırtlak ve ağız içindeki çeşitli organların hareketinden doğan ses sisteminin teşkil ettiği bir sesli iletişim sistemidir... Bu yolla kişi haber alışverişinin muhatabı olabilmekte, duyu ve duygularını ifade etmekte, başkalarının yapıp etmelerine etki etmekte ve kendisiyle esas itibariyle aynı ses kümesini kullanan kişilere karşı değişen dostluk veya düşmanlık derecelerini kendilerine bildirmektedir (*New Encyclopedia Britannica* C. 22, 1990: 566, PI/Ed).

Bilimadamlarının çoğunun düşüncesine göre konuşulan dil, kendisini hem hayvanlardan hem de selefi olan hominidlerden ayıran bir özellik olarak, *Homo sapiens*'le yaşıttır (Dobzhanski 1962: 71).

Gerçi hayvanlar aleminin birçok mensubunun sesli ve sesli olmayan araçlarla iletişim yapabildiklerine şüphe bırakmayacak bol miktarda kanıt vardır. Hayvan iletişimi üzerine yapılan en son çalışmalarda (Smith 1991) 'hayvan işaretlerinin, işareti verenin kimliği ve o anda onun tepki vermesine yol açan dış uyaran hakkında bilgi verdiği gibi, yine işareti verenin hem o anki hem de yakın gelecekteki muhtemel davranışı hakkında bilgi verebildiği de' ortaya konmuştur. En karmaşık iletişim sisteminin, diğer arılara bitki özü kaynaklarının yerini ve büyüklüğünü gösterme imkânı veren arı-dili olduğu saptanmıştır. Genel çerçevede Sebok (1967: 367-8) hayvanların kullandığı şu işaret sistemlerini tespit etmiştir: Kimyasal (koku ve tat alma or-

ganlarının kullanımı); optik (görmeye ilişkin işaretler); dokunsal (uzaklık gibi nitelik bilgilerinin iletimi için kullanılır); akustik.

Memeliler, özellikle yüksek primatlar arasında çok daha karmaşık iletişim işaretleri saptanmıştır. Primatlar öğrenilmiş davranışın bir parçası olarak ses çıkarma ve sesli işaretleri algılama yetisinine sahiptir (Weiss ve Mann 1981). Altmann (1967: 358) insan konuşma yetisine ilişkin birçok evrensel yapı özelliğinin çeşitli 'insan olmayan primat' türlerinde bulunduğunun bilindiğini belirtmektedir. Primatların seslenimi (*vocalisation*) tek bir bireye, birkaç bireye ya da bir bütün halinde bir toplumsal gruba yöneliktir. Seslenime ek olarak, iletişim vücut, kafa ve yüz kullanılarak yapılan sessiz, kalıplanmış ve süreksiz jestleri de içermektedir. Jane van Lawick-Goodall (1971: 119, 224) doğal çevre içinde yaptığı uzun süreli gözlemlere dayanarak, 'şempanze davranışının çok önemli bir yönünün, birçok iletişim jestlerinin insanınkine yakın benzerliği olduğu' sonucuna varmıştır. Şempanzeler 'bazı bilgi türlerini' ileten çağrı çeşitliliğine sahiptir.

Şempanze, goril ve orangutanlara uygulanan özel deneyler, bu hayvanların yalnızca gıda gibi somut nesnelere ilişkin belirli simgelerle sınırlı olmayan, edim ve fiillere ilişkin simgeleri de kapsayan bir öğrenme yetisine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bir örnekte bir dişi şempanze, farklı nesne ve edimleri temsil eden renk ve biçimlere ilişkin 200'ün üzerinde işareti tanımayı öğrenmiştir. Gerçi araştırmacılar, primatların gerçek anlamda alet yapmaya kabiliyeti olmadığı ve tam manasıyla bir konuşma yetisi geliştiremeyeceği konusunda hemen hemen mutabıktırlar.

Toplumsal hayatın başladığına işaret eden, hominidlerin davranışındaki en temelli değişme, bilinçli olarak, bazıları arkeolojik olarak bilinen aletleri yapmak olmuştur. Öğretme ve öğrenme sürecinin, özellikle kültürel bilginin yatay ve dikey iletiminin, yeterince karmaşık bir iletişim sistemini, yani bir tür il-

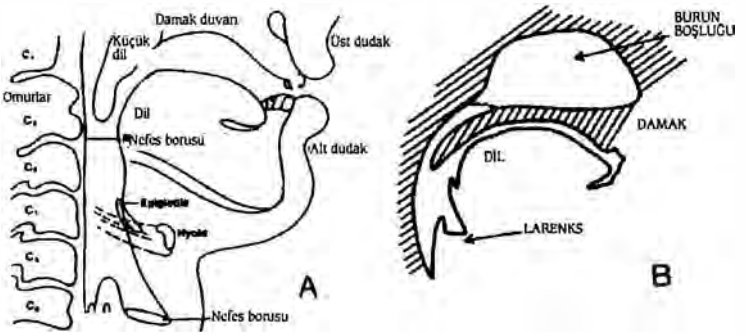
kel dilin varlığını gösterdiği kabul edilebilir.

Lieberman (1984) fosil hominidlerin anatomisinde dilüstü solunum yolu üzerinde yapılan karşılaştırmalı araştırmalara dayanarak konuşmanın ve dilin evrimini takip etmek konusunda çaba göstermiştir (Şek. 3.12). Bu bilimadamına göre hem kaba hem de narin *australopithecine*'e ait fosil bulguları (*Australopithecus africanus, A. robustus, A. boisei*), gırtlağı nefes alma sırasında burun-yutak bölgesine kenetleyen, insanda olmayan standart bir üst solunum yolu planı veren bir kafa kaidesine sahip olduğunu göstermektedir.

Üst solunum yolunun anatomisindeki belirleyici değişmeler, Lieberman'a göre, *Homo erectus* aşamasında ortaya çıkmıştır.

OH-9 ve Petralona kafataslarının dökümleri üzerinde yapılan ilk incelemelerden elde edilen bulguların sonucu, kafa kaidesinin bükülme derecesinin başlıca göstergesi olarak, sapan kemiği ile kelebek kemiği-artkafa kemiği birleşme yeri arasındaki mesafeyi ortaya koydu. Bu mesafe yaşayan iri maymunlara ve *australopithecine* hominidlerine göre daha küçüktü. Bu değişme, nefesin ağız içine dolması olanağının ve bununla birlikte, dil ve gırtlağın daha aşağı düşmesi suretiyle fonetik yetenekte artışın ortaya çıkması olarak görülmektedir (*ibid.*: 312-3). Lieberman'a göre *H. erectus* aşamasında hominid evrimi bir ayrışma noktasına ulaşmıştır. Bir kol dilsel-bilişsel yeteneğe ve artan iletişime doğru giderken diğer kol kassal yeteneklerin daha bir öne çıktığı yolu izlemektedir.

Neandertal hominidleri söz konusu olduğunda, kafa kaidesi incelemeleri *La Chapelle* gibi klasik Neandertallerin insanda bulunmayan, standart plan sistemine yakın bir ses yoluna sahip olduğunu işaret etmektedir. Bilgisayar ortamında modelleme ile, Nendertalin ses yolunun [a], [u] ve [i] gibi ünlüleri ya da genellikle 'yeni doğmuş insan yavrusunun ağlaması' yahut 'insan olmayan primatların ses çıkarması'na benzeyen [k] ve [g]

Şekil 3.12. Normal insan (A) ve Neandertal (B) gırtlaküstü (supralaryngeal) bölgesi (Lieberman 1984).

gibi 'kapantılı ünsüzler' (*stop consonant*) olarak tanımlanmış biçim geçişlerini çıkarma kabiliyetinin olmadığı görülmüştür (*ibid.*: 317-8). Öte yandan *Skhul V* gibi Neandertal fosilleri normal insan varyasyonları içine giren insana özgü bir ses yoluna sahipti.

Lieberman'a göre klasik Neandertallerin ses yolu anatomisi, onlarda 'insan diline ve kültürüne ilişkin öğeler'in bulunmadığını göstermez. Lieberman (*ibid.*: 322-3) 'Neandertal hominidleri ... çok daha yakın atalarımıza benzeyen genel bilişsel ve dilsel yeteneklere sahip olması, ama konuşmanın özel karakteristiklerine sahip bulunmaması bakımından yakın akraba hominidlerin ilginç bir örneğidir' demektedir.

Gerçek anlamda 'insan dillerinin karmaşık sözdizimsel örgütlenişinin gelişimi'ne katkıda bulunan 'tümüyle kodlanmış konuşma sistemi'nin, anatomik olarak modern insanın ortaya çıkmasıyla yaşıt olduğu akla yakın bulunabilir (Lieberman 1984: 325). Dil kazanımı toplumsal hayatı önemli ölçüde yoğunlaştırmaktadır. İlk planda, insanların akranlarıyla iletişim kurma kabiliyetini arttırmıştır.

Konuşmanın ustalaşması, insanların üretim kapasitelerini

de dev boyutlarda genişletmiştir. Daha da önemlisi, insanlar artık üretime uygun her türlü bilgiyi kodlamaya, iletmeye, algılamaya, çözümlemeye ve kültürel-simgesel davranışa muktedirdi. Yoğun bilgi akışı hem yatay olarak –bir toplumsal gruptan diğerine– hem de dikey olarak –bir kuşaktan ötekine– iletilmekteydi.

Bilgi patlamasının önemli alanlarda kültürel düzeyin artmasına, teknik başarıların Paleolitik dünya sathında hızla yayılmasına neden olduğu düşünülebilir. Öte yandan bu, kültürel ve toplumsal farklılaşmaya da yol açmıştır. Dünya zorunlu olarak, kültürel mübadelenin içinde epeyce yoğunlaştığı görece yalıtılmış alanlara bölündü. İlke olarak, bu alanlar giderek, iletişim alanında kendine özgü özelliklere sahip ayrı toplumsal-kültürel bölgeler haline geldi.

Konuşmanın ve bununla ilişkili davranışsal değişmelerin kazanılmasının, yüksek Würm sırasındaki ekolojik gerilim koşullarında insanoğlunun ayakta kalmasından sorumlu temel mekanizmalar arasında olduğu da ileri sürülebilir. Buna karşılık benzer bir mekanizma, epeyce daha sesli akrabalarına direnemeyen Neandertallerin görece hızlı yok oluşundan da sorumluydu.

Bu nedenle tarih sahnesine takriben 80.000 ilâ 40.000 yıl öncesinde girmiş olan *Homo sapiens*'in dil potansiyeli, uygulamada modern insanın potansiyeli ile aynı idi. İlk modern insanların dilinin, hem sözcük dağarcığı hem de yapısal bakımdan çağdaş dillere oldukça benzer olduğu akla uygun biçimde ileri sürülebilir. Buna bağlı olarak, çağdaş dillerin haritası üzerinde bunların izdüşümleri bulunmaya çalışılabilir. Doğal olarak bu çabalar tümüyle spekülatiftir; hem antropolojik hem arkeolojik bulgular sessizdir, sadece dolaylı kanıtlar onların ne konuştuklarını ortaya koyabilir.

Varsayım # 1. Üst Paleolitik buzulçevresi bölgesi, Proto-Ural dil ailesine karşılık gelmektedir.

Bugün hemen hemen 25 milyon kişinin konuştuğu, Ural dil ailesi (Hajdu, Domokos 1987) Hint-Avrupa ailesi dışındaki en geniş gruptur.

Ural dilleri geniş Avrasya toprakları üzerinde, 56° ile 70° Kuzey enlemleri arasında, batıda İskandinavya'dan doğuda Taymir Yarımadası'na kadar yayılmaktadır (Şek. 3.13). Ailenin en kalabalık üyesi Macarca (yaklaşık 14 milyon kişi) bu sahanın güneybatı köşesinde, Orta Tuna Ovası'nda konuşulmaktadır.

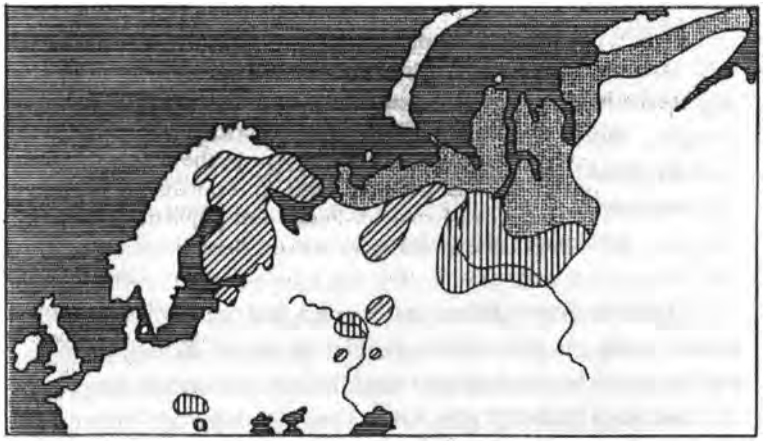
Ural dil ailesi iki akraba gruptan oluşmaktadır: Fin-Ugor ve Samoyed. Fin-Ugor grubu iki kola ayrılır: Ugor (Macarca ve Ob-Ugor dilleri -Mansi ve Khanti) ve Fin. Fin grubu, Baltık-Fin dillerini (Fince, Karelce, Ingrice, Veps dili, Estonca, Votça ve Livonca), Kuzey Fin dalını (Lapça), Fin-Permi dalını (Komi-Udmurt dili), Mordvice ve Marice'yi içine almaktadır.

Genellikle, bütün bu dillerin Proto-Uralca denilen ortak bir ata dilden geliştiği kabul edilmektedir.

Bu atasal dilin varoluş zamanı ve onun izleyen bölünüşü bir tartışma konusu olarak durmaktadır. Bilimadamlarının çoğunluğu, Proto-Uralca'nın yaklaşık olarak 10.000-7.000 yıl önce ortaya çıktığını düşünmektedir. Macar dilbilimci D. Laszlo (1961) Proto-Uralca'nın daha önce varolduğunu öne sürmektedir; o bu dili, günümüzden 12.000 ilâ 10.000 yıl öncesine tarihlenen Son Buzul Svideryen endüstrisi ile ilişkilendirmektedir.

Kök Proto-Uralca'nın anayurdunun tam yeri sorunu, önemli tartışmaların nedenidir. Türkgil ve Moğol dillerini içeren Altay dil ailesi ile yakınlığa dayanarak, bazı dilbilimciler ata dilin (Ural-Altayca) yerinin güney Sibirya'da, Altay ve Sayan dağları çevresinde bulunduğunu düşünmüşlerdir. 19. yüzyıl sonunda geliştirilen bu varsayım fazla kabul edilebilir bulunmamıştır (Hajdu 1975).

Günümüzde çoğu bilimadamı ilk Proto-Uralca'nın anayurdunu Baltık Denizi'nden Urallar'a uzanan geniş sahaya yerleş-

Şekil 3.13. Ural dil ailesi

tirme eğilimindedir. Laszlo Polonya'nın bu saha içine alınması gerektiğini düşünmektedir. Savlarında, Polonya'daki birçok su adının (*hydronym*) Baltık-Fin kökenli olduğunu söyleyen Lehr-Splawinski'yi (1963) izlemiştir.

Bütün Ural dillerinde ortak olan söz dağarcığının anlambilimsel incelemesi, Hajdu'ya (1985) muhtemelen eski Uralca'yı konuşanların yaşam biçimine ve geçimlerine ilişkin gerçekleri yansıtan aşağıdaki sözcük gruplarını tanımlama olanağı vermiştir:

balıkçılık (balık, yeşilsazan, ağ, ırmak, batak, göl, yüksek nehir yamacı, su bendi, sal);

avcılık (yay, ok, yay ipi, avlamak, av hayvanı, ren geyiği, sansar, sincap vb.);

bitkiler (ladin, sedir, köknar, melez çamı, çam, çilek, ağaç kabuğu, orman vb.);
beslenme (ateş, odun kömürü, çorba, yağ, yassı kek, darı danesi, bal, tuz);
barınma (kulübe, kazık, sürekli yerleşmek, inşa etmek);
malzeme (çakmak, bıçak, balta, bız ve demir, gümüş, altın, kalay gibi madenler).

Özellikle *soğuk iklime* işaret eden buz, don, buz eritmek, kayak, kızak, sis gibi ortak kelimeler de vardır. Köpek dışında, evcilleştirilen hayvanlara dair ortak kelime bulunmamaktadır.

Listeden izlendiği gibi, ortak Ural söz dağarcığı bizim varsayımımızla çelişmemekte, buna göre Proto-Uralca'nın anayurdu orta ve doğu Avrupa'daki buzulçevresi üst Paleolitik bölgesine denk düşmektedir. Ortak söz dağarcığı buzulçevresi iklimini, buzulçevresi bitki örtüsünü ve üst Paleolitik grupların tipik geçim örüntüsünü yansıtır görünmektedir. Darı danesi sözcüğünün anlattığı şey, kökeni itibariyle, yetişen yenebilir bir yabanî otun karşılığı olabilir (üst Paleolitik ekonomisinde toplayıcılık önemli bir unsurdu). Buna karşılık maden adları, özgün biçimiyle, çok sonra cevher olarak kullanılmış olan çeşitli madenlerin sadece tek tek bilinmekte olduğunu gösteriyor olmalıdır.

Bu varsayımdan çıkarılabilecak olası sonuçlardan birisi, Fin-Ugor gruplarının, Macarca konuşan dağlı göçebelerin tarihsel olarak İ.S. 895-896'da gerçekleşmiş kütlesel işgaline uğramazdan önce, başlangıçta Karpat havzasına yerleşmiş olabilecekleridir.

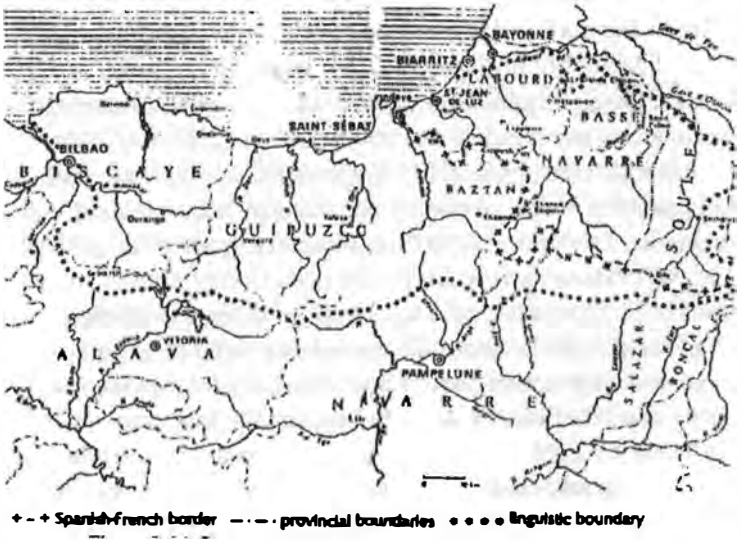
Son Buzul zamanlarından bu yana bölgede Baltık-Finlilerin kesintisiz yerleşimi, arkeolojik buluntu topluluklarının sürekliliği tarafından gösterilebilmektedir (Dolukhanov 1986; 1989).

Varsayım # 2. Akdeniz üst Paleolitiği bölgesi, Basko-Kafkas

dil topluluğuna karşılık gelmiştir.

Bask dili bugün İspanya (Bask bölgesi) ve Fransa'da (Atlantik Pireneleri bölümünün batı tarafı), Pirenelerin hemen güneyinde ve kuzeyindeki yaklaşık 10.000 km²'lik dar bölgede konuşulmaktadır (Şek. 3.14). Çoğunlukla ikidilli olan Baskça konuşanların sayısı takriben 1.300.000 kişi olarak tahmin edilmektedir. Bunların 900.000'den biraz azı İspanya'da, yaklaşık 130.000'i Fransa'da ve yaklaşık 250.000'i Güney Amerika'da yaşamaktadır. Yer adlarının (*toponym*) ve diğer dilsel bulguların dağılımından Bask dilinin ilk zamanlarda oldukça geniş bir sahayı işgal ettiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Akitanya'da, Aude'de ve Gard'da Latin yazısıyla bulunmuş 300 kişi, tanrı ve halk adı Baskça sözcüklerle aynıdır. İ.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen birçok şehir ve kişi adı, Baskça özelliği taşımaktadır. İ.Ö. 3. yüzyıldan İ.S. 3. yüzyıla kadar güneybatı Fransa'da konuşulmuş olan Akitanya dili, ayrıntılı bulgulara göre, Bask dilinin ilk biçimi olarak kabul edilmektedir (Lafon 1972: 1745). Baskonya'nın doğusunda ve Akitanya'da, Cerdagne, Katalonya ve Akdeniz kıyısına kadar Baskça yer adları bulunmaktadır. Bu bulguya dayanarak Lafon (*ibid.*: 1745) 'ikibin yıl önce, Baskça'nın Atlantik'ten Akdeniz'e kadar, Pirenelerde ve aşağıdaki ovalarda, hatta seyrek de olsa Rhine vadisine yakın sahalarda konuşulduğu'nu kabul etmektedir.

Baskça, doğu İspanya'daki ve İspanya'nın Akdeniz kıyısındaki yazıtlardan bilinen, uzun süre önce yok olmuş İber diliyle karşılaştırılmıştır. Lafon'a (*ibid.*: 1746) göre bugünkü bilgimizin ışığında Baskça'nın İberce'den türediğini kabul etmek olanaksızdır; öte yandan bu iki dilin genetik olarak akraba olması

Şekil 3.14. Bask dilinin dağılım alanı (Allières 1977).

mümkün gözükmektedir. Hubschmid'e (1960) göre birkaç Baskça kelime Kuzey Afrika'daki Berberî lehçelerinde, hatta Sırp-Hırvatça'da görülebilmektedir.

Normal olarak kabul edilmiş karşılaştırma kurallarıyla, Baskça'nın ikna edici şekilde karşılaştırılabileceği yegâne dil grubu, Kafkas dilleridir. Bu diller arasındaki genetik yakınlıklar önemli sayıda dilbilimci, Schuchard, Trombetti, Winkler, Uhlenbeck, Dumezil, Bouda, Lafon ve Marr tarafından ileri sürülmüş ve savunulmuştur.

Kafkas ailesine 30-40'tan az olmayan sayıda farklı dil girmektedir. Bu dilleri konuşanların toplam sayısı 6.600.000'den fazladır (Şek. 3.15). Kafkas dilleri genellikle farklı dil aileleri olarak kabul edilen üç gruba ayrılabilir. Kuzeybatı (Abhazo-Adige) dilleri, Abhazca, Çerkesçe ya da Adigece, Ubıkhça'yı; merkez (Nakho-Dağıstan) dilleri, Çeçence ya da Nakhçayı ve

üç ayrı grup oluşturan çok sayıda Dağıstan dilini ve Güney (Kartvel) grubu Gürcüceyi (1980'de 3.600.000 kişi konuşuyordu), Mingrelceyi (Megrelce), Lazcayı (Çan) ve Svancayı içermektedir. Kafkas dilleri arasındaki (özellikle kuzey ve güney grupları arasındaki) ilişkiler, her ne kadar son yirmi yılda dikkat çekici bir gelişme kaydedilmişse de, kesinlik kazanmamıştır.

Bask-Kafkas akrabalığı kuramını öne süren ilk dilbilimcilerden biri Rus bilimadamı N. Ya. Marr'dır (1864-1934). Marr (1933) kuramında, içine, kaybolmuş bazı Küçük Asya, Pelasg, Etrüsk dillerini ve ayrıca Baskçayı olduğu gibi, Kartvel, Abhazo-Adıge, Nakh ve Dağıstan dillerini de alan ve Yafes dilleri dediği bir dil ailesinin varlığını kabul etmiştir. Daha sonraki çalışmasında Marr Hint-Avrupa dillerinin Yafes dillerinin gelişiminden doğduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Her ne kadar bu 'kuramlar' bilimsel topluluk tarafından tamamen reddedilmiş olsa da, Marr'ın daha önceki gözlemlerinin bazıları ciddî bir dikkati hak etmektedir.

Son bir yayınında Lafon (1972: 1747) '(Kafkas ve Bask dilleri arasındaki) benzerlikler grubunun şansla ya da ödünç almayla açıklanamayacağını' ileri sürmüştür. Bu nedenle bu diller Öskaro-İber adı verilen bir aile teşkil etmektedir.

K. Bouda (1949) Bask dilinin sadece güney Kafkas dilleriyle değil, aynı derecede kuzey Kafkas dilleriyle de akrabalığı olduğunu ortaya atmıştır. Onun fikrine göre bu akrabalık Hint-Avrupa ile Fin-Ugor dilleri arasında varolan akrabalıkla karşılaştırılabilir. Bouda kitabında (toplam sayısı 400'ü bulan) 135 etimolojik benzerlik saptamıştır. Aşağıdaki anlambilimsel gruplar belirlenmiştir: 1) insan varlığına ilişkin atıflar; 2) insan bedeninin parçaları; 3) bitkiler; 4) ev ve evcil endüstriler; 5) tarım ve hayvancılık; 6) hava olayları; 7) toprak; 8) sayılar; 9) zaman; 10) hareket. Bu yakınlıkların bazılarının Klimov (1963) tarafından eleştirildiği de belirtilmelidir.

Lafon Bask ve Kafkas dilleri arasında bazı fonetik uygun-

Şekil 3.15. Kafkas dillerinin dağılımı
1. Mingrelce; 2. Svanca; 3. Lazca.

luklar kurmayı başarabilmiştir. Baskça'nın bazı morfolojik öğeleri Kafkas dillerinde bulunmaktadır.

Kafkas dillerinin önde gelen uzmanlarından biri olan Yu. V. Zytsar (1955), daha dikkatli bir yaklaşımla 'Bask-Kafkas ilişkisinin mümkün olduğunu'; 'bunun varlığını kanıtlamanın güç olduğunu', 'ama reddetmenin çok daha güç olduğunu' ileri sürmüştür. Bu araştırmacı, Marr'ın savlarını izleyerek, Bask-Kafkas ailesinin olduğunu, tarihsel bir evrim geçirdiğini ve çok uzak bir geçmişte ayrıştığını belirlemektedir. Dolayısıyla kesin bir yakınlığı belgelemek beklenemez. Aynı zamanda Zytsar, rastlantı ya da ödünç almayla açıklanamayacak bazı etimolojik benzerlikleri de (baş, el, ruh) göstermiştir.

Bilimadamları, Bask-Kafkas dil ilişkisini nasıl açıklamışlardır? Çoğu örnekte göçlerle açıklanmaktadır. Marr (1936), Baskların Kafkasya'dan batıya göçlerinde izledikleri iki güzergâh belirlenmiştir. Birinci yol, Kafkasya'dan güneybatıya, Küçük Asya'ya, oradan daha batıya, Akdeniz adalarına uzanmaktadır. İkinci güzergâh ise kuzeybatıyı, Karadeniz'in kuzey kıyılarını

ve oradan da güney Avrupa'yı izlemektedir.

Böylesi büyük ölçekli göçlerin arkeolojik izler bırakmayacağı düşünülemez. Ve fakat Kafkasya'dan Batı Avrupa'ya ya da ters yöne doğru insanların yer değiştirdiğine ilişkin hiçbir arkeolojik kanıt yoktur. Bazı araştırmalarda, dolmenler ve megalitler bu türden göçlerin kanıtı olarak sunulmuştur. Bask bölgesinde; kuzey Navarra, Aragon, kuzey Alava, hattın kuzeyindeki kıyı bölgesi ve Fransız Pirenelerinin güneyinde, bunların varlığı bilinmektedir (Collins 1986: 22-3). Buna benzer istasyonlar batı ve kuzey Kafkasya'da da bilinmektedir.

Megalit mezarlar sorunu, ileride daha ayrıntılı biçimde ele alınacaktır. Şimdilik çağdaş araştırmaların, her türlü mantıklı kuşkunun ötesinde, bu türden istasyonların karmaşık toplumsal ve kültürel süreçlerin sonucu olarak çeşitli kültürel ve etnik çevrelerde ortaya çıkmış olduğunu gösterdiğini söylemek yeterlidir. Bu istasyonlar, hiçbir biçimde, geniş ölçekli etnik yer değiştirmelerin göstergesi olarak görülemez.

Bu sorunla ilişkili olarak Zystar'ın Baskçanın eski doğu dilleriyle ilişkisini ileri sürmesi, önemli sonuçlar doğurabilecek bir gözlemdir. Zystar'a göre (daha önce bu ilişkililik Marr tarafından belirtilmiştir), Baskçanın söz dağarcığı ile Hattice, Hurri-Urartuca, Sumerce ve Elamca arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerlikler, akrabalık atıflarını, insan bedeninin bölümlerini ve 'ev', 'ırmak-kanalı', 'savaş' gibi diğer bazı sözcükleri içermektedir. Daha ileride göreceğimiz gibi, eski doğu dilleriyle (özellikle Sumerce ve Elamca) Kafkas dilleri arasında ilişki kuran kuramlar vardır. Zystar bu dilleri Baskça ile Kafkas dilleri arasında 'ara bağlantı'yı sağlayan diller olarak görme eğilimindedir.

Hubschmid'e (1960) göre Akdeniz havzasında Hint-Avrupa grubundan olmayan dilleri konuşanlar en az iki aileye girmektedir. Bunlardan ilki, İspanya, İtalya ve batı Alpler bölgesinde konuşulan, sonraları Kuzey Afrika'ya yayılan Avro-Afrika

dilleri olarak adlandırmıştır. İkinci aile İspanya'dan Balkanlara ve Küçük Asya'ya sızan Hispano-Kafkas dilleridir. Hubschmid'e göre çağdaş Bask dili bu ailelerin öğelerini taşımaktadır. Sonraki bir aşamada diğer etnik gruplar aynı sahaya yayılmıştır. Bunların dilleri (Etrüskçe, Tirence ve diğerleri) her iki dil ailesine de uzaktan akrabaydı. İz bırakmamış diğer başka akraba dillerin olduğu da düşünülmektedir. Bütün bu diller, Hubschmid'e göre bir Akdeniz alt katmanını teşkil etmektedir.

Varolan arkeolojik ve dilsel kanıtlar biraraya getirildiğinde, tarihöncesi Akdeniz havzasında bir dizi akraba dilin konuşulmuş olduğu görülebilir. Bu diller şunlardır: ön Baskça, ön Kafkasça, Ligurca, Etrürce, Sumerce, Hattice, Hurri-Urartuca, Elamca ve herhangi bir belge bırakmamış olan bazı kaybolmuş diller. Bugün sadece Baskçanın ve Kafkas dillerinin yaşadığı bu 'Akdeniz dil katmanı'nın ortaya çıkışı, son Buzul'un en yüksek dönemini yaşadığı, takriben 25.000-20.000 yıl öncesindeki üst Paleolitik evresine rastlamış olmalıdır.

Ortaya konulan bu varsayımın lehinde birkaç ek kanıt daha belirtilebilir. Yakın akraba olan Bask ve Akitanya dillerinin yer adları ve yazılı kayıtlar esas alınarak kurgulanan tarihsel alanı, üst Paleolitik 'Akitanya modeli'yle tamamen örtüşmektedir. Dili ve maddî kültürü Bask dili ve maddî kültürüyle büyük benzerlikler taşıyan, tarihsel olarak varlığı doğrulanmış 'doğu İberyalılar'ın Karadeniz kıyı bölgesinde, yani üst Paleolitik yerleşmelerin en çok yoğunlaştığı bir bölgede yerleşmiş olması aynı derecede anlamlıdır. Bask ve Gürcü dillerinin her ikisinin de hem söz dağarcığı hem de sözdizimi yapısında kaydedilmiş olan arkaik örüntüler dolaylı bir kanıt olarak dikkate alınabilir. Bask ve Gürcü dillerinin çok uzak bir geçmişte ayrışmış bir aileden olduklarını gösterebilecek Bask-Gürcü etimolojik yakınlığının yaygın karakteri de ayrıca belirtilebilir.

Ancak en inandırıcı kanıtlar arkeolojiden gelmektedir. Bunlar öncelikle ekoloji, yerleşme, geçim, yaşam biçimi ve Ak-

deniz bölgesinin üst Paleolitik sâkinlerinin maddî kültüründeki benzerliklerdir. Olumsuzlayıcı kanıtlar ise daha az önemli değildir. Daha sonraki bir aşamada Akdeniz bölgesinde herhangi bir büyük boyutlu göçü gösteren arkeolojik bulgu yoktur.

Hubschmid (1960: 40) Bask dili ile Altay-Ural dilleri arasında yapısal benzerlik olduğunu iddia etmiştir. Eğer bu doğruysa, arkeolojik bulgularla açıkça ortaya konmuş iki Paleolitik bölge arasındaki teması dilbilimsel olarak gösteren kanıtlara sahibiz demektir.

Kaynaklar

Alexeyev, M. N. ve V. E. Murzaeva 1991. Stratigrafija chetvertichnyh otlozhenij (Kuaterner Dalgalarının Stratigrafisi). In N. I. Kriger (ed.), *Chetvertichnaja Geologija Zarubezhnoi Azjj* (Asya'nın Kuaterner Jeolojisi), pp. 31-70. Moscow: Nauka.

Alexeyev, V. P. 1978. *Paleoantropolgiya Zemnogo Shara i Formirovanie Chelovecheskikh es. Paleolit*. Moscow: Nauka.

Allsworth-Jones, P. 1986. *The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Allsworth-Jones, P. 1990. The Szelejian and the stratigraphic succession in Central Europe and adjacent areas. In P. Mellars (ed.), *The Emergence of Modern Humans*, pp. 160-242. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Altmann, S. A. 1967. The *Structure of Primate Social Communication*, pp. 325-378.

Amirkhanov, Kh. A. 1987. Ashel Yuzhnoi Aravii (Güney Arabistan'da Aşölyen). *Sovetskaja Arkheologija* 4 : 11-23.

Amirkhanov, Kh. A. 1991. *The Palaeolithic of Southern Arabia*. Moscow: Nauka.

Amirkhanov, Kh. A., M. V. Anikovich ve I. A. Borzijak 1980. K probleme perekhoda k verkhnemu paleolitu na Russkoi ravnine (Rusya Ovasında Üst Paleolitiğe Geçiş Sorunu). *Sovetskaja Arkheologija* 2:265-273.

Anikovich, M. V. 1983. O vozmozhnykh yugo-zapadnykh kornyakh Kostenkovsko-Streletskoi kul'tury (Kostenki-Streletzkiyen'in Olası Güneybatı Kökenleri Üzerine). In N. A. Ketraru (ed.), *Pervobytnye Drevnosti Moldavii,* pp. 193-202. Kichinev: Shtiintsa.

Arslanov, Kh. A. 1987. *Radiouglerod: Geokhimiya i Geokhronologiya* (Radyokarbon: Jeokimya ve Jeokronoloji). Leningrad: Leningrad University Press.

Arslanov, Kh. A. ve N. A. Gei 1987. K paleogeografii i geohronologii stratotipicheskogo razreza pozdnego würma Abhazii (Abhazya'da Geç Würm Tabaka Diziliminin Paleocoğrafyası ve Jeokronolojisi). *Vestnik LGU* 7/4:107-108.

Arslanov, Kh. A., N. A. Gei ve Ya. A Izmailov 1983. O vozraste i klimaticheskih usloviyah formirovaniya osadkov pozdnepleistocenovyh terras poberezhya kerchenskogo proliva (Kerç Boğazı'nın Geç Pleistosen Teraslarının Oluşumu Sırasında Çağ ve İklim). *Vestnik LGU* 12:69-79.

Balout, L. 1981. The prehistory of North Africa. In J. Ei-Zerbo (ed.), *General History of Africa,* v. 1, pp. 568-584. London: Heinemann-UNESCO.

Bar-Yosef, O. 1975. Archaeological occurrences in the Middle Pleistocene of Israel. In K. W. Butzer ve G. L. Isaac (eds), *After Astralopithecines,* pp. 571-604. The Hague: Mouton.

Bar-Yosef, O. 1989. The excavations at 'Ubeidiya in retrospect: an electic view. In O. Bar-Yosef ve B. Vandermeersch (eds), *Investigations in South Levantine Prehistory,* pp. 101-112. Oxford: British Archaeological Reports (International series 497).

Bar-Yosef, O. ve E. Tchernov 1972. *On the Palaeoecological History of the Site of 'Ubeidiya*. Jerusalem: Publications of the Israel Academy of Scien-ces and Humanities.

Berger, W. H. 1990. The Younger Dryas cold spell - a quest for causes. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Paleoecology* (Global and Planetary Change Section) 89:219-237.

Berglund, B. ve E. Lagerund 1981. Eemian and Weichselian stratigraphy in Southern Sweden. *Boreas* 10:323-363.

Bertoldi, R. D. Rio ve R. Thunell 1989. Pliocene-Pleistocene vegetational and climatic evolution of the south-central Mediterranean. *Palaeo geography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 72:27.

Bordes, F. 1972. Du paléolithique moyen au paléolithique supérieur: continuité ou discontinuité? In F. Bordes (ed.), *The Origins of Homo Sapiens,* pp. 211-218. Paris: UNESCO.

Bordes, F. 1981. Vingt-cinq ans après: le complexe mousterien revisité. *Bull. Soc. Prehist.* 78/3:77-87.

Bordes, F. ve M. Bourgon 1951. Le complexe mousterien. *L'Anthropologie,* 55:1-23.

Bottema, S. 1979. Pollen-analytical investigations in Thessaly (Greece). *Palaeohistoria* 21:19-25.

Bottema, S. ve W. Van Zeist 1981. Palynological evidence for the climatic history of the Near East, 50,000-6,000 BP. In *Préhistoire du Levant Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire* pp. 111-132. Paris: Editions du CNRS, 1981.

Bouda, K. 1949. *Baskisch-Kaukasische Etymologien.* Heidelberg.

Brian, C. K. 1981. Hominid evolution and climatic changes. *South African Journal of Science* 77:104-5.

Chaline, J. 1977. Essai de biostratighraphie et de la correlation du Pleistocene inférieur et moyen d'après l'évolution et la dynamique des migrations des rongeurs. *Bull. AFEQ,* 1:350-360.

Ciesielski, P. F. 1975. Biostratigraphy and paleoecology of Neogene and Oligocene silicoflagellates from cores recovered during Atlantic Leg 28, Deep Sea Drilling Project - *Initial Reports of the Deep Sea Drilling Project* 28: 625-92.

Ciochon, R. L. 1983. Hominid cladistics and the ancestry of modern apes and humans. A sunumary statesment. In R. L. Ciochon and R. S. Corruccini (eds), *New Interpretations of Apes and Human Ancestry,* pp. 783-843. New York: Plenum.

Clark, G. A. ve J. M. Lindly 1988. The biocultural transition and the origin of modern humans in the Levant and Western Asia. *Paléorient* 14(2): 159-167.

Collins, R. 1986. *The Basques.* London: Basil Blackwell.

Convoy, G. C., M. Pickford, B. Senut, J. van Couvering, P. Mein. 1992. *Otavipithecus nambiensis,* first Miocene hominoid from southern Africa. *Nature* 356:144-147.

Coope, G. R. 1977. Fossil coleopteran assemblages as sensitive indicators of dimatic changes during the Devensian (Last) old stage. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* B 280:313-340.

Copeland, L. ve F. Hours 1981. La fin de l'acheuléen et l'avénement du paléolithique moyen en Syrie. In *Préhistoire du Levant Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire,* pp. 225-238. Paris: Editions du CNRS.

Dennell, R. 1983. A new chronology for the Mousterian. *Nature* 301:199-200.

Denton, C. H, R. L. Armstrong and M. Stuiver 1971. The Late Cenozoicglacial history of Antarctica. In K. L. Turekian (ed.), *The Late Cenozoic Glacial Ages,* pp. 267-305. New Haven and London: Yale University Press.

Dobzhansky, Th. 1962. *Mankind Evolving. The Evolution of Human Species.* Yale University Press: New Haven and London.

Dolukhanov P. M. 1986. Natural environment and the Holocene settlement pattern in the north-western part of the USSR. *Fennoscandia Archaeologica* 111:3-16.

Dolukhanov, P. M. 1989. *Ecology and Economy in Neolithic Eastern Europe.* London: Duckworth.

Dolukhanov, P. M., J. K. Kozlowski and S. K. Kozlowski 1980. *Multivariate*

Analysis of Upper Palaeolithic and Mesolithic Stone Assemblages. Warsaw-Krakow: Universytet Jagellonski-PWN.

Dzidziguri, Sh. 1979. *Baski i Gruziny*. Tbilisi: Merani.

Farizy, C. 1990. The transition from Middle to upper Palaeolithic at Arcy-sur-Cure (Yonne, France): technological, economic and social aspects. In P. Mellars (ed.), *The Emergence of Modern Humans*, pp. 303-326. Edinburgh University Press.

Farrand, W. R. 1971. Late Quaternary palaeoclimates of the eastern Mediterranean area. In K. L. Turekian (ed.), *The Late Cenozoic Glacial Climates*, pp. 529-564. Yale University Press.

Fedorov, P. V. 1978. *Pleistotsen Ponto-Kaspija* (Karadeniz-Hazar Pleistoseni). Moscow: Nauka.

Gamble, C. 1986. *The Palaeolithic Settlement in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Garrod, D. A. E. 1951. A transitional industry from the base of the upper Palaeolithic in Palestine. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 80: 121-130.

Garrod, D. A. E. 1954. Excavations at the Mugharet Kebara, Mount Carmel, 1931. The Aurignacian industries. *Proceedings of the Prehistoric Society* n.s. 20 (2):155-192.

Gat, J. R. ve M. Magaritz 1980. Climatic variations in the eastern Mediterranean sea area. *Naturwissenschaft* 67:80-87.

Gilead, I. 1988. The upper Palaeolithic to Epi-palaeolithic in the Levant. *Pale orient* 14/2:177-182.

Goren, N. 1981. The lower Palaeolithic in Israel and adjacent countries. In *Préhistoire du Levant Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VI0 millénaire*, pp. 193-206. Paris: Editions du CNRS.

Goren-Inbar, N. 1988. Synthese. *Paléorient* 14/2:109-114.

Guerin, C. ve M. Faure 1989. Les grands mammifères du Pleistocene ancien d'Oubeidieh (Israel): importance stratigraphique et écologique. In O. Bar-Yosef and B. Vandermeersch (eds), *Investigations in South Levantine Prehistory*, pp. 19-24. Oxford: British Archaeological Reports (International series 497).

Hajdu, P. 1975. *Finno-Ugrian Languages and Peoples*. Translated and adopted by C. F. Cushing. London.

Hajdu, P. ve P. Domokos 1987. *Die uralische Sprachen und Literatur*. Budapest: Akademiai Kiado.

van der Hammen, T., T. A. Wijmstra ve W. H. Zagwijn 1971. The floral record of the late Cenozoic in Europe. In K. K. Turekian (ed.), *The Late Cenozoic Glacial Ages*, pp. 391-424. New Haven: Yale University Press.

Hayes, D. E. ve L. A. Frakes 1975. General synthesis. Deep sea drilling Project Leg 28. *Initial Reports of the Deep Sea DrillingProject* 28:919-42.

Henning, J. G. ve F. Hourts 1982. Dates pour le passage entre l'Acheuléen et le Paléolithique moyen a El-Kown (Syrie). *Paléorient* 8:181-184.

Henry, D. O. 1989. *From Foraging to Agriculture. The Levantat the End of the Ice Age.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hietala, H. J. ve A. E. Marks 1981. Changes in spatial organization at the middle to upper Palaeolithic transitional site of Boker Tachit, Central Negev, Israel. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire,* pp. 305-318. Paris: CNRS.

Hoojer, D. A. 1961. Middle Pleistocene mammals from Latamne, Orontes Valley, Syria. *Annales Archéologique de Syrie* 11:117-132.

Horowitz, A. 1971. Climatic and vegetational development in northeastern Israel during upper Pleistocene-Holocene times. *Pollen et Spores* 13: 255-277.

Horowitz, A. 1979. *The Quaternary of Israel.* Academic Press: New York.

Horowitz, A. 1989. Continuous pollen diagrams for the last 3.5 M. A. for Israel: vegetation, climate and correlation with the oxygen isotope records. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 72:63-78.

Hours, H. 1981a. Le Paléolithique inferieur. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire,* pp. 207-224. Paris: CNRS.

Hours, H. 1981b. Le Paléolithique inférieur de la Syrie et du Liban. Le point de la question en 1980. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire,* pp. 165-184. Paris:

Hubschmid,J. 1960. Mediterrane substrate. *Romanica Helvetica* 1960:70.

Inzan, M. L. ve L. Ortlieb 1987. Préhistoire dans la région de Shabwa en Yemen du Sud (RDP Yemen). *Paléorient* 13(1):5-22.

Isaac, G. L. 1978. The food-sharing behaviour of protohuman hominids. *Scientifi c American* 228:90-108.

Ivanova, I. K. ve A. G. Chernyakhovski (eds) 1980. *Kudarskie Paleolitic)eskie Stojanki Yugo-ossetii (Voprosy Stratigrafit, Ekologii, Khronologii).* (Kudaro Paleolitk Yerleşmeleri: Stratigrafi, Ekoloji ve Kronoloji Sorunları) Moscow: Nauka.

Jaeger, M. J.-J. 1975. The mammalian faunas and hominid fossils of the middle Pleistocene of the Maghreb. In K. W. Butzer and G. L. Isaac (eds) *After the Australopithecines.* The Hague and Paris: Mouton.

Jelinek, A. 1981. The middle Palaeolithic in the Southern Levant from the perspective of the Tabun Cave. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe milléaire,* pp. 265-280. Paris: CNRS.

Jelinek, A. J. 1990. The Amoudian in the context of the Mougharan tradition. In P. Mellars (ed.), *The Emergence of Modern Humans,* pp. 81-90. Edinburgh University Press.

Klimov, G. A. 1963. Ob etimilogicheskoi metodike Karla Boudy (Karl Bouda'nın Etimolojik Yöntemleri Üzerine). *Etimologija* 1963:268-274. Mos-

cow: Nauka.

Korobkov, I. I. 1965 Nukleusy Jashtukha (Yaştukh Çekirdekleri). *MIA* 131:160-165.

Korobkov, I. I. 1978. Paleolit vostochnogo Sredizemnomor'ja (Doğu Akdeniz Paleolitiği). In P. I. Boriskovski (ed.), *Paleolit Blizhnego i Srednego Vostoka*, pp. 25-34. Leningrad: Nauka.

Kozlowski, J. K. 1986. The Gravettian in Central and Eastern Europe. *Advances in World Archaeology* 5:131-200.

Kukla, G. 1989. Long continental records of climate - an introduction. *Palaeo geography* 72:2-3.

Kvason, D. D. 1975. *Pozdnechetvertichaya Istorija Krupnyh Ozër i Vnutrennih Morei Vostochnoi Europy* (Doğu Avrupa'nın Büyük Gölleri ve İç Denizlerinin Geç Kuaterner Tarihi). Leningrad: Nauka.

Lafon, R. 1972. Basque. In T. A. Seboek (ed.), *Current Trends in Linguistics* vol. 9 (2):1744-1750. The Hague: Mouton.

Laszlo, Gy. 1961. *Ostortenrtunk Legkarabbi Szakaszeni*. Budapest.

van Lawick-Goodall, J. 1971. *In the Shadow of Man*. London: Collins.

Lehr-Splawinski, T. 1963. Archeologia a zagadnienia etnogeneza Slowian. In *Munera Archaeologia Iosepno Kostelewski*, pp. 21-28. Poznan.

Leontjev, O. K. and G. I. Rychagov 1972. K vopsosu o vremeni khvalynskoi transgressii (po dannym radioulerodnogo analiza rakovin molljuskov) (Yumuşakça Kabuklarının Radyokarbon Analazinin Tanıklığında Khvalyen Deniz Basmalarının Zamanlaması Sorunu Üzerine) *Doklady AN SSSR* 269:1413-1416.

Leroi-Gourhan, Andre 1968. *The Art of Prehistoric Man in Western Europe* London: Thames and Hudson.

Leroi-Gourhan, Arl. 1977. Les climats, les plantes et les hommes (Quaternaire supérieur de l'Europe occidentale). *Studia Geologica Polonica* 52:249-261.

Leroi-Gourhan, Arl. 1981. Le Levant à la fin du Pleistocene et à l'Holocene d'après la palynologie. In *Prehistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire*, pp. 107-110. Paris CNRS.

Leroi-Gourhan Arl. 1984. L'evolution de la végétation au Moyen-Orient lors des dernière 100000 ans. *Webbia* 38:455-463.

Lieberman, P. 1984. *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge MA and London: Harvard University Press.

de Lumley, H. 1976. Les premières industries humaines en Provence. In H. de Lumley (ed.), *La Préhistoire Française*, v. 1, pp. 765-770. Paris: CRNS.

de Lumley, M.-A. 1973. *Anteneandertaliens et Néandertaliens du Bassin Mediterranéen Occidental Européen*. Marseille: Études Quaternaires, Université de Provence.

Luz, B. 1982. Paleoclimatic interpretation of the last 20,000-years record of

deep-sea cores around the Middle East. In J. L. Bintliff (ed.), *Palaeoclimates, Palaeoenvironment and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory*, pp. 41-61. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 133 i).

Lyubin, V. P. 1977. *Mustjerskie Kultury Kavkaza* (Kafkasya Musteryeni). Leningrad: Nauka.

Maisuradze, G. M. 1989. Anthropogene of the Anticaucasus. *Palaeogeography, Palaeoclimatoliogy, Palaeoecology* 72:53-65.

Margolis, S. V., Kroopnick, and D. E. Goodnoy 1977. Cenozoic and late Mesozoic paleoecological and paleoglacial history recorded in Circum Atlantic sea sediments. *Marine Geology* 25:131-148.

Marks, A. E. 1981. The middle Paleolithic of the Negev, Israel In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire*, pp. 287-302. Paris: CNRS.

Marks, A. E. 1990. The middle and upper Palaeolithic of the Near East and the Nile Valley: the problem of cultural transformations. In P. Mellars (ed), *The Emergence of Modern Humans*, pp. 56-80. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Marr, N. Ya. 1933. Jafeticheskij Kavkaz i tretij etnicheskij element (Yafesgil Kafkasya ve Üçüncü Etnik Öğe). In *Collected Works*, pp. 109-112. Leningrad.

Marr, N. Ya. 1936. Jafeticheskaja teorija (Yafes Kuramı). *Collected Work* 5:3-126.

Meignen, L. and O. Bar-Yosef 1988. Variabilité technologique au Proche Orient: l'exemple de Kebara. In M. Otte (ed.), *L'Homme de Néandertal*, v. 4, pp. 81-94. Liege: Universite de Liege.

Mellars, P. 1986. A new chronology for the French Mousterian period. *Nature* 322:410-41 1.

Muhensen, S. 1981. The Upper Acheulean in Syria. *In Préhistoire du Leuant. Chronologie et organization de l'espace depuis ks origines jusqu 'au VIe millénaire*, pp. 185-193. Paris: CNRS.

Nicklewski, J. ve W. van Zeist 1970. Late Quaternary pollen diagram from north-western Syria. *Acta Botanica Neerland* 19:737-754.

Ohumuna, K. ve C. A. Bergman 1990. A technological analysis of the Upper Palaeolithic levels (XXV-VI) of Ksar Akil. Lebanon. In P. Mellars (ed.), *The Emergence of Modern Humans*, pp. 91-138. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Pilbeam, D., G. E. Meyer, C. Badgeley, M. D. Rose, M. H. L. Pickford, A. K Beherensmeyer ve S. M. Ibrahim Shah 1977. New hominoid primates from the Siwaliks and their bearing on hominoid evolution. *Nature* 270. 589-695.

Praslov, N. D. ve A. N. Rogachev (eds) 1982. *Paleolit Kostenkovsko-borshchev skogo Raiona na Donu* (Don Üzerindeki Kostenki-Borshevo'nun Paleolitiği). 1879-1979. Leningrad: Nauka.

Renault-Miscovsky, J. 1986. Relations entre les spectres archéo-polliniques du sud-est de la France et les oscillations climatiques entre 125000 et le maximum glaciaire. *Bull. Assoc. Fr. l'Études Quat.* 19861/2:56-62.

Renault-Miscovsky, J. ve A. Leroi-Gourhan 1981. Palynologie et archeologie Nouveaux résultats du paléolithique supérieur au mésolithique. *Bull. Assoc. Fr. Études Quat.* 4:121-128.

Rightmire, G. 1989. Middle Stone Age humans from eastern and southern Africa. In P. Mellars and C. Stringer (eds), *The Human Revolution,* pp. 104-122. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Ronen, A. 1957. The Palaeolithic archaeology and chronology of Israel. In F. Wendorf and A. E. Marks (eds), *Problems in Prehistory: North Africa and the Levant.* Dallas: SMU Press.

Sanlaville, P. 1981. Stratigraphie et chronologie du quaternaire marin du Levant. *Préhistore du Levant* pp. 21-32.

Schwarcz, H. P., P. Goldberg ve B. Blackwell 1980. Uranium series dating of archaeological sites in Israel. *IsraelJournal of Earth Science* 29:157-167.

Sebok, T. S. 1967. Discussion of communication process. In S. A. Altmam(ed.), *Social Communication Among Primates,* pp. 367-368. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Seret, G., E. Dricot ve G. Wansard 1990. Evidence for an early glacial maximum in the French Vosges during the last glacial cycle. *Nature* 346: 453~56.

Shackleton, N. J. 1986. Paleogene stable isotope events. *Palaeogeography Palaeoclimatology, Palaeoecology,* 12:251-282.

Shackleton, N. J. 1987. Oxygen isotope, ice volume and sea level. *Quaternary Science Review* 6:183-190.

Shackelton, N. J. ve J. P. Kennet 1975. Late Cenozoic oxygen and carbon isotopic changes at DSDP site 284: implications for glacial history of the Northern Hemisphere and Antarctic. *Initial Reports of the Deep Sea Drilling Project* 29:801-808.

Shackleton, N. J. ve N. D. Opdyke 1973. Oxygen isotope and palaeomagnetic stratigraphy of equatorial Pacific core V28-238: oxygen isotope temperatures and ice volumes on a 105 and 106 scale. *Quaternary Research* 3:39-55.

Skelton, R. S., H. N. McHenry ve G. M. Drawhorn 1986. Phylogenic analysis of early hominids. *Current Anthropology* 27:31.

Smith, F. H. 1985. Continuity and change in the origin of modern *Homo sapiens. Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 75:197-222.

Smith, J. W. 1991. Animal communication and the study of cognition. In C. A. Ristau (ed.), *Cognitive Etology. The Minds of Other Animals. Essays in honour of D. R. Griffin,* pp. 209-230. Tawrence Erlbaum Ass.

Soffer, O. 1985. *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain.* Orlando: Academic Press_

de Sonneville-Bordes, D. 1980. Culture et milieux *d'Homo sapiens sapiens* en Europe. Les processus de l'hominisation. *Colloques Internationaux du CNRS* no. 599:115-129.

Straus, C. S. 1990. The early upper Palaeolithic of south-western Europe, Cro-Magnon adaptations in the Iberian peripheries, 40000-20000 BP. In P. Mellars (ed.), *The Emergence of Modern Humans*, pp. 276-302. Edinburgh University Press.

Straus, L. G. 1989. Age of the modern Europeans. *Nature* 342:476-477.

Tchernov, E. 1981. The biostratigraphy of the Middle East. *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire*, pp. 67-98. Paris: CNRS.

Tchernov, E. 1988. The age of 'Ubeidiya Formation Jordan Valley, Israel) and the earliest hominids in the Levant. *Paléorient* 14/2:63-65.

Thunnel, R. S. 1979. Eastern Mediterranean during the last glacial maximum: an 18,000 b.p. reconstruction. *Quaternary Research* 11, 3:353-372.

Valladas, H., J. L. Joron, B. Valladas, P. Arensburg, O. Bar-Yosef, A. Belfer-Cohen, P. Goldberg, H. Laville, L. Meignen, Y. Rak, E. Tchernov, A. M. Tillier ve B. Vandermeersch 1987. Thermoluminescence dates from the Neanderthal burial site at Kebara (Mount Carmel), Israel. *Nature* 330: 159-160.

Vandermeersch, B. ve O. Bar-Yosef 1988. Evolution biologique et culturelle des populations du Levant au paléolithique moyen. Les données récentes de Kebara et Qafzeh. *Paléorient* 14(2):115-116.

Varushchenko, S. I., A. N. Varushchenko ve R. C. Klige 1987. *Izmemenija Rezhima Kaspijskogo Morja i Besstochnykh Vodojomov v Paleovremeni* (Eski Zamanlarda Hazar Denizi'nin ve Diğer İç Drenaj Havzalarında Rejim Değişmeleri). Moscow: Nauka.

Velichko, A. A. 1973. *Prirodnyi Protsess v Pleistotsene* (Pleistosende Doğal Süreçler). Moscow: Nauka.

Velichko, A. A., G. V. Antonova ve E. M. Zelikson 1980. Paleogeografija stojanki Azykh - drevneishego poselenija pervobytnogo cheloveka na territorii SSSR (Azıkh Yerleşmesinin Paleocoğrafyası, SSCB'de En Eski Hominid Yerleşmesi). *Izvestija AN SSSR* serija geograf. 3:20-35.

Weiss, M. L. ve A. E. Mann 1981. *Human Biology and Behaviour. An Anthropological Perspective*. 3rd edition. Boston and Toronto: Little, Brown & Co.

Wintle, A. C. ve J. A. Jacobs 1982. A critical review of the dating evidence for the Petralona Cave. *Journal of Archaeological Science* 9:39-47.

Woillard, G. M. ve W. G. Mook 1982. C-14 dates at Grande Pile: correlation of land and sea chronologies. *Science* 215:159-161.

Yakimov, V. P. ve V. M. Kharitonov 1979. K probleme krymskikh neandertal'tsev (Kırım Neandertalleri Sorunu). In Yu. G. Kolosov (ed.), *Issledovanie paleolita v Krymu (1878-1979)*, pp. 56-66. Kiev: Naukova Dumka.

Zubakov, V. A. ve I. I. Borzenkova 1983. *Klimaty Pozdnego Kajnozoja* (Geç Senezoik Devirde İklimler). Leningrad: Gidrometeoizdat.

Zytsar, Yu. V. 1955. O rodstve baskskogo jazyka s kavkazskimi (Bask ve Kafkas Dillerinin Akrabalığı Üzerine). *Voprosy Jazykoznanija* 5: 52-64.

Bölüm 4

Neolitik Devrim

BUZUL ÇAĞININ SONU

Varolan kanıtlardan görebileceğimiz gibi, genellikle Son Buzul olarak adlandırılan Pleistosen'in son evreleri Ortadoğu'da hem çevre açısından hem de tarihöncesi insan gruplarının ekonomisi açısından önemli değişmelere sahne olmuştur. Son buzulun yüksek evresi (takriben 21-20.000 yıl önce) bütün saha sathında soğuk ve aşırı kurak bir iklimin hüküm sürdüğü bir döneme karşılık gelmektedir. Çiçektozu bulgularının gösterdiği gibi (Leroi-Gourhan 1984; Bottema ve van Zeist 1981), bu türden çevre koşulları, günümüzden takriben 12.000 yıl öncesine, Allerød'un başlangıcına kadar bölgede egemen olmuştur. Bu evreyi önceleyen en azından birkaç iklimsel dalgalanmanın emâreleri vardır. Arl. Leroi-Gourhan (1981), Lascaux aralığına (günümüzden 17.000 yıl öncesi) denk düşmesi gereken bir zamanda Ürdün vadisinde 'belirli ot gruplarının artışı'na işaret etmektedir.

P. Goldberg, Sina, Negev ve Yuda çöllerinden elde edilen jeomorfolojik ve sedimentolojik bulgulara dayanarak (Gold-

berg 1981; Goldberg ve Bar-Yosef 1982), günümüzden 14.500 ilâ 10.500 yıl öncesindeki bir zaman aralığında, bazı küçük dalgalanmalarla beraber önceki aşamayla karşılaştırıldığında daha nemli koşulların görüldüğü başka bir iklim iyileşmesinin ortaya çıktığını düşünmektedir. Polen verileri, orman yoğunluğu ve bileşimi bölgeden bölgeye değişmekle birlikte, sıcaklıkta genel bir artışı işaret etmektedir. Kuzeybatı Suriye (El-Ghab) ve güneybatı Türkiye (Söğüt) için polen yelpazesi, son Buzularası aşamasında ve son Buzul döneminin ilk aşamasında burada seyrek ormanların egemen olduğunu göstermektedir (Bottema ve van Zeist 1981). Huleh Gölü için geçerli bulgular son Buzul boyunca Ürdün Vadisi'nde yoğun bir orman örtüsünün ortaya çıktığını anlatmaktadır (van Zeist ve Bottema 1982).

İklimde ve bitki örtüsünde esaslı değişmeler Allerød'da olmuştur. Kuzeybatı Suriye'ye ilişkin polen dizilimi günümüzden 12.000 ilâ 11.000 yıl öncesi arasında ağaç poleni, esas olarak *Quercus*, ayrıca *Pistachia*, *Olea* ve *Ostyra*, değerlerinin hızla yayıldığını göstermektedir. Lübnan'daki Hayonim yerleşmesine ilişkin polen incelemelerine dayanarak A. Leroi-Gourhan (1981: 125-6), günümüzden 10.000-11.900 yıl öncesine tarihlenen, ağaç (*Pinus*, *Quercus ithaburense*, *Q. calliprinos*, *Ceratonia*, *Phillyrea*, *Pisyacia*) ve çeşitli bitki polenlerindeki artışla temsil edilen bir katmanda ılık ve nemli bir dalgayı tesbit etmiştir.

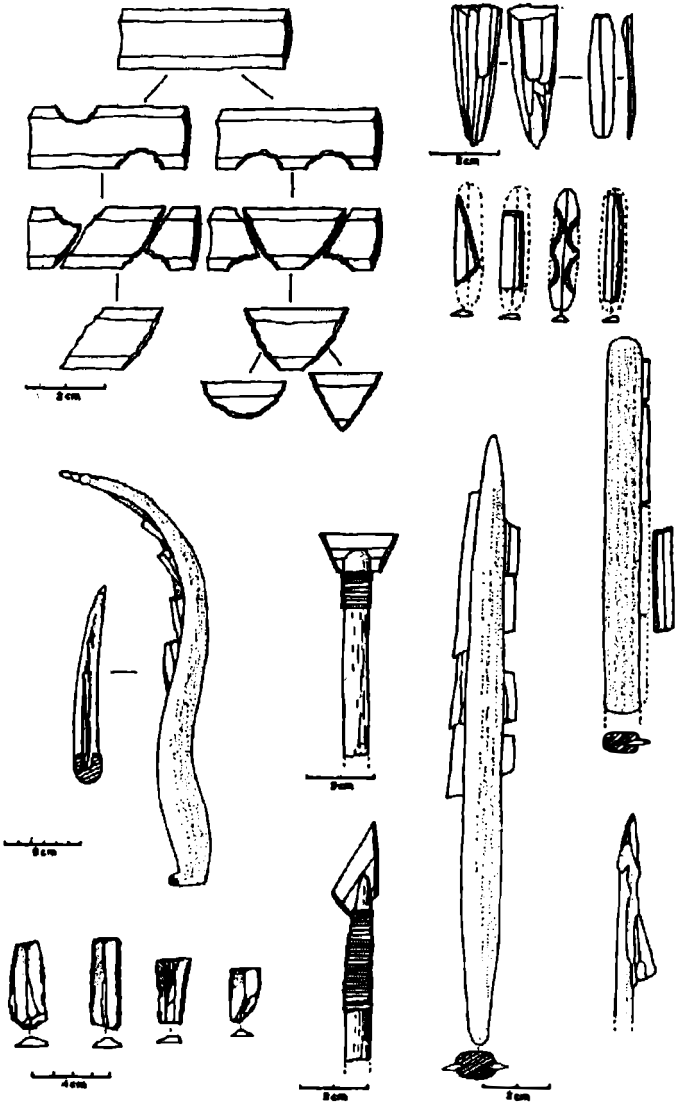
Ortadoğu'da Genç Dryas'ın (günümüzden 11.000 ilâ 10.200 yıl öncesi) iklimsel etkisi sürekli bir tartışma konusudur. Kuzey Avrupa'dan ve Kuzey Atlantik'ten elde edilen verilerin göstermiş olduğu gibi, Genç Dryas, kuzey yarımküre sıcaklığının hemen hemen bugünkü derecelere ulaşmasından sonra (Allerød sıralarında), buzularası iklim koşullarına geri dönüşle temsil edilmektedir. İki yüzyıldan kısa bir süre içinde sıcaklık 5-8° C düşmüştür. Bu soğuk aralık hızlı bir ısınmayla sonuçlanarak sadece birkaç yüzyıl sürmüştür. Atlantik'in Ekvator böl-

gesinden kutup bölgelerine kadar deniz dibi sedimanlarında kaydedilmiş bu iklim evresinin, biyosferde felâkete yol açan sonuçları olmuştur. Genç Dryas sıralarında Pleistosen tüm faunasının son öğeleri de yok olmaya yüz tutmuştur (Martin ve Klein 1984; Berger 1990).

Tel Mureybet serisi için geçerli polen kayıtlarını değerlendiren A. Leroi-Gourhan'a (1981: 127) göre, Genç Dryas sırasında Doğu Akdeniz iklimi genellikle soğuk ve kuru idi. Günümüzden 10.500-10.200 yıl öncesine tarihlenen tabakada ıspanakgillerin (*Chenopodiaceae*'nin) ağırlıklı olduğu bozkırsı bir bitki örtüsü egemendi. Bottema ve van Zeist, Huleh gölü serisinden ve Ürdün Vadisi'ndeki başka bazı istasyonlardan elde ettikleri polen bulgularından yola çıkarak, sıcaklık düşmesinin, ağaç poleni yüzdesinin yüksekliğiyle kendisini gösteren bir nemlilik yükselişine yol açtığını ileri sürerler. Bunun muhtemel açıklaması, Doğu Akdeniz sahasının muhtelif yerlerinde belirlenmiş çevresel farklılıklarda yatmaktadır. Ancak Genç Dryas çağındaki iklimsel değişmenin bu bölgenin bütün yörelerinde çevre üzerinde derin bir etki yarattığından pek kuşku duyulmamaktadır.

EPİPALEOLİTİK

Doğu Akdeniz'de, arkeolojik olarak taş alet buluntu topluluğu içinde mikrolitlerin belirgin artışıyla kendisini gösteren Epipaleolitiğin başlangıç aşaması, Kebaran kompleksi olarak adlandırılmakta ve takriben 19.000 ilâ 14.500 yıl öncesine tarihlenmektedir. Bar-Yosef (1981) bu evreyi 'ince dilgiciklerin üretiminde teknolojik çeşitlilik'in sergilendiği bir evre olarak görmektedir. Birkaç mikrolit tipi belirlenmektedir: Dipten budamalı (*basal truncation)* ince mikrolitler; kavisli sırtlı ve uçlu düzeltili dilgicikler; ince mikrouçlar ve eğri kesilmiş sırtlı dilgi-

Şekil 4.1. Mikrolit aletler.

cikler. Kemik aletler de boldur. Bazı yerleşmelerde 'öğütme taşı' ortaya çıkmıştır (Şek. 4.1).

Bar-Yosef (1981), yerleşmelerin genel ağırlığının Akdeniz kıyı bölgesinde olduğunu belirtmiştir. Bazı örneklerde Kebaran yerleşmeleri, Beer Şeva vadisinin güneyinde olduğu gibi, 'çöl vahaları'na sızmıştır. Lübnan'da (Cauvin 1981) iki Kebaran yerleşme grubu belirlenmiştir: Nehr el Kelh (Ciita) ve wadi Antelias (Ksar' Akil, Bergi). Birçok örnekte yerleşmeler vadilerin yakınlarında bulunmaktadır. Yükseklik, o zamanki deniz seviyesinden 150-200 metre yukarıdaydı. Yalnızca birkaç yerleşme, Lübnan'daki Dûr Şûeyr (1200 m.), Hayonim mağarası ve Meged barınağı (400-450 m.), daha üst seviyelerde bulunmaktadır.

Kebaran yerleşmelerinin boyutu 25 ilâ 100 m^2 arasında değişmektedir; 'gerçek' yaşam alanı boyutu ise, Bar-Yosef'e (1981) göre, 25-50 m^2 dir.

Hayvan varlığı kayıtlarının değerlendirmesine göre (Bar-Yosef 1981: şek. 11), alageyik, kaprovin, yaban domuzu, kızıl geyik ve karacanın takip ettiği gazel, et diyetinin büyük kısmını (toplam faunanın % 50-80'i) sağlamaktaydı.

Mikrolit tekniğinin geniş kullanımının kanıtladığı teknolojik iyileşim kadar, tümüyle en nemli arazilerle sınırlanmış daha belirli coğrafî dağılımları, insan gruplarının zorlu kurak çevre koşullarına ve kısıtlı doğal kaynaklara uyarlanma çabası olarak görülebilir. Av aletlerindeki iyileşme ve belirli yörelerde yoğunlaşmış yerleşmeler sadece, kalan av hayvanlarının aşırı biçimde öldürülmesine neden olarak mevcut ekolojik dengesizliği derinleştirmiştir.

Takriben günümüzden 15.000 yıl önce başlayan, kısmen birbirinin üstüne yığılmış bazı endüstriler Doğu Akdeniz'de saptanmıştır. Kırkdört radyokarbon tarihinin istatistiksel incelemesine dayanarak Henry (1989) bu endüstriler için aşağıdaki zaman dağılımını verir (Tablo 4.1):

Tablo 4.1. Doğu Akdeniz'deki taş endüstrilerinin zaman dağılımı

Endüstri	Zaman aralığı (GÖ)
Muşabyen	14.650-11.580
Geometrik Kebaran	15.330-12.480
Erken Natufyen	13.110-10.390
Geç Natufyen	13.080- 9.830
Harifyen	10.640- 9.800

Not: Değerler, 1 sigma ile radyokarbon nokta tarihlerine uygundur.

Henry'ye (1989) göre, Muşabyen kompleksine ait yerleşmeler Doğu Akdeniz'in güneyinde önemli bir dağılıma sahipti. Rift vadisinin batısında bunlar Sina'da, Negev ve Nahal Hadera'nın güneyindeki kıyı bölgesinde bulunmaktadır. Rift'in doğusunda bu yerleşmeler güney Ürdün dağlarının, Suriye yaylasına kadar uzanan eteklerindedir. Yerleşmeler mevsimlik su kaynaklarının, vadiler ve temiz sulu göllerin etrafında, toplanmış görünmektedir.

Muşabyen taş alet buluntu topluluğuna ait alet çantası genellikle sırtlı dilgiciklerden oluşmaktadır; bunların özelliği, çeşitli tipte mikrobıçaklan, (genellikle 'ilkel geometrik' olarak adlandırılan) kenarları eşit olmayan üçgen dilgicikler ve çeşitli tipte uçlan kapsayan daha gelişmiş bir 'mikro kalem tekniği'nde olmalarıdır. Maddî kültür ürünleri içinde kemik, öğütme taşlan ve bezenmiş deniz kabuklan bulunmaktadır. Sina'daki bir yerleşmede (Muşabi XIV) havan ve havan tokmağı bulunmuştur. Genelde bu endüstri, Nil Deltası'ndan avcı-toplayıcı grupların sızdığını düşündürecek şekilde, Kuzey Afrika görüntüsü taşımaktadır.

Yerleşmelerin mevsimlik bir döngüyü izlediği düşünülmektedir (Henry 1989). Yaz ve kış kampları ayırdedilebilmek-

tedir. Kış kamplarının boyutu 900-1000 m^2 iken, yaz kampları daha küçüktür (30-200 m^2). Nüfus dinamiğinin, daha küçük gezici grupların daha geniş ve daha yerleşik birimlerle tekrar eden birleşmelerini kapsayan, mevcut kaynaklara doğru mevsimlik dalgalanmaları izlediği de düşünülmektedir.

Henry (1989) tipolojik özelliklere bakarak, Muşabyen'in üç yerel varyantını belirlemiştir: Kuzeydoğu Sina, Negev Ovası ve kıyı ovasıyla sınırları çizilen Sina endüstrisi; Negev Yaylası'nı ve güney Hebron Tepeleri'ni içeren Negev Muşabyeni; Rift vadisinin doğusundaki Madamagan endüstrisi (Şek. 4.2.).

Doğu Akdeniz'deki Epipaleolitik gelişimin bir sonraki evresi, Geometrik Kebaran olarak adlandırılır. Temel tipolojik ayrım, ağırlık kazanan geometrik mikrolitlerin artan oranıyla ve bunlar arasında da trapezlerin artan önemiyle ilişkilidir (Bar-Yosef 1981). Diğer insan elinden çıkma mallar, az sayıda öğütme taşını ve bezemeli deniz kabuğunu kapsamaktadır. Negev ve Sina yerleşmelerinde bulunmuş deniz kabuklarının Akdeniz kökenli; güney Ürdün'de bulunanların ise Kızıldeniz'den gelmiş olması ilginçtir.

Bar-Yosef burada iki grup belirlemiştir; bunlardan ilki Kebaran teknolojik geleneğinin doğrudan devamı olan ince dilgicik üretimiyle ayrışmaktadır, ikincisi ise daha geniş dilgicikler ve bıçaklarla özelleşmektedir.

Geometrik Kebaran alet topluluğundan elde edilen radyokarbon tarihleri günümüzden takriben 15.330 ilâ 12.480 yıl öncesi arasında değişmektedir. Bunların coğrafî dağılımı hem Lübnan dağlarındaki Nerba'a el Magara ya da Golan yaylasındaki Ayn el Bayda gibi yüksek rakımdaki yerleri hem de alçak yerleri, kıyı ovasını, Ürdün vadisini ve güney çöllerini içeren geniş bir dağılım göstermektedir. Mevcut radyokarbon ölçümleri değerlendirmesine göre bazı sahalarda (kuzeydoğu Sina ve Negev'de) bu endüstriler 1500 yıl süreyle Muşabyen'le birlikte varolmuştur.

Şekil 4.2. Muşabyen yerleşmelerinin dağılımı (Henry 1989).

Bar-Yosef (1981a), geometrik aletlerin sistemli çeşitliliğine ve dilgiciklerin boyutlarına dayanarak, Henry'nin (1989) iki grup daha eklediği Geometrik Kebaran'ı iki 'grup'a ayırmıştır.

Bütün bu dört grup, farklı geometrik örüntüler gösterir. I. Grup'a giren buluntu topluluğu ağırlıklı olarak kıyı bölgesinde bulunmakta ve Galile dağlarından kuzeydoğu Sina'ya kadar, Akdeniz Tepeleri boyunca uzanmaktadır. II. Grup'a giren yerleşmeler Sina ve Negev'den Suriye ve Ürdün platolarının eteklerine kadar Akdeniz Tepeleri'nin bozkırsı-çölsü alanlarıyla sınırlanmıştır. III. Grup (sadece üç yerleşmeden ibarettir) Rift Vadisi'nin kuzey kesimi ve kuzey İsrail'in Akdeniz kıyısı ile sınırlıdır. IV. Grup'a ait yerleşmeler, Rift Vadisi ve güney Ürdün dağları boyunca, daha geniş bir alana yayılmıştır (Şek. 4.3).

Geometrik Kebaran yerleşmelerinin boyutunun, kültür katı kalınlığının ve alet yoğunluğunun açıkça yükseklikle ilişkili (*altitudinal*) bir örüntüyü izlediği belirtilmiştir. Daha kalın kültür katlarıyla (30-80 cm) ve daha yüksek bir alet yoğunluğuyla (300-600 n/m^3) temsil edilen büyük yerleşmeler (260-600 m^2) alçak yerlerde toplanma eğilimi göstermektedir. Daha yüksek rakımlara karşılık gelen rakamlar şunlardır: 100-180 m^2; 5-30 cm; 13-36 n/m^3. Bu bulguya dayanarak, Henry (1989) bunu bir yıllık transhümans* döngüsü biçiminde değerlendirir: Küçük gruplar bahar ve yaz aylarında yukarılara hareket etmekte, bunu sonbahar ve kış aylarında alçak yerlere göç izlemektedir.

Fauna bulgularından yola çıkıldığında (Bar-Yosef 1981, şek. 11) hem Muşabyen hem de Kebaran gruplarının av tercihinin uygulamada kendilerinden önceki aşamalar sırasındaki tercihlerden farklı olmadığı görülmektedir. Kalahari Buşmenleriyle olan etnografik koşutluklara dayanarak Henry (1989) Geometrik Kebaran gruplarının esas itibariyle yarı çölümsü bir çevre içindeki basit gezgin toplayıcılara benzediklerini tahmin etmektedir. Henry yüksek rakımlardaki küçük yerleşmelerin 15-17 kişilik gruplarca işgal edildiğini düşünmektedir. Alçak yer-

* Transhümans, ana uğraşıları tarım olan hayvan sahibi ailelerin hayvanlarıyla birlikte, mevsimleri izleyerek otlak alanlara doğru yer değiştirmesidir [*ç.n.*].

lerdeki daha büyük yerleşmeler ise toplam 25-30 kişiden oluşan 2-3 grubun biraraya gelmesinden oluşmaktaydı.

Doğu Akdeniz Epipaleolitiğinin bir sonraki ve belki de en önemli aşaması Natufyen'dir. Araştırmacılar (Bar-Yosef 1981; Henry 1981, 1989) Natufyen'i esas olarak mikrolit teknolojisiyle belirlemektedirler. Alet çantasında, % 60 ilâ 98'i hilâl biçimli olan geometrik mikrolitler egemendir. Henry (1989) Natufyen teknolojisinin esas özelliğinin onun standartlaşmışlığı olduğunu belirtir; bu standart, büyük ölçüde çok yüzeyli çekirdeklerden çıkarılmış tek biçimli geniş dilgicik üretimine dayanmaktadır.

Radyokarbon tarihlerine, yerleşmelerin stratigrafisine ve birkaç teknolojik özelliğe bakarak Natufyen'in evriminde (erken ve geç olmak üzere) iki aşama ayırdedilebilir. Natufyen'in erken evresi 12.360-11.510 yıl öncesine; geç evresi ise 10.845-10.389 yıl öncesine tarihlenmiş olup tarihler önemli ölçüde birbirinin içine geçmektedir.

Natufyen yerleşmelerin maddî kültürünün, ekonomisinin ve uzamsal dağılımının incelenmesi şaşırtıcı bir süreklilik ve yenilik bireşimi göstermektedir. Mussi (1976) 'Natufyen yerleşmelerinde bulunan hemen hemen bütün teknolojik, tipolojik hatta ritüel özellikler önceki binyılda bilinmekteydi' demektedir. Fakat yazar 'hem sayı hem de nitelik bakımından dikkat çekici bir artış' görmektedir. Bu biraz abartılı görünmektedir. Natufyen alet topluluğunun ayrıntılı bir incelemesi daha önceki aşamalarda tek tük ortaya çıkmış bulunan ama Natufyen'in tipik özelliği haline gelmiş bir dizi önemli öğeye işaret etmektedir.

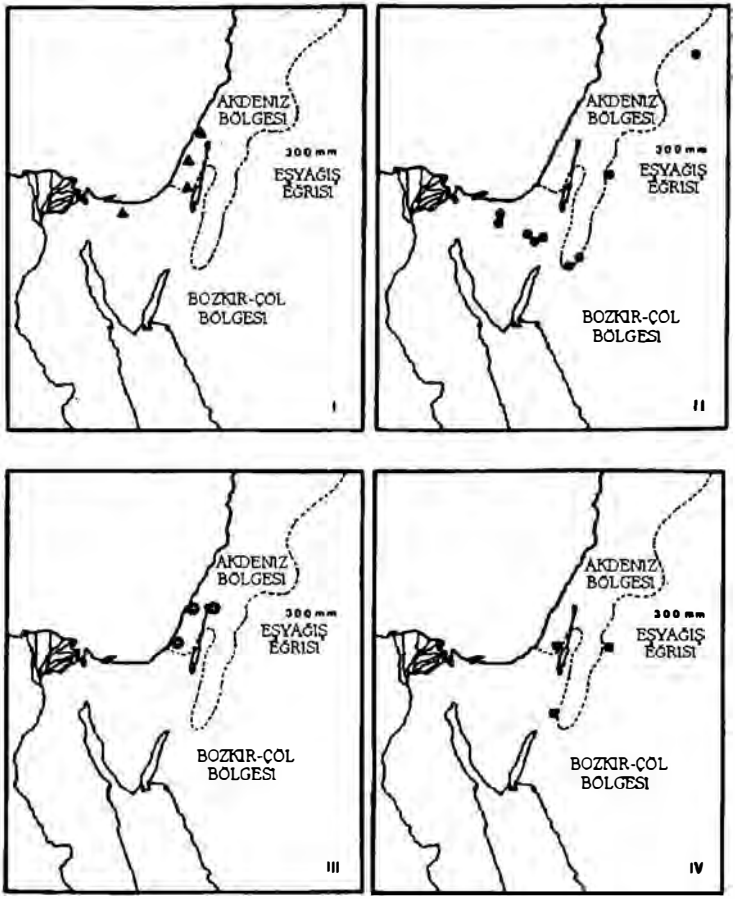
Tablo 4.2.

Evre	*Mikro kalem tekniği uygulayan topluluklar*	*Mikrokalem tekniği bulunmayan topluluklar*
Geç Fazael IV		
	Nahal Oren VI-V	Salibiya I
Natufyen	Roş Zin	Şukbah
	Roş Horeşa	Mallaha Ib
	Taybe, Tor Abu Sif	
		El-Wad B I
Erken Beydha		
		Hayonim Mağarası B
Natufyen	Hayonim Terası	Kebaran B
	El-Wad B 2	Mallaha II-IV
		El-Wad B 2 (?)

Önceki bazı alet topluluklarında tek tük gözüken orak biçimli dilgiler genellikle saf Natufyen özelliği olarak kabul edilmiştir. Neolitik kazmanın öncüsü olan uzun kazma (*elongated pick*) bir başka Natufyen buluşuydu.

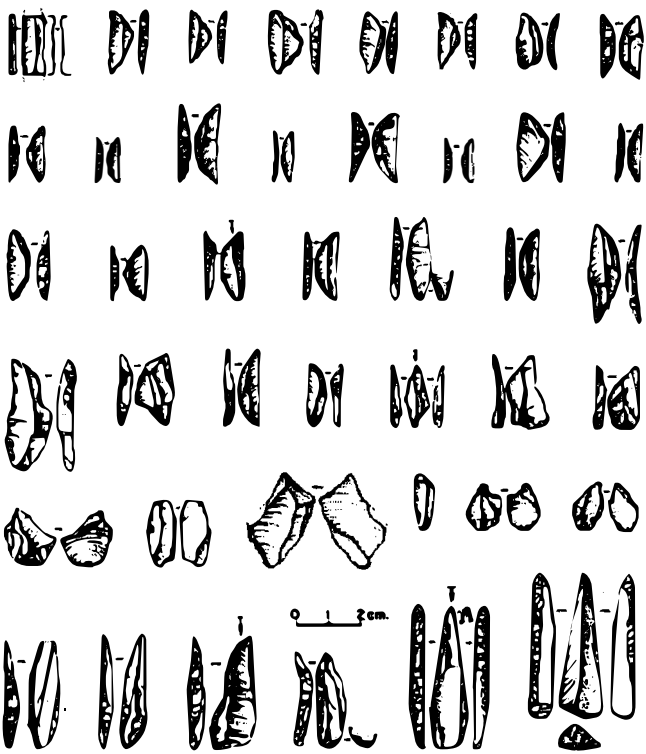
Ya kap olarak ya da öğütme ve ufalama için kullanılmış nesneleri içeren bir grup insan elinden çıkma öğütme taşı bildirilmiştir. Bunlar arasında dibek taşları, taslar, tas biçiminde oyulmuş kayalar (*cup-mark*lar), el değirmenleri, yassı taşlar (*slabs*), yivli taşlar, havan taşları ve havan elleri bulunmaktadır.

Daha önceki alet toplulukları içinde pek fark edilmeyen kemik endüstrisi Natufyen'de aşırı ölçüde çeşitli hale gelmiştir. Bunlara avcılık ve balıkçılıkta kullanılan aletler, kancalı uçlar ya da 'zıpkınlar' ve oltalar örnektir. Muhtemelen dikme ve do-

Şekil 4.3. Geometrik Kebaran gruplarının dağılımı (I-IV) (Henry 1989).

kuma işlerinde kullandıkları, iğne uçları, tığ ve delgiler vardır. Orak sapları, yarık kol ve bacak kemiklerinden yapılmış ve paralel çizgilerle ya da ağ şeklinde örgülerle bezenmiştir. Kemik ve dişler kullanım eşyası olmayan dekoratif ve süslemeye yöne-

Şekil 4.4. Natufyen aletler (Henry 1989).

lik parçaların yapımında kullanılmıştır. Oval, falanj veya klüp tarzı kemik kolyeler en yaygın olanıdır. El Wad'ın gömü alanında deniz kabuklarından oluşan bir başlık, kafatasına takılı şekilde bulunmuştur. Aynı yerdeki başka gömülerden deniz kabuğundan gerdanlıklar, bilezikler ve dizbağları çıkarılmıştır (Şek. 4.4).

En yaygın biçimde kullanılan süs eşyaları deniz kabuğundan yapılanlardı. Bunlar ya tek parça, delikli ya da tanelerden oluşmuş idiler. Üç *dentalium* türü deniz kabuğu en yaygın

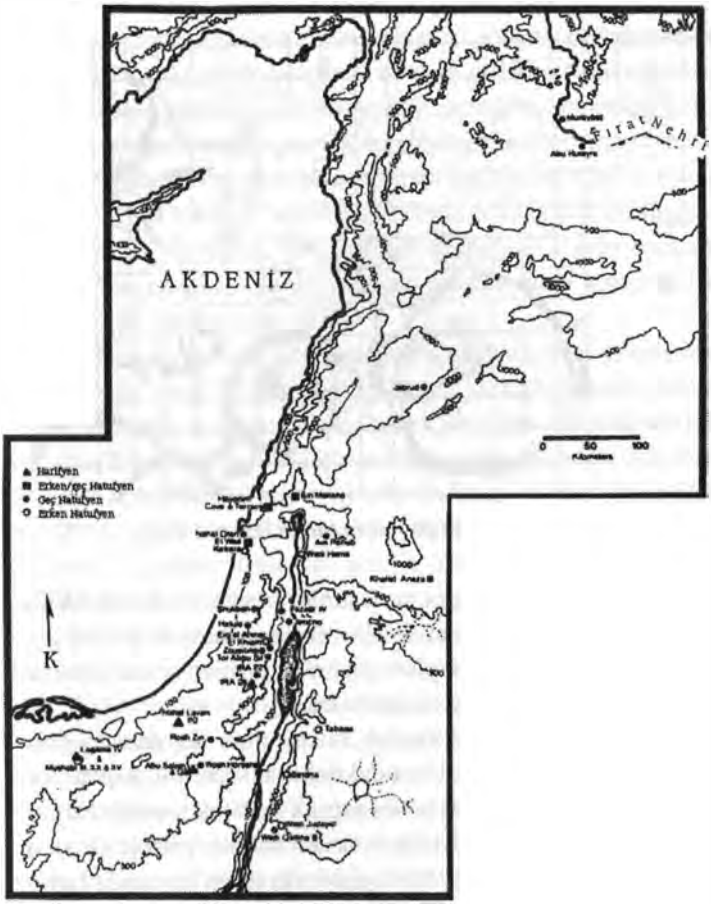
olanlardı: *Dentalium dentalis*, *D. vulgare* ve *D. elephantinum*. Bu deniz kabukları ya Akdeniz'den ya da Kızıldeniz'den gelmekteydi. Erken Natufyen yerleşmelerinde o yörenin sularına ait deniz kabuklarının egemen olduğu, oysa geç Natufyen yerleşmelerinde deniz kabuklarının hem yerel hem de uzak kaynaklardan elde edildiği belirtilmiştir (Henry 1989). Bu, ya uzak mesafelerle temasın artan öneminin bir göstergesi ya da rütbe ve saygınlık gösteren nesnelere karşı artan ilginin bir ifadesi olarak görülebilir (Henry 1989: 205).

Natufyen yerleşmeleri kireçtaşından yapılmış çeşitli sanat ürünlerini barındırmaktadır. Bunların içinde hem hayvan ve insan biçimli heykelcikler hem de cinsellik simgeleri (fallik nesneler) bulunmaktadır. Çeşitli kullanım eşyalarındakilerle birlikte, dekoratif ve sanatsal eşyalar üzerinde bulunan süsleme örüntüleri, toplumsal iletişimdeki yoğunluk artışının bir işareti olabilir (Henry 1989: 202).

Natufyen yerleşmelerin coğrafî dağılımına gelince; ilk başta Akdeniz kıyı bölgesiyle açık bir ilişki, ikinci olarak da Ürdün yaylası ve Rift Vadisi'nin eteklerine doğru artan bir eğilim belirmektedir. Tipik Natufyen toplanma alanı su kaynaklarına yakın açık arazi ve vadilere bitişik yamaçlarda bulunmaktadır. Natufyen yerleşmelerin genellikle ormanlı yamaçlar ile açık arazi arasındaki sınırda bulunduğu belirlenmiştir (Şek. 4.5). Natufyen yerleşmelerin bir diğer önemli özelliği onların yabanî tahılların doğal yayılım alanında bulunuyor olmasıdır (Henry 1981).

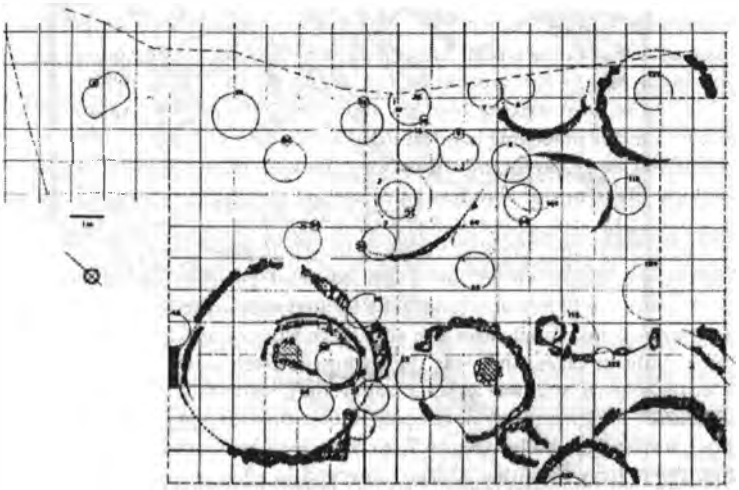
Bar-Yosef (1981) üç Natufyen yerleşim kategorisi belirler: 15-100 m^2'lik küçük yerleşimler (Hayonim mağarası, Sefunim mağarası, Usba mağarası, Rakefet mağarası, Erk el Ahmar, Um ez-Zuwetina, Ala Safat, Ayn Sakhri, Tor Abu Sif); 400-500 m^2'lik orta büyüklükteki yerleşimler (Kebara mağarası ve terası, Şukbah mağarası, Roş Zin); ve 1000 m^2'den büyük yerleşimler (Mallaha, Nahal Oren, Hayonim terası, Roş Horeşa).

Doğu Akdeniz'de Natufyen'in en göze çarpan özelliği, be-

Şekil 4.5. Natufyen ve Harifyen yerleşmelerin dağılımı (Henry 1989).

lirli bölgelerde, standartlaşmış yapılar gösteren düzenli yerleşmelerin ortaya çıkmış olmasıdır. İşlenmemiş taşlardan yapılmış dairesel ve eğrisel yarı toprakaltı mimarî özellikleri, güney Doğu Akdeniz bölgesindeki birkaç yerleşimde görülmüştür (Ayn Mallaha, Hayonim mağarası, Hayonim terası, Roş Zin vs.).

Şekil 4.6. Ayn Mallaha yerleşmesi (Perrot 1974).

Bazı örneklerde bu gibi yerleşimler köyler ya da büyük üs kampları olarak yorumlanabilir. Bu türden yerleşim yerleri genellikle, mevsimlik iş kampları şeklinde hizmet veren orta ya da küçük olanlarla birlikte bulunmaktadır.

Eğrisel ya da dairesel yapılar Yukarı Fırat boyunca bulunmuştur. Güney Doğu Akdeniz'dekilerin tersine bu yapılar ya kilden yapılmış (Mureybet) ya da toprak açılarak toprağın altında inşa edilmişlerdi (Abu Hureyra). En büyük yerleşimlerden biri olan, Rift Vadisi'ndeki Huleh gölünün doğu kıyısında bulunan Ayn Mallaha'da yapılan kazılar (Valla 1981), teraslar düzenlenerek yapılmış 9-4 m. çapında dairesel konutları açığa çıkartmıştır. 'Köy'ün, toplam nüfusu 200-300'ü bulan elli haneden oluştuğu tahmin edilmektedir (Şek. 4.6).

Büyük yerleşmeler, meskûnlarının evleriyle 'duygusal bağlar' kurduklarını düşündüren karmaşık ölü gömme âdetlerini ortaya koymuştur. Hem birincil hem ikincil gömüler bulunmuştur. Ölü gömme âdetlerine ilişkin incelemelerden elde edilen

yeni veriler bir toplumsal evrim eğilimini gösterir gibidir. Erken Natufyen ölüsü küçük gruplarla birlikte gömülmüştü. Geç Natufyen'de ise ölüler mezarlıklara ayrı ayrı gömülmekteydi. Bu evrede Natufyen toplumunda, deniz kabuklarının çapraz hatlar halinde dizildiği mezar döşemesinin varlığı, birkaç gömüde özel simgesel esvalar (*dentalium* deniz kabukları) bulunması ve çocuklara ait olanlarda özenle yerleştirilmiş mezar eşyalarının bulunması gibi, artan toplumsal farklılaşmayı gösteren kanıtlar vardır (Henry 1989: 206).

Mevcut bulguların gösterdiğine göre, Natufyen gruplarının geçimi hem vahşi hayvan avına hem de yabanî bitkisel besinlerin toplanmasına bağlıydı. Suriye'de Fırat vadisinin kenarında yer alan Tel Abu Hureyra Epipaleolitik yerleşiminden elde edilmiş çok miktarda etnobotanik veri (Hillman, Colledge ve Harris 1979) hiçbiri tarıma alınmamış çeşitli tahılların varlığını göstermiştir. Aşağıda tohumu yenen bitkilere ilişkin ekolojik gruplar belirlenmiştir:

(i) Meşe-*Rosaceae* ormanları, orman-bozkırlar ve nemli bozkırlar arasındaki çevre eşiğine ilişkin bitkiler: Buğdaygillerden *Triticum boeoticum*; çavdargillerden *Secale* cf. *secale* (*vavilovi* alt türü), *S. montanum*, *lepidium perfoliatum*, *Drapa* alt türü, fıstıkgillerden *Pistachia atlantica* ve/veya *P. kinjuk*, *Stipa* cf. *holosericae*, *Trifoliae*'nın bazı üyeleri.

(ii) Aynı yaşam alanlarında ya da daha kurak bozkırlarda yetişen bitkiler: *Stipa* cf. *barbata*, *S.* cf. *parviflora*, arpagillerden *Hordeum glaucum/Leporinum*, bazı *Trifoliae*.

(iii) Vadi diplerinde yetişen bitkiler: *Polygonum corrigioloides*, *Scirpus maritimus/tuberosus*, nehir otları (*Crypsus*), pankoidler *(Setaria, Echinochloa)*.

Yukarı Fırat üzerindeki Abu Hureyra yerleşmesi, radyokarbon tarihlemesiyle günümüzden 11.200-10.000 yıl öncesine tarihlenmiştir; yani bu yerleşme Doğu Akdeniz'deki Natufyen yerleşmeleriyle kabaca çağdaştır. Bazı yerel düzeltmelerle, bu

tarım öncesi geçim modeli (yoğun besin toplayıcılığı, Redman 1978) Ortadoğu'daki bütün Natufyen tipi yerleşmeler sahasına genişletilebilir. Bu ekonomi tipi geniş ölçüde, doğal durumunda bulunan ve kendi kendine yetişen yabanî tahılların hasatını içine alacak biçimde, yenebilen yabanî bitkilerin toplanmasına dayanmaktaydı.

Avcılık büyük ölçüde, toplam hayvansal kayıtların % 80-90'ını oluşturan gazele dayanmaktaydı. Gazeli yaban domuzu, kızıl geyik, karaca ve dağ keçisi izlemekteydi. Balıkçılık esas olarak (Huleh gölü gibi) iç göllerle sınırlıydı. Köpeğin evcilleştirilmesine ilişkin en eski kanıtın, El Wad'ın Natufyen tabakasından elde edilmesi dikkat çekicidir (Garrod ve Bate 1937).

Natufyen topluluğunda, önemli morfolojik değişmelere ilişkin kanıtlar vardır (Smith 1989). Bu değişmeler özellikle iskelet iriliğinde, kafa-yüz oranlarında ve diş boyutunda olup bunlar değişen seçilim baskısı, uyarlanmadaki değişmeler, fiziksel etkinlikler ve beslenme durumundaki değişmelerle ilişkilidir. Natufyenler, önceki üst Paleolitik insanlarına ya da sonraki Neolitik insanlarına oranla dikkat çekici ölçüde daha kısaydılar. Stronkium/Kalsiyum oranları, bitki ve balık ağırlıklı diyetlerin bulunduğu önceki evrelerle karşılaştırıldığında, daha yüksek bir bileşim gösterir.

Doğu Akdeniz'de tarıma tedricî bir geçişi gösteren asıl işaretler, yaklaşık olarak 10.000 yıl önce, Holosen'in başlangıcında açıkça ortaya çıkmıştır. Bu sırada iklimde önemli bir değişme görülmektedir. Suriye için polen bulgularının incelenmesi (Leroi-Gourhan 1981; Bottema ve van Zeist 1981), günümüzden 10.500-10.000 yıl öncesinde nemlilikte hızlı bir artışın olduğunu göstermektedir. Bunun sonucu olarak meşe (*Quercus*), zeytin (*Olea*), kayacık (*Ostrya*), fıstık (*Pistachia*) ağacı ormanları yaklaşık olarak 10.000 yıl öncesinde en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Huleh gölünden alınan polen verileri (Bottema ve van Zeist 1981: 122-6), 10.000 yıl öncesinde meşe ormanlarının en üst

sınırına ulaştığını ve bu eşiğin sonrasında da gerilediğini göstermektedir. Bu dönemde meşe ormanlarının sınırlanışı, yağış artışıyla yeterince dengelenmemiş olan sıcaklık yükselmesi yüzündendi.

TARIMIN DOĞUŞU

Doğu Akdeniz'de tarıma ilişkin kanıtları taşıyan ilk yerleşimler normal olarak çanak-çömlek öncesi Neolitik (PPN)* olarak adlandırılır. Bu yerleşmeler 'A' ve 'B' evrelerine ayrılmıştır.

Eldeki radyokarbon tarihleri Ortadoğu'da keramik öncesi Neolitik'in başlangıcını günümüzden yaklaşık olarak 10.300/10.200 yıl öncesine yerleştirmektedir (Bar-Yosef 1989).

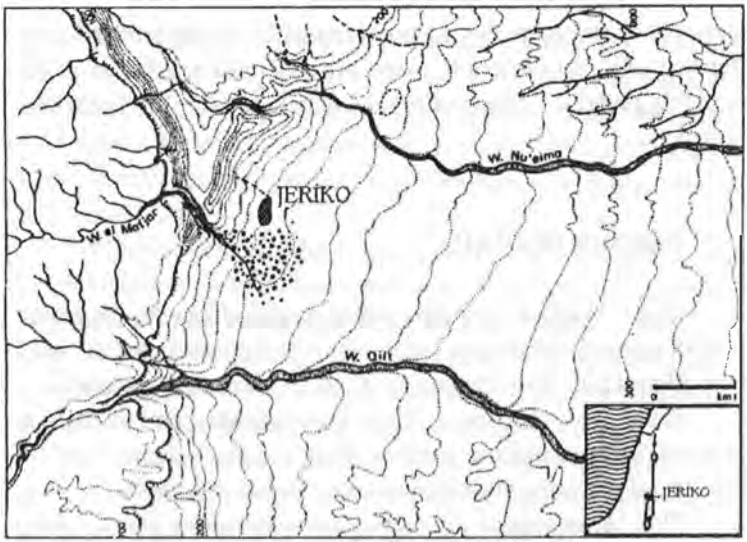
PPN 'A' evresinin en çarpıcı özelliklerinden birisi, onun kendisini önceleyen geç Natufyen'in açık bir devamı oluşudur.

Başlangıçta ilk keramik öncesi yerleşmeler Natufyen olanlarla hemen hemen aynı coğrafî bölgelerde, kabaca Verimli Hilâl içinde konumlanmıştır. Bu bölge Rift Vadisi'nden Şam havzasına ve kuzeydeki Yukarı Fırat havzasına kadar uzanan 10-40 km. genişliğindeki 'Doğu Akdeniz koridoru'nu içine almıştır. Daha ayrıntılı incelemeler (Bar-Yosef 1989) PPNA yerleşimlerinin Rift Vadisi içinde ve kıyı ovasında konumlanma eğiliminde olduğunu göstermiştir. Bütün örneklerde bu yerleşmeler nehirlerin, vadilerin ya da göllerin yakın çevresine ve tatlı su kaynaklarının yakınlarına yerleşmişti. Verimli 'alüvyal' toprakların bulunması ise bir başka önemli coğrafî etkendi.

Yoğun yerleşim Rift Vadisi'nde gelişmekteydi. Yukarı Ür-

---

* PPN kısaltması, *Pre-pottery Neolithic* (Çanak-Çömlek öncesi Neolitik)'i simgelemekte olup evrensel bir kullanıma sahiptir. Bu nedenle bu şekilde bırakılmıştır. Türkçede, çanak-çömlek öncesi Neolitik kavramı, zaman zaman "çanak-çömleksiz Neolitik", "akeramik Neolitik" ve "keramik öncesi Neolitik" biçimlerinde de kullanılmaktadır [*ç.n.*].

Şekil 4.7. Jeriko yerleşimi (Bar-Yosef 1986).

dün Rift Vadisi'ndeki Jeriko (Şek. 4.7) bunun tipik bir örneği olarak görülebilir. Bu büyük çanak-çömlek öncesi Neolitik 'köy', bugün vadinin kurak bir bölgesi olan, küçük bir mevsimlik Natufyen yerleşimin yer aldığı mevkide ortaya çıkmıştı. Köyün kapladığı alan, sürekli bir kaynağın yakınında, Ürdün Vadisi'ne doğru tatlı bir eğim gösteren ovanın üzerindeydi.

Yoğun ilk tarımsal yerleşimin yaşandığı bir başka bölge gölsel Şam havzasıydı. Burası, Rift sisteminin gelişiminden doğan, aşağı doğru çekilmek suretiyle biçimlenen bir çöküntüdür. En eski yerleşimler (Aswad ve Jirayfe) Ateybe gölünün kıyılarında konuşlanma eğilimi göstermişlerdir (Contenson 1981).

Mureybet, Orta Fırat Vadisi'nde keramik öncesi büyük Neolitik yerleşmeye tipik bir örnektir. Yerleşim, Fırat'ın sol kıyısında, Meskene kentinin yakınındadır. Bir platform üzerinde bulunan 6 metre yüksekliğinde ve 7 metre genişliğinde üstü kesik konik biçimindeki bu höyük Paleosen bir tebeşir adacığıdır.

Platform, 4 metre yüksekliğindedir (Van Loon 1968; Cauvin 1977). Daha doğuda, kuzeybatı Zagros vadilerinde ilk tarımsal gelişim gözlenebilmektedir.

Bölgedeki en kesintisiz arkeolojik tabakalaşmalardan birisi, Dicle'nin bir kolu olan Büyük Zab suyu vadisindeki yerleşimlerden elde edilmiştir. Şanidar mağarası burada, Baradost Dağı'nın güney yüzünde, 822 metre yükseklikte bulunmaktadır. Burada J. Solecki'nin (1971) yürüttüğü kazılar, mağara yerleşmesinde en eski iskânın Musteryen'e karşılık geldiğini göstermiştir. Kalın Musteryen tabakaları (Şanidar D) çok sayıda Neandertal gömüsünü içermektedir. Bir sonraki arkeolojik tabaka (Şanidar C) tipik üst Paleolitik endüstrisi (Baradostiyen) özelliği göstermektedir.

Daha yukarıda Solecki'nin ikiye ayırdığı dolgular vardı: Zarziyan Epipaleolitiği (B2 tabakası) ve Proto-Neolitik tabakası (B1 tabakası). B1 tabakasının endüstrisi esas olarak, daha önce Garrod'un kazdığı Zarzi mağarasından bilinen endüstriye benzemekteydi. Burada çok sayıda mikrolit, Gravetyen tipi uçlar, sırtlı uçlar, çentiklu (*notched*) uçlar ve kalemler bulundu. Bu tabakada ayrıca 26 gömünün bulunduğu bir mezarlık ortaya çıkarılmıştır.

B1 tabakasındaki maddî buluntular (Proto-Neolitik), 425 metre yüksekliğinde bir terasta, mağaradan aşağı yukarı 4 km. aşağıda bulunan Zawi Çemi Şanidar açık hava yerleşmesinde ortaya çıkarılmış olan buluntulara benzemektedir. Kazılan alanda (takriben 112 m^2) 4 metre çapında dairesel bir taş yapının ve büyük bir depolama küpünün kalıntısı gün ışığına çıkarılmıştır. Alet envanteri içinde çok sayıda havan taşı (elde öğütme taşları), değirmen tekneleri, değirmen taşları, havan tokmakları yer almaktadır. Ayrıca bir kelt* serisi de bulunmuştur. Çakmak-

---

* Taştan ya da tunçtan yapılmış balta, keser ve çapa için kullanılan genel bir addır. Ancak, burada olduğu gibi özel durumlarda kullanılır [ç.n.].

taşı envanteri esas olarak çentiklu dilgileri ve az sayıda mikrolitle birlikte yongaları kapsamaktadır. Orak biçimli perdahlı bazı dilgiler de ortaya çıkarılmıştır. Natufyen yerleşmelerinde olduğu gibi kemik endüstrisi burada da verimliydi: Yüzden fazla uç ve biz, 'düz' parçalar; uzun hilâl biçimli geyik boynuzu parçalar vs. vardır.

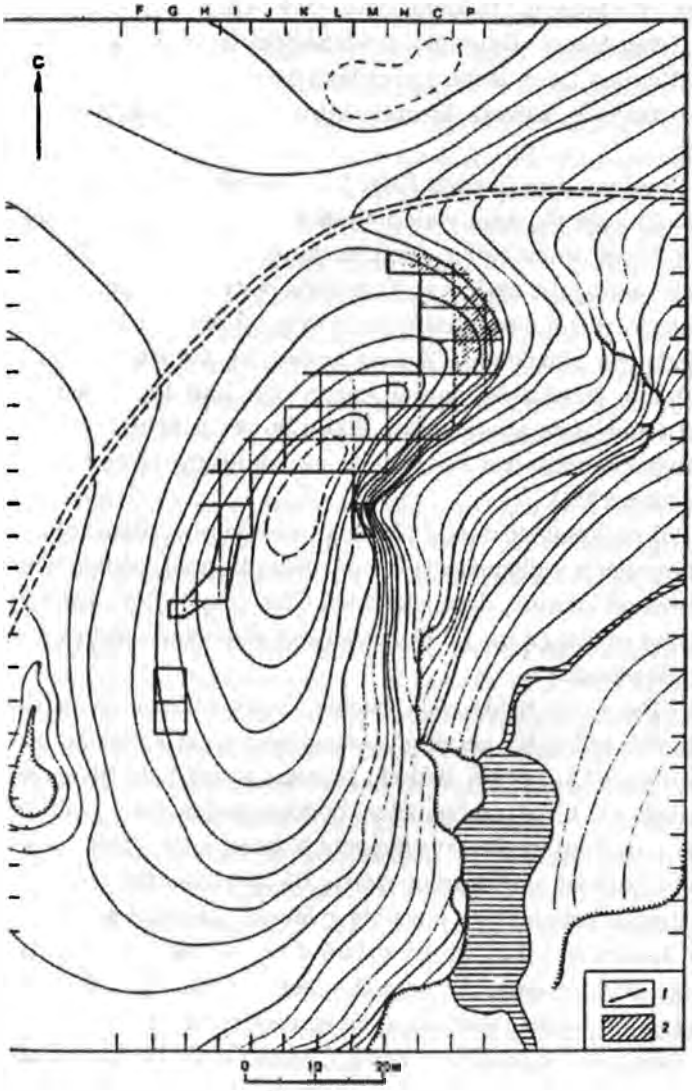
Son yıllarda, Zagros dağlarının eteklerindeki geniş bir alana yayılmış biçimde, tarımın başlamakta oluşunu kanıtlayan yeni veriler elde edilmiştir.

Tarımın ilk gelişiminde iki bölgenin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, yüksekliği deniz seviyesinin üstünde 150 ilâ 300 metre arasında değişen Cezire (Arapçada 'ada') bölgesidir. Bu ova çok sayıda vadi tarafından kesilmekte ve suların içeri akmasıyla oluşmuş bazı göl çöküntülerini içermektedir.

Kuzeybatıda Cebel Sincar [Sincar Dağı] uzanır. Daha yüksek (1000 metreye ulaşan) bir rakımda bulunmakla birlikte burası, Suriye yaylasının bir uzantısı olarak görülür. Bölgenin yukarı yamaçları yeterince yağmur suyu almaktadır.

Nemrik IX yerleşmesi, Musul'un kuzeybatısında uzanan, Kürt dağları ile Dicle vadisi arasında kalan ikinci bölgede bulunmaktadır (Kozlowski ve Kempisty 1990). Yerleşme alanı, özgün biçimiyle parça parça ağaçlarla (dişbudak, ceviz, ılgın, meşe) bezenmiş bir 'bozkır kırsalıyla' çevriliydi. Radyokarbon tarih dizileri yerleşmenin 10.150 ile 8500 yıl öncesinde var olduğunu göstermektedir. Burada ekonomi, bozkır ve orman hayvanlarının avlanmasına, yenebilir bitki ve yumuşakçaların toplanmasına ve (en azında sonraki evrelerde) ilkel bir tarıma dayanmaktaydı.

Tarımın ve hayvancılığın ilkel biçimlerine ilişkin açık kanıtlar, kuzey Irak'taki Rus keşif heyetince kazılmış olan Tel Magzaliye höyük yerleşmesinden elde edilmiştir (Bader 1989). Höyük yerleşme Cebel Sincar'ın eğimli eteklerini kesen küçük

Şekil 4.8. Magzaliye yerleşmesi (Bader 1989).

bir ırmağın kıyısında bulunmaktadır (Şek. 4.8).

Cebel Sincar silsilesinin eteklerindeki başka bir yerleşme olan Kermez Dere, derin bir vadinin kenarında, birazı Cezire ovası üzerinde kalacak biçimde kurulmuştur (Watkins *et al.* 1989).

Braidwood'un kazdığı Kalat Jarmo yerleşmesi, uzun süre Ortadoğu'daki ilk tarım yerleşiminin modeli olarak kabul edilmiştir. En güvenilir tarihin takriben günümüzden önce 8750 yıl olarak verildiği bu yerleşme, Kerkük'ün doğusunda, Çemçemal vadisinde, 800 metre yükseklikteki sarp bir tepenin düzleşmiş üstünde yer almaktadır. 'Zagros grubu' adı verilen Jarmo'yla ilişkili bir yerleşmeler grubu kuzeydoğu İran tepelikleri ve komşu Zagros ile sınırlanmıştır. Bütün bu yerleşmeler, özellikle taş aletler bakımından Zarziyan ile sıkı bir ilişkiyi göstermektedir (Oates 1973).

Erken keramik öncesi Neolitik ekonomisi, yabanî tohum ve meyvaların toplanması ve avcılık yanında, geniş ölçüde tahıl ve baklagil tarımına dayanmaktaydı (Bar-Yosef 1989). Tarımın tedricen ortaya çıkışı, Şanidar'ın tabaka diziliminde açıkça görülebilmektedir.

Zawi Çemi hakkındaki bilgiler, kesin olmasa da, besin üretimine köklü bir geçişi gösterir gibidir. Bitki kalıntıları bulunmamıştır. Ancak taş aletlerin bolluğu açıkça bitki işlemeyle ilişkilidir ve bitki (muhtemelen buğday, baklagiller, pelit ve meşe palamutu) toplamaya bağımlılığı işaret eder. Zawi Çemi'den ve Şanidar mağarasının çağdaş B1 tabakasından elde edilen hayvan kalıntıları, et diyetinin avlanmış olan kızıl geyik, yabanî koyun ve yaban keçisi; yaban domuzu, yaban sığırı, alageyik, kurt ve daha az önemli olarak küçük memelilerden oluştuğunu ortaya çıkartmıştır. Koyun kalıntıları arasında genç olanların yüksek oranına bakarak Perkins (1964) bu hayvanların gerçekte sürü haline getirilmiş olduğunu, yani insan denetimine alındığını ileri sürmektedir. Ancak henüz evcilleştirmeyi

gösteren morfolojik değişmeler görülememektedir. A. Leroi-Gourhan'ın (1969) Zarzi mağarası dolguları üzerinde yaptığı polen incelemesi kurak-bozkırsı bitki örtüsünün egemen olduğunu göstermiştir. Ispanakgillerin ağırlıklı olduğu benzer bir bitki örtüsü Zawi Çemi'nin orta tabakalarında da gözlenmiştir. Ispanakgillerin (*Chenopod*'ların) yüzdesi yerleşmenin üst tabakalarına gelindikçe azalmaktadır; aynı zamanda daha nemli bir iklimi gösteren polenlerin varlığı da görülür. Bu tabakalarda hatırı sayılır miktarda tahıl (*Cerealeae*) poleni bulunmuştur. Evcilleştirilmiş tahıl polenleri pratikte yabanî olanlardan ayırdedilememekle birlikte polen verileri tarımın bir tür başlangıcına ilişkin dolaylı kanıtlar olarak görülebilir. Hem mağaranın B1 tabakası için hem de Zawi Çemi için radyokarbon tarihleri aynıdır: GÖ 11.000-10.000 yıl.

PPNA'nın ilk evrelerinden olduğu düşünülen Kiyamyen'e ilişkin mevcut kanıtlar (Bar-Yosef 1981: 561) yoğun gazel ve yabanî dağ keçisi avcılığını ve 'bilinmeyen bir sebze topluluğu'nun toplandığını ortaya koymaktadır.

Eldeki bulgular Jeriko sâkinlerinin arpayı tarıma aldıklarını (Van Zeist ve Bakker-Heeres 1986) ve etin av yoluyla elde edildiğini göstermektedir. Et kaynakları arasında gazel ağırlıkta olup büyük miktarda tilki ve az sayıda da yaban sığırı ve yaban domuzu bulunmaktadır. Karmel Dağı'ndaki Nahal Oren yerleşmesinde, faunaya hâkim olan gazelden başka, (geyik gibi) bir miktar dağ hayvanı da görülmüştür. Gazel, çok sayıda kuşa (bazıları su kuşu) rastlanmakla birlikte, Yuda Tepeleri'ndeki Hatule'de de fauna topluluğu içinde aynı derecede başattır (Bar-Yosef 1989).

Van Zeist ve Bakker-Heeres (1985; 1979), Şam havzasındaki Tel Aswad yerleşmesinde tarımın 'ilk aşaması'nda, emmer buğdayının, tarla bezelyesinin, mercimeğin ve muhtemelen arpanın tarıma alındığını saptamıştır. Burada iskân seviyesinin radyokarbon tarihi 9800-9600 yıl öncesidir.

Bunun tersine, Yukarı Fırat vadisindeki Mureybet'te sadece yabanî bitkiler ortaya çıkmıştır. Bunlar, bulunmuş olan şam fıstığıyla birlikte, karbonlaşmış yabanî einkorn buğdayı (*Triticum boeoticum*'un thaoudar çeşidi) ve yabanî arpa (*Hordeum spontaneum*) tanelerinden; mercimekten ve burçaktan oluşmaktadır. Bu manzara geniş bir evcilleştirilme potansiyeli taşıyan bitkiler demetinin toplandığını anlatmaktadır. Avcılık, et diyetinin öncelikli kaynağıdır. Gazel başlıca av hayvanıdır. Benzer biçimde yaban eşeği (*Equus asinus*), alageyik, yaban domuzu ve Suriye yaban eşeği avlanmıştır. 'İri sığır', yaban eşeği ve gazel, birlikte, toplam hayvan kalıntısının % 95'ini teşkil etmektedir. Çoğunluğunu bıyıklı balığın (*barbus*) veya yayın (*siluris*) türlerinin oluşturduğu balık omurgalarının ve kabuklu deniz hayvanlarının (Irmak midyesi- *Unio, Melanopsis*) bolluğu, bu ırmak kıyısı yerleşmesindeki gıda üretiminde balıkçılığın önemini açıkça göstermektedir.

Kuzey Irak'taki Kermez Dere yerleşmesinden elde edilen etnobotanik kalıntıların ön incelemesi, yabanî einkorn (*Triticum boeoticum*'un thaoudar alt türü) ve yabanî arpa (*Hordeum spontanaeum*) gibi yabanî tahılların varlığını göstermiştir. Bunlar arasında karaburçak (*Vicia ervilia*) ve mercimek (*Lens* türü) daneleri de vardır (Watkins, *et al.* 1989).

Kuzey Irak'taki Tel Magzaliye'nin etnobotanik kalıntıları tarıma alınmış bitkilerin ezici bir çeşitliliğini ihtiva etmektedir: Buğdaygillerden *Triticum monococcum*; *Tr. dicoccum*; *Aegilops* türleri; Arpagillerden *Hordeum vulgaris*; *Avena* [yulaf] türleri, *linum* [keten] türleri; *Lens* [mercimek] türleri, *Vicia* [burçak] türleri. Tanımlanmış hayvanların çoğunluğu evcilleştirilmiş türlere aittir: Bunlar arasında 112 koyun ve 134 keçi vardır. Aynı zamanda avlanmış türler de önemini sürdürmüştür; avlanmış hayvanlar arasında 39 Avrupa bizonu, 38 yaban eşeği, 20 muflon*, 18 yaban keçisi ve 41 gazel vardır.

---

* Güney Avrupa'ya özgü yabanî dağ koyunu [ç.n.]

Kalat Jarmo yerleşmesinin ekonomisi çoğunlukla tarıma (evcil arpa, einkorn ve emmer tarımına) ve koyun ve keçi hayvancılığına dayanmaktadır; ancak avcılık ve toplayıcılık hâlâ önem derecesini korumaktadır.

Güney Ürdün vadisindeki Beydha yerleşmesinde, hayvan kalıntılarının incelenmesinden, en azından keçinin evcilleştirilmiş olduğu görülmektedir. Et diyeti halen avcılık yoluyla sağlanmaktaydı. Avlanan hayvanlar arasında dağ keçisi, gazel ve Avrupa bizonu yer almaktaydı (Perkins 1966). Bu yerleşmede incelenen binlerce dane kalıtısı, yabanî arpaya, *Hordeum spontanaeum*'a aittir. Helbaek (1966), morfolojiye ve 'kültürel' ortama dayanarak, bunların tarımın ilk aşamasına ait olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca emmer buğdayının bir geçiş formu da burada saptanmıştır. Bitkisel gıdaların önemli bir bölümü, toplanan şam fıstığı, meşe palamudu ve çeşitli baklagillerden oluşmaktaydı.

Natufyen'e kadar geriye giden kültürel geleneğin sürekliliği özellikle taş endüstrisinde açıkça görülür. Stratigrafiye ve tipolojiye dayanarak Doğu Akdeniz'deki PPNA, özgün biçimde, Kiyamyen ve Sultanyen olarak, iki ayrı kronolojik birime ayrılmıştır (Bar-Yosef 1981). Her iki geleneğe giren yerleşmeler, Yuda-Hebron Tepeleri'nden Ürdün Vadisi'ni içine alacak biçimde kuzey ve güney Sina'ya kadar uzanan sahada, benzer bir yapı arzetmektedir.

Kiyamyen, teknolojik olarak, hilâl biçimlilerin, sırtlı dilgiciklerin ve orak biçimli dilgilerin ağırlıklı olduğu bir mikrolit dilgicik endüstrisi olarak görülmektedir. Bütün bu unsurlar, doğrudan kültürel ve teknolojik süreklilik gösterdiği Natufyen'de de yaygındır. Daha sonraki evrelerde, mikrolitlerin aleyhine Harif uçlarının (ok uçlarının) arttığı belirlenmiştir.

Sultanyen taş endüstrisi Epipaleolitik endüstrilerinden daha farklıydı. Mikrolitler ya seyrekti ya da hiç yoktu. Endüstri, iki yüzlü yongalamaya (*bifacial flaking*) ve dilgi üretimine da-

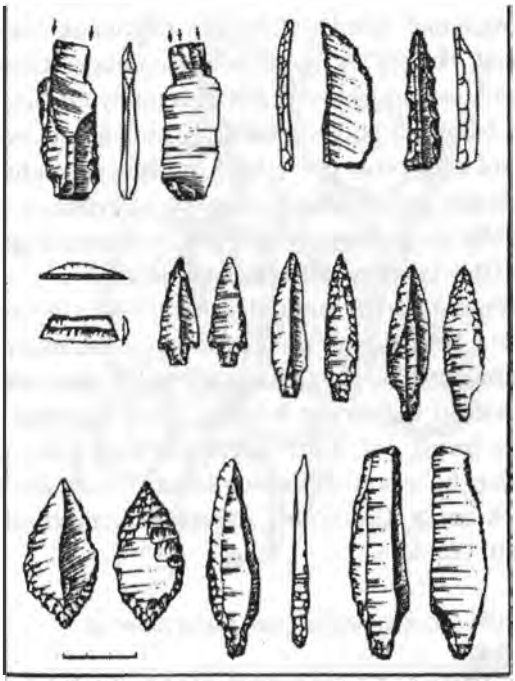
yanıyordu. Dilgiler sonradan orak biçimli, sırtlı dilgiler ve daha seyrek olarak da El Khaim uçlan, deliciler (*perforators*), düzeltili dilgiler şekline sokulmuştu.

Kuzey Mezopotamya'daki Kerkük yerleşmesinin zengin çakmaktaşı endüstrisi (Kozlowski 1989; 1990; Kozlowski & Szymckay 1989) tek yüzeyli dilgi çekirdek tekniğine dayanıyordu; elde edilen parçalar El Khaim ve karakteristik Nemrik baklava biçimli (*rhomboid*) tiplerini içeren saplı (*tanged*) uçlara dönüştürülmüştür. Endüstri çeşitli mikrolitlerden, ön kazıyıcılardan (*end-scrapers*), düzeltili budanmış dilgilerden (*retouched truncated blades*) ve delgilerden oluşmaktaydı. Yongalanmış aletler arasında yan kazıyıcılar, dişlemeli küçük kazıyıcılar ön kazıyıcılar bulunmuştur. Ayrıca bu endüstri içinde el değirmenleri, dibek taşları, cilâlı levhalar, taş tekneler, havan elleri ve çoğu bitkisel besinleri işlemeye yönelik olan başka aletler vardır. Kozlowski ve Szymczak (1989) Doğu Akdeniz'deki Nemrik çakmaktaşı endüstrisi ile Küçük Asya çanak-çömlek öncesi Neolitiği, özellikle Mureybet, Burkasm, Çayönü, Caferhöyük, Beydha, Jeriko Neolitiği arasındaki benzerliği vurgulamaktadır. Aynı zamanda Zagriyan Proto-Neolitiği ile az bir benzerlik görülmektedir.

Kuzey Irak'taki Tel Magzaliye'nin taş envanteri çoğunlukla obsidyen aletleri kapsamaktadır. Mikrolitlerin sayısı önemsizdir. Dilgiler ve dilgilerden yapılmış aletler çok yaygındır. Orak biçimli cilâlı büyük bir dilgi serisi, dilgilerden yapılmış çok sayıda ok ucu ve birçoğu tüften yapılmış öğütme taşları, el değirmenleri, havan elleri belirlenmiştir (Şek. 4.9).

Kozlowski ve Szymczak (1989) kuzey Mezopotamya eteklerindeki yerleşmelere (Kermez Dere, Magzaliye, Ginnig) ait taş aletlerin Orta Fırat'taki yerleşmelere ait olanlarla yakından ilişkili olan ayrı bir geleneği teşkil ettiğini vurgulama eğilimindedir.

Magzaliye'de alçı taşından ve mermerden yapılmış tekne-

Şekil 4.9. Tel Magzaliye taş aletleri (Bader 1989).

ler bulunmuştur. 70 cm yüksekliğinde, kilden yapılmış, fıçı biçiminde alçı taşı kaplı dikkat çekici bir silo da bulunmuştur. 'Az pişirilmiş kil'den yapılmış hayvan ve insan biçimli bir dizi heykelcik açığa çıkarılmıştır. Burada bakır bir bizin bulunması, özellikle önemlidir. Spektral incelemelerin gösterdiği gibi bu alet orta İran'dan ithal edilmiş ham bakırdan işlenmiştir.

Bilimadamları 'Neolitik devrim'in demografik örüntüyü hemen etkilediğini ileri sürmektedir. 'Besin üretimi'ne geçişin hemen nüfus artışının başlamasıyla sonuçlandığını ileri süren önceki görüşler bugün aşırı bir basitleştirme olarak görülmektedir. Yerleşik yaşam biçiminin, salgın hastalıkların yayılması ve

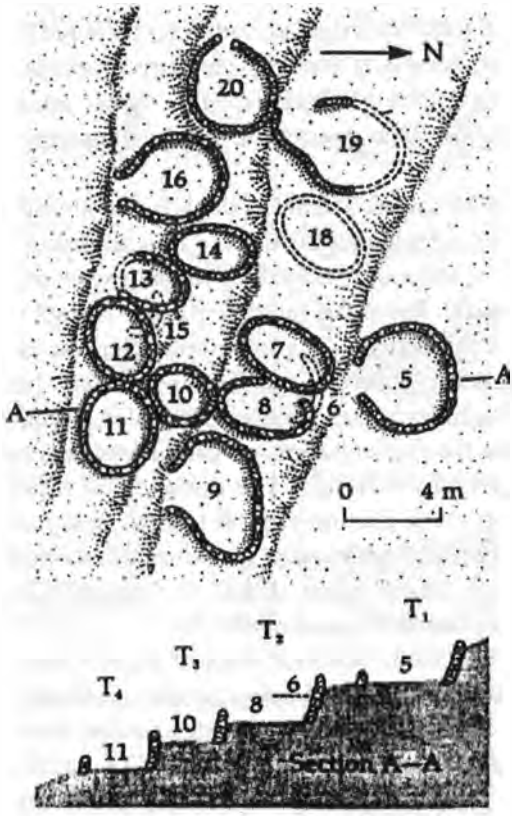
kişiler arası çatışmanın artması yüzünden ölümlülük oranının artışıyla bağlantılı olduğu tekrar tekrar gösterilmiştir. Gene de yerleşik grupların sayısındaki ve boyutundaki büyümenin, tarıma ilk geçilen bütün bir bölgede nüfus yoğunluğunda önemli ölçüde artışa yol açtığından pek kuşku duyulmamaktadır. Tarımsal toplulukların sayısal olarak topyekün büyümesi, çoğu zaman demografik bir gerilime ve bir nüfus fazlasının doğmasına yol açmıştır (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen 1982).

Büyük yerleşme yerleri tarımsal gelişimin ilk aşamasında ortaya çıkmıştır. 4 hektarlık bir alanı kaplayan Jeriko'nun nüfusu Kenyon tarafından 2000 ilâ 3000 kişi arasında hesap edilmiştir. Bukras'ın nüfusu benzer bir boyutta olmalıdır, fakat Abu Hureyra ve Ras Şamra çok daha büyüktü (Moor 1981: 450). Benzer tahminler, Rollefson ve Kohler-Rollefson'a (1989) göre nüfusun giderek artttığı, Ürdün'deki Ayn Gazal yerleşmesi için de yürütülmüştür (Tablo 4.3).

Tablo 4.3. Ayn Gazal yerleşmesi için nüfus tahmini.

Tarihler	Yerleşme boyutu (ha olarak)	Nüfus
GÖ 7250	2.0	572-604
GÖ 6750	4.5	1287-1359
GÖ 6250	9.5	2717-2869
GÖ 5750	12.5	3575-3775

Yerleşme boyutunda ve yoğunluğundaki artışa konut mimarisindeki gelişme eşlik etmiştir. Bu evrede Ortadoğu'nun tarıma ilk geçilen bölgesinde çoğunlukla taş temelli, duvarları kerpiçten ya da sepet örgülü-çamur sıvalı olarak yapılmış dairesel ya da oval evler ortaya çıkmıştır (Bar-Yosef 1989).

Şekil 4.10. Jeriko evleri (Redman 1978).

Bu gibi konut yapıları, daha ilk Kiyamyen evresinde görülmüştür. Sina'daki Abu Madi yerleşmesi, taştan yapılmış bir siloya bitişik olarak, 4 metre çapında 'iyi inşa edilmiş oval konutlar'a sahiptir.

Sultanyen yerleşmeleri, Kiyamyen yerleşmeleriyle benzer bir çevrede yer almaktadır. Sultanyenlerin temel farkı, daha yoğun yerleşmeler olmaları ve daha incelikli bir iç plana sahip

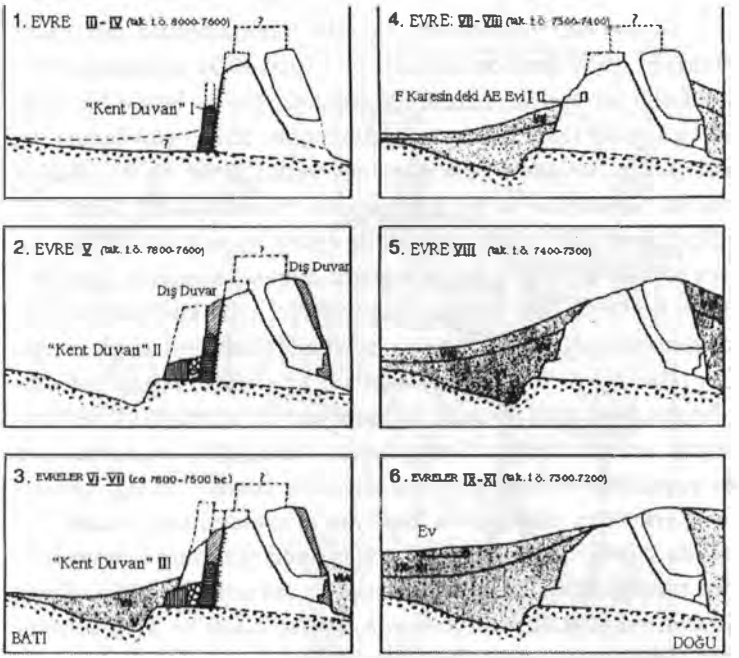
bulunmalarıdır. Jeriko'nun tipik konutları taş bir temel üzerinde yükselen kerpiç duvarlarla yapılmış, yarı yarıya toprağa gömülmüş 4-5 metre çapında yuvarlak yapılardı. Birkaç tek-odalı ev birleşerek çok odalı kompleksler meydana getirmekteydi (Şek. 4.10).

Jeriko'nun en çarpıcı özellikleri duvarları ve kulesiydi. Derin bir hendekle çevrelenmiş taş duvar 1.6 metre kalınlığındaydı (Şek. 4.11) ve duvarın iç tarafında, yapıdan yere geçişi sağlayan 22 basamaklı kapalı bir merdiveni olan dairesel bir kule bulunmaktaydı. Bu yapıların özgün yorumu (Kenyon 1981) onların, hemşehrilerin 'imecesi' ile meydana getirilmiş bir tahkimat olduğu yönündedir. Bar-Yosef'in (1986) ileri sürdüğü karşı varsayıma göre bu yapılar sellere ve çamur baskınlarına karşı yapılmış bir savunma sistemiydi. Her durumda bu yapıların inşaatı önemli bir emek gücünü (10.400 iş günü hesaplanmıştır) ve ileri bir toplumsal örgütlenmeyi gerektirmiştir. Radyokarbon tarihleri inşaatın günümüzden 10.300 ilâ 9800 yıl öncesinde gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir.

Çapı 2.7 ile 4 metre arasında değişen kabaca dairesel konutlar, GÖ. 10.300 ilâ 10.000 arasına tarihlenen (Suriye'de Fırat'ın doğu yakasındaki) Mureybet yerleşmesinin ikinci evresine ait tabakalarda bulunmuştur. Bu evre (GÖ. 10.000-9500), içi dikdörtgen yapılı geniş dairesel evleri kapsayan bir genişleme evresi (alan 2-3 hektara ulaşmıştır) özelliği göstermektedir. Yontma taş envanteri içinde, ok uçlarında ve orak biçimli dilgilerde çoğalmanın görüldüğü mikrolitler ağırlıktadır. A. Leroi-Gourhan'ın polen incelemesi 'proto-tarım'ın göstergesi sayılan tahılların (*Cerealea*) yüzdesindeki artışı göstermektedir.

İçi dikdörtgen plan arzetmeyen benzer dairesel konutlar, Şam'ın 30 kilometre güneydoğusunda, kurumuş bir gölün kıyısında bulunan Tel Aswad yerleşmesinin 1a evresinde de mevcuttur.

Ev inşa geleneğindeki değişim, Mureybet'in IVB ve Tel As-

Şekil 4.11. Jeriko duvarları ve kulesi (Bar-Yosef 1986).

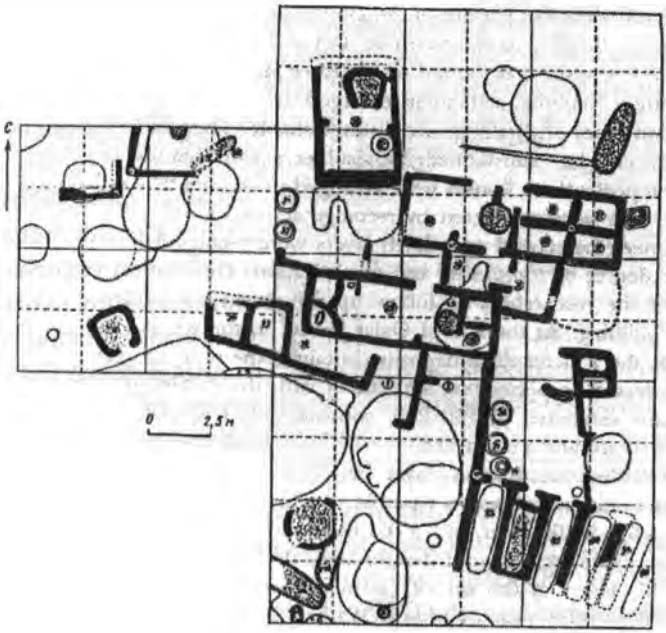
wad'ın çağdaş IB evresinde, ince uzun odaları olan dikdörtgen evler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, kafatasların ın evlerin zemininin altına gömülmesi şeklinde uygulanan 'kafatası kültü'nün ilk örnekleri burada görülmektedir. Ev inşasında ve ölü gömme geleneğindeki bu değişmelerin geçim tarzındaki bir değişmeyle ilişkisi yoktur. Bu sıralarda Mureybet ekonomisi hâlâ ağırlıklı olarak avcılığa dayanıyordu. Aswad'da ise, tersine, tarım daha çeşitli hale gelmişti. Önceden evcilleştirildiği belirlenmiş olanlara ek olarak, einkorn buğdayı, elde dövülmüş buğday, ekmeklik buğday ve kabuksuz arpa saptanmıştır.

Güney Rift vadisindeki Beydha yerleşmesinin tabakaları arasında (radyokarbon tarihleri GÖ 9100-8700 arasındadır) biraz farklı bir yerleşme biçimi görülebilir. Bu yerleşme bir vadiye bakan bir teras üzerinde kurulmuştur. Jeriko gibi burası da, küçük bir Natufyen yerleşmesinin yerini almış çanak-çömlek öncesi Neolitiğine ait bir yerleşmedir. Burada iki tür konut görülmektedir. İlk tür ağaç direklerle çevrili 'esas itibariyle yarı yarıya toprak altında' bulunan kabaca dairesel konutları içermektedir; bu evler, 'bal peteğindeki hücreler gibi' kümeler halinde düzenlenmişti ve dikdörtgen geçitlerle birbirine bağlanmıştı. Üst tabakalardaki (ikinci ve üçüncü tabakalar) yapılar ise dikdörtgen biçimliydi ve daha üst düzeyde bir karmaşıklık ve özelleşme arzetmekteydi. Yerleşmenin stratigrafisi araştırmacılara ev yapımının tedricî, karmaşık evrimini izleme olanağı vermiştir. Kerkük'ün doğusunda Zarziyan'ın eteklerindeki Kalat Jarmo'da 7 metre kalınlığındaki dolgu oniki yerleşme katının izlerini taşımaktadır. En yüksek meskûn sayısının 150-200 olarak tahmin edildiği sürekli yerleşme, birkaç odası ve avlusu bulunan dikdörtgen yapıları kapsamaktadır.

Kuzey Mezopotamya'daki Kerkük yerleşmesinin en eski iskân katı iki konut tipini içermektedir: 5.6 metre çapında, kil tabanlı ve duvarları *tauf** tuğlasıyla yapılmış, kulübe biçimli ve dairesel yapılar.

Yaklaşık olarak Musul'un elli mil batısında benzer bir yapıda kurulmuş olan Kermez Dere yerleşmesinde erken, keramiksiz Neolitik tabakalarında dikkat çekici mimarî tasarımlara rastlanmıştır (Watkins 1990). Erken Neolitik dolgularında yarı yarıya toprak altında yapılmış üst üste üç yapı kalıntısı bulunmaktadır. Bu evlerin sıva çekilmiş kil direkleri vardır. Bu direkli evlerin bilinçli olarak birkaç defa yıkılıp yeniden yapıldığı düşü-

* *Taıf*, henüz kerpiçin bilinmediği dönemde konut inşasında kullanılan çamura yerel dilde verilen addır [*ç.n.*].

Şekil 4.12. Tel Magzaliye'de evler (Bader 1989).

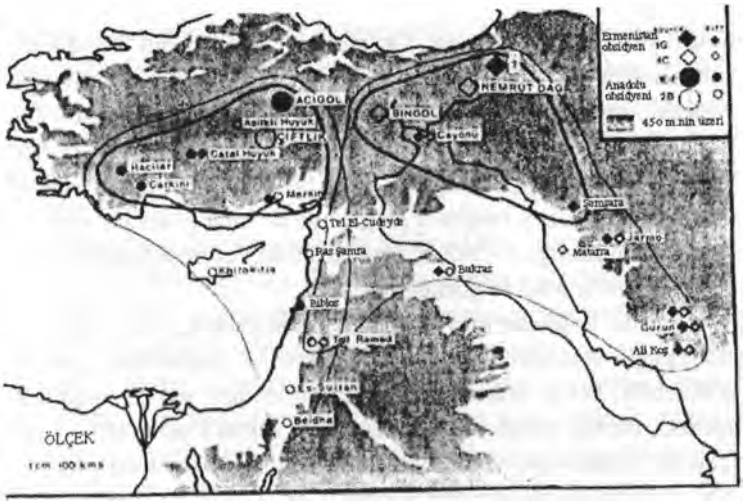
nülmektedir. En son evin enkazı arasında altı insan kafatası bulunmuştur. Ayrıca, başlangıçta çeşitli gündelik etkinlikler için barınak olarak kullanılmış bu evlerin, sonradan sembolik yerlere dönüştürüldüğü de ileri sürülmüştür.

Kuzey Irak'taki Tel Magzaliye höyük yerleşmesindeki arkeolojik dolguların kalınlığı 8.2 metredir ve onbeş yapı katının kalıntılarını içermektedir. İkinci katta dikdörtgen konut yapılarına ilişkin kalıntılar açığa çıkartılmıştır. Kerpiç duvarlı evler taş temeller üzerinde yükselmektedir (Şek. 4.12) ve bu evler tekraren yapılmışlardır. Üst katlardaki yaşam alanları 100 m^2'ye varmaktadır. Bazı yapılar, anlaşılan konut dışı amaçlarla (atelye, depo olarak) kullanılmıştır. Çoğunlukla duvarların yanında çok sayıda kille kaplı döşekli 'ocak çukurları bulunmuştur';

bunların yüksekliği 65 cm'ye ve çapı 45 cm'ye varmaktadır. Son dönemlerinde yerleşme, ev örgüsüyle açıkça ilişkisi bulunan bir duvarla çevrilmiştir. N. Bader'e (1989: 52) göre, bu aşamada yerleşme iki ev sırasından oluşmakta ve her sırada dört ev bulunmaktadır.

Ortadoğu'da erken keramik öncesi Neolitiğin muhtemelen en önemli özelliği, metaların ve fikirlerin uzun menzilli mübadelesini de içerecek şekilde, gruplar arası etkileşimin yoğunlaşmasıdır. Erken Neolitik dönem Ortadoğusu'nda kültürel temasların yoğunluğu ve mesafesi, obsidyen örneklerinin spektral ve jeokimyasal incelemelerine dayanarak çıkarılabilmektedir (Renfrew 1979). 16 elementin (baryum, zirkonyum, niyobyum, itrium bunların en temsil edicileridir) spektral incelemesi, bilimadamlarına bazı jeokimyasal grupları tanımlama ve onla-rın bilinen ve varsayımsal obsidyen kaynaklarıyla ilişkisini kurma olanağı vermiştir. Buna göre, Jeriko'nun çanak-çömlek öncesi Neolitik 'A' tabakasına ait dilgi ve yontuk yongaların jeokimyasal olarak Anadolu'daki Mersin Neolitiği'nden elde edilen örneklerle ilişkili olduğu, bunların da, bu yerleşmenin kuzeyindeki yüzey buluntularından elde edilmiş obsidyenle benzer olduğu, anlaşılmıştır (Renfrew *et al.* 1979: 75). Bu obsidyen kaynağı ile Jeriko arasındaki mesafe, 900 km. yi bulmaktadır. Van Gölü yakınlarında ve Ermenistan'da bulunan kaynaklardan gelen obsidyen çok daha uzak mesafelere, güney Mezopotamya'daki Eridu'ya ithal edilmiştir (*ibid.*: 76; Şek. 4.13). Son yıllarda, tarımsal Ortadoğu'nun ilk evresindeki uzun mesafeli obsidyen ticaretine ilişkin bulgular daha incelikli tekniklere başvurularak daha da pekiştirilmiştir (*Prof. Kohl'la kişisel görüşme*).

Jeriko'da bulunmuş ithal mallar şunlardır: Ölüdeniz bölgesinden gelmiş tuz, katran ve sülfür; Anadolu'dan gelmiş obsidyen ve yeşiltaş; Sina'dan gelmiş turkuvaz; Kızıldeniz'den gelmiş deniz kabuğu parçaları (Redman 1978: 78). En sonuncusu, ayrıca Rift vadisinin güneyindeki Beydha'da da bulunmuştur.

Şekil 4.13. Obsidyen aletlerin dağılımı (Renfrew et al. 1968).

Gruplararası temaslar, ayrıca, (El Kiyam, Helwan, Biblos, Amuk uçları gibi) çeşitli tipte atılabilen ucun dağılımından da görülebilir (Bar-Yosef 1981; Gopher 1989). Doğu Akdeniz'deki ok ucu buluntu topluluklarının çok boyutlu incelemesine dayanarak Gopher (1989), yoğun kültürel temas mekanizmasının bu aletlerin dağılımını yönettiği sonucuna varmıştır. Seri halde yürütülen incelemelere bağlı olarak yazar, 'birçok tipin kuzey kaynaklı olarak görüldüğü ve güneye doğru yayılmış olduğu' kanısını daha da pekiştirmiştir (Gopher 1989: 55). Obsidyen yayılımının da benzer bir yolu izlemesi önemlidir.

İdeolojik simgelerin yayılımını gösteren arkeolojik bulgular daha da anlamlıdır. Bunlar öncelikle gömü geleneklerini, özellikle 'kafatası kültü'nü kapsamaktadır. Kafatasını ayırma uygulaması keramik öncesi bir dizi yerleşmede keşfedilmiştir. Güney Ürdün'deki Beydha yerleşmesinde hem yetişkinlere hem de çocuklara ait bireysel gömüler bulunmuştur. İki ör-

nekte yetişkinler başsızdır. Cesetlerin boyunlarının kesilmesi, yakılanması ve kafataslarına uygulanan başka işlemlerin Rift vadisiyle ve onun Şam havzasına doğru olan uzantısıyla –Tel Ramad'la– sınırlı olduğu görülmüştür (Hershkovitz ve Gopher 1988). Kuzey Mezopotamya'da farklı bir gömü geleneğine tanık olunmuştur. Kuzey Irak'taki Magzaliye'de bazı gömüler evlerin altında bulunmuştur. Ölüler, aynı biçimde, taş döşeli sığ mezarlara büzülmüş şekilde gömülmekteydi.

Küçük heykellerin yayılması, ideolojik bağlamda gruplar arası güçlü temasların varlığını gösteren bir başka kanıt olarak görülebilir. Bölge sathında insan heykelcikleri, kadın simgeleri ağırlıklı olmak üzere, hayvan biçimli olanlara göre çok daha fazladır. Kadın modelleri çoğunlukla tarımsal ana tanrıça kültünün simgesi olarak anlaşılmaktadır.

Erken Doğu Akdeniz tarımının gelişiminde bir sonraki aşama 'Çanak-çömlek öncesi Neolitik B' (PPNB) olarak adlandırılmaktadır. Mevcut radyokarbon tarihleri, bu evrenin güney Doğu Akdeniz'deki başlangıcını takriben GÖ. 9200 olarak vermekte ve kuzeydeki başlangıcı için de 300-400 radyokarbon yılı daha öncesini belirlemektedir. Bu zaman boşluğu radyokarbon tarihlemesinin yapay bir sonucu olabilir (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen 1982).

Bu evrede, yerleşme örüntüsünde topyekün yaşanan önemli bir değişme meydana gelmiştir. Yerleşmelerin esas yoğunlaşması hâlâ Orta Fırat ile Aşağı Ürdün Vadisi arasındaki ekseni oluşturan 'Doğu Akdeniz koridoru' içinde olmaktadır. En büyük yerleşmeler buradadır. Bunların işgal ettiği alan bazen 12 hektara ulaşmaktadır. Yerleşmeler, eksenin hem doğusuna hem de batısına doğru boyut bakımından küçülme eğilimine girmiştir. Aynı zamanda yerleşmeler çöllerin o zamana kadar iskân edilmemiş alanlarına doğru genişlemiştir.

Küçük Asya'nın doğusundaki yüksek bölgeler bu evrede özel bir önem kazanmıştır. Burası morfolojik olarak, arazinin

dalgalanarak güneyde ova haline geldiği tepe sıralarından oluşmaktadır. Bu bölge, Dicle ve Fırat havzasına ait birkaç büyük ırmağı kapsamaktadır. Suların içeriyi beslemesiyle oluşmuş birkaç göl havzası vardır ve bölge görece iyi yağış almaktadır. Bugün yıllık yağış miktarı 450 ile 600 mm. arasında değişmektedir (Fisher 1978).

Bölgedeki önemli yerleşmelerden birisi olan Çayönü'nün konumu oldukça tipiktir. Yerleşme, Yukarı Dicle'nin bir kolu olan Boğazçay'ın geçtiği alüvyal bir teras üzerine yerleşmiş alçak bir oval höyük şeklindedir. Etrafı çevreleyen verimli Ergani ovası 830 metre yüksekliğinde olup kuzeyden Torosların etekleri tarafından kuşatılmaktadır. Yerleşme için verilmiş radyokarbon tarihleri dizisi GÖ. 9200 ile 8700 arasında değişmektedir. Bölgenin özgün bitki örtüsü, diğer benzer örneklerde olduğu gibi, meşe-fıstık ağacı ormanlı bozkırdan oluşmaktadır.

Eldeki arkeolojik ve radyometrik veriler toplandığında, Rollefson (1989) Doğu Akdeniz'deki yerleşmeler için aşağıdaki PPNB mekân-zaman tablosunu vermektedir (Tablo 4.4).

PPNB evresini gösteren yeni öğelere ilk olarak taş aletlerde tanık olunmuştur. Bu yeni öğeler iki uçlu yumrular ve 'Biblos uçları' denilenlerdir. Yapılan stratigrafi ve radyokarbon ölçümlerine göre bu öğeler ilk olarak Orta Fırat'ta, Mureybet ve Tel Aswad'da, görülmüştür. Bu öğeler buradan kuzeye, Toros eteklerine yayılmış gibi görünmektedir. Bu bölgedeki en eski Neolitik yerleşmelere (üst Neolitik Gritille'si, Nevali Çori, Hayaz) ait taş alet buluntu topluluklarının Orta Fırat'takilere çok benzediği belirtilmiştir (Roodenberg 1989).

Caferhöyük'ün '*phase récente*'i ile çağdaş olan bir sonraki evrenin (Cauvin 1989) taş endüstrisinde, obsidyenin egemen olduğu derin bir değişme belirlenmiştir. Bundan sonra taş endüstrisi mermi biçimli çekirdek (*bullet-core*) tekniğine dayanmış ve ('Biblos' tipini de içeren) bir uç çeşitliliği varolmuştur; taş aletlerin % 14'ünün orak olduğu teşhis edilmiştir.

Tablo 4.4.

Periyod PPNB	Güney D. Akdeniz	Merkezî D. Akdeniz	Kuzey D. Akdeniz	Toros
Erken GÖ 7600-7200	? ?	Aswad	Mureybet Çayönü	Caferhöyük
Orta GÖ 7200-6500	Beydha	Jeriko Munhata Ayn Gazal	Ayn Hureyra Mureybet IVB Aswad	Çayönü Caferhöyük
Geç GÖ 6500-6000	Basta Baca Mureybet	Ayn Gazal Ramad Beysamun Ayn Gazal Cilat	Burkaz Ayn Hureyra Ras Şamra	Caferhöyük Gritille Çayönü Boytepe Hayaz
Son GÖ 6000-5500	PPNC ? Ayn Gazal NB ?	PPNC Ayn Gazal Ramad ? Wadi Şu'eyb Çöl Yerleş.	Ayn Hureyra Burkaz El Kowm Ras Şamra VB Biblos 'eski'	Çayönü Gritille

Sadece bu evrede tarımın varlığına ilişkin güçlü kanıtlar (özellikle Abu Hureyra'da) ortaya çıkmaktadır. Çeşitli buğday ve arpa türleri, baklagillerle (nohut ve diğerleri) birlikte, yerleşmelerin civarında yetiştirilmiştir. Basit sulama biçimlerinin varlığına ilişkin göstergeler de vardır. Suriye'deki 'Neolitik 2' koyun ve keçinin evcilleştirilmesine tanıklık eden en eski evredir. Gerçi avcılık (gazel, yaban sığırı, geyik, atgiller, tavşan avcılığı) hâlâ et diyetinin esaslı bir bölümünü sağlamaktadır.

Aksine, hayvancılıkta büyük değişmeler gözlenmemekte-

dir. Ürdün'deki Ayn Gazal yerleşmesinin hayvan varlığı kalıntılarının incelenmesine dayanarak (Rollefson ve Kohler-Rollefson 1989), kaydedilmiş 52 hayvan türünden, keçinin dışında tümünün yabanî olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı zamanda ortaya çıkarılmış hayvan kemiklerinin hemen hemen yarısının keçiye ait olduğu ve güvenilir tahminlere göre, diyet içindeki hayvansal proteinin yaklaşık % 50'sini keçi etinin sağladığı hesaplanmıştır. Yabanî hayvanlar arasında (azalan sıklıklarla) gazel, sığır, domuz ve tilki bulunmaktadır.

Daha kuzeydeki Torosların eteklerinde keramik öncesi Neolitik yerleşmelerin insanları, Avrupa bizonu ve kızıl geyiğin avlanmasına olduğu kadar yabanî einkorn ve emmer buğdayı toplayıcılığına da kuvvetle bağımlıydılar. Sonraki gelişmeler sırasında yavaş yavaş tarıma geçildiği gözlenmektedir. Son keramik öncesi evre ile, evcilleştirilmiş bitkilerin, özellikle einkorn ve emmer'in, ceviz ağaçları başta olmak üzere yabanî kaynaklardan yararlanmayı sürdürmekle birlikte, görece hızlı biçimde benimsendiği görülmüştür. Son aşamada, artık evcil hayvanlar et diyetinin büyük bölümünü sağlamaktadır. Koyun ve keçi kemikleri, Avrupa bizonu ve kızıl geyik kemiklerinden onüç kez daha fazladır (Çambel 1981; Çambel ve Braidwood 1983).

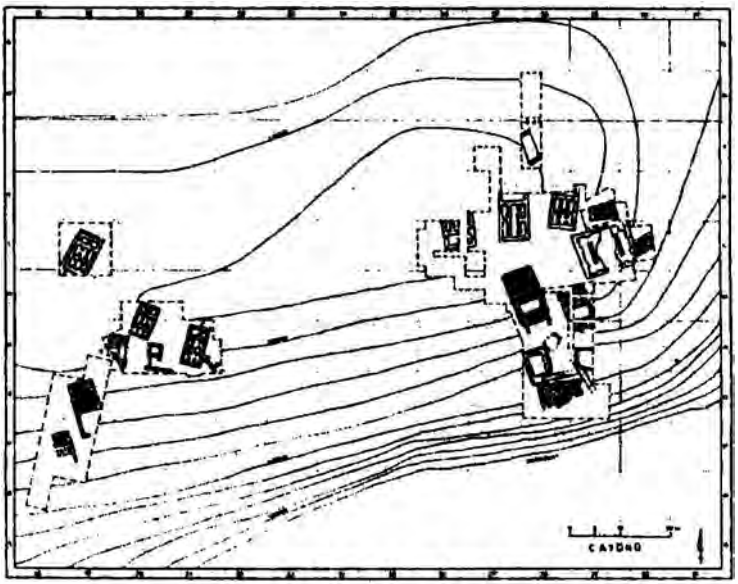
Doğu Torosların eteklerindeki Gritille yerleşmesi, erken evreye göre fazlasıyla gelişmiş bir tarım ile koyun ve keçi ağırlıklı bir hayvancılık görüntüsü sunmaktadır. Dikdörtgen evler, egemen mimarî biçimi haline gelmiştir. Radyokarbon tarihleri GÖ. 8600 ile 7700 arasındaki periyoda yayılan bu yerleşmede, Suriye'deki Tel Aswad'da bulunanlara benzeyen kil heykelcikler bulunmuştur (Cauvin 1987).

Yukarı Fırat vadisinde yer alan Caferhöyük yerleşmesinde tarım izleri bulunmakla birlikte hayvancılık yapıldığını gösteren işaretler yoktur. Radyokarbon tarihlerine göre yerleşmenin yoğun iskânı GÖ. 9000 ile 8500 arasındaki zaman dilimine karşılık gelmektedir (Cauvin 1987; 1989).

PPNB yerleşmelerindeki konut tiplerinin oldukça çeşitlenmiş olmasına karşın, bazı ayırıcı eğilimler açıktır.

Büyük yerleşmelerde dikdörtgen konutlar egemendir. Bu yapılar özellikle kuzey Suriye'de yaygındı. Bu tip, Orta Fırat (Abu Hureyra, Bukras, Mureybet) ve onun kolları (Tel Aswad, Tel Fakhariye) boyunca yayılmış yerleşmelerde görülmüştür. Bu konutlar, takriben GÖ. 9600'e tarihlenen 'Neolitik 2'ye ait olan Palmira yakınlarındaki El Kowm'da da bilinmektedir (Moore 1981). Bu büyük yerleşmelerde bulunan dikdörtgen yapılar birkaç odalıdır; kerpiçten, taştan ya da sıvalı olarak yapılmışlardır. Evlerin boyutu, iç planı, oda sayısı vs. bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Tabakalı bazı yerleşmelerde (örneğin Beydha'da) dairesel evlerden dikdörtgen evlere tedricî bir geçişin olduğu açıktır. İlk tarım topluluklarındaki toplumsal değişmelerle ev planlaması arasındaki bağlantıyı kurmak en azından bazı örneklerde olanaklıdır. Flannery (1972) bu değişmenin çekirdek aileden geniş aileye geçişi ifade ettiğini ileri sürmüştür. Eksen bölgesinin dışındaki daha küçük yerleşmelerde (Abu Nekheyle, Wadi Dobai B vs.) yerel gruplar dairesel konutları yapmaya devam etmişlerdir.

Çayönü'nün hane örüntüsü çok daha karmaşıktı. Bu yerleşmede yapılan kazılar, araştırmacıların birkaç iskân evresini ayırdetmesine yardımcı olmuştur. Yerleşmenin en genişlemiş olduğu sırada, burada 25-50 hanede 100-200 kişi yaşamaktaydı. Bu yapıların ayrıntılı incelemesi, hem konut amaçlı yapılarda hem de özelleşmiş, konut amacı taşımayan yapılarda görülen, eklemli bir mimarî örüntü dizisini vermiştir. İlk toprak üzerinde, yuvarlak köşeli tek odalı dairesel yapılar kurulmuştur. Üst seviyeler, sonradan gelişen standart konut kavramını içinde barındırmaktadır: Izgara planlar, hücre planlar, yassı taşlı yapılar, geniş döşemeli plan, büyük odalı plan. Yapılardan birinin duvarlarında ve zemininde sayısız kafatası ve iskelet bulunmuştur (Çambel 1981; Schirmer 1990) (Şek. 4.14).

Şekil 4.14. Çayönü evleri (Çambel 1981).

Çayönü'nde en yaygın biçimde kullanılan taş aletler dilgi ve yongalar; orak biçimli dilgiler, delgiler ve kazıyıcılardı. Hammadde olarak çakmaktaşı ve obsidyenin kullanımında görülen kronolojik farklılık dikkate değerdir. Pişirilmiş kil kalıntısı bulunmamakla birlikte, hem ev amaçlı hem de çeşitli küçük nesnelerin yapımı için, çeşitli amaçlarla kilin kullanıldığını gösteren bol miktarda kanıt vardır.

Caferhöyük yerleşmesinde, en alttaki üçü dikdörtgen mimarî özelliği gösteren onüç iskân katı ortaya çıkmıştır. Üstteki on katta Çayönü'ndeki 'hücre' planlı yapılara benzeyen evler bulunmaktadır.

PPNB'nin ilk tarım topluluklarının ideolojik üstyapısının önemli ölçüde incelik kazanmasına karşılık gelen bir aşama olduğuna ilişkin güçlü kanıtlar vardır. Bu durum özellikle gömü

geleneklerinde gözlemlenebilir.

PPNB yerleşmelerinin insanlan, ölülerini kendi evlerinin zemininin altına ya da yapıların arasındaki açık boşluklara gömmekteydiler. Kafatasları sıklıkla vücutlardan ayrılmış ve özel bir işleme tâbi tutulmuştu. Birçok yerleşmede (Ramad, Beysamûd, Ayn Gazal, Jeriko, Nahal Hemar) sıvanmış ve ziftle biçim verilmiş kafatasları bulunmuştur. Bu, bir şekilde atalar kültüyle ilişkili olan ortak ritüellerin varlığını ve çoğalışını ifade etmektedir (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen 1982).

Ayn Gazal'da ayrıca insan heykellerinin konduğu bir yerin bulunması (Rollefson 1986) örgütlü dinin varlığını gösteren bir başka kanıt olarak görülmektedir.

PPNB yerleşmelerinde bulunmuş sanatsal nesneler, ortak estetik değerlerin yayılışını göstermesi bakımından özel bir anlam taşımaktadır. Bunlar arasında hayvan biçimli (ağırlıklı olarak kuş başları) ve insan biçimli heykelcikler bulunmaktadır. İnsan biçimli olanlar arasında kadın heykelcikleri ve cinsel simgeler en yaygın olanlardı.

Maddî şeylerin ve fikirlerin toplumlar arasındaki mübadelesinin daha da yoğunlaşması, ilk tarımsal gelişmenin bu aşamasındaki en çarpıcı özelliktir. Gruplar arası temaslar, özellikle (El Kiyam, Helwan, Biblos, Amuk uçları gibi) çeşitli tipten atılabilen uçların geniş dağılımına bakıldığında açıkça görülmektedir (Bar-Yosef 1981; Gopher 1989). Toplumlar arası mübadelede bozulabilen malların (çoğunlukla gıdanın) hatırı sayılır bir miktarda olduğunu düşündüren nedenler vardır (Bar-Yosef ve Belfar-Cohen 1982).

Ortak ideolojik simgelerin ve ritüellerin (örneğin kafatası kültünün) artması, bilginin yayılışını ayrıca gösteren tanıklardır. Bilgi akışı, ortak mimarî kavramların yayılımından açıkça görülmektedir.

Çayönü yerleşmesinin çarpıcı özelliklerinden birisi, soğuk dövülmüş bakır parçalarının bulunması idi. Bu parçalar arasın-

da iğneler, bir biz ve düz yuvarlanmış boru biçimli gerdanlık taneleri bulunmaktadır. Doğu Akdeniz'de keramik öncesi evrenin bakır işi buluntuları, tarihöncesi toplumların üretim tarzının evrimine ilişkin daha önceden kabul edilmiş kavramları önemli ölçüde değiştirmiştir. En yakın bakır cevheri yatakları, 20 km. kuzeydeki Ergani Maden'de bulunmaktaydı. Bakırın dışında, ağırlıklı olarak süs eşyalarının yapımında kullanılmış olan çeşitli taşlar ve deniz kabuklan, uzun mesafeli bir mübadele yoluyla elde edilmiştir.

Küçük Asya'nın en batısında 'keramik öncesi' tarım alanı olarak, Beyşehir yakınlarındaki Hacılar yerleşmesi yer almaktadır. Bu yerleşmede tarıma ilişkin bulgular oldukça belirgin olmakla birlikte, hayvancılığa ilişkin kanıt bulunmamaktadır. Dikdörtgen planlı evler birkaç odalıdır. Bu yerleşmeye ait tek radyokarbon tarihi GÖ. 8700±180'dir (Mellaart 1975).

Doğuda tarımsal gelişme Zagros yamaçlarına doğru ilerlemiştir. Yeni keşfedilmiş bir yerleşme olan Ginning, yerel keramik öncesi dizilimin son noktasını temsil etmektedir. Cezire ovasının kuzey bölümünde bulunan bu yerleşme Wadi El Kuh'un yaklaşık 500 metre kuzeyindedir (Campbell ve Baird 1990). Görece küçük olan bu yerleşmenin kültürel dolguları, keramik öncesi Neolitik'tekilere benzeyen yontuk (*chipped*) taş alet buluntu topluluğunu barındırmaktadır. Dolgularda, aynı bölgedeki erken keramik yerleşmelerden çıkanlarla aynı tipte olan az sayıda çanak-çömlek mevcuttur. En üst seviyede, kaplamalı bir zemini olan, iyi sıkıştırılmış *tauf*la yapılmış, düzensiz biçimli bir ev bulunmuştur.

Daha sonraki aşamada tarımsal yerleşmeler, potansiyel evcilleştirme dağılım sınırının ötesine, örneğin doğrudan bulunabilen yabanî tahıl alanının dışına yayılmıştır.

Yoğun ilk tarımsal gelişmenin yaşandığı alan, güneydoğu Zagrosların altındaki bozkırları, yani Deh-Luran Ovası'nı, Susyana Ovası'nı ve Ram Hurmüz Ovası'nı. içine almaktadır. Deh-

Luran, birkaç ırmağın kestiği alçak bir kemer arızasıdır. Bu bölge şimdi, büyük bölümü kışın ve ilkbaharın başlarında olmak üzere, yıllık 300 mm'den az yağış almaktadır. Yazları aşırı sıcak ve kuraktır.

Doğu Irak'taki Deh-Luran ovasında bulunan Ali Koş yerleşmesi 145 metre yükseklikte kurulmuştur. Yerleşme, çapı 135 metre, derinliği 7 metre olan, bir bataklığın hemen yanındaki dairesel bir höyükten oluşmaktadır. En eski Bus Mordeh evresine (GÖ. 9500-8750) ait olan tabakalar kabaca düzgün planlı kerpiç ev yapısı kalıntıları vermiştir. Bu aşamanın ekonomisi karışıktı. Dolgulardan çıkarılan sınırlı sayıda tohum, bu bölgenin yerlisi olmayıp tarımı yapılan iki sıralı dış kabuklu arpa ile emmer buğdayı çeşitlerine aittir. Bitkisel besinlerin büyük bölümü yabanî yıllık baklagillerin ve çevredeki bozkırlarda yetişen otların hasatından elde edilmekteydi. Evcil keçi ve daha az miktarda koyun, et diyetinin en azından bir bölümünü sağlayacak biçimde yetiştirilmekteydi. Avcılık ve balıkçılık hâlâ önemli besin kaynakları olmayı sürdürüyordu. Taş endüstrisi, tipolojik bakımdan benzer yerleşmelerde normal olarak bulunan aletleri içermekteydi. Çakmaktaşı dilgi endüstrisine az sayıda obsidyen alet eklenmiştir. Sürtme taşı dövenleri, yontuk taş kazmalar, taş bizler, taş ve deniz kabuğundan süs eşyaları buluntular arasında ağırlıklıdır.

Bütün veriler biraraya toplandığında, günümüzden yaklaşık olarak 10.000 ilâ 8.000 yıl öncesi arasında, tarıma ve hayvancılığa ilişkin öğelerin Ortadoğu'nun belli bir bölgesinde ortaya çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Besin üretimine tedricî olarak geçiş, insanın bütün etkinlik alanını büyük ölçüde etkileyecek biçimde, tarihöncesi insanlığın üretici güçlerinin gelişiminde önemli bir değişmeye işaret etmektedir.

Bu besin üretici ekonominin en eski belirtileri nerede ve ne zaman görülmüştür? İlk tarımsal yerleşmelerin haritasından görüldüğü gibi (Şek. 4.15) bu yerleşmeler Zagrosları, Torosları

Şekil 4.15. Ortadoğu'daki ilk tarım yerleşmeleri.

ve Akdeniz Tepelerini içine alan bir dağlık kavsin, yüksekliği 300 ilâ 1500 metre arasında değişen tepelik eteklerinde ve dağ arası vadilerinde kurulmuştur. Bu bölge yeterince nemliydi; bugünkü yağış miktarı 250 ile 500 mm. arasındadır. Bu yüzden bu bölge, ideal olarak, doğal sulamalı ('kuru') tarım için uygun bir bölgeydi. Bölge tahılların (arpa, buğday), baklagillerin, ağaç fındıkgillerinin ilk yaşam alanlarını kapsamaktaydı ve kolaylıkla evcilleştirilen hayvanların, keçi ve koyunun, dağılım alanını da içeriyordu.

Tarıma geçişe ilişkin zaman aralığı, yani 10-8.000 yıl öncesi, sıcaklığın ve nemliliğin önemli ölçüde yükseldiği bir döneme karşılık gelmekteydi.

Arkeolojik bulgulardan ortaya çıkan en önemli sonuçlardan biri, aynı bölgedeki daha eski yerleşmelerle ilk tarım yerleşmeleri arasında görülen kültürel sürekliliktir. Bir başka deyişle besin üretimine geçiş, dışarıdan dikkate değer herhangi

bir etki olmaksızın, yerli toplulukların gelişiminin bir sonucuydu.

Yeni tür ekonominin kurumlaşması uzunca bir süreçti. Tarım ve hayvancılığa ilişkin öğeler, uzun zaman, ağırlıklı olan çevre istismarına dayalı (*foraging*) ekonomilerin çerçevesi içinde varolmuştur. Fakat besin üretici stratejilerin göreli önemi, zaman içinde sürekli artmıştır.

Besin üretiminin ortaya çıkışı ve gelişmesi, bununla birlikte diğer üretim alanlarındaki, özellikle zanaatlardaki eşzamanlı gelişim, nüfus yoğunluğunda belirgin bir artışa yol açmıştır. İnşaat kavramında gözle görülür bir gelişme ortaya çıkmış ve daha önemlisi ilk tarım topluluklarının manevî yaşamı daha incelikli bir hal almıştır. 'Yeşil' devrimin çarpıcı sonuçlarından birisi gruplar arası iletişimin yoğunlaşmasıydı.

Paleolitik avcı gruplarının birbirinden yalıtılmış biçimde yaşadıkları düşünülemez. Bu gruplar sürekli bir hareketlilik içindeydiler. Bazı durumlarda yakın temasa girmekte ve çok sayıda kümeleşme meydana getirmekteydiler. Bazı durumlarda da küçük birimlere ayrışmaktaydılar. Genetik kayma ve gen akışlarıyla sonuçlanan dallandırıcı etkiler ve yeniden üretime yönelik engeller *Homo sapiens sapiens*'in yayılışından büyük ölçüde sorumluydu. Kültürel bilginin iletimi son Buzul döneminde üst Paleolitik teknolojisinin görece hızlı biçimde yayılmasına neden olmuştur. Fakat gruplar arası temaslar, tarımın ve hayvancılığın başlamasıyla esaslı biçimde artmıştır.

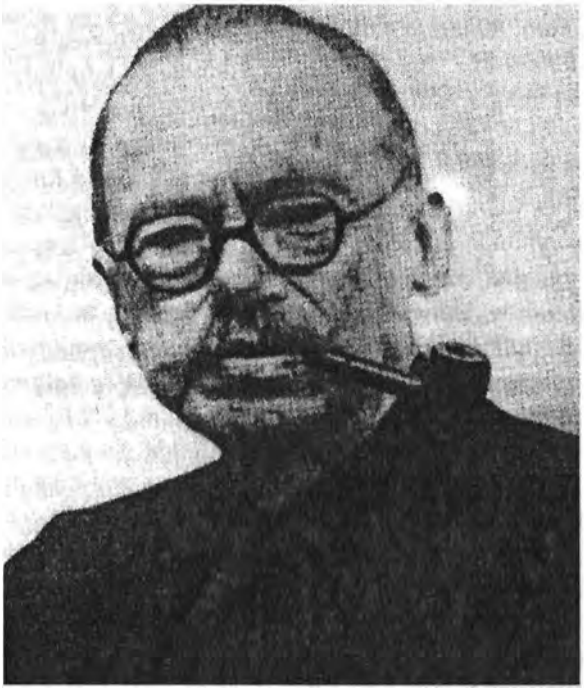
Akdeniz ve Kızıldeniz kıyılarından epeyce uzak mesafelere deniz kabuklarının ihraç edildiğine ilişkin bulgular vardır. Obsidyenin, erken Neolitik dönemin karmaşık ticaret bağlantıları ağını gösteren bir turnusol kağıdı olduğundan daima şüphelenilmiştir. Bozulabilen ve herhangi bir iz bırakmayan nesnelerin bu ticaretin büyük bölümünü oluşturduğu da aynı derecede düşünülmektedir.

Bu yüzden daha etkili olan, maddî kültür alanında kendisi-

ni gösteren kültürel temaslardı. Bunun en şaşırtıcı örneklerinden birisi ev mimarisidir. Bunun tanığı, en başta, ilk tarımsal yerleşimin geniş alanları sathında düzenli bir örüntü gösterecek biçimde dairesel, dikdörtgen konut yapılarının yayılmasıdır. Bir diğer önemli kültürel özellik ölü gömme geleneği idi. Gömme pratiğinin yayılmasında açık bir örüntü izlenmemekle birlikte, çiftçi toplulukların ölümü törensel hayatın içine sokmaları açık bir eğilimdi. Tuhaf bir 'kafatası kültü' çanak-çömlek öncesi Neolitik Doğu Akdenizi'nde büyük ölçüde yayılmıştı. Tarım kökenli heykelcilik unsurları (pişirilmiş kilden yapılmış stilize hayvan ve insan biçimli heykelcikler) çiftçi ekonomisinin ilk belirtileriyle eşzamanlı olarak görülmüştür.

İKİ BİLİMADAMININ ÖYKÜSÜ

Çiftçi ekonomisinin ortaya çıkışını ve yayılışını açıklayan birçok kuram vardır. İlk açıklayıcı kuramlardan biri Avustralya doğumlu Britanyalı arkeolog Vere Gordon Childe (1892-1957) tarafından ortaya konulmuştur (Şek. 4.16). Childe, 1927'den 1946'ya kadar Edinburgh Üniversitesi'nde prehistorik arkeoloji profesörü olarak çalışmıştı. Daha sonra, 1956'daki intiharına kadar Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün başkanı olmuştu. Geniş bilimsel ilgi alanı içine, Hint-Avrupalıların kökeni sorunu da içinde olmak üzere, Avrupa ve Ortadoğu prehistoryasının çeşitli konuları girmekteydi. Arkeolojiye yansıyan biçimiyle tarihöncesi toplumların evrimiyle ilgilenen Childe, özgün şekliyle arkeolojik nesnelerden yola çıkarak tasarlanan arkeolojik Üç Çağ (Taş, Tunç, Demir Çağları) sınıflamasının, tarihöncesi insanlığın ekonomik, toplumsal ve kültürel evrimini açıklamada yetersiz kaldığını kavramıştır. Evrimci ve Marksist yaklaşımları birleştiren Childe, üretim tarzının ve 'yazısız ve ilk uygar toplumlar'ın toplumsal kurumlarının gelişmesini göste-

Şekil 4.16. V. Gordon Childe
(21. Prehistorya Derneği Toplantısı, 1955)

ren arkeolojik kanıtlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Childe, bu kavramlara dayanarak, her ikisi de Sanayi Devrimi'nin erken koşutları olarak görülmüş olan iki devrim, Neolitik ve kent devrimi, kuramını ortaya atmıştır. Neolitik devrim besin üretici ekonominin kütlesel yayılışına olanak verirken Kent devrimi kent uygarlığının yolunu açmıştır.

Childe (1934: 7) şöyle demektedir:

> İnsanı diğer hayvanlardan ayıran gelişmede ilk adımlar –ateşin denetimi ve kullanımı gibi– Eski Taş Çağı'na kadar geriye gider. Ancak bütün Paleolitik topluluklar, bi-

> lebildiğimiz kadarıyla, geçimlerini büyük ölçüde avcılık, balıkçılık ve toplayıcılığa dayandırmışlardı. İlk devrimci atılım, bir grubun ya da grupların bitkileri tarıma almaya ve/veya besin niteliği taşıyan hayvanları gütmeye başlamalarıyla ortaya çıkmıştır... İnsan yaşamındaki bu devrime Neolitik devrim adı verilebilir. Neolitik 'besin üretimi' anlamına gelecek ve Eski Taş Çağı'nın besin toplayıcı ekonomisiyle bir karşıtlığa işaret edecektir.

Childe tarımın, bütün önemli kültürel yeniliklerle birlikte, Avrupa'ya, en azından bağımsız Avrupa kültürlerinin gelişimini sürdürdüğü Tunç Çağı'na kadar, Ortadoğu'dan geldiğini düşünmüştür. Neolitik devrim, 'şimdi insanın kendi öz çabasıyla meydana getirdiği daha zengin ve daha güvenilir bir besin kaynağını kullanıma açmıştı' (Childe 1952: 23).

Çiftçiliğin yayılması, Childe'a göre, difüzyon aracılığıyla yürümüştür. Çiftçilik, kendi yararlarını göstermeye başlamasıyla, kendilerini 'kültürel' olarak hazırlamış olmaları ve uygun ya da zorlayıcı ekolojik koşulların mevcut olmasıyla, besin toplayıcıları tarafından kendiliğinden benimsenmiştir. Bu bakımdan Childe'ın görüşleri 19. yüzyıl evrimcilerinin görüşlerine ve özellikle Darwin'in şu yazdıklarına temelde benzemekteydi (Darwin 1875: 326-7):

> Her yerde bitkilerle çok fazla haşır neşir olmuş olan vahşi sâkinler... bir zaman sonra, kendi ikamet ettikleri yerin yakın çevresinde bulunan bitkileri ekmek suretiyle tarıma ilk adımı atmış olabilirlerdi.

Childe'ın ortaya koyduğu tarıma geçişe ilişkin kesin mekanizma genellikle 'vaha-çevresi varsayımı' olarak adlandırılmaktadır. Childe, bütün Ortadoğu'nun son Buzul döneminde verimli olduğunu ve iyi yağış aldığını düşünmektedir. Buzulların

takriben 10.000 yıl önce kuzeye çekilmesinden sonra iklim kuraklaşmaya başlamıştır. Bölge sathına seyrek biçimde yayılmış bulunan avcı-toplayıcı gruplar, sürekli su kaynağına sahip olan az sayıda yere iltica etmeye mecbur kalmışlardır. Bu yerler Nil, Fırat ve Dicle vadilerindeydi. Bitki ve hayvanlara yakın bir çevrede yaşayan insanlar, onların yaşam döngülerini gözlemleme olanağını elde ettiler; böylelikle onları doğal olmayan koşullarda denetlemeyi öğrenme olanakları da oldu. Childe, bitkilerin ilk olarak Nil vadisinde evcilleştirildiğini ileri sürmüştür. Yıllık yağış tarafından çökeltilmiş verimli toprağa düşen tohumlar, insan müdahalesi olmaksızın filizlenmekteydi. İzleyen aşamada, o zamana kadar avlanmış olan hayvanların evcilleştirilmesine girişildi; hasat edilmiş tarlalarda kalan anızlar, özellikle kuru mevsim sırasında hayvanlara otlama imkânı sağlıyordu.

Childe'ın savunduğu iklim kavramı büyük ölçüde, Yakın Doğu'daki iklimin Avrupa'daki buz kütlelerinin erimesini izleyerek kuraklığın giderek arttığını söyleyen kuraklık kuramına bağlıydı. Bu kuram 1920 ve 1930'larda çok revaçtaydı (Brooks 1926; Berg 1947). Son yıllarda bu kavram genellikle reddedilmiştir. Dicle, Fırat ve özellikle Nil vadilerinin, görece daha geç dönemlerde çiftçi topluluklar tarafından kolonileştirildiği aynı şekilde kanıtlanmıştır. Ancak Childe'cı kuram yine de, besin üretici ekonominin ortaya çıkışı ve yayılışı sürecine ilişkin materyalist bir açıklama yapma çabası olmak bakımından zirvedeki önemini korumuştur. Bu olanaklılığı ile birkaç bilimadamı kuşağını etkisi altında bırakmıştır.

Childe'ın evrimci kavramları, Ortadoğu'da çiftçiliğin kökeni ve ilk gelişimine uygun düşen çok disiplinli zengin bulguları ilk toplayan kişi olan Robert Braidwood'u (1960) büyük ölçüde etkilemiştir. Braidwood, daha önce Peak ve Fleure'un (1927) arkeolojik, iklimsel ve botanik verilere dayanarak buğday ve arpa tarımının özgün biçimde ortaya çıkmış olduğu bölgeyi tanımladıkları çalışmaları kullanmıştır. Yakın Doğu dağla-rının

tepelik etekleriyle sınırlanmış olan bu bölge 'Verimli Hilâl' adıyla anılmıştır.

Braidwood'un tarımın ilkin buradan çevreye yayıldığı bir çekirdek bölge olarak kabul ettiği Verimli Hilâl alanı varsayımını sınamak için Braidwood bölgenin çeşitli kesimlerinde, kuzey Irak'ta (Kalat Jarmo) ve Antakya Ovası'nda, disiplinlerarası araştırmalar yürütmüştür. Bu araştırmalar çekirdek bölge tezini kanıtlamıştır.

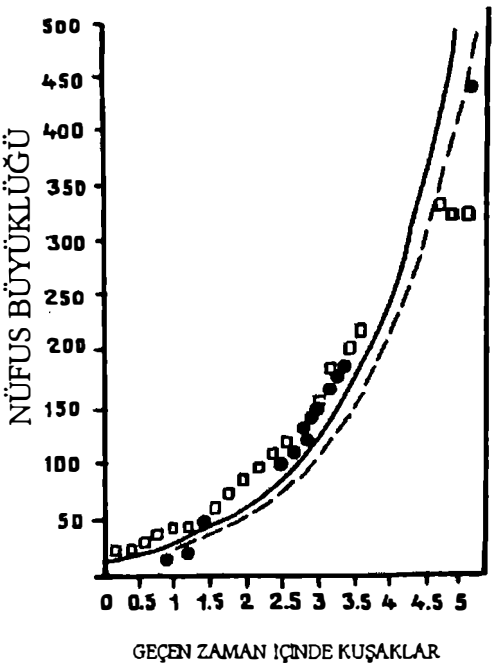
Braidwood'un ortaya koyduğu bir başka kuramsal kabul, tarımın başlangıcı kavramı üzerinedir. Braidwood'a göre, üst Paleolitik'in son evreleri sırasında Ortadoğulu toplumsal gruplar gelişmiş av araçları kullanarak etkin avcılığı yürüttükleri karmaşık bir teknolojiyi geliştirmişlerdi; bunların içinde yenebilen bitkileri ve yabanî tahılları toplama ve işlemeye yarayan aletler vardı; bu teknoloji suda yaşayan besin kaynaklarından daha geniş ölçüde yararlanıldığını imâ etmekteydi. Bu, insanların bitki ve hayvanların yaşam döngülerini daha yakından gözlemelerine izin vermiş olan yerleşikliğin artışıyla sonuçlanmıştır. Yabanî tahılların düzenli hasatı, giderek istikrarlı tarımsal pratiklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Binford'a (1968) göre, geç Pleistosen'in avcı-toplayıcı grupları, olağan koşullar altında, bir denge sisteminde varolmuşlardır; sayılarını düzenlemeye, onu yerel besin kaynağının belirlediği taşıma kapasitenin altında tutmaya muktedir olmuşlardır. Uyarlanma stratejisindeki değişme, sadece, bir grubun başka bir grupla aynı bölgeyi istismarından doğan çatışmanın getirdiği demografik değişme bakımından yarar sağlamaktaydı. Binford, istikrarlı bir durumda iç mekanizmaların düzenlediği kapalı nüfus sistemiyle, boyutunun göç almaya ve vermeye bağımlı olduğu açık nüfus sistemini birbirinden ayırmıştır. Binford, ikinci durumda kültürel değişmenin itici gücünün, en elverişli alanlardaki komşu toplulukların marjinal yaşam alanlarına yönelttikleri döngüsel nüfus baskısı olduğunu ileri sürmüş-

tür. En elverişli alandaki çoğul besin kaynaklarının kullanımı, Braidwood'un çekirdek bölge kavramına uyan biçimde, giderek aşırı nüfusa ve daha az elverişli alanlara göçe neden olmuştur ve daha yerleşik sayılan yoğun toplayıcılarla göçebe avcılar arasında bir gerilim bölgesi yaratmıştır. Çiftçiliğe geçiş, Binford'a göre, en elverişli bölgede varolmuş bulunan yabanî tahılların doğal durumlarının yapay şekilde yeniden üretimi yoluyla, bu gerilim bölgesindeki besin krizinin üstesinden gelme çabasıydı.

Tarihöncesi gruplara ilişkin nüfus modeli, birçok yazar tarafından büyük ölçüde, kötü mevsim boyunca verili bir alan içinde, bir ya da birkaç türe ait, beslenebilen en yüksek birey sayısını ifade eden biyolojik taşıma kapasitesi kavramına dayandırılmıştır. Sınırsız bir çevrede nüfus artışı üstel bir eğri biçimini almaktadır. Ancak sınırsız çevre asla varolmamıştır. Doğal ekosistem içinde nüfusun aslî artışı, avcı tür ile avı arasındaki etkileşim ve türlerin kendi içinde ve aralarında varolan kaynakları elde etme ilişkisi gibi etkenler tarafından sınırlanmıştır. Nitekim nüfus artışına, büyüme oranının başlangıçta hızlı olduğu ancak sonrasında yavaşlayıp üst sınırda durduğu lojistik bir eğri ile yaklaşılır (Şek. 4.17). Bu üst seviye, taşıma kapasitesi olarak ifade edilir. Güvenilir tahminlere göre (Flannery 1969) geç Pleistosen döneminde avcı-toplayıcı nüfusun taşıma kapasitesi 0.1 kişi/km^2'ye, ilk tarımcı topluluklarda 1-2 kişi/km^2'ye karşılık gelmiş, sulu tarıma geçişle birlikte bu sayı 6 katına yükselmiştir. Bu nedenle bir ve aynı toprak birimi, büyük ölçüde teknolojiye, geçim örüntüsüne ve toplumsal örgütlenmeye, yani üretici güçlerin düzeyine bağımlı bulunan farklı nüfus büyüklüklerini besleyebilmiştir.

Göçebe yaşam biçimi ve kadının bununla ilişkili etkin toplumsal statüsü, Paleolitik'te nüfus yoğunluğunu sınırlayan etkenler arasında sıklıkla belirtilmiştir. Lee (1980) !Kung göçebe avcıları arasında doğumların genellikle 3-5 yıl ara verdiğini gös-

Şekil 4.17. Doğal nüfus artışı eğrisi (Birdsell 1975).

termiştir. Kadın, aslî yükünü ve çocuklarını taşıyarak yıllık hareketi sırasında 2400 km'ye kadar varan bir mesafeyi dolaşmaktadır. Lee'ye göre maksimum potansiyel doğurganlık kadın başına yaşayan 20-30 yavru iken, bu sayı emzirmenin uzun sürmesi, fizyolojik denetim, ilişkiden geri durma ve düşük yoluyla 5-6'ya (ya da daha az bir sayıya) düşürülmektedir; bu sayı küçük çocukların öldürülmesi ile 3-5'e, yüksek çocuk ölümlülüğü oranı (% 20-50) ile daha da aza ve kalan ergenlik çağındaki erkeklerle genç yetişkinlerin savaşlar sırasında öldürülmesiyle bunların % 5'ine kadar inmektedir. Muhtemelen Paleolitik top-

lumların çoğunda da etkili olan bu etkenler nüfus yoğunluğunun taşıma kapasitesinin altında kalmasından büyük ölçüde sorumluydu.

Arkeolojik yerleşmelerin sayısı değerlendirildiğinde Ortadoğu'da günümüzden takriben 15.000 yıl önce nüfusun hatırı sayılır biçimde yükselmeye başladığı görülür. Nüfus, toplama stratejilerini çeşitlendirmiş olmalarına ve geniş bir doğal kaynaklar yelpazesini kullanmış olmalarına bağlı olarak, Natufyen gruplarının ortaya çıkışıyla daha da artmıştır. Nüfus genişlemesi özellikle besin üretici stratejilerin ortaya çıkmasıyla görünür hale gelmiştir. En akla yakın varsayımlar bu dikkat çekici nüfus artışının yerleşiklikle ilişkisini kurma eğilimindedir. Doğurganlık oranı, sürekli yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasıyla önemli ölçüde yükselmiştir. Bu, büyük oranda, küçük bir çaba artışıyla, birbirini izleyen doğumlarla her çocuğa yeterli bakımı vermeyi sürdürebilme arasındaki aralığı azaltabilmiş olan kadının toplumsal-ekonomik statüsündeki değişmeye bağlı olmuştur (Lee 1980). Yerleşik yaşam biçiminin bir başka sonucu, besin değeri daha yüksek gıda kaynaklarının sağlanmış olmasıyla, çocuk ölümlülüğünde görülen azalma idi. Daha önemlisi toplumsal yaşam biçimindeki değişmelerdi. İlk tarımcı topluluklar, kendi topraklarındaki potansiyel kaynakların daha çoğunu kullanabilmekte ve saldırgan komşularının tecavüzlerine karşı onları daha güvenli biçimde savunabilmekteydi. Nitekim bu toplumsal güvenlik, besin üretiminin ortaya çıkmasıyla nüfusun hızla artışını sağlayacak biçimde istikrarlı besin kaynağının varlığıyla bütünleşmişti.

Aşırı nüfuslu bazı ilk tarımcı köyleri yok etmiş olan enfeksiyon hastalıkları gibi, çok sayıda mekanizmanın da ilk tarım toplulukları arasında nüfus artışını *ters yönde* etkilemiş olmak bakımından geçerli olduğu akılda tutulmalıdır (Kozintsev 1980).

Birdsell'e (1957) göre 18. yüzyılda tarımcılar tarafından iskân edilen iki Pasifik adasındaki, Pitcairn ve Bass Strait'teki nü-

fus her yirmi yılda ikiye katlanmıştır. Bu gözlemleri dikkate alarak Ammerman ve Cavalli-Sforza (1973) 'ilerleme dalgası' kavramını ortaya atmışlardır. Bu bilimadamlarına göre Ortadoğu'nun çiftçi nüfusu, yerli toplayıcı gruplarını sürüp atarak, her kuşakta 10-20 km. yayılıyordu. Bugün 'ilerleme dalgası' ve benzer göç kavramları sorgulanmaktadır. Birçok örnekte mevcut arkeolojik bulgularla uyumlu değildirler (Zvelebil ve Dolukhanov 1991).

Ortadoğu'nun belirli bölgelerinde tarımın ortaya çıkışı bakımından uyarıcı olmuş temel çevresel etken, buraların tarıma alınmış bitkilerin anayurtları içinde bulunmuş olmalarıdır. Dünyanın birkaç farklı sahasında tarıma alınmış bitkilerin ortaya çıkışıyla ilişkili olarak kavramın özenle ele alınışı, büyük ölçüde ünlü Rus bilim adamı Nikolai Ivanovich Vavilov'un (1887-1943) hayatı ve çalışmalarıyla bağlantılıdır (Şek. 4.18). Vavilov, St. Petersburg, Moskova ve Cambridge Üniversitelerinde eğitim görmüştü. 1914'de Rusya'ya dönüşü üzerine St. Petersburg (sonra Leningrad) Üniversitesi'nde profesör oldu. 1920'lerin başlarında Leningrad'da, 1940'ta tutuklanana kadar başkanlık ettiği Bitki Endüstrisi Enstitüsü'nü (VIR) kurdu. 1916'dan 1940'a kadar Vavilov dünyanın çeşitli bölgelerine, Türkistan, Afganistan, Çin, İran, Etyopya, Orta ve Güney Amerika'ya, büyük bir bitki koleksiyonu topladığı çeşitli araştırma gezileri yapmıştır. VIR koleksiyonu 50.000 yabanî bitki türünü ve 31.000 buğday türünü içermektedir. Vavilov'un çalışmaları, o sıralarda bütün canlı varlıkların kalıtımının çevresel etki altında yapay biçimde ve doğrudan doğruya değiştirilebileceğini iddia etmekte olan 'Miçurinci' Sovyet biyolojisinin resmî sözcülerinden T. D. Lysenko'nun düşmanlığına maruz kalmıştır. 'Büyük Teror' yıllarında Vavilov tutuklanmış, gizlice yargılanmış ve mahkûm edilmiştir. Saratov hapishanesinde 1943'de ölmüştür.

Vavilov'un ilk büyük çalışması, 1922'de yayımlanan *Benzeşik Diziler Yasası*'dır. 1926'da ona evrensel ününü kazandı-

Şekil 4.18. N. I. Vavilov

ran *Tarıma Alınmış Bitkilerin kökeni Üzerine Çalışmalar* yayımlanmıştır. Vavilov'un çalışmaları tarımın kökenleri konusunda yapılan sonraki araştırmalar üzerinde çok derin etkiler bırakmıştır. David Harris'in (1990: 15) yazdığı gibi, 'herhangi birinin tarımın kökenlerine ilişkin olarak ortaya koyacağı bakış açısını, Vavilovcu esaslar örgüsünün zihnî şablonundan kaçırması çok zordur'.

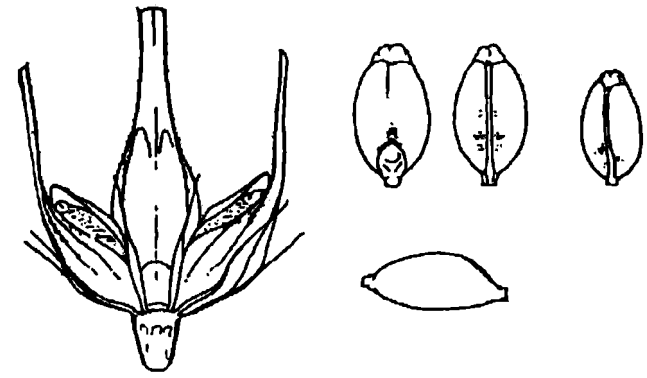
Vavilov'un kavramı iki temel ilkeden yola çıkmıştır. Bunların ilki, tarıma alınmış bitkilerin anayurtlarının, tarıma alınmış

Şekil 4.19. Tarıma alınmış bitkilerin çıkış merkezleri (Vavilov 1940'a göre).

bitkilerin türsel çeşitliliği ve kalıtsal formların dağılımındaki düzenlilikler konusundaki coğrafî verilere dayanarak saptanabileceğidir. İkincisi, tarıma alınmış bitkilerin ve 'en eski tarım'ın anayurdunun dağlık bölgelerde bulunmuş olması gereğidir.

Hem kendi zengin alan bulgularına hem de önceki araştırmalara dayanarak Vavilov (1926) en başta tarıma alınmış bitkilere ilişkin beş ayrı anayurt merkezi saptamıştır: Güneybatı Asya, Güneydoğu Asya, Akdeniz, Habeşistan ve Meksika-Peru bölgesinde odaklanan Yeni Dünya merkezi. Yaşamı boyunca Vavilov sürekli olarak kendi kavramını düzeltmiştir. Sonraki bir çalışmasında (Vavilov 1980) iç Küçük Asya'yı, bütün Önkafkasya'yı, İran ve güney Türkistan'ı içine alacak biçimde Batı Asya merkezini saptamıştır (Şek. 4.19). En sonuncu merkez, Vavilov'a göre, iki sıralı arpanın, *einkorn*'un, *durum*'un, *turgidum*'un, 'Macha'nın, 'Timofeevi'nin, çavdarın, yulafın, mercimeğin, bezelyenin, baklagil ürünlerinin vs. anavatanıdır. Tahılların çeşitliliği özellikle etkileyicidir. Önkafkasya içinde Ermenistan özellikle dikkate değerdir; toplamı 650'ye varan buğday çeşidinin 200 tanesi burada bulunmuştur. Ortadoğu bölgesi kısmen,

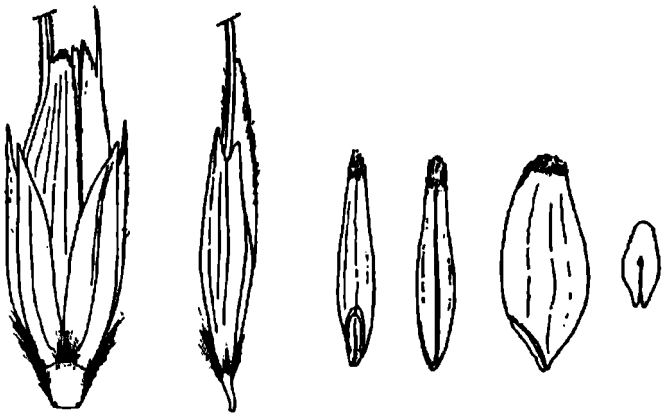
Şekil 4.20. Çıplak altı sıralı arpa, H. vulgare var. nudum (J. Renfrew 1973).

emmer'in, kılçıksız buğdayın (*Spelta*), yulafın ve başka bazı bitkilerin anayurdu olarak görülen Akdeniz merkezine ait sayılmaktadır.

Vavilov'un öncü çalışmaları son yıllarda daha da gelişmiş ve tarıma alınmış ilk bitkilerin genetiğine ve ekolojisine ilişkin yeterince net bir resmin elde edilmesini sağlamıştır. Etnobotanik kayıtlara göre (Renfrew 1973: 199) Ortadoğu'da ilk çiftçilik einkorn ve emmer buğdayının, dış kabuklu iki sıralı ve çıp-lak altı sıralı arpanın ve baklagillerin tarımına dayanmıştır.

Arpa, ilk ürünler arasında en önemli olanlardan birisidir. Tarıma alınmış iki sıralı dış kabuklu arpa, *Hordeum distichum* L., yabanî olan *Hordeum spontaneum* Koch.'dan türetilmiştir (J. Renfrew 1973). Daha sert sapı ile diğerinden ayrılan evcilleştirilmiş formda arpa daha genişlemiş, başağının biçimi, duruşu ve sıkılığı farklılaşmıştır (Şek. 4.20). Vavilov (1980: 56-7) arpanın yabanî atasının anayurdunu, Kuzey Afrika, Etyopya, Küçük Asya, güney Türkmenistan, İran ve Afganistan olarak belirtmektedir.

Son araştırmaların gösterdiği gibi (J. Renfrew 1973: 81) *Hordeum spontaneum*, en iyi, iyi sulanan özlü topraklarda, bit-

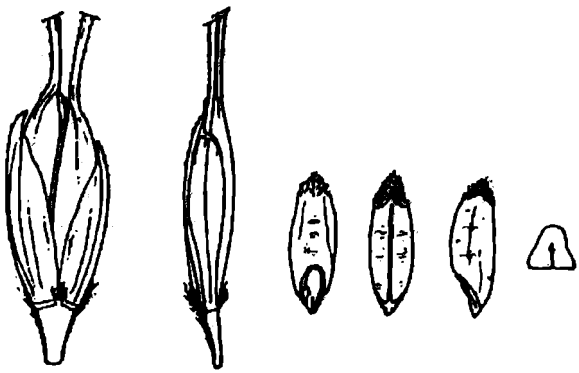

Şekil 4.21. Einkorn buğdayı, T. monococcum L. (J. Renfrew 1973).

kili mevsimin uzun ve soğuk, yağışın ortalama (90 cm'yi geçmeyen) değerlerde olduğu, yüksekliğin 1500 metreden büyük olduğu, bozkırlara ve çöl alanlarına girişimi olan bölgelerde yetişmektedir. Yabanî arpanın kütlesel olarak bulunduğu yerler, Suriye ovalarının ve Fırat havzasının çevresindeki, batı Zagroslardaki, güney Toroslardaki, Doğu Akdeniz dağlarındaki ve Ürdün besleme havzasındaki dökülen geniş yapraklı meşe ormanlıkları kuşağının alçak bölgeleridir.

Dış kabuklu buğdayın iki ana formu olan küçük iki kromozomlu einkorn, *Triticum monococcum* L. ve daha geniş üç kromozomlu emmer, *Triticum dicoccum* Schubl. Neolitik devrimin ilk evrelerinde tarıma alınmıştır.

Evcilleştirilmiş iki kromozomlu einkorn, yabanî atası olan ve iki biçimi bulunan *Triticum boeoticum* Boiss.'den türetilmiştir. *Triticum boeoticum* Boiss.'in birinci formu küçük tek daneli bir form olan *Tr. boeoticum* ssp. aegilopoides, ikinci formu ise daha geniş iki daneli *Tr. boeoticum* ssp. thaoudar'dır (Zohary 1969) (Şek. 4.21).

Şekil 4.22. Emmer buğdayı, T. dicoccum Schübl. (J. Renfrew 1973).

Yabanî einkorn'un dağılım alanı görece geniştir ve güney Balkanlar'ı, güney Türkiye'yi, kuzey Suriye'yi, kuzey Irak'ı ve batı İran'ı içine alır. Birincil yaşam alanları ise Verimli Hilâl'in kenarlarıdır (Zohary 1969). Yabanî einkorn, ortalama nemlilik koşullarında büyümeye daha bir uyarlıdır ve soğuğa büyük ölçüde dayanıklıdır; çoğunlukla 2000 metrenin üzerinde bulunmaktadır. Toros-Zagros bölgesi dışındaki yaşam alanları içinde, arazilerinde bazalt kaba çakıllıklara rastlanan güneydoğu Türkiye yer almaktadır.

Evcilleştirilmiş emmer buğdayı, *Triticum dicoccum* Schubl. (Şek. 4.22), yabanî einkorn ile *Aegilops* otu türlerinin çaprazlamasıyla ortaya çıkan yabanî *Triticum diccocoides* Korn.'-dan türetilmiştir. Yabanî emmer, soğuğa ve kuraklığa daha az da-yanıklıdır. Görece yüksek bir sıcaklığı olan ve yağışın 500 ilâ 750 mm. arasında bulunduğu alanlara yayılmış daha sınırlı bir dağılım alanı vardır. Zohary (1989) yabanî emmer'in kesinlikle endemik ve Yakın Doğu kavisiyle sınırlanmış olduğunu söylemekte, günümüzde yabanî emmer'in 100-200 km. genişliğinde ve 1600 km. uzunluğunda bulunan dar bir kuşağı işgal

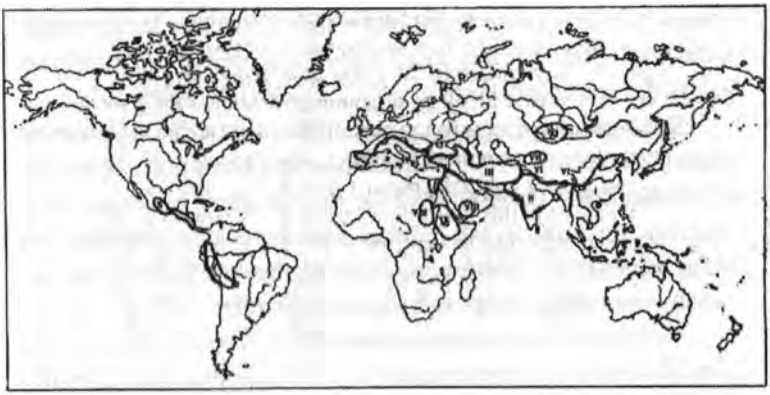
ederek yalnızca Yakın Doğu bölgesinde yetiştiğini vurgulamaktadır (*ibid.*: 368). Burada, alçak seviyedeki meşelik bir kuşaktaki yalıtık dar arazi parçalarında yetişmektedir (J. Renfrew 1973).

Baklagillerin (bezelye, mercimek, nohut, bakla) yabanî ataları, Zohary'ye (1989) ve Ladzinsky'ye (1989) göre, doğu Akdeniz'den doğu Türkistan'a kadar uzanan geniş bir alana yayılmışlardı. En azından iki örnekte (nohut ve kara burçakta) bu atalar güneydoğu Türkiye, Anadolu yaylası ve Yakın Doğu kavisinin sınırladığı alana özgü olarak endemikti.

Tarıma alınmış bitkilerin anayurtları kavramı üzerine yürüttüğü değerlendirme dışında N. I. Vavilov, ayrıca evcilleştirilmiş hayvanların kökeni sorununa da ilgi duymuştur (Alexeyev 1984: 421-44). Fakat Vavilov'un zamansız kaybı, onu bu kavramı kesin bir forma kavuşturmaktan alıkoymuştur. Ancak onun izleyen zooarkeolojik çalışmalarla bütünleşen fikirleri, hayvan evcilleştirilmesindeki ilk adımların Ortadoğu'da atılmış olduğuna kuşku bırakmamıştır.

Günümüzden hemen hemen 11.000 yıl önce Orta Doğu'da evcilleştirilmiş olan köpeğin dışında (Turnbull ve Reed 1974), evcilleştirilmiş olması gereken ilk hayvan koyundur (*Ovis aires*). Perkins'in (1964) ortaya koyduğu düşünceler koyunun bir evcil sürü hayvanı haline gelişinin Zawi Çemi Şanidar'da 11.000 yıl öncesine kadar geri gittiğini ifade etmektedir. Bu görüş araştırmacıların büyük bölümü tarafından paylaşılmamaktadır. Koyunun evcilleştirildiğini gösteren kesin morfolojik değişmelere ilişkin ilk açık kanıtlar Deh Luran ovasındaki Ali Koş yerleşmesinin Bus Mordeh evresine ait tabakalarından elde edilmiştir; bu tabakalar günümüzden takriben 10.000 yıl öncesine tarihlenmektedir.

Evcil koyunun yabanî atası, *Ovis ammon*, kısa otlarla kaplı açık çayırların bulunduğu Zagros-Toros dağları ile kuzey İran ve güney Türkistan'ın tepelik yamaçlarında yaşamıştır (Şek. 4.23).

Şekil 4.23. Koyun ve keçi. Vavilov'a göre anayurtları (Alexeyev 1984).

Evcil keçi (*Capra hircus*) kuzey Suriye'deki Abu Hureyra, güney Toroslardaki Çayönü ve kuzey Irak'taki Jarmo'da, günümüzden 9.000 yıl öncesine tarihlenen tabakalarda bulunmuştur. Ali Koş'un Bus Mordeh evresine ait tabakalarında evcil keçi, yararlanılan hayvanların % 72'si olarak hesaplanmıştır. Dacos ve Helmer (1981) koyun türlerinin ilkin Anadolu'da evcilleştirildiğini ve oradan Suriye, Filistin ve sonra Mezopotamya'ya yayıldığını düşünmektedir. Genel olarak kabul gördüğü üzere evcil keçinin atası yaban keçisi ya da pasang'dır (*Capra aegarus*). Yaban keçisinin ve koyunun alanları, biraz farklı çevre özelliklerini yeğleseler de, iç içe geçmiştir. Yaban keçileri geniş bir yükseklik yelpazesine yayılan dağlık bölgelerde ve yamaçlarda bulunmaktadır. Büyük ölçüde yapraklarla beslenmekte ve otlardan mahrum fundalıklarda yaşamlarını sürdürebilmektedirler.

ÖZET

Mevcut bulgulardan yola çıkarak tarımın kökenine ve bununla ilişkili kültürel olgulara ilişkin muhtelif açıklamalar ortaya koyabiliriz. Bizim akıl yürütmemiz, Pleistosen'in son evreleri sırasında Ortadoğu'da ortaya çıkmış olan ekolojik durumdan hareket etmektedir. Bu durum besin kaynaklarının sürekli kıtlığından kaynaklanan bir ekolojik bunalım olarak kabul edilebilir. Aşölyen'den itibaren bu bunalım nüfus yoğunluğunda belirgin bir azalma yaratmıştır.

Yerel Paleolitik gruplar bu bunalımın üstesinden teknolojiyi ve av araçlarının teknik niteliğini iyileştirerek gelmeye çalışmışlardır. Üst Paleolitik teknolojisinin ortaya çıkması ve yayılması bu teknolojik gelişmenin en önemli öğesidir. Ancak üst Paleolitik teknolojisinin benimsenmesi, ekolojik bunalımdan çıkış yolunu vermedi ve veremedi. Nüfus üst Paleolitiğin ilk evreleri sırasında azalmaya devam etti. Bu süreç, bir başka teknolojik buluşla en azından geçici olarak tersine çevrildi. Bu buluş, mikrolit dilgilerle donatılmış atılabilen karma aletlerdi. Mikrolit tekniğinin yayılması (bu yayılma geniş ölçüde günümüzden takriben 15.000 yıl önce olmuştur), nüfus yoğunluğunun önemli derecede artışıyla sonuçlanmış olan, (yerel yaban hayatının sunduğu geniş kaynak çeşitliliğine dayanan) ekonominin çeşitlenmesiyle birlikte yürümüştür.

Uzun süren kurak ve sıcak iklim evresi (11-10.000 yıllarındaki Genç Dryas), besin üretici ekonominin ortaya çıkmasında kesin bir önem taşımıştır. Bu aşama sırasında, Gordon Childe tarafından vaha-çevresi varsayımında ileri sürülmüş birkaç süreç gerçekten yaşanmış olabilir. Bu dönemde Ortadoğu'da nüfus yoğunluğu görece yüksekti. Nüfus, ana doğal alanlara eşitsiz biçimde dağılmıştı. Ana yoğunlaşma alanlarından birisi bol suyu olan kıyı ovasıyla sınırlanmıştı. Bir başka alan Rift sistemine ait göllerin vadi ve çöküntülerindeki terasları ve Zagros-

Toros-Doğu Akdeniz kavisinin tepelik yamaçlarını içine almaktaydı. Son bölge, yabanî tahılların doğal yaşam alanlarını kapsamıştır. Uzun sürmüş kuraklık sonucunda av hayvanlarının giderek kıtlaşması, ekonominin yenebilen bitkilerin (doğal alanlarında bulunan tahılların da) tüketimine yönelik biçimde gittikçe daha çok çeşitlenmesine neden olmuştur. Tahıllar başlangıçta muhtemelen değirmen taşları üzerine doldurulup öğütülmek suretiyle lapa haline getirilerek tüketiliyordu. Tahıllar başlıca karbonhidrat ile B ve E vitamini kaynağı haline gelmişti. Aynı sıralarda besin olarak kullanılmaya başlanan baklagiller, yabanî bakla türlerinde, ağaç fındıkgillerinde (badem, mercimek) ve meyvelerde olduğu gibi bitkisel protein, özellikle de demir ve kalsiyum gibi mineraller kadar da, karbonhidrat ve yağ kaynaklarıydı.

İstikrarlı besin kaynağıyla yerleşikliğin biraradalığının, nüfus artışını sağlayan ana etkenler olduğu düşünülmüştür (Lee 1980). Sengel (1973) alınan protein miktarının ve buna bağlı olarak menapoz yaşının düşmesinin doğurganlık süresini uzattığını ileri sürmüştür. Ayrıca alınan yüksek karbonhidrat miktarının da menapoz yaşını aşağı çekecek yönde daha büyük bir etki yaptığı düşünülmektedir (Hassan 1980). Cohen (1980) bitkisel gıdanın kalori verimliliğinin, doğum aralığını daraltmak bakımından birincil önemde olduğunu vurgulamıştır. Lojistik tipte nüfus artışının otomatik olarak çiftçiliğe geçişten kaynaklandığını ifade eden önceki modellerin şimdi sorgulandığı belirtilmelidir. Nüfusun aslî artış oranını engelleyen etkenler yerleşikliğin artışıyla hemen harekete geçmiştir. Toprağın tuzlanması, yerleşik ya da yarı yerleşik topluluklar arasında yayılan salgın hastalıklar ve gruplar arası çatışmalar, bu engelleyici etkenler arasında sıklıkla anılmaktadır (Bar-Yosef 1989).

Bu engelleyici etkenlere karşın Natufyen grupları tarafından yeterince olumsuz çevre koşullarında besin üretiminin başlaması sağlanmış; bu, yerel toplumsal grupların hem istikrarın-

da hem de yoğunluğunda belirgin artışlara yol açmıştır. Bu gelişme, dışarıdan belirli herhangi bir göç almaksızın yerli nüfusun çabalarıyla elde edilmiştir.

İstikrarlı besin kaynağının elde edilebilirliği ve bu kararlılık halinin belirli biçimde artışı, tanım devrimine atılan ilk adım olmuştur. Dodgeshon'un (1987: 61) belirttiği gibi çiftçiliğe geçişin ilk sonuçlarından biri iletişimin daha da artması ve paylaşılan bir ortak ata ideolojisine dayanan daha geniş kültürel grupların ortaya çıkması olmuştur. Bu sürecin ilk evresine ilişkin olarak Natufyen-Zarziyen toplulukları kanıt gösterilebilir. Besin üretiminin başlangıçtaki ekonomik stratejileri, özgün şekliyle, kendilerini böyle bir geçim biçimine uygun alanlarda bulan kültürel olarak farklı gruplar arasında yayılmış gibi gözükmektedir. Benzer ekonomik etkinlik türlerine geçiş, bu Neolitik devrime katılan gruplar arasındaki iktisadî ve bilgisel mübadeleyi zenginleştirmiştir. Bu mübadele, teknolojik bilginin, yerleşme kurallarının, teknik başarının, hammaddelerin ve ürün mübadelesinin (özellikle konut yapımında), ideolojik ve ritüel sistemlerin (örneğin kafatası kültünün) yayılmasını ve muhtemelen ortaya çıkmış olan seçkinlere yönelik saygınlık belirten ürünlerin uzun mesafeli ticaretini içeriyordu. Nitekim Natufyen-Zarziyen olgusu, ilk başta heterojen olan, ama giderek yoğun ekonomik ve kültürel etkileşim yoluyla kültürel açıdan bütünleşen gruplar arasında yayılan ortak geçim örüntüsü ve ortak yaşam biçimi çerçevesinde açıklanabilir.

Childe'ın doğru biçimde belirlediği gibi, daha az uygun beslenme alanlarına doğru çekilmiş olan insanlar, yaşam döngüsünü ve bitki ve hayvanların davranışlarını ilk elden gözleyebilmişlerdir. Bu bilgi, bitki ve hayvanların fiilî evcilleştirilmesine yönelik adımlar bakımından büyük değer taşımıştır.

Çekirdek bölgesinde evcilleştirme süreci, nemliliğin yükseldiği ve sıcaklığın arttığı koşullarda, yaklaşık olarak günümüzden 10.000 yıl önce başlamıştır. Bu süreç, 'geribeslemeli'

düzeltme yoluyla daha da zenginleştirilmiştir. Öncelikle istikrarlı besin kaynağından kaynaklanan nüfus yoğunluğunun büyümesi ve yerleşikliğin artışı, taleplerin artmasıyla başa çıkabilecek bir besin üretimi artışını gerektirmiştir. Bu sorun kendi doğal yaşam alanlarını çok andıran arazi parçalarında tahılların yapay biçimde yeniden üretilmesiyle çözüldü. Childe'ın düşündüğünün aksine, tohumlar Nil'in yıllık taşkınlarının biriktirdiği verimli toprağa düşmemiştir. Vavilov'un varsayımıyla tutarlı olarak, tahıl bitkileri ilkin yamaçlarda, doğal ya da yapay olarak düzleşmiş, verimli toprağa sahip iyi sulanan teraslarda ya da doğal olarak yetiştikleri bölgelerin civarında yetiştirilmiştir. Tarımın gelişmesi, Genç Dryas sırasında iklimin giderek kuraklaşmasıyla daha da hızlanmıştır.

Sonraki evrede insanların çabaları, davranış örüntüleri bu amaca bir hayli uygun olan yaban keçisi ve yaban koyununun evcilleştirilmesini başarmıştır. Eklenen hayvansal proteinle birlikte, ilk çiftçiler süt, yün, gübre, deri gibi ürünleri de elde etmişlerdir. Bu aşamada ilk çiftçilerin hem istikrarlı hem de çeşitlenmiş bir besin kaynağı sağlayan toplayıcı stratejilerini de sürdürdüklerini unutmamak gerekmektedir. Bu, sürekli nüfus artışıyla ve nüfusu birkaç bine varan büyük yerleşmelerin (Jeriko, Ramad v.d.) ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu aşamada daha gelişmiş toplumsal örüntüler –zanaat alanlarında uzmanlaşmanın belirgin hale gelmesi ve seçkinlerin ortaya çıkması– gerçekleşmiş olabilir.

Kirkbride (1966) Beydha'da 'zanaatkârların işlikleri'ni saptamıştır. İddiaya göre Çayönü'nde bakır işçiliği bulunmaktadır (Çambel ve Braidwood 1970).

En azından bazı örneklerde (Ayn Gazal, Çayönü, Nevali Çori) yerel halk grupları arasında toplumsal ayrışmayı gösteren kanıtlar vardır. Saygınlık belirten ürünlerde uzun mesafeli ticaretin ortaya çıkması, bir tür toplumsal iktidarı yürürlüğe sokan seçkinlerin varlığını anlatmaktadır.

HİNT-AVRUPALILAR

Hint-Avrupa (HA) dilleri bugün dünyadaki en geniş dil ailesini oluşturmaktadır. Bu aile içine Avrasya'nın hem kaybolmuş hem de yaşayan dillerini almaktadır. HA dillerinin göçü ve kolonizasyonu bütün dünya sathına yayılmıştır. Bazı HA dilleri (Yunan, Latin, İngiliz, Fransız, Rus ve diğer diller), geçmişte de konuşulmuş olmalarının yanında, bugün de uluslararası iletişim işlevini yürütmektedirler.

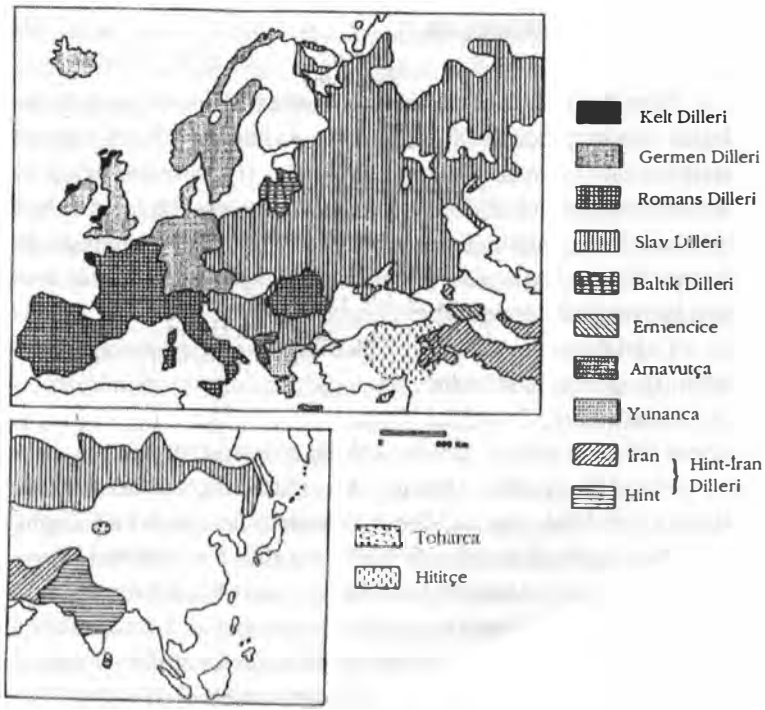
Çağdaş sınıflamaya göre HA dilleri birkaç grubu içermektedir. Bu gruplar şunlardır:

Anadolu grubu: Hitit İmparatorluğu'nun (İÖ 2. binyıl) resmî dili olan Hititçe; Luvice, Palaca, Lidyaca, Likyaca.

Hint-İran grubu: Mitanni dili, (Sanskritçe içinde olmak üzere) Eski Hint, çağdaş Hint-Ari (Hintçe, Bengalce vs.); dağlık Afganistan'daki Kafari ya da Nuristani dili; İran dilleri (Avesta dili, Eski Persçe, Medce); Orta İranca; batı diyaleğinin kaybolmuş İskit-Sarmat dilinin bugünkü devamı olarak kabul edildiği, Çağdaş Ossetçeyi de içine alan Çağdaş Farsça grubu; Peştuca, Pamir dili, Yeni Farsça, Tacikçe, Kürtçe, Belûcî dili, Tat, Taliş dilleri vd.

Ermenice, Yunanca, Frigce ve Arnavutçanın bağımsız bir grup oluşturduğu kabul edilmektedir. Bir grup Tohar dili, İS. birinci binin ikinci yarısında Doğu (Çin) Türkistan'da konuşulmuştur.

Eski Avrupa dillerinin geleneksel sınıflaması şöyledir: İtalik dilleri (tarih çağlarında Latinceden gelişen Latin ve Romans dilleri -Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Rumence; Osko-Umbriya dili, Faliskçe, Venetçe, İllirce vd.); Keltçe (Avrupa'da takriben İÖ 500 ile İS 500 arasında Keltler tarafından konuşulan Kıta Keltçesi); Ada Keltçesi (Britanya adaları ve Fransa'nın Brötonya bölgesindeki Keltlerin dili) ve çağdaş Kelt dilleri (İrlandaca, İskoçça, İskoç Keltçesi -*Gaelic*-, Man dili, Galce, Brötonca).

Şekil 4.24. Hint-Avrupa dilleri. Çağdaş dağılım.

Germen dilleri: Eski ve yeni Kuzey Germencesi (İskandinav dilleri), Doğu Germencesi (Gotça, Gepidce, Rugya dili, Burgundca); Batı Germencesi (çağdaş altı dilin, İngilizce, Frisce, Hollandaca, Güney Afrika Hollandacası, Almanca ve Yiddişçenin* geliştiği çok sayıda yerel diyalekt).

13.-16. yüzyıllarda kaybolmuş olan birkaç küçük dili ve lehçeyi (Yotvingce, Selonca, Kuronca vs., en büyüğü 13. yüzyılda yok olan Eski Prusya dili) ve çağdaş dilleri (Litvanyaca, Letonyaca) kapsayan Baltık dilleri.

* İbraniceyle karışmış bir Alman lehçesi [*ç.n.*]

Slav dilleri: Doğu Slav grubu (Byelorusça, Ukranca, Rusça); Batı Slav grubu (Sorbça, Lehçe, Pomeranyaca, Kaşubça, Slovinkçe, Çekçe, Slovakça); Güney Slav grubu (Slovence, Sırpça, Hırvatça, Makedonyaca, Bulgarca) (Şek. 4.24).

Hint-Avrupa dillerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, uzun bir tarihe sahiptir. Bu tarih, Franz Bopp'un (1816) *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* başlıklı kitabını yayımladığı 19. yüzyılın başlarına kadar geriye gider. Aynı dilbilimci 1838'de Kelt dillerinin HA dillerine ait olduğunu saptamıştır. 1850'de bir başka Alman dilbilimci, August Schleicher Arnavutçanın da aynı aileye ait olduğunu kanıtlamıştır. Heinrich Huebschman Ermenicenin bu ailenin bağımsız bir kolu olduğuna ilişkin kanıtları bulmuştur. O zamandan beri HA ailesi hem zaman hem de mekân bakımından genişlemiştir. Emin Sieg ve Wilhelm Siegling'in 1908'de bulguladığı üzere doğudaki Tohar dilleri de Hint-Avrupa özellikleri taşımaktadır. Hititçenin, Likyacanın ve diğer kaybolmuş dillerin bulunması ve çözümlenmesi eski Hint-Avrupa dillerinin Anadolu'da İÖ. ikinci binde kullanıldığını göstermiştir.

Büyük HA dillerinin ilk karşılaştırmalı grameri Bopp tarafından 1833-1852'de ve ardından Schleicher tarafından 1861-1862'de yayımlanmıştır.

Bu buluşta ilk büyük adım 1870'lerde, bilim adamlarının çağdaş HA dillerinin, atasal dilin uzun süren ve tekbiçimli evrimi sonucunda ortaya çıktığını göstermeleriyle atılmıştır. O zaman bilimadamları, dillerin zaman içinde geçirdikleri fonolojik değişmelerde gözlemlenen düzenlilikleri açıklayan bazı ampirik 'yasalar' saptamışlardır. Nitekim Grimm (1822), Germanik kapantılı ve sızıcı (*spirant*) ünsüzlerle diğer HA dillerindeki ünsüzlerin benzerliklerinin ardındaki ilkeyi bulmaya çalışmıştır. Bu nedenle, saptanan değişmeler bugün 'Grimm Yasası' olarak

bilinmektedir. Gotça *fadar* (baba)'daki *d* ile *bropar* (kardeş)'daki *p* arasındaki (hepsi Sanskritçe, Yunanca ve Latincede *t* ile karşılanır) fark, aksanın başlangıç konumuyla ilişkilendirilmiştir (Verner Yasası).

Genel yayınlara dayanarak, karşılaştırmalı HA dilbiliminin bugün karşı karşıya kaldığı ana sorunların şunlar olduğu belirlenebilir: Atasal dilin fonolojik yeniden kurgusu; onun ayrışmasının ana özellikleri; varsayımsal Hint-Avrupa 'anayurdu'nun yeri ve tarihi.

Proto HA dilinde en az onbir 'kapantılı ünsüz' vardı. 'Klasik' fonoloji kuramına uygun olarak bu sesler, ağızda kapantının oluştuğu ve kapantı sırasında ve hemen sonrasında ses tellerinin etkinlikte bulunduğu yerle ilişkili olarak, ayrı bir tarzda düzenlenmiştir (Tablo 4.5).

Tablo 4.5.

	Ötümlü	Ötümlü soluklu	Ötümsüz
Dudaksı	(b)	bh	p
Dişsi	d	dh	t
Damaksı	g	gh	k
Dudaksı-artdamaksı	g^w	g^wh	k^w

'Dudaksı' terimi, sesin dudaklarda yapıldığını; dişsi terimi dilin dişin arkasına çarpıp itilmesiyle çıkan sesi; damaksı terimi dilin üst yüzeyinin sert damakla temas ettirilmesiyle çıkartılan sesi; damaksı-artdamaksı ise dilin üst yüzeyinin, dudakların yuvarlanmasıyla birlikte, damağın yumuşak kısmına [artdamağa] değmesiyle çıkan sesi anlatmaktadır. Sessiz olarak anılan sesler

ses telleri titreştiriminden elde edilmişlerdir; sesliler ise bu titreşimle yapılır. 'Sesli soluklular'ın kesin telâffuzu ise bilinmemektedir.

'Damaksılaşmış artdamaksılar'ın telâffuzuna uygun olarak bütün HA diyalektleri, 'yüz' (*hundred* [lat. *centum*]) kelimesinin [ilk sesinin] bir grupta 's' ile diğerinde ç/h/k ile telâffuz edilmesine bağlı olarak *satem* ve *centum* dilleri şeklinde iki ana gruba ayrılmaktadır. İlk gruba [*satem* grubuna] Hint-İran, Slav, Baltık, Ermeni ve Arnavut dilleri girmektedir; ikinci grupta [*centum* grubunda] ise, geleneksel olarak daha eski kabul edilen, Yunan, İtalik, Kelt, German ve Tohar dilleri yer almaktadır.

Yakın zamanlarda iki dilbilimci, Thomas V. Gamkrelidze ve Vyacheslav V. Ivanov (1984) yeni bir Hint-Avrupa dilleri kuramı ortaya atmışlardır. Bu kuramın köşe taşı Proto-HA dilinin yeni kurulmuş bir ünsüz dizgesine dayanmaktadır (Tablo 4.6).

Tablo 4.6.

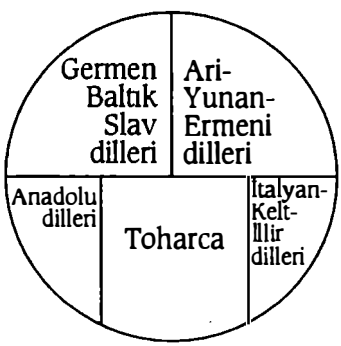
Gırtlaksılaşmış soluklu	Ötümlü soluklu	Ötümlü
(p')	b^h	p^h
t'h	d^h	t^h
K'h	G^h	K^h

Yeni kurgulanan bu HA ünsüzler dizgesi en iyi Germen dillerinde, Ermenicede ve belki de Anadolu dillerinde korunmuştur. *Satem/centum* ayrımına gelince; bu ayrım HA diyalektlerinde 'boğazsı' seslerinin evrimine yansır ve daha sonraki evrelerde ortaya çıkmış olan 'damaksılaşma' süreciyle doğrudan ilişkili değildir.

Yeni ortaya konmuş olan ünsüz dizgesine dayanarak ve

Proto-HA ünlü dizgesinin -morfoloji ve sözdiziminin- evrimini dikkate alarak, Gamkrelidze ve Ivanov Hint-Avrupa dil topluluğu içinde bulunan diyalektlere ilişkin yeni bir uzamsal örüntü modeli önermişlerdir (Tablo 4.7). Bunu izleyerek Proto-HA dilinin farklı bölgesel birimler halinde kronolojik ayrışmasının Tablo 4.8'de gösterildiği şekilde olduğunu ileri sürmüşlerdir (Bak. Tablo 4.8).

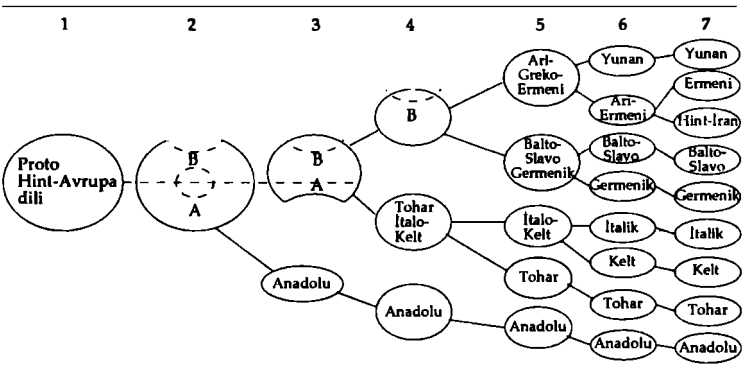
Tablo 4.7.

Hint-Avrupa 'anayurdu'nun yerini bulma sorununa, geleneksel olarak, dilbilimsel ve arkeolojik verilerle ilişkisi kurulara yaklaşılmıştır. Halihazırda bu yolu izlerken ortaya çıkan zorlukları belirtmiş bulunmaktayız. Özellikle de dilbilimsel birimlerle 'arkeolojik kültürler' arasında özdeşim kurmanın bütünüyle kabul edilemez olduğu vurgulanmıştır. Bu ve bununla ilişkili zorluklar Hint-Avrupa anayurdu sorununun çözümündeki başlıca engel olmuştur.

Hint-Avrupa '*Urheimat*'ını [İlkyurdu'nu] kurgulamak için arkeolojik bulguları kullanma eğiliminde olan en eski kuramcılar arasında, Alman arkeolog Gustav Kossinna da vardı. Kossin-

Tablo 4.8. Thomas Gamkrelidze ve Vyacheslav Ivanov'a göre Hint-Avrupa dillerinin Gelişimi.

na, 1911'de Hint-Avrupa *Urvolk*unun ['Köken Halkı'nın] ilk yayılışını, arkeolojik olarak Avrupa'nın kuzeyinde Bağ Damgalı Eşya Kültürü'nün (Savaş Baltası Kültürü) yayılmasının gösterdiğini söyleyen bir kuram geliştirmiştir. Nazi Almanyası'nda düzenli olarak kötüye kullanılmış olan bu kuram, bugün akademik camia tarafından oybirliğiyle reddedilmiştir.

Litvanya asıllı Amerikalı arkeolog Marija Gimbutas tarafından geliştirilen kuram oldukça revaçta bulunmaktadır. Gimbutas, Hint-Avrupa anayurdunu güney Rusya bozkırlarındaki Oyuk Mezar (ya da Gimbutas'ın verdiği adla Kurgan) kültürüyle özdeşleştirir. Erken Tunç Çağı'nda İÖ. 4000-3500 arasında, 'Hint-Avrupalılar' batıya ve güneye yayılmaya başladılar ve

sonuçta Avrupa ve batı Asya'daki geniş bir alanı işgal ettiler. Sonraki bölümde Oyuk Mezar kültürünün Hint-Avrupa anayurduyla muhtemel bir özdeşimine karşı öne sürülen verileri ortaya koyacağız.

Hint-Avrupalıların anayurdunu tanımlayan kuramsal yol boyunca bir başka önemli kilometre taşı, Colin Renfrew'un 1987'de yayımladığı *Archaeology and Language-The Puzzle of Indo-European Origins* [Arkeoloji ve Dil: Hint-Avrupalıların Kökenleri Bilmecesi] idi.

'Süreçsel' (*processual*) arkeolojinin kuramsal modellerini olduğu kadar, öncelikle arkeolojik ve paleolinguistik bulguları kullanan Renfrew, Verimli Hilâl'in kuzey kısmında, doğu Anadolu'da yerleşmiş bulunan 'ilk çiftçiler'in 'Hint-Avrupa dilinin ilk biçimi'ni konuştuğunu düşünmektedir (Renfrew 1987: 173). Bu çekirdek bölgeden, bir 'ilerleme dalgası'yla göçeden çiftçi insanlar Avrupa'ya yayılmış; bir başka göç dalgası onları İran, Türkmenistan, Kuzey Hindistan ve Pakistan'a sevketmiştir. Bütün bu durumlarda çiftçi halklar, Hint-Avrupa dilini beraberlerinde taşımışlardır.

1984'de Th. Gamkrelidze ve V. V. Ivanov iki ciltlik *The Indo-European and the Indo-Europeans* [Hint-Avrupa Dili ve Hint-Avrupalılar] başlıklı monografiyi yayımladılar. Bu dilbilimciler kitaplarında, anayurdu Önkafkasya'dan 'Yukarı Mezopotamya'ya uzanan Batı Asya topraklarına yerleştirmişlerdir. Yazarlar anayurdu İÖ. 5. ve 4. bine tarihlenen Halaf ve Çatalhöyük arkeolojik topluluklarıyla özdeşleştirmişlerdir. Yukarıda belirtilen fonolojik tespitlerden ayrı olarak yazarlar kuramlarını, belirli eski Yakın Doğu dillerine olduğu kadar, Proto-HA dili ile Proto-Sâmi ve Proto-Kartvel (Kafkas) dilleri arasında gözlemledikleri etkileşime dayandırmaktadırlar.

C. Renfrew'in, Gamkrelidze ve Ivanov'un geliştirdikleri bulgular demetini benimseyen bu satırların yazarı, ilk olarak, Hint-Avrupa anayurdunun ortaya çıkış tarihinin GÖ. 9.-8. bin-

yıllara götürülmesi gerektiği; ikinci olarak, alanının bütün Verimli Hilâl'e genişletilmesi gerektiği fikrindedir.

Gamkrelidze ve Ivanov, Proto-HA dillerinin ortak söz dağarcığının anlambilimsel çözümlemesine özel bir önem vermiştir. Bu çözümlemeye dayanarak, anayurtlarındaki ilk Hint-Avrupalı toplulukların toprak, ekonomi, maddî ve manevî kültür, toplumsal örgütlenme özellikleri ikna edici biçimde yeniden kurgulanabilmiştir.

Anayurdun dağlık bir arazi diliminde olduğunu gösteren çok sayıda ortak kelime görülmektedir. Bunlar, 'dağlar'ı, 'yüksek dağlar'ı, 'yükseklik'i anlatan ortak adlardır. 'Irmak', 'dere', 'deniz (tuzlu su)' kelimeleri vardır. 'Meşe', 'kayın', 'gürgen', 'dişbudak', 'huş ağacı', 'titrek kavak', 'söğüt', 'porsuk ağacı', 'köknar', 'ladin', 'akça ağaç', 'elma ağacı' vs. için ortak ya da benzer isimler görülür. Bir bütün olarak ele alındığında bu söz dağarcığının denize yakın, karışık meşe ormanları kuşağında bulunan ve daha üst bir evrede geniş yapraklı ağaçların yerine alan kozalaklı ormanlarıyla dikey bölgesellik özelliği gösteren, dağlık bir ülkeye karşılık geldiği görülmektedir. Bu arazi özellikleri, polen ve diğer paleobotanik bulguların gösterdiği gibi çiftçiliğin ilk zamanlarında Verimli Hilâl için düşünülen özelliklere oldukça iyi uymaktadır.

Ortak Hint-Avrupa söz dağarcığı, 'arpa danesi', 'buğday', 'darı', 'yulaf', 'keten' için ortak kelimeleri bol miktarda barındıran bir tarım terminolojisini içermektedir. Bütün bu bitkiler tarım devriminin ilk aşamasında tarıma alınmıştı. Hint-Avrupa diyalektlerinde 'üzüm' ve 'şarap' için ortak adlar bulunmaktadır. Mısır ve Suriye'de görüldüğü üzere üzümün tarıma alınışı İÖ. 4. binyıldan daha önce değildir. Ancak kuzey Yunanistan'da insan topluluklarının yabanî üzümle çok daha önce tanıştıklarına ilişkin bulgular vardır (J. Renfrew 1973: 127).

Anlambilimsel olarak hayvancılıkla ilişkili önemli sayıda isim, Neolitik devrimin ilk aşamalarında evcilleştirilmiş olan

'keçi', 'koyun', 'kuzu' için ortak isimler, vardır. Ayrıca, daha sonraki aşamalarda evcilleştirilmiş olan 'sığır', 'boğa', 'inek' ve 'domuz'a ilişkin ortak isimler bulunmaktadır.

Hint-Avrupa söz dağarcığı 'at' için bir ortak ismi barındırmaktadır. At, Ortadoğu bölgesinin dışında ve görece geç, İÖ. 4. binden daha öncesine gitmeyen bir zamanda, evcilleştirilmiş yegâne hayvandı. Bu, çoğu kez (güney Avrupa bozkırlarından çıkan atlı hayvancılar olarak tasavvur edilen) Hint-Avrupalıların Ortadoğu'ya görece geç girdiğini gösteren bir kanıt olarak aktarılmaktadır.

Bu sava karşı bir dizi kanıt vardır. Bunların ilki, yaban atının, varlığı Paleolitik'e kadar geri giden başlıca av hayvanlarından biri olduğudur. At kemikleri (muhtemelen yaban atına aittir) Doğu Akdeniz bölgesindeki birtakım erken Holosen yerleşmelerinde, ömeğin Ürdün'deki Beydha'nın keramik öncesi tabakasında, bulunmuştur. Gamkrelidze ve Ivanov'un (*ibid.*: 564), Sumerceye ve Kafkasya'daki (Abhaz-Adıgece) bazı Hint-Avrupalı olmayan dillere ait bulgulara dayanarak, Proto-HA aşamasında en az birkaç diyalekt grubunun eşek ve yaban atını ifade etmek üzere aynı adı (**ek/h/uos*) kullanmış olma olasılığını belirtmesi önemlidir.

Ortak HA söz dağarcığı av hayvanı niteliğindeki çok sayıda yabanî hayvanla (kurt, ayı, leopar-kar parsı-panter, vaşak, çakal, tilki, yaban domuzu, geyik-antilop, Avrupa bizonu, fil) ilgili kelimeyi barındırmaktadır. Çok sayıda ortak kuş ve su kuşuyla ilgili ad vardır.

Üretim etkinliğinin çeşitli yönlerine ilişkin kavramlar için ortak adlar bulunmaktadır. Tarımla ilgili söz dağarcığı geniş ve çeşitlenmiştir. 'Orak', 'öğütmek', 'dibek taşı', 'öğütme taşı' için kelimeler vardır. Bunlar genellikle Natufyen'de kullanılmış olan aletlerdi. Aynı zamanda gelişmiş tarımı anlatan kelimeler de mevcuttur: 'Çift sürme', 'saban', 'toprağı ekme', 'sapan izi' gibi... 'Sürme', 'sığırtmaç', 'sürüyü korıma' gibi çobanlık etkinliğini

anlatan, ayrıca avcılıkla ilgili, çok sayıda ortak kelime de vardır.

Zanaatkârlıkla ilgili ortak adlar çok anlamlıdır. Bunlar, dokumacılık, ekim, yün işleme, çömlek yapımı ile ilgili adlar ve maden işlemeciliği ile ilgili bir ortak terminolojidir. Gamkrelidze ve Ivanov'un (*ibid.*: 709) belirttiği gibi, HA kökü **Haie/os-* kelimesinin 'bakır', 'tunç' ve 'demir'i belirtmek için kullanmış olması ilginçtir. 'Gümüş' (**Hark-*) başlangıçta 'beyaz', 'açık' anlamına gelmekteydi. 'Altın' adı (**Hau-s-*) açıkça 'sarı' (**g/h/el-*) kelimesi ile ilişkiliydi (*ibid.*: 713-4). Bu örnekler, bir yandan, madenlerle görece erken bir tanışıklığı gösterir gibi ise de (ilk madenî gereçler çanak çömlek öncesi Neolitik tabakalarında bulunmuştur), öte yandan gelişmiş bir metalurjiye ilişkin bulgular elde edilememiştir (yeterince incelmiş bir terminoloji olmadığı gibi muhtemel anlambilimsel kaymalar vardır).

Tekerlek, tekerlekli araç, koşum takımı vs. ile ilgili ortak adlara karşı önemli bir ilgi göstermek genellikle çekici gelmiştir. Bu türden araçlara ilişkin ortak terminolojinin varlığı, Hint-Avrupalıların Ortadoğu'ya atla çekilen savaş arabalarını sokan savaşçı göçebe hayvancılar olduklarını gösteren bir kanıt olarak ele alınmıştır. Bu terminolojinin, İÖ. 4. binyılın sonları ile 3. binyılın başlarında, insanların sosyo-politik çatışmalara kapılarak aralarında çatışmaya başladıkları daha geç bir evrede, yayıldığı düşünülebilir. Aynı şekilde bu adların kısmen anlambilimsel kaymalardan ortaya çıktığı; özgün biçimiyle, ilişkili olmakla birlikte, ayrı nesnelerle ilgili olabileceği düşünülebilir.

Bir bütün olarak bakıldığında ortak Hint-Avrupa söz dağarcığı, değişen ölçülerde toplayıcı stratejilere eklenmiş olan çiftçiliğin ve hayvan yetiştiriciliğinin ilk biçimlerinin ortaya çıktığı 10.000 ilâ 8.000 yıl önce, Verimli Hilâl'de ilk tarım topluluklarının arkeolojik olarak yeniden inşa edilen ekonomileriyle akla yatkın bir uygunluk içinde görülmektedir.

Kalıcı bir konutu ve yerleşik köyü anlatan bir grup ad bu-

lunmaktadır. 'Ev' için ortak HA kelimesi (**t'om-*), Hititçe ve Toharca dışında, bütün HA diyalektlerinde saptanmıştır. Anadolu dillerinde bunu karşılayan isim (*pir, parnas*) 'ev'i, 'ev ekonomisi'ni anlatmaktadır (Gamkrelidze ve Ivanov 1984: 741).

Toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıktığını ve toplumsal iktidarın kurumsallaştığını gösteren önemli bir sözcük birimleri (*lexems*) katmanı göze çarpmaktadır. Bunlar, 'akraba' ('çocuk doğurmak' fiilinden türemiş olan **k'en-*); 'kral, komutan (*rek'-); 'zenginlik' (**Hop/h/-r/n-*); 'yoksul, zenginliği elinden alınmış' (*orb/h/o-) kelimeleridir. 'Mübadele'yi anlatan kelimeler (almak ve vermek fiillerinden **t'oH-*) ve 'ticaret' anlamına gelen en az iki kelime (*ue/os-, *k/h/o er-) mevcuttur. En eski HA diyalektlerine ait olan bütün bu kelimeler, yerleşik bir yaşam biçimine ve yerleşik topluluklar arasındaki yoğun ticaret ilişkilerine dayanan ileri bir toplumsal gelişmeyi gösterir.

Özgün olarak Hint-Avrupa dilinin tarım devriminin erken bir aşamasında sürece katılmış olan görece küçük toplumsal grupların dili olduğu düşünülebilir. Bu düşünce, dolaylı biçimde, tarıma alınmış tahılların ortaya çıkmasıyla sonuçlanan, sınırlı bir alanda ortaya çıkmış mutasyonlara işaret eden biyolojik kanıtlarla desteklenmiştir (Zohary 1989).

Bilinmeyen nedenlerle bu dil Neolitik devrime katılan toplumsal gruplar arasında bir iletişim aracı (bir *lingua franca*) haline gelmiştir. Gâlip ihtimalle bu dil, özgün biçimde, ekonomiye, toplumsal yaşama, ideolojiye ve mübadeleye ilişkin sınırlı işlevlere eklemlenen bir yardımcı dil olarak kullanılmıştı.

C. Renfrew, Gamkrelidze ve Ivanov'un aksine, Hint-Avrupa dilinin yayılışının büyük oranda kabileler arası temaslardan kaynaklanan bir kültürleşme aracılığıyla, çiftçiliğin yayılması ile olduğunu ve göçlerin sonucundaki yayılmanın çok sınırlı olduğunu düşünmekteyim.

Hint-Avrupa dili bu yayılma sürecinde, çiftçiliğe geçiş aşamasına girmiş olan yerli grupların konuştuğu altkatman dil-

leriyle düzenli bir etkileşim içindeydi. Bu nedenle sözlük varlığı açısından (belki yapısal açıdan da) zenginleşti. Hint-Avrupa dilinin etkileşim içinde bulunduğu farklı 'altkatman' dillerinin varlığı, Hint-Avrupa dilinin erken bir aşamada karşılıklı anlaşabilen ve her birinin yoğun toplumsal-kültürel etkileşim alanlarına hizmet ettiği bir dizi diyalekt halinde parçalandığını ifade etmektedir.

Bu açıdan bakıldığında 'anayurt'un kesin yerini araştırmak önemini kaybetmektedir. Burası sadece, arkeolojik olarak hiç bir biçimde tanımlanamayacak olan, büyük bir ilk besin üretim bölgesinin içindeki bir noktaydı. İÖ. 11.-8. binyıllar sırasında bu nokta bütün Verimli Hilâl boyunca yayıldı ve ardından çiftçi ekonomisinin tomurcuklanmasıyla birlikte etrafa dağıldı.

Benzer bir varsayımın geçmişte de geliştirilmiş olduğu belirtilmelidir. Fransız dilbilimci A. Meillet (1937) şöyle yazmaktadır:

> Bugün insanların birçoğu, muhtemelen çoğunluğu, aslında başka dilleri konuşmuş olan atalarından ayrılarak Hint-Avrupa dillerinden birini konuşuyor ve fakat bunlardan birinin ya da ötekinin 'Hint-Avrupa' mirâsının daha büyük ya da daha küçük bir parçası olduğunu yahut bir ötekinin tamamen yabancı bir atadan geldiğini söyleyemeyiz. 'Sâmi' veya 'Fin-Ugor' veyahut 'Roman' ya da 'Latin' halkları gibi terimler, aynı ölçüde anlamsızdır... Roman dilleri vardır fakat Roman halkı yoktur; bunun gibi Hint-Avrupa dilleri olmakla birlikte Hint-Avrupa halkı yoktur.

Rusya doğumlu dilbilimci N. S. Trubetzkoy 1939'da kategorik olarak şunları yazmıştır (Trubetzkoy 1939):

> Tek bir Hint-Germen grubunun içinden türemiş olabileceği üniter bir Hint-Germen proto-diline ilişkin var-

sayım güçlü bir temele sahip değildir. Hint-Germen dilinin ataları olan dillerin köken itibariyle birbirine hiç benzemedikleri ve sürekli temaslar, karşılıklı etkileşim ve birbirinden ödünç aldıkları kelimeler yoluyla, hiç bir zaman birbiriyle özdeşleşme noktasına varmadan, birbirlerine önemli ölçüde benzer hale geldikleri akla çok daha yakındır.

Bu görüşün aksine, *Urvolk*'un (Köken Halk'ın) tarihte bir zamanlar varolduğunu düşünmekteyim. Geniş bir ilk çiftçiler topluluğuna kendi temel gramer yapısını ve sözcük dağarcığını veren, kendi kelimeleri ve kullanımları ile onu zenginleştiren bir halk vardı. Ve kendi tarihsel görevini başarmış olan bu ilk kabile tarih sahnesinden tamamen yokolup gitmiştir.

Kaynaklar

Alexeyev, V. P. 1984. *Stanovlenie celovecestva* (İnsanın Ortaya Çıkışı). Moscow: Mysl'.

Ammerman, A. J. and L. L. Cavalli-forza 1973. A population model for the diffusion of early farming in Europe. In C. Renfrew (ed.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, pp. 343-358. London: Duckworth.

Bader, N. 0. 1972. Tell Magazaliya - ranneneoliticheskij pamjatnik na severe Iraka (Tell Magzaliya, Kuzey Irak'ta Bir Neolitik Yerleşme). *Sovetskaja archeologija* 2:117-132.

Bader, N. 0. 1989. *Drevnejshie zemledel'tsy Severnoi Mesopotamii* (Kuzey Irak'ın İlk Çiftçileri). Moscow: Nauka.

Bar-Yosef, 0. 1981. The Epipalaeolithic complexes in the southern Levant. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire*, pp. 396-396. Paris: CNRS.

Bar-Yosef, 0. 1981. The 'Pre-pottery' Neolithic period in the southern Levant. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jus 'au VIe millénaire*, pp. 555-569. Paris: CNRS.

Bar-Yosef, 0. 1986. The walls of Jericho; an alternative interpretation. *Current Anthropology* 27, No 2:157-162.

Bar-Yosef, 0.1989. The PPNA in the Levant - an overview. *Paléorient* 15(1): 57-64.

Bender, B. 1975. *Farming in Prehistory*. London: John Barker.

Berg, L. S. 1947. *Klimat i zhizn'*. Moscow: Geografgiz.

Berger, W. H. 1990. The Younger Dryas cold spells - a quest for causes. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecoloy* 89:219-237.
Binford, R. L. 1968. Post-Pleistocene adaptations. In S. R. Binford ve L. R. Binford (eds), *New Perspectives in Archaeology*. Chicago: Aldine.
Bopp, F. 1816. *Über das Konfugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*. Frankfurt am Main: Andreä.
Bottemas, S. ve W. van Zeist 1981. Palynological evidence for the climatic history of the Near East. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l 'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire*. Paris: CNRS.
Braidwood, R. J. 1960. The agricultural revolution. *Scientifc American* 203: 130-152.
Brooks, C. E. P. 1926. *The Evolution of Climate*. London.
Cambel, H. 1981. Chronologie et organization de l'espace à Çayönü. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire*, pp. 531-553. Paris: CNRS.
Cambel, H. ve R. J. Braidwood 1970. An early farming village in Turkey. *Scientific American* 222:50-56.
Campbell, S. ve D. Baird 1990. Excavations at Ginnig, the aceramic to early ceramic Neolithic sequence in North Iraq. *Paleorient* 16(2):65-78.
Cauvin, M. C. 1981. L'epipaléolithique du Levant. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire*, p. 440. Paris: CNRS.
Cauvin, J. 1974. Les débuts de la ceramique au Moyen-orient: nouveaux documents. *Paléorient* 2(1):199-205.
Cauvin, J. 1987. Chronologie relative et absolue dans le Néolithique du Levant nord et d'Anatolie entre 10000 et 8000 BP. In 0. Aurenche, J. Evin and P. Hours (eds), *Chronologies in the Near East*, pp. 325-324.
Cauvin, J. 1989a. La stratigraphie de Cafer Hoyuk-Est (Turqui) et les origines du PPNB de Taurus. *Paléorient* 15(1):75-86.
Cauvin, J. 1989b. La Néolithisation du Levant, huit ans après. *Paléorient* 15 (1):174-182.
Childe, V. G. 1951. *Man Makes Himself*. London: Watts.
Childe, V. G. 1952. *New Light on the Most Ancient East*. New York: Praeger.
Cohen, M. N. 1980. Speculations on the evolution of density measurement and population regulation in Homo sapiens. In M. N. Cohen, R. S. Malpass, and G. E. Hutchinson (eds), *Biosocial Mechanisms of Population Regulation* pp. 275-304.
de Contenson, H. 1981. Le Néolithique de Damascène. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire*, pp. 467-471. Paris: CNRS.
de Contenson, H. 1989. L'Aswadien, un nouveau facies du néolithique syrien. *Paléorient* 15(1):245-258.
de Contenson, H., M.-C. Cauvin, W. van Zeist, J. A. H. Bakkers-Heeres, A. Leroi-Gourhan 1979. Tel Aswad (Damascène). *Paléonent* 5:153-176.
Darmon, F. 1984. Analyse pollinique de deux sites dans la basse vallée du Jourdain: Fazal VIII et Sabiliya IX. *Paléorient* 10(2):106-110.
Darwin, C. 1875. *The Variation of Plants and Animals under Domestication*. London.
Dodgeson, R. A. 1987. *The European Past. Social evolution and spatial or-*

der. Macmillan Education.
Ducos, P. 1969. Methodology and results of the study of the earliest domesticated animals in the Near East. In P. J. Ucko, G. W. Dimbleby (eds), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, pp. 265-276. London: Duckworth.
Ducos, P. ve D. Helmer 1981. Le point actuel sur l'apparition de la domestication dans le Levant. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire*, pp. 523-528. Paris: CNRS.
Fisher, W. B. 1978 (7th edition). *The Middle East. A Physical, Social and Regional Geography*. London: Methuen.
Flannery, K. V. 1969. Origins and ecological effects of early domestications in Iraq and in the Near East. In P. J. Ucko, G. W. Dimbleby (eds), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, pp. 81-88. London: Duckworth.
Gamkrelidze, T. V. ve V. V. Ivanov 1984. *Indoevropeiskij jazyk i indoevropeitsy*, (Hint-Avrupa Dili ve Hint-Avrupalılar), C. 1 ve 2. Tbilisi University Press.
Garrod, D. A. E. and D. M. Bate 1937. *The Stone Age of Mount Carmel*, C. 1. Oxford: Clarenden Press.
Gimbutas, M. 1970. Proto-Indo-European culture: the Kurgan culture during the 5th to the 3rd millenia BC. In C. Cardona, H. M. Koenigswald ve A. Senn (ed), *Indo-European and Indo-Europeans*, pp. 155-198. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Goldberg, P. ve O. Bar-Yosef 1982. Environmental and archaeological evidence for climatic change in the southern Levant. In J. L. Bintliff ve W. Van Zeist (ed), *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory* pp. 399-414. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 133 1).
Gopher, A. 1989. Diffusion process in the Pre-pottery Neolithic Levant: the case study of the Helwan point. In I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change. Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin*, pp. 91-106. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 508).
Gopher, A. 1989. Neolithic arrowheads of the Levant: results and implications of a seriation analysis. *Paléorient* 15(1):43-56.
Goring-Morris, A. N. 1989. Developments in Terminal Pleistocene hunter-gatherer socio-cultural systems: a perspective from the Negev and Sinai Deserts. In I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change. Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin*, pp. 7-28 Oxford: British Archaeological Reports (International Series 508).
Harris, D.R. 1990. Vavilov's concept of centers of origin of cultivated plants: its genesis and its influence on the study of agricultural origins. *Biological Journal of Linnean Society*, 39: 7-16.
Hassan, F. A. 1980. The growth and regulation of human population in prehistoric time. In M. N. Cohen, R. S. Malpass, ve G. E. Hutchinson (eds), *Biosocial Mechanisms of Population Regulation*, pp. 305-320. Yale University Press.

Hassan, F. A. ve S. R. Robinson 1987. High-precision radiocarbon chronometry of ancient Egypt, and comparisons with Nubia, Palestine and Mesopotamia. *Antiquity* 61:119-135.

Henry, D. 1981. An analysis of settlement patterns and adaptive strategies of the Natufian. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire,* pp. 421-431. Paris: CNRS.

Henr,v, D. O. 1989. *From foraging to agriculture. The Levant at the end of the Ice Age.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hole, F. 1987a. Archaeology of the village period. In F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest,* pp. 29-78. Washington and London: Smithsonian Institution Press.

Hole, F. 1987b. Settlement and Society in the village period. In F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest,* pp. 79-106. Washington and London: Smithsonian Institution Press.

Hillman, G. C., S. M. Colledge ve D. R. Harris 1989. Plant-food economy during the Epipalaeolithic period at Tell Abu Hureyra, Syria: dietary diversity, seasonality and modes of exploitation. In D. R. Harris ve G. C. Hillman (eds), *Foraging and Farming. The evolution of plant exploitation,* pp. 240-266. London: Unwin Hyman.

Hopf, M. 1969. Plant remains at Jericho. In P.J. Ucko, G. W. Dimbleby (eds), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals,* pp. 355-360. London: Duckworth.

Kenyon, K. M. 1969. Excavations at Jericho. *Palestine Exploration Quaterly* 92: 114-119.

Kirkbride, D. 1966. Five seasons at the Pre-pottery Neolithic village of Beidha in Jordan. *Palestine Exploration Quaterly* 98:8.

Kossinna, G. 1911. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie.* Würzburg: Kabitzsch (Mannus - Bibliothek 6).

Kozintsev, A. G. 1980. Perehod k zemledeliju i ekologija celoveka (Çiftçiliğe Geçiş ve İnsan Ekolojisi). In N. A. Butinov, A. M. Reshetov (eds), *Rannie zemledel'tsy* (İlk Çiftçiler), pp. 6-33. Leningrad: Nauka.

Kozlowski, S. K. 1989. Nemrik 9, a PPN site in Northern Iraq. *Paléorient* 15(1): 25-31.

Kozlowski, S. K. ve A. Kempisty 1990. Architecture and the pre-pottery Neolithic settlement in Nemrik, Iraq. *World Archaeology* 21(3):348-362.

Kozlowski, S. K. ve K. Szymczak 1989. Flint industry from house I/IA/IB at the PPN site in Nemrik 9 in Northern Iraq. *Paléorient* 15(1):32-42.

Ladzinsky, G. 1989. Origin ve domestication of the South-west Asian grain and legumes. In D. R. Harris and G. C. Hillman (eds), *Foraging and Farming. The evolution of plant explottation.* London: Unwin Hyman.

Lee, R. B. 1980. Lactation. ovulation infanticide, and woman's work: a study of hunter gatherer population regulation. In M. N. Cohen, R. S. Malpass, ve G. E. Hutchinson (eds), *Biosocial Mechanisms of Population Regulation,* pp. 321-348. New Haven ve London: Yale University Press.

Leroi-Courhan, Arl. 1969. Pollen grains of Gramineae and Cerealeae from Shanidar and Zawi Chemi. In P. J. Ucko, C. W. Dimbleby (eds), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals,* pp. 143-148.

London: Duckworth.
Leroi-Gourhan, Arl. 1981. Diagrammes polliniques des sites archéologiques au Moyen-orient. In *Beiträge zum Umweltgeschichte des Vorderen Orients*, 130. Wiesbaden.
Luz, B. 1982. Palaeoclimatic interpretation of the last 20,000 yr record of deep-sea cores around the Middle East. In J. L. Bintliff ve W. Van Zeist (eds), *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory*, pp. 41-61. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 133 I).
Martin, A. C. and R. C. Klein (eds) 1984. *Quaternaly Extinctions - A Prehistory Revolution*. Tucson. University of Arizona Press.
Meillet, A. 1937. *Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes*. Paris: Hachette.
Mellaart, J. 1972. Anatolian Neolithic settlement pattern. In P. J. Ucko, R. Tringham, G. Dimbleby (eds), *Man, Settlement, Urbanism*, p. 281. London: Duckworth.
Mellaart, J. 1975. *The Neolithic in the Near East*. London: Thames and Hudson.
Moore, A. M. T. 1989. The transition from foraging to farming in South-west Asia: present problems and future directions. In D. R. Harris ve G. C. Hillman (eds), *Foraging and Farming. The evolution of plant exploitation*, pp. 620-631. London: Unwin Hyman.
Moore, A. M. T. 1982. Agricultural origins in the Near East: a model for the 1980s. *World Archaeology* 14(2):224-236.
Mussi, M. 1976. The Natufian of Palestine. The beginnings of agriculture in paleontological perpective. *Orgint* 10:89-107.
Oates, J. 1973. The background and development of early farming communities in Mesopotamia and the Zagros. *Proceedings of the Prehistoric Society* n.s. 39:147-181.
Peak, H. ve H. J. Fleure 1927. *Peasants and Potters*. Oxford: Oxford University Press.
Perkins, D. 1964. Prehistoric fauna from Shanidar. *Science* 144:1565-1566.
Redman, C. L. 1978. *The Rise of Civilization. From Early Farmers to Urban Society in the Ancient Near East*. San Francisco: W. H. Freeman.
Renfrew, A. C. 1987. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. London: Jonathan Cape.
Renfrew, C. and J. R. Cann 1979. The characterisation of obsidian and its application to the Mediterranean region. In C. Renfrew (ed.), *Problems in European Prehistory*, pp. 66-86. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Renfrew, J. 1973. *Palaeoethnoootany*. London: Methuen.
Rollefson, G. O. 1986. Neolithic 'Ain Ghazal (Jordan): ritual and ceremony. *Paléoricent* 12(1):45-52.
Rollefson, G. O. 1989a. The Aceramic Neolithic of the Southern Levant: the view from 'Ain Ghazal. *Paléorient* 15(1):135-140.
Rollefson, G. O. 1989b. The late Aceramic Neolithic of the Levant: a synthesis. *Paléorient* 15(1):168-175.
Rollefson, G. O. ve I. Kohler-Rollefson 1989. The collapse of early Neolithic settlements in the southern Levant. In I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change. Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin*, pp. 73-90. Oxford: British Archaeological Re-

ports (International Series 508)
Schleicher, A. 1863. *Die darwinische Theorie und die Sprachwiss enschaft.* Weimar.
Smith, P. 1989. Palaeonutrition and subsistence patterns in the Natufians. In I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change,* pp. 375-384. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 508 II).
Solecki, R. L. 1980. An early village site at Zawi Chemi Shanidar. *Biblioteca Mesopotamica* 13.
Trubetzkoi, N. S. 1939. Gedanken über das Indogermanenprobleme. *Acta Linguistica* 1:81-89.
Turnball, P. F. ve C. A. Reed 1974. The fauna from the terminal Pleistocene of Palegawra Cave, a Zarzian occupation site in northeastern Iraq. *Fieldiana Anthropology* 63:81-146.
Valla, F. R. 1981. Les établissements natoufiens dans le nord d'Israel. In *Préhistoire du Levant. Chronologie et organization de l'espace depuis les origines jusq'au VIe millénaire,* pp. 409-420. Paris: Editions du CNRS.
Vavilov, N. 1.1926. *Studies on the Origin of Cultivatcd Plants.* Leningrad.
Vavilov, N. 1. 1980. Tsentry proiskhozhdenija kul'turnykh rastenij (Tarıma Alınmış Bitkilerin Anayurtları). In N. I. Vavilov (ed.), *Proiskhozhdenie i geografija kul 'turnykh rastenij.* Leningrad: Nauka.
Watkins, T. 1990. The origins of house and home? *World Archaeology* 21 (3): 336-347.
Watkins, T., D. Baird ve A. Betts 1989. Qermez Dere and the early aceramic Neolithic of Northern Iraq. *Paléorient* 15(1):19-24.
van Zeist, W. ve J. A. H. Bakker-Heeres 1979. Some economic and ecological aspects of the plant husbandry of Tell Aswad. *Paléorient* 15:161-169.
van Zeist, W. ve S. Bottema 1982. Vegetational history of the eastern Mediterranean and the Near East during the last 20,000 years. In J. L. Bintliff ve W. Van Zeist (eds), *Paléoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory,* pp. 277-321. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 133 (1).
van Zeist, W. ve H. Woldring 1978. A postglacial pollen diagram from Lake Van in east Anatolia. *Review of Palaeobotany and Palynology* 17:53-143.
Zohary, D. 1969. The progenitors of wheat and barley in relation to domestication and agricultural dispersal in the Old World. In P. J. Ucko, C. W. Dimbleby (eds), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals,* pp. 47-66. London: Duckworth.
Zohary, D. 1989. Domestication of the South-west Asian Neolithic crop assemblage of cereals, pulses, and flax. In D. R. Harris ve G. C. Hillman (eds), *Foraging and Farming. The evolution of plant exploitation.* London: Unwin Hyman.
Zvelebil, M. ve P. M. Dolukhanov 1991. The transition to farming in eastern and northern Europe. *Journal of World Prehistory* 5(3):233-278.

Bölüm 5

Tarihöncesi Çiftçiler Ve Komşuları

HOLOSEN

Yaklaşık olarak 10.000 yıl önce gezegenimizin tarihinde yeni bir dönem başladı. Bu yeni dönem Kuaterner Jeolojisinde Holosen adıyla anılır. Yunanca *holos-* bütün ve *kainos-* zaman kelimelerinden oluşan bu terim, 1867'de Bologna'da toplanan Uluslararası Jeoloji Kongresi'nde onaylanmıştır.

Son birkaç onyılda Holosen sırasında ortaya çıkmış olan jeolojik ve coğrafî süreçler üzerine yapılan çalışmalarda önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Bunlar arasında en önemlisi, Alpler ve diğer buzla kaplı dağlar kadar Antarktika ve Grönland gibi bugün de buzla kaplı olan alanlardaki buz başlıklarının dalgalanmalarına ilişkin verilerdir. Kıyı bölgelerinde yürütülen çalışmalar araştırmacılara, (Buz Çağları sırasında buzullardan etkilenmiş alanlarda oluşan izostatik yükselmeyi ya da 'yerkabuğu sekmesi'ni içeren) son tektonik hareketlerin düzeyini tahmin etmek olanağını verdiği kadar, son buzul döneminde deniz seviyesindeki östatik* dalgalanmaları tanımlama olanağını da

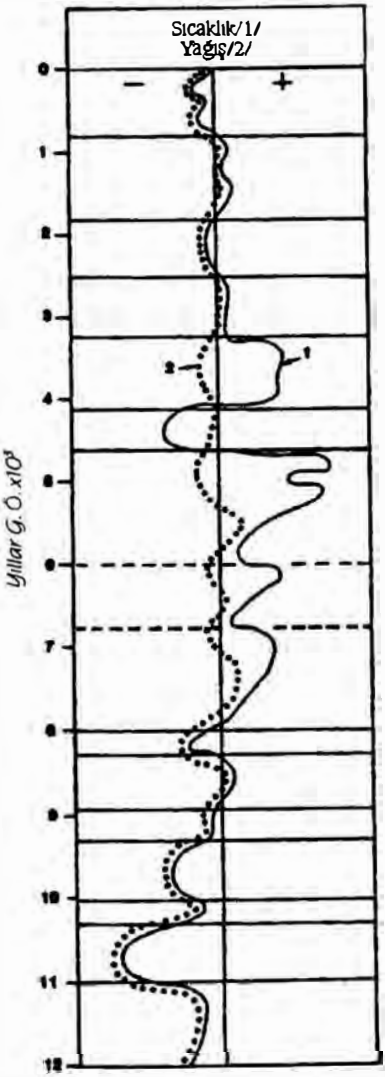
* Östatik (*eustatic*), genellikle karasal buzulların oluşumu veya erimesi yüzünden, deniz seviyesinde dünya ölçeğinde meydana gelen değişmeyi anlatan bir sıfattır [*ç.n*].

vermiştir. Antarktika ve Grönland'daki buz çekirdeklerinden alınan örneklerin jeokimyasal incelemesiyle değerli bilgilere ulaşılmıştır. O_{18}/O_{16} izotop oranının, CO_2'nin içeriğinin ve başka bazı özelliklerin ölçümü bilimadamlarına Holosen ikliminin temel özelliklerini yeniden kurgulama ve atmosfer dolaşımında oluşan ana eğilimleri modelleştirme olanağı sağlamıştır.

Jeokimyadaki, özellikle paleontolojik verilerdeki son gelişmelere karşın, fosil bitki ve hayvan varlığının incelenmesi, Holosen sırasındaki çevre değişmelerini gösteren esas bilgi kaynağı oluşunu sürdürmektedir. Fosil polen incelemesi en duyarlı tekniktir. İskandinavya'daki sığ göllenmeli turba bataklıklarında (*peat-bogs*) bulunan bitki kalıntılarının incelenmesine dayanan 'standart' iklimbilimsel stratigrafi 20. yüzyılın başlarında iki İskandinavyalı botanikçi, Axel Blytt ve Johan Rutger Sernander tarafından ortaya konulmuştur. Daha sonra Lennard von Post ve diğer bilim adamlarının topladığı polen verileriyle desteklenmiş olan bataklık stratigrafisi, iklim değişimleriyle birlikte bitki örtüsünde gözlemlenen değişiklikle ilişki kuran Blytt-Sernander sisteminin titiz biçimde geliştirilmesini sağlamıştır. Blytt-Sernander stratigrafisi, ilk olarak, dolaylı biçimde yıllık varv* katlanmalarının kronolojisine göre tarihlenmiştir. 1950'lerden beri bitki örtüsü ve iklim evrelerini radyokarbon tekniği kullanarak doğrudan doğruya tarihlendirmek olanaklı hale gelmiştir.

Paleocoğrafyacılar bugün, öncelikle Blytt-Sernander alt bölümlemesine dayanarak, Holosen'i beş küresel ısınma dalgasına ayırmaktadır. Bunlar GÖ. 8900-8800 yıllarındaki Boreal-1, GÖ. 6800-6500 yıllarındaki Atlantik-1 ve GÖ. 6200-5300 yıllarındaki Atlantik-2 ılık evreleriyle, bunların arasına giren, buzul ilerlemelerine ve Antarktika buz başlıklarında yüksek miktarlar-

* Jeolojide varv, genellikle biri iyi madde özellikleri öteki kaba nitelik taşıyan iki tabakadan oluşan bir yıllık iklim birikimi dolgusudur ve bu dolguların sayısına bakarak belirli jeolojik oluşumların yaşı belirlenmektedir (*ç.n.*).

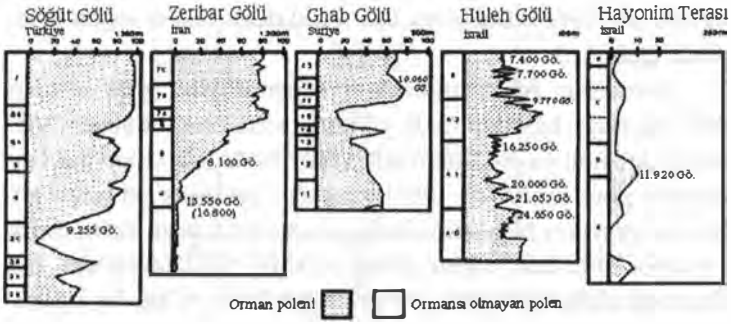
Şekil 5.1. Holosen sırasında sıcaklık (1) ve nemlilik (2) dalgalanmaları (Khotinsky et al. 1991).

da katı asit hava salıntılarına (*aerosols*) denk düşen soğuk evrelerdir (Şek. 5.1).

Holosen'in iklim tarihinde en önemli evre, günümüzden 9000 yıl önce başlayıp 5000 yıl önce sona eren İklimsel Optimum (Atlantik ya da Altitermal Evresi) evresi idi. Güvenilir tahminlere göre (Zubakov 1986) bu aralık sırasında ortalama güneş radyasyonu bugünkü düzeyinin % 7'si kadar üzerindeydi ve atmosferde CO_2 yoğunlaşması 350-380 mln^{-1}'e ulaşmıştı. Bu, bugünkü değerlere göre, yaz sıcaklığında 0.8 °C'lik, kış sıcaklığında 1.2 °C'lik ve yıllık ortalama sıcaklıkta 1.0 °C'lik bir küresel yükseliş demektir. Eski Dünya'nın kurak alanlarında, aynı tahminlere göre, o sırada ortalama sıcaklık, nemliliğin önemli ölçüde artmış olmasıyla birlikte, bugünkü değerlerin biraz altındaydı. Eski Sovyet Orta Asyası'nda yağış miktarındaki yükseliş bugünkü rakamların 100-150 mm. üzerinde tahmin edilmektedir. Bu artış, yağışın bugünkü rakamların 300-400 mm. üzerinde olduğu, Batı Afrika'nın ve Güney Asya'nın muson alanlarında çok daha etkiliydi.

Dünyanın birçok bölgesinde Atlantik evresi, toprakta en uygun biyolojik üretkenlik koşullarını sağlama alan, en uygun ısı ve nem kombinasyonunu oluşturmuştur. Yerel çevre özgünlükleri yüzünden 'iklimsel optimum'un kesin süresi dünyanın farklı yörelerinde değişmektedir.

Şimdi Holosen sırasında Ortadoğu topraklarındaki gelişmeleri veren bulguların ayrıntılarına inelim. Polen bulgularından, kuzey Suriye (Ghab), Orta Fırat (Mureybet) ve güney Toroslar gibi Ortadoğu alanlarında iklimin, GÖ. 10.200-10.000'den itibaren yeterince nemli hale geldiği görülmektedir. Karışık meşe-ardıç-çam ormanları yamaçlık alanları kaplamıştır. Van Gölü bölgesinde önemli orman yayılması, çok daha sonra, takriben GÖ. 6500'de başlayıp GÖ. 3400'e kadar sürmüştür. Huleh Gölü serisinin yeniden hesaplanan diyagramına göre, ağaç poleni, özellikle meşe poleni miktarındaki azalmadan anlaşıldığı

Şekil 5.2. Ortadoğu yerleşmelerinden elde edilen polen diyagramları (Henry 1989).

gibi, bu bölgedeki nemlilik GÖ. 10.000 ile 7000 arasında düşük düzeydeydi. Sonra, yeni bir meşe ormanı yayılışı belirlenmektedir. Batı İran'da, Orta Zagros'taki, takriben 1300 metre yükseklikte bulunan Zeribar Gölü için polen kesiti GÖ. 10.500'den itibaren seyrek meşe-şam fıstığı ormanlarının yayıldığını göstermektedir. GÖ. 6000 sıralarında bölgede sık meşe ormanlarının yayılması nemliliğin de önemli ölçüde arttığına işaret etmektedir (Leroi-Gourhan 1974; Niklewski ve van Zeist 1970; van Zeist ve Bottema 1977; van Zeist ve Woldring 1977; Horowitz 1971; Bottema ve van Zeist 1981) (Şek. 5.2).

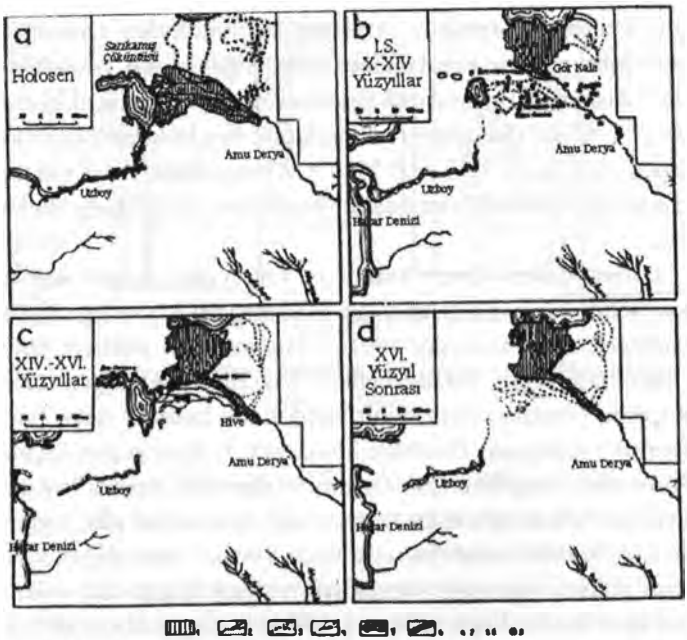
Kolkhis'in, Batı Önkafkasya'nın, kıyı alanlarındaki sığ göllenmeli turba bataklıklarında yapılmış çiçektozu araştırmalarından, (elde radyokarbon tarihi bulunmadığından deneysel olarak Blytt-Sernander sisteminin Boreal öncesi ve Boreal evrelerine karşılık gelen) Holosen'in başlarında bu bölgede ağırlıklı olarak iğne yapraklı ormanların yayıldığı görülmektedir. Atlantik evresinde akçaağaç ormanları alçak bölgelerde yayılmıştır. Yamaçlık alanlar ise içinde cevizin ağırlıkta olduğu karışık geniş yapraklı ormanlarla kaplanmıştır. Sonra, kestaneli meşe ormanlarının yayılışına tanık olunur. Gürgen-kayın-karaağaç-ıh-

lamur ağaçlarını kapsayan ormanlar bugünkünden en az 400 metre daha yüksek bir dağılıma, 1600-1900 metre yüksekliğe kadar ulaşmıştır. Bu sıralarda ortalama temmuz ayı sıcaklığının 24.0-25.5 °C olduğu tahmin edilmektedir (bu bölgede bugünkü sıcaklık ortalaması 22.5-23.0 °C'dir). Aynı şekilde yağış miktarı da bugünkü düzeyini aşmaktadır (Kvavadze 1982; Margalitadze 1982).

Polen verileri Kuzey Karadeniz Ovası'nın bozkırsı alanlarında belirli bir sıcaklık ve yağış yükselişinin yaşandığını göstermektedir (Kremenetsky 1991). Günümüzden yaklaşık 8000 yıl önce başlayarak, karaağaçgilleri, bazı meşe ve gürgen türlerini içeren ormanlar hem nehir vadilerinde hem de nehir havzalarında yayılmıştır. Özellikle Moldavya Yaylası yoğun biçimde ormanlarla kaplanmıştır. Özgün bozkır alanı ise dar kıyı şeridiyle sınırlı hale gelmiştir. Burada bile, yavşan otu gibi, uygun nem koşullarının bulunduğu ortamda yetişen (*mesophytic*) bitkilerin yüksek orandaki varlığı çok yüksek yağış düzeylerine işaret etmektedir. Yağış miktarı özellikle (GÖ. takriben 6000'de başlayan) Atlantik'in ikinci aşamasında yükselmiştir.

Erken ve orta Holosen sırasında Ortadoğu'da göllerin hızla yükseldiğini gösteren bulgular vardır. İç Anadolu'da, Konya Ereğli, Burdur ve diğer yerlerdeki göl havzalarında yapılan çalışmalar (Erol 1978; Erinç 1978) Würm yükselmesini (bana göre bu orta Würm ılıman evresine rastlamıştır) uzun sürmüş bir kurak evrenin (bu evre genellikle soğuk ve kurak geçen Ana Würm'le çağdaştır) izlediğini açıkça göstermektedir. Göl seviyesindeki en son yükselme GÖ. 9000-8000 yılları civarında kıyı bölgelerinde ilk tarım yerleşmelerinin görülmesine rastlamıştır.

Güney Arabistan yarımadasının Aeolyen kum bölgesi olan Rub' El Khali fosil göl yataklarında yürütülen bir araştırma (McClure 1978), aynı şekilde, erken ve orta Holosen sıralarında yağış miktarının arttığını ve vadilerde kuvvetli bir yüzey aşınmasının olduğunu gösterir. Daha nemli bir iklime işaret eden dolgu-

1. Bugünkü deltalar, 2. Nehir yatakları, 3 ve 4. Yokolmuş nehir yatakları, 5. Göl havzaları, 6. Uzboy'un yatağı, 7, 8 ve 9. Arkeolojik yerleşmeler.

Şekil 5.3. Uzboy Irmağı (Gerasimov 1978).

lar, radyokarbon tarihiyle GÖ. 8400 ± 140; 6880 ± 250 ve 5060 ± 250'ye tarihlenmiştir.

Orta Asya Maveraünnehr'inde, şimdi Kara Kum çölü içinde kalan bölgede yürütülen paleocoğrafî ve arkeolojik araştırmalar (Vinogradov ve Mamedov 1975; Vinogradov 1981) 'Lyavlakan Yağış Dönemi' denilen, uzun sürmüş bir nemli evrenin varlığı ortaya konulmuştur. Bu evre sırasında, Kara Kum'da derelerle birbirine bağlanmış bir sürekli tatlı su gölleri sistemini teşkil eden karmaşık bir yağış ağı oluşmuştur. En büyük göl olan Lyavlakan'ın çöküntüsünde bulunmuş olan gömülü toprak kalıntıları yoğun bir bitki örtüsüne işaret etmektedir. Lyav-

lakan yağış döneminin GÖ. 8000'den 4000'e kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. Ayrıca Hazar Denizi'ni doğudan çeviren yükselmiş Mangışlak Yaylası'nda da tatlı su göllerinin kalıntıları bulunmuştur.

İklimsel Optimum sırasında, Amu Derya (*Oxus*) ırmağı, Sarıkamış çukurına akmıştır. Şimdi burası, 90-150 km. uzunluğunda, kuru oval bir çöküntüdür. Geniş Amu Derya deltası doğuya yayılır. Uzun ve kıvrımlı, kanyon benzeri kuru bir vadi, Sarıkamış'tan batıya doğru çöller boyunca uzanır. Amu Derya'nın suyunu Hazar Denizi'ne akıtmış olan Uzboy ırmağı burada başlamıştır. Uzboy, bugünkü Nebitdag kasabası yakınlarında bulunan bir Hazar Denizi körfezine akmıştır (Gerasimov 1978; Kes' 1952; Kes' *et al.* 1989) (Şek. 5.3).

Holosen sırasında Dünya Okyanusu'nun östatik yükselmesi en üst noktasına (orta deniz seviyesinden 2-3 metre) ulaşmıştır. En yüksek Holosen'in ortalama istatistiksel yaşı GÖ. 5325'-dir. Holosen yükselmesi kendisini bir dizi küçük dalgalanmayla göstermiştir (Mörner 1969). Bu dalgalanmaların olası açıklamalarından birisi, Antarktika buzullarından gelen büyük buz kütlelerinin yarattığı ardıl 'iri dalgalar' varsayımıdır. Deniz seviyesinde ani bir yükselmenin, Holosen deniz basmasının, hatta Tevrat'taki Tufan'ın 'Jakobshavns etkisi' yüzünden ortaya çıkmış olabileceği düşünülmüştür (Hughes 1987). 'Jakobshavns etkisi', büyük buz kütlelerinin eriyerek düşmesi ile, okyanus seviyesinde, tek bir kuşağın belleğinde yer edinebilecek derecede kısa bir zaman diliminde ortaya çıkan ani bir yükselişi anlatır.

Atlantiğin kıyı kesimlerindeki Holosen deniz basmasına 'Flandryen' adı verilir. Karadeniz havzasında aynı deniz basması 'Yeni Karadeniz' adını almaktadır.

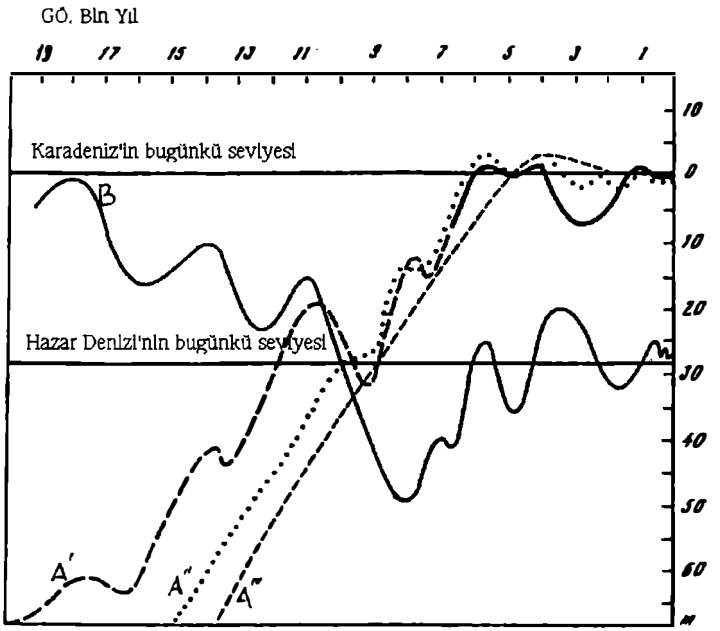
Geç Pleistosen sıralarında Karadeniz Akdeniz'den ayrılmıştı. Karadeniz çöküntüsü içinde tuzlumsu bir su havzası ('Yeni Öksin Gölü') vardı. Ardından Son Buzul dönemi buzullarının erimesi arttı ve Yeni Öksin Gölü yükseldi. Her iki havzanın se-

viyesinin Bosforus 'eşiği'nin üzerine, bugünkü seviyenin 35 metre altına kadar, yükselmesiyle Karadeniz-Akdeniz bağlantısı yeniden kuruldu. Bu olay günümüzden hemen hemen 9000 yıl önce gerçekleşti (Fedorov 1978).

Dünya okyanusunun diğer kesimlerinde olduğu gibi, Karadeniz seviyesindeki yükselme tekrar eden dalgalanmalar şeklini almıştır. Fedorov (1978) son 12.000 yıl içinde altı yükselmeçekilme çevrimi saptamıştır.

Son zamanlarda yayımlanmış veriler (Arslanov *et al.* 1983) Azak Denizi'nin günümüzden 7000 yıl önceki seviyesinin bugünkünün 9.5 metre altında olduğunu göstermiştir. 7000-6000 yıl önce bugünkü seviyenin 3.5 metre altındaydı. En yüksek deniz seviyesine (orta deniz seviyesinden 0.5-2.5 metre) GÖ. 5800 ile 3000 yılları arasında erişilmiştir.

Rus jeologların yaptığı yeni araştırmalar (Rychagov 1974; Varushchenko *et al.* 1987), Hazar Denizi'nin Holosen sırasındaki dalgalanmalarını yeniden kurgulamıştır. Buna göre GÖ. 9000'lerde Hazar Denizi'nin seviyesi, aniden ortalama okyanus seviyesinin (bugünkü deniz seviyesinin 27.8 m. altındadır) 80 metre altına düşmüştür. GÖ. 8000'lerde bu seviye yine, Yeni Hazar deniz basmasının başladığına işaret edecek biçimde, yükselmiştir. Bu deniz basması da ardışık dalgalanmalar biçiminde olmuştur. Çeşitli tahminlere göre Hazar Denizi, GÖ. 8000'lerde deniz seviyesinin 22.0 metre ile en az 16.5 metre altında kalmıştır. En son deniz basması ise GÖ. 6400-5400 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu sırada deniz seviyesi, [bugünkü] deniz seviyesinin 28.0-18.5 metre altına varmıştır. Deniz seviyesi, GÖ. 4300-4100, 3500-3000 sıralarında ve 2400 yıllarında bugünkü düzeyine yükselmiştir (Şek. 5.4).

Şekil 5.4. Karadeniz'in (A', A'' A''' değişik yazarlara göredir) ve Hazar Denizi'nin seviyesindeki dalgalanmalar (Fedorov 1978).

HASSUNA, HALAF VE SAMARRA

GÖ. 8000'lerde (İÖ. 7. binin sonu ve 6. binin başlangıcında) tarım yerleşmelerinin yerinde dikkat çekici bir kayma yaşandı. Bu yerleşmeler çekirdek bölgeden uzaklaştılar. Doğu Akdeniz'deki birçok ilk tarım yerleşmesi ortadan kalktı ve esas tarımsal gelişme alanı kuzeye kaydı. Bu hareketin zamanı yeterince açık değildir. C. Redman (1978: 180) güney Lübnan'daki yerleşmelerin ortadan kalkışının kuraklığın artışına bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu savı kanıtlayan bulgu yoktur. Tersine, Ürdün vadisinden ve başka yerlerden elde edilen paleobotanik bulguları, daha çok, yağışın arttığını destekler yön-

dedir. Paleohidrolojik kayıtlarla doğrulanmış olan polen verileri, bu sırada iklimin giderek nemli hale geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sıklıkla ileri sürülmüş bir başka açıklama, toprak yorgunluğuna işaret etmektedir. Birçok örnekte ilk çiftçilerin özgün yerleşimi, toprağın genellikle sığ ve taşlık (litosoller bakımından zengin) olduğu dağ eteklerinde olmuştur. Gecikmeli drenaj, bir su tablasının oluşumuna ve toprağın tuzlanmasına, dolayısıyla verimliliğin azalmasına yol açmıştır.

İlk tarım yerleşmesindeki gerileyişin, farklı bir hızda ortaya çıkmış olması anlamlıdır. Hem Beydha hem de Jeriko, Ayn Gazal'da dikkat çekici bir mekân genişlemesinin gözlendiği GÖ. 6500'lerde ortadan kalkmıştı (Rollefson *et al.* 1989).

İÖ. 6215±50'den sonraki bir zamanda Ayn Gazal'ın geçim ekonomisinde dikkat çekici değişmeler meydana gelmiştir (Rollefson ve Kohler-Rollefson 1989). Daha önceki (PPNB) tabakalarda kaydedilmiş olan geniş fauna yelpazesinin tersine, 'PPNC' niteliği gösteren bu aşama sadece sekizi yabanî oniki hayvan türünü içermektedir. Aralarında keçilerin (ve muhtemelen koyunun) ve ağırlık itibarıyla arkadan gelen sığır ve domuzların bulunduğu evcil hayvanların giderek önem kazandığı belirtilmektedir. Yabanî türler içinde yalnızca bozkır ve çöl hayvanları vardır. Bu, et diyetinin önemli bir bölümünün, uzak bölgelere yönelik uzun erimli av seferlerinden elde edildiğini anlatmaktadır. Ayrıca bu hemen civardaki alanların, muhtemelen PPNB tarımı tarafından tahrip edilmiş olduğunu ve daha fazla kullanıma uygun olmadığını doğrulamaktadır. Rollefson ve Kohler-Rollefson (1989), çevrenin 'süregen ölümü'nün, bir yandan sosyo-ekonomik yapıda dikkat çekici değişimlere yol açtığını; özellikle göçebeliğe bağlılıkta bir artışla, öte yandan, gelgit halinde 'yarı-göçebe' bir karakter kazanan yerleşme örüntüsünde değişme meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir.

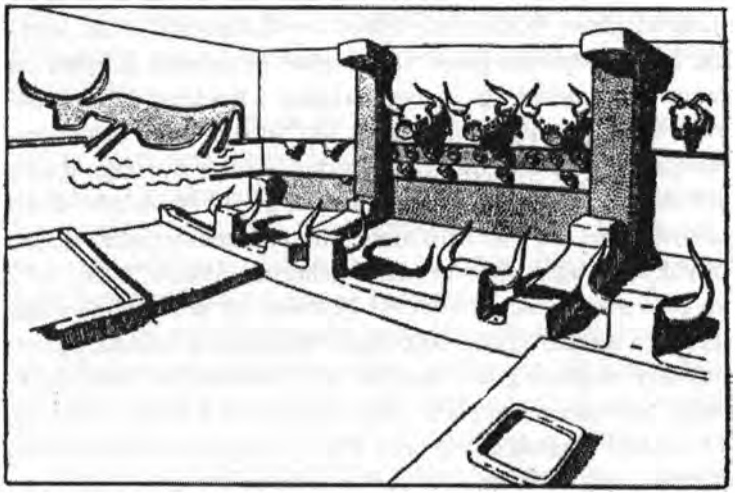
Nedenleri ne olursa olsun, 6. binyılın başlarında Doğu Ak-

deniz'in güney bölümünde nüfus seyrekleşmiştir. Buna karşılık, İç Anadolu'nun gölsel (*lacustrine*) ovalarında gelişmiş bir tarım yerleşmeleri ağı ortaya çıkmıştır. Ortadoğu'daki en büyük Neolitik yerleşme olan ve sık sık 'Neolitik şehir' olarak anılan Çatalhöyük eski bir gölsel ovanın, Konya ovasının, içinde yer almıştır. Erol'a (1978) göre, burada geç Pleistosen'de, deniz seviyesinden 1017 ve 1010 metre yükseklikteki teraslara ulaşan büyük bir 'yağış' gölü meydana gelmiştir. Altında, 1006, 1002 ve 1000 metre yüksekliklerdeki Holosen göl düzeylerine karşılık gelen teraslar vardır. 1006 metre düzleminde bulunan Çatalhöyük yerleşmesi gölün seviyesi 1002 metredeyken ortaya çıkmıştı. Yerleşmenin toplam alanı, ovanın 17.5 metre üzerinde, 13 hektara ulaşmıştır (Mellaart 1967). Dolguların radyokarbon tarihleri, GÖ. 8300 ile 5400 arasında kalan zaman dilimine yayılmaktadır. Eğer yerleşmenin bütün alanı eşzamanlı olarak iskân edilmişse nüfusu birkaç bine ulaşmış olmalıdır.

Çatalhöyük ekonomisi büyük ölçüde tarımsal bir ekonomiydi. Genel olarak sığırın evcilleştirildiği ve bunun temel etsel besin kaynağı olduğu bildirilmektedir (Perkins 1969; Redman 1978). Ducos ve Helmer (1981: 525), bu türle Balkanlardaki Anza yerleşmesinin kesinlikle evcil olan türleri arasındaki ayrılığa dikkat çekerek, Çatalhöyük sığırının tamamen evcilleştirilmediğini düşünmektedirler.

Bitkisel besinler çoğunlukla çiftçlik yoluyla elde edilmiştir. Evcil bitkiler arasında oldukça verimli olan ekmeklik buğday ve altı sıralı kabuksuz arpa kadar, emmer, einkorn, kara burçak ve bezelye vardır (Halbaek 1970).

'Şehir' kerpiç ve keresteden yapılmış standart dikdörtgen yapılardan oluşmuştur. Tapınak olarak yorumlanan 40 ev yapısı avluların etrafında kümelenmiştir. Her yapıda, alanı 25 m^2 civarında olan, kil heykelcikler ve gömülerle birlikte, üzerinde duvar resimleri bulunan bezenmiş sıvalı duvarlarla kare odalar vardır (Şek. 5.5).

Şekil 5.5. Çatalhöyük tapınakları (Mellaart).

Bütün tabakalarda çanak-çömlek bulunmuştur. En alt katta krem rengi hamurlu kıyılmış ot katkılı kaplar vardır. En üst katta ise bunlar, siyah astarlı perdahlı mineral katkılı kaplar biçimini almıştır. Sepet örgülü kaplara ve tahta kaplara ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Kemik eşya bulguları içinde bizler, iğneler, boncuklar, spatulalar ve parlatıcılar ağırlık taşımaktadır.

Çatalhöyük taş endüstrisinde iki yüzeyli, düz düzeltili aletler yer almıştır. Bunlar arasında mızrak uçları, bıçaklar ve ok uçları bulunmaktadır. Büyük bir obsidyen uç serisi belirlenmiştir. Çatalhöyük sâkinlerinin Orta Anadolu'daki obsidyen kaynaklarını denetlediği düşünülmektedir (Redman 1978: 184). Obsidyen Rift Vadisi'ndeki Jeriko'ya kadar buradan gitmiştir. Yerleşmede, buna karşılık, uzak yerlerden gelmiş çeşitli nesneler de (Toros dağlarından çakmaktaşı, Kızıldeniz'den deniz kabukları, doğu Anadolu'dan bakır ve turkuvaz) bulunmuştur.

'Tapınaklar'daki kil nesneler dışında, çeşitli kil eşyalar da bulunmuştur. Bunlar arasında insan ve hayvan biçimli heykel-

cikler (benzer heykelcikler taştan da yontulmuştu), her ikisinin bazı karışımları (örneğin iki yanında leopar bulunan oturan kadın heykelciği) vardı. Ayrıca bu kil eşya buluntu topluluğunun bir bölümünü, geometrik şekilli bir miktar kil mühür oluşturuyordu.

Yerleşmenin yorumu yeterince açık değildir. Burasının ekonomik, ideolojik ve yönetsel işlevleri birleştiren bir tür yönetim merkezi olduğu düşünülmüştür. İzleyen araştırmalarda, Konya Ovası'nda ekonomik olarak özelleşmiş küçük yerleşmelerin kümelendiği görülmüştür (Mellaart 1972). Aynı şekilde, İÖ. 6. binyıl sırasında Küçük Asya'nın tamamını, bölgesel olarak özelleşmiş, yoğun meta mübadelesine yönelmiş merkezler ağının kapladığı gösterilmiştir.

Çatalhöyük'ün hızla büyümesi muhtemelen büyük ölçüde, art alanındaki kaynakların zenginliği kadar, ekonomik ve toplumsal örgütlenmesinin etkinliği yüzünden olmuştur. Gösterildiği gibi, ilk tarım merkezinin gelişimi, önemli alanlara yayılmış ve giderek artan yoğun ekonomik ve kültürel mübadele zemini üzerinde ortaya çıkmıştır. Gerçi, Çatalhöyük'ün ortaya çıkışının, Ortadoğu'ya ilişkin sosyo-kültürel gelişimde belirli bir kilometre taşı olduğunu iddia etmek için herhangi bir neden yoktur. Bu sadece, hemen hemen üç bin yıl önce ilk öğeleri ortaya çıkmaya başlamış olan besin üretici ekonomi sürecinin yeni bir aşamasıydı.

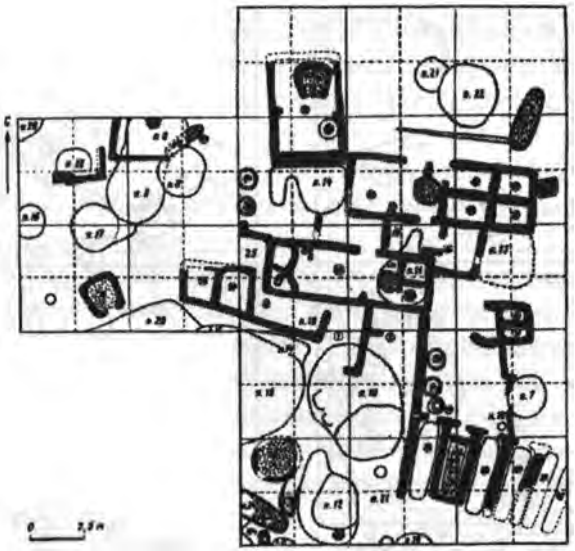
Çatalhöyük insanları antropolojik bakımdan karışıktı. Çatalhöyük ölüleri üzerinde yapılan antropolojik incelemelerden, nüfusun % 59'unun doğrudan doğruya Comb-Capelle tipiyle akraba, üst Paleolitik grupların ardılları olduğu; % 17'sinin 'nârin proto-Akdeniz tipi' olarak adlandırılan gruba girdiği; % 24'ünün ise brakisefal 'Alpin' tipine yakın olduğu görülmüştür. Bu veriler, daha önce ileri sürülmüş olan, kökeni farklı olan toplumsal grupların tarımcı grupların içine ortak bir potada eriyecek biçimde girmeleriyle tarımın benimsendiği varsayımını doğ-

rulamaktadır. Yeni bir üretim tarzının ve yeni bir yaşam biçiminin kabul edilmesi bu grupları yeni bir toplumsal ve kültürel düzenle bütünleştirmiştir. Bu insanlar yeni bir ideolojiyi, yeni bir kültürel simgeler bütününü ve muhtemelen yeni bir dili paylaşmışlardı.

Mezopotamya'daki ilk çiftçi toplulukların gelişmesine karşılık gelen aşama, tarımsal yerleşimlerin güneye, dağlık alanların eteklerinin aşağı seviyelerine ve daha da ileri giderek alüvyonlu ovanın kuzey bölümüne doğru tedricen yayılması özelliğini göstermektedir. Esas tarımsal etkinlik alanının yer değiştirmesi, tahılların yabanıl atalarının bulunduğu çekirdek bölgeden uzaklaşma anlamına gelmektedir. Aynı zamanda tarımsal yerleşmeler güvenli 'kuru' tarım sınırlarının ötesine kaymıştır. Tarım için yeterli yağışın (yaklaşık olarak yıllık >200 mm.) bugünkü sınırı, kuzey Mezopotamya'yı aşarak Zagros'un eteklerine dayanır. Polen bulgularına dayanarak tarımın yayıldığı ilk zamanlarda bu sınırın 100-200 km. güneyde olduğu ileri sürülebilir.

Arkeologlar, çanak-çömlek üslûplarına ve diğer maddî kültür özelliklerine dayanarak, geleneksel olarak Kuzey Mezopotamya'da en az üç farklı kültür geleneğini saptarlar. Bunlar Hassuna, Halaf ve Samarra'dır. Yapılan radyokarbon tahminleri Halaf yerleşmelerini GÖ. 7800-7000 zaman dilimine; Samarra yerleşmelerini GÖ. 7300-7000 ve Halaf yerleşmelerini GÖ. 7000-6400 zaman dilimine yerleştirir (1987). Böylece, bu radyokarbon bulguları, bu üç kültür geleneğinin esas olarak çağdaş olduğunu (Hassuna biraz daha erken, Halaf biraz daha geç) göstermektedir. Hepsinin toplam yaşam süresi de 1500 yıldan daha azdı.

1970'ler ve 1980'lerde Rus arkeologlar tarafından yürütülen kazılar (Bader 1989; Munchaev ve Merpert 1981), onlara Hassuna topluluklarının dereceli gelişimini izleme olanağını vermiştir. Kazılan höyükler (Tel Soto, Yarım Tepe grubu ve di-

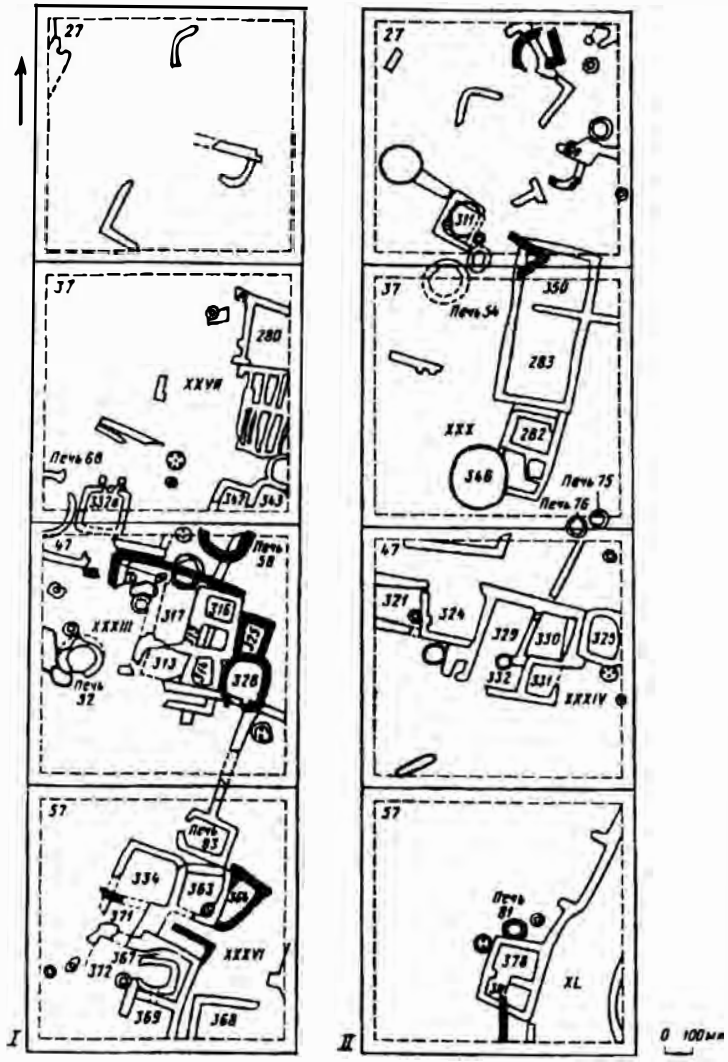

Şekil 5.6. Tel Soto. Evler.

ğerleri), Musul'un yaklaşık olarak 80 km. batısında, Cebel Sincar ovasında bulunmaktadır. Bu ova, Sincar dağlarının eteklerindeki alçak bölgeyi meydana getirmektedir. Kazılan höyükler, kısmen sürekli suyu olan Abra ırmağının yakalarında yer almaktadır. En eski yerleşme olan Tel Soto, N. Bader tarafından 'Proto-Hassuna' adı verilen bir arkeolojik buluntu topluluğunu barındırmaktadır. İkinci tabakadan başlayarak, düzenlilik gösteren iskân yapıları kalıntıları bulunmuştur. Bu yapılar, 12-16 m^2 boyutunda, ocak ve fırınların bulunduğu, dikdörtgen, *tauf* tipi (sıkıştırılmış çamurdan) tek odalı binalardı (Şek. 5.6).

Ya evlerin zemininin altında ya da evlerin yakın çevresinde bir kısmı kaplar içinde bir dizi gömü bulunmuştur. Ölülerin çoğunluğu, 3 ilâ 5 yaşındaki çocuklardı.

Tel Soto'nun bütün tabakalarından çıkarılmış olan keramiklerin çoğunluğu, kaba, saman katkılı 'dalgalı kaplar' idi. Hâ-

Şekil 5.7. Yarım Tepe. Evler.

fir, bunlardan başka, hepsi 12 'temel' çanak-çömlek tipini oluşturan, çift konili dalgalı kaplar, dikey ağız kenarlı küresel kaplar, düz söbe (*oval*) biçimli 'leğenler', düz 'kızartma' tavaları vs. tespit etmiştir.

Yerleşmenin en alt tabakasından çıkarılan odun kömürü örnekleri radyokarbon yöntemiyle GÖ. 7470±60'a tarihlenmiştir (IGAN-769).

Hassuna geleneğinin bir sonraki evresi, yine Sincar ovasında bulunan ve Tel Soto'nun 3 km doğusunda yer alan Yarım Tepe I höyük yerleşmesindeki bulgulardan izlenmektedir. Bu yerleşme, bir ve çok odalı evleriyle, mimarî açıdan çok daha gelişmiş özellikler göstermektedir. Çok odalı evler 2 x 2 metrelik küçük dikdörtgen odalardan oluşmuştur. Bunların dışında, çoğu birbirinden ayrılmış iskelet kalıntılarını içeren gömülerle birlikte, yuvarlak yapılar açığa çıkarılmıştır. Platformlar, açık ocaklar ve kemerli fırınlar çevreye yerleştirilmiştir. Üst tabakalarda karmaşık konut yapıları günışığına çıkarılmıştır. Bunlar bir fırın kompleksi ve bitişik platformlarıyla birlikte 7-9 birbirine bağlı odadan oluşmaktadır (Şek. 5.7). Bebeklerin çoğunlukta olduğu (çoğu kaplardaki) gömüler genellikle duvarların altına, evlerin köşelerine, zeminin altına ve kapı eşiklerine yerleştirilmiştir.

Yarım Tepe yerleşmesinin tabakaları, kaba pişirilmiş kaplar gibi, 'arkaik boyalı kaplar' gibi ve 'standart yivli kaplar' gibi, şimdiye kadar bilinen bütün Hassuna çanak-çömlek gruplarını vermiştir. Hem kaba çanak-çömlek hem de 'arkaik boyalı kaplar' ilkin en eski katlarda ortaya çıkmıştır.

Mevcut etnobotanik bulguları altı sıralı kabuklu arpanın (*Hordeum vulgare* L.) temel ürün olduğunu göstermiştir. Buna ek olarak iki sıralı *H. distichon* L. ve altı sıralı *H. vulgare*'nin kabuksuz tipi (*H.v.* var. *nudum*) bulunmuştur. Yabanî *H. spontaneum* Koch. ile tarıma alınmış *H. vulgare* arasında geçiş formu olarak kabul edilen *H. lagunculiforme* Bacht.'ın varlığı anlamlıdır.

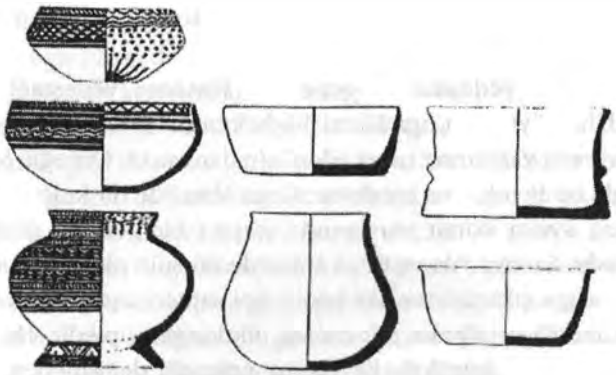
Daha az miktardaki buğday, çoğunlukla emmer (*Triticum dicoccum* Schrank.) türüyle temsil edilmektedir. Bir miktar yanmış tahılın, deneysel yollarla *T. durum* (*aestivum*) buğday türü olduğu tanımlanmıştır.

7. tabakadan elde edilen örneklerin iki radyokarbon tarihlemesi GÖ. 7050±100 (LE-1070) ve GÖ. 7150±90'dır (LE-1086).

Öteki önemli yerleşmeler arasında, Musul'un 14 kilometre güneyindeki geleneğe adını veren Hassuna (Lloyd ve Safar 1945) ile Cezire'nin orta-kuzey bölümündeki Um Dabagiye (Kirkbride 1975) bulunmaktadır. Eldeki kanıtlar (Helbaek 1972; Bökönyi 1973), Um Dabagiye'nin, koyun, keçi, sığır ve domuz hayvancılığı kadar, emmer, einkorn ve arpa tarımı yapan bir topluluğu teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Gerçi etin bir bölümü, en önemlileri yaban eşeği (tanımlanan kemiklerin % 58'i) ve gazel (% 16) olmak üzere, av hayvanlarından sağlanmıştır.

Bir bütün olarak bakıldığında Hassuna yerleşmeleri kültürel olarak sıkı ilişkisi bulunan bir ağ oluşturmaktadır (en göze çarpan ortak özellikler çanak-çömlek üslûbu, ev yapma geleneği ve cenaze pratiği başta olmak üzere bazı törenlerdi). Bu ağ belirli bir ekolojik alanla (Zagros dağlarının alçak etekleri) sınırlanmıştı. Arpaya ve daha az miktarda da buğdaya dayanan istikrarlı 'kuru' tarım ekonomisi, hayvancılık ve avcılık geçimin temelini oluşturmaktaydı. Bu kültür biriminin oluşumu, toplumsal olarak birbiriyle ilişkili topluluklar arasındaki ekonomik bağlardan (hammadde, tarım ürünleri ve çanak-çömlek mübadelesi özellikle önemli olmak üzere) kaynaklanan yakın kültür temasları çerçevesinde açıklanabilir.

Hassuna yerleşmelerine göre, kronolojik olarak biraz daha genç olan Samarra yerleşmeleri, genellikle, yağış tarımının olanaklı olduğu bölgenin güneyini işgal etmiştir. Bu yerleşmeler çoğu kez 'güneydoğunun ırmak çevresi özelliklerine özgün bir uyarlanma' olarak görülmüştür (Maisels 1990). Joan Oats (1973), Samarra gelişiminin merkezinde olan orta Dicle bölgesinde ta-

Şekil 5.8. Samarra çanak-çömleği.

rının belirli bir sulama biçimi olmaksızın imkânsız olacağını ileri sürmüştür.

Hassuna geleneğinden açık biçimde ayrılan 'incelikle işlenmiş boyalı çanak-çömlek, Samarra'nın temel niteliklerinden biriydi. J. Oates (1973: 171) Hassuna ile Samarra keramik gelenekleri arasındaki bazı benzerlikler üzerinde durmaktadır. İkisi arasındaki stratigrafik ilişki belirli örneklerde açıkça kurulmuştur. Matarra yerleşmesinde, çoğunlukla boyasız kaba ve ince kapların çıktığı alt tabaka, ilk başta 'Hassuna kompleksinin fakir bir uzantısı' olarak yorumlanmıştı. Sadece üst tabakalarda dikkat çekecek miktarda Samarra boyalı keramiği ortaya çıkarılmıştır. Bir başka büyük yerleşmenin, Tel-es-Sawwan'ın alt katlarında boyalı keramik parçası bulunmamış olmakla birlikte, üst tabakalarda (III. ve IV. tabakalarda) büyük miktarlarda boyalı keramik ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Hassuna tipi keramik parçalan bu yerleşmede enderdir ve bir başka büyük yerleşme olan Çoga Mami'de de örneği bulunmamaktadır. Çoga Mami'nin üst tabakaları, büyük ölçüde güney Mezopotamya'da yaygın bulunan bir sonraki Ubeyd geleneğiyle yakın bir ben-

zerlik taşıyan farklı bir keramik buluntu topluluğu vermiştir (Şek. 5.8).

Samarra yerleşmeleri, genellikle Hassuna yerleşmelerinden daha büyüktü. Çoga Mami 5-6 hektarlık bir alana yayılmıştı. Savunma yapılarına işaret eden kanıtlar vardır. Örneğin Sawwan'da bir hendek ve bir duvar; Çoga Mami'de bir kule bulunmuştur; ayrıca konut yapılarında çarpıcı bir gelişme gözlenmektedir. Sawwan'da ve Çoga Mami'de düzgün planlı çok sayıda ev açığa çıkarılmıştır. İki konut tipi saptanmıştır: Birinci tip T şeklindeki yapılardır; ikincisi ise dikdörtgen tiptedir. Her iki tipte de odalar küçüktü. Ev yapma geleneği değişmeden kalmıştır: Yeni duvarlar genellikle, daha eski yapıların yıkılmış duvarları üzerine yapılmıştır.

En göze çarpan gelişme ekonomi alanında ortaya çıkmıştır. Önemli sayıda keten tohumu yanında emmer, ekmeklik buğday, kabuksuz altı sıralı arpa, kabuklu iki sıralı arpa Samarra yerleşmelerinde belirlenen bitkilerdir. Çoga Mami'deki en önemli ürünlerden biri iri taneli bezelye idi. Çevredeki tepeleri kaplayan ormanlardan fıstık toplanmıştır (Helback 1972b).

Sulamanın varlığı tartışmaya açıktır. Sonraki (Ubeyd'e geçiş) evrede Çoga Mami'de kanallar görülmüştür. Başka yerleşimlerde mevcut ilkel yapıların taşkın suyuna set çekmek üzere öngörülmüş olduğu düşünülmüştür. O zamanki iklimin şimdikinden önemli ölçüde daha yağışlı olduğu unutulmamalıdır.

Hayvan varlığına ilişkin bulgulara göre, Samarra'da evcil sığır, koyun, keçi ve domuz vardır; Sawwan'da besin kaynağı olarak balık ve yenebilen tatlı su midyeleri önemlidir. Bütün yerleşmelerde yaban eşeği, gazel, Avrupa bizonu ve muhtemelen alageyik avlanmıştır (J. Oates 1973: 169).

Toplumsal ilişkilerin gelişimine ilişkin kanıtlar vardır. Hem Hassuna hem de Samarra yerleşmelerinde damga mühürler bulunmuştur. Buna ek olarak Sawwan'da kaplar üzerinde markalar saptanmıştır. Bu işaretler üretilmiş metalar üzerindeki özel

mülkiyetin gelişimine ilişkin kanıtlar olarak yorumlanmıştır. Oates, Çoga Mami'de sırtını daha küçük binalara dayamış payanda duvarları keşfetmiştir. Bunlar geniş malikâneleri sınırlayan hudut duvarları olarak değerlendirilmiştir.

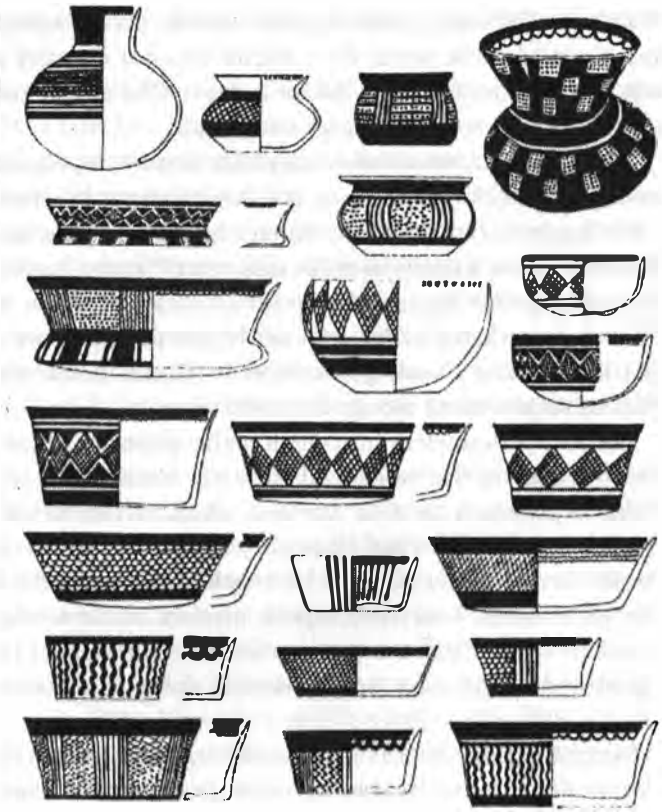
Bunun gibi Hassuna yerleşmelerinde, bazı büyük binaların altında çoğu küçük çocuklara ait çok sayıda mezar bulunmuştur. Bu binaların dinsel bir anlamının olduğu düşünülmüştür. Gömülerin bazısı, kaymaktaşından (alabaster)* kadın heykelciği, kaymaktaşından kaplar gibi, alışılmışın dışında zengin mezar hediyelerine sahiptir. Bu gömüler hiyerarşik toplumun ortaya çıkışına kanıt olarak görülmektedir. Çocuk gömülerinin toplumsal seçkinlere ait olduğu düşünülmektedir.

Samarra yerleşmelerinin dağılım alanı, güneyde Beyci ve Sawwan, kuzeyde Nizi ve Mandali arasında olmak üzere Dicle vadisini kapsamakta ve Fırat üzerinde Bagûz'a ulaşmaktadır. Bağdad'ın kuzeyinde ve asıl Hassuna yerleşimleri alanının güneyinde, Mezopotamya'yı kesen bir kuşak oluşturmaktadır. Samarra yerleşmeleri kuzeydeki tepelik alanlara kadar sızmıştır. Samarra çanak-çömleği Cebel Sincar'ın hem kuzeyindeki hem de güneyindeki Hassuna yerleşmelerinin üstünde bulunmuştur.

Samarra yerleşmelerinin genel özelliklerinden, onların Hassuna topluluğunun bir ayağının güneye, önceleri kuru tarımın güney sınırını oluşturan ıssız bölgeye kadar sızmasının bir ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Burada toplayıcı stratejinin öğeleriyle birlikte, üretici tarıma ve hayvancılığa dayanan ayrı bir sosyo-ekonomik ağ ortaya çıkmıştır. Zanaatların belirmesine dayanan etkin bir toplumsal doku ve üretimin ve dağıtımın toplumsal olarak düzenlenmesi, nüfus yoğunluğunda belirgin bir artışa ve nihayet, Mezopotamya'nın kuzeyindeki büyükçe bir alanda

---

* Kaymaktaşı (alabaster) bir çeşit mermer olup, su mermeri ya da ak mermer adıyla da anılmaktadır [*ç.n.*].

Şekil 5.9. Halaf keramiği.

kültürel ve ekonomik bütünleşmenin yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Yerleşmelerin büyük çoğunluğunda Hassuna tabakaları, Halaf adı verilen tamamen farklı bir geleneğin özelliklerini taşıyan dolgularla örtülmüştür. Halaf'ın benzersizliği, esas olarak çanak-çömlek üslûbunda ve mimarîde görülmüştür. İnce cidarlı Halaf boyalı keramiği, bu bölgede o zamana kadar bilinme-

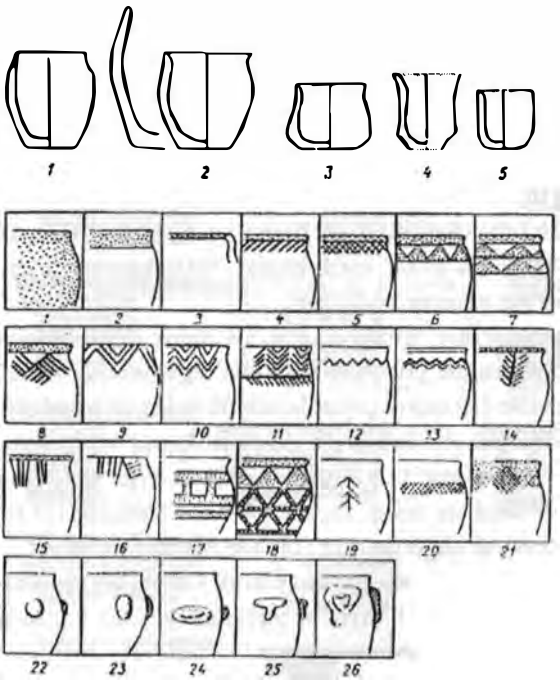
yen birkaç tipi içermektedir. Bunlar dışa çekik, içbükey ya da yuvarlak biçimli kâseler; küçük yuvarlak ağızlı kaplar; çeşitli kesitleri olan çömleklerdir. Halaf keramiğinin bezemeleri esas olarak geometriktir (şeritli, ağ motifli, zikzaklı, üçgen şekilli, dama taşlı vs.); ayrıca haç biçimli ve bukranyum, boğa başı, diğer hayvan ve bitki motiflerini içeren çeşitli doğalcı tasarımlar da belirtilebilir (Şek. 5.9) (LeBlanc ve Watson 1973). Boyasız keramik arasında kalın cidarlı kaplar, derin kâseler ve düz dipli çömlekler yer almıştır.

Ev biçimlerine, içinde en çok 3-4 metre çapında küçük yapıların bulunduğu yuvarlak konutlar egemendir. Ancak bazı yerleşimlerde 7-9 metre çapında büyük evler de kaydedilmiştir. Yapı malzemesi içinde kerpiç ve çatısı kamış ve ağaç üstyapısıyla kaplanmış *tauf* bulunmaktadır. Bazı evler dikdörtgen dış odalara ve anahtar deliği biçimli planlara sahiptir; bu nedenle '*tholoi*' adıyla anılmaktadırlar (bu ad, Ege'de çok sonraları mezar yapılarının inşasında yaygın olarak kullanılan tasarıma benzediği için verilmiştir). Ayrıca, yuvarlak yapılar yanında, dikdörtgen yapılar da bulunmuştur.

Ölü gömü geleneği hem toprağa gömmeyi (*inhumation*) hem de yakmayı (*cremation*) içermektedir. Yakma geleneğine ilişkin beş örnek, bir kesimle sınırlanmış olarak Yarım Tepe II yerleşmesinde kaydedilmiştir. Bu beş örnek, geleneği anlatan (ateş simgeleri, kasten kırılmış kaplar gibi) işaretler taşımaktadır. Bir başka kesimde üç kafatası gömüsü bulunmuştur.

En büyük Halaf yerleşmelerinden biri olan Yarım Tepe II, 1970'lerde bir Sovyet kazı kurulunca kazılmıştır. 7 metrelik bir arkeolojik dolguyu içeren 120 metre çapındaki höyük, Yarım Tepe I höyüğünün 250 metre batısında, Cûbara Deresi'nin kıyısında bulunmaktadır (Şek. 5.10).

Yerleşmenin tabakalarında saptanan ürünler, Yarım Tepe I'den elde edilenlerle aynıdır. Araştırmacılar hem koruma kalitesine hem de büyük niceliğe dikkat çekmişlerdir.

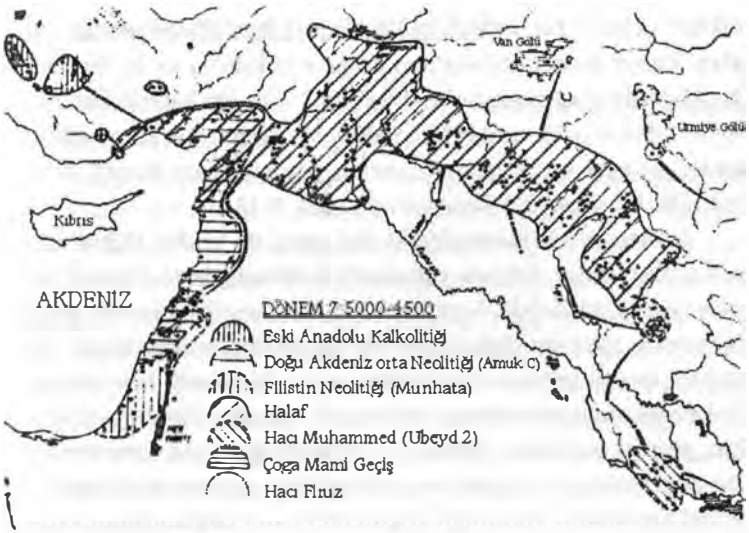

Şekil 5.10. Yarım Tepe Çanak-Çömleği.

Saptanmış olan evcil hayvanlar şunlardır: Sığır (208 kemik, 18 birey); koyun (160/24); keçi (226/40); koyun-keçi (734/43); domuz (228/23); eşek (97/8); köpek (24/3). Yabanî hayvan varlığı içinde yaban keçisi (13/3); yabanî koyun (23/5); gazel (186/16); yaban eşeği (13/3) vs. kaydedilmiştir.

Yerleşmeden elde edilen bir dizi radyokarbon tarihi GÖ. 7270±180 (LE-1012) ile GÖ. 6160±130 (LE-1015) arasında değişmektedir.

Bir diğer önemli Halaf yerleşmesi olan Arpaçiya, Musul'un kuzeyindedir. 8 metrelik bir arkeolojik dolguya sahip olan yerleşme 125 metre çapındadır. Halaf geleneği ilkin, kuzey Suri-

Şekil 5.11. Halaf yayılımı (Copeland ve Hours 1987).

ye'deki Tel Halaf yerleşmesinin adına izafeten belirlenmiştir.

Halaf arkeolojik buluntu topluluğu Hassuna'dan tamamen farklı olmakla birlikte, ekonomide ya da geçim veya yerleşme örüntüsünde önemli bir fark tespit edilmemiştir.

Varolan kanıtlara dayanarak ekonomiye bakıldığında, geniş bir tarıma alınmış tahıl ve sebze çeşitliliği arzeden istikrarlı bir besin üretici ekonomi olduğu görülür. Hayvancılık küçükbaşlara nazaran sığırın ağırlıklı olduğu bir özellik göstermektedir. Büyük ölçüde mütevazı boyutlara sahip bu yerleşmeler, genellikle, kuru tarım için yeterince yağışlı bölgelerdeki verimli topraklarda konuşlanmıştır (yıllık yağış miktarı 250 mm.'yi aşmaktadır).

Halaf yerleşmelerinin en göze çarpıcı özellikleri, öncelikle geniş bir yayılma alanlarının bulunması ve bu bölge boyunca şaşırtıcı (özellikle çanak-çömlek üslûbu ve mimarî bakımdan

dikkat çeken) bir maddî kültür benzerliği görülmesidir. Bu alan, kuzey Mezopotamya'dan doğu Anadolu'ya ve kuzey Doğu Akdeniz'e uzanmaktadır. Arkeolojik buluntu topluluklarının temel öğeleri bakımından benzerlikler gösteren söz konusu bölgede, en uçta yer alan yerleşmelerin arasında en az 550 kilometrelik bir mesafe bulunmaktadır (Şek. 5.11).

LeBlanc ve Watson (1973), bu geniş ve türdeş kültür ağının oluşumunun ardında yatan temel düzeneğin toplumsal yapıda, özellikle kabile örgütlenmesinden beylik yapısına geçiş biçiminde yaşanan değişmeler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yorum, çeşitli buluntu toplulukları içindeki, boyalı keramik gibi benzer statü simgelerini kullanarak kendini ifade eden seçkin gruplar arasında iletişimin yoğunlaştığını imâ etmektedir. Bu genel varsayımı kabul etmekle birlikte, muhtemelen profesyonel tüccarların yürüttüğü yoğun bir ticaret bağlantısının varlığını da belirtmem gerekecektir. Bu, hem hammaddelerin hem de ürünlerin kendilerinin ticaretini içermektedir. Aynca (ev yapımı gibi) teknik bilgi alanında bir mübadelenin olduğu; ortak ideolojinin ve kültürel simgelerin yayıldığı da belirtilmelidir. Copeland ve Hours'un (1987: 216) kaydettiği gibi, 'ticarî ve ideolojik ilişki ağının varlığı her türlü kuşkunun ötesindedir'. Yazarlar, 'Halaf uygarlığının tek biçimli olmaktan uzak olduğunu' ve Kilikya'dan Hamrin'e kadar uzanan bölgede çeşitli kertelerde bir 'Halaflaşma' söz konusu olduğu gibi, farklı '*à vivre le Halaf*' [Halaf yaşam] tarzlarının bulunduğunu vurgularlar.

Bu nedenle 'Halaflaşma', gelişmiş bir çiftçi ekonomisine geçişi izleyen yoğun ekonomik ve kültürel bütünleşmeden kaynaklanan, kültür kökeni bakımından farklı grupların kültürel bütünleşme süreci olarak görülebilir.

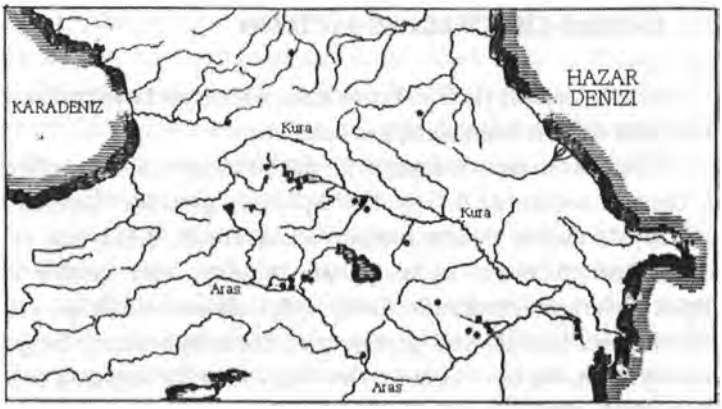
KAFKAS ÇİFTÇİLERİ VE AVCILARI

Şimdi, Verimli Hilâl'in kuzeyinde, Kafkasya'da yoğunlaşan alanlarda devam eden süreçlere bakalım.

Çiftçi ekonomisi Kafkasya'nın dağlık alanlarındaki vadilere 7. binyılın sonları ile 6. binyılın başlarında girmiştir. Kafkasya, çok sayıda tarıma alınmış bitkinin anavatanıydı. Şimdi bile burada, diğer meyveler kadar, yabanî buğday, arpa, çavdar ve üzüm türleri yetişmektedir. Gerçi, çiftçi ekonomisinin en eski belirtilerinin özelliklerini gösteren ve arkeolojik olarak belgelenmiş tarım, bir bütün olarak Orta ve Güney Kafkasya'da ortaya çıkmıştı. Bir besin ekonomisinin tedricen ortaya çıktığını düşündürebilecek bütün önceki Mezolitik veya erken Neolitik yerleşmelerini bulma girişimleri şu ana kadar başarısız kalmıştır.

Kafkasya'da tarım ve hayvancılığın en eski belirtileri, genellikle 'Kafkasya Eneolitiği' adı verilen ayn bir arkeolojik bütüne ait yerleşmelerde bulgulanmıştır. Bunlar neredeyse münhasıran etkileyici höyük (*tel*) yerleşmeleridir (Arapça *tel* = 'höyük' kelimesinin buradaki karşılıkları şunlardır: Türkçe *tepe*(si); Gürcüce *gora*; Ermenice *blur* ve Rusça *kurgan*). Genellikle bunlar birkaç yerleşmenin birarada bulunduğu kümelerden oluşmaktadır. Bu kümelerin toplam alanı, birkaç yüz hektarı bulabilmektedir; örneğin Gürcistan'daki Kvemo-Şulaveri kümesinin alanı yaklaşık olarak 500 hektardır.

Önkafkasya'daki en eski Eneolitik yerleşmeler iki ayrı bölgede bulunan dağarası çöküntülerinde yer almaktadır. Bu bölgelerden ilki, Orta Kura-Aras çöküntüsü ve Kura-Aras havzasının daha doğusundaki komşu çöküntü; ikincisi Küçük Kafkaslar'ın içinde bulunan Orta Aras çöküntüsüdür (Şek. 5.12). Her iki bölgede de şimdi kurak ve karasal bir iklim (yıllık yağış miktarı 200-400 mm.'dir) hâkimdir. Buralarda kurakçıl bozkırsı bitki örtüsü yaygındır. Çiçektozu bulgularına göre orta Holosen'-

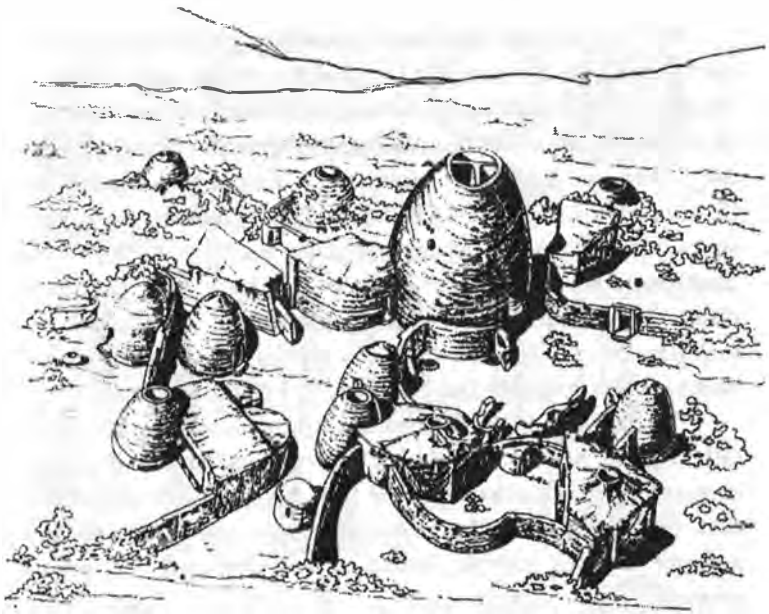

Şekil 5.12. Kafkasya Eneolitiği'nin yayılma alanı.

de iklim çok daha yağışlıydı; dağ eğimlerinin alçak kuşaklarını karışık meşe ormanları sarmaktaydı. Yerleşmelerin çoğunluğu, su kaynaklarına yakın olan, ya nehirlerin alçak teraslarında ya da yamaçların aşağı kısımlarında, alçak jeomorfik düzlemlerde kurulmuştur. Orta boyutlu dağ sıralarının çevresine yayılmış olan Kura çöküntüsünün civarındaki birkaç yerleşme bunun yegâne istisnasıdır. Bu yerleşmeler, dağ nehirlerinin birleşerek aktığı dirseklerde bulunmaktadır (Munchaev 1982).

Ortadoğu ve güneydoğu Avrupa'nın her yerindeki gibi, Kafkasya höyükleri de büyük ölçüde kerpiçten yapılmış konut yapılarının ve diğer binaların tahribiyle ortaya çıkan yıkıntılardan oluşmaktadır. Bu yaşayan tepeler, görece uzun bir süre ayakta kalmışlardır. Yerleşimlerin gelişimindeki ana evrelere denk gelen birkaç yapı katı, kültür dolguları içinde saptanabilmektedir. Şulaveri'de dokuz kat; Imiri ve Khramis-Didigora'da yedi kat saptanmıştır.

Kafkasya Eneolitik yerleşmelerinin en göze çarpan özelliği evlerdir. Bir mesken tipi, özellikle ilgi çekicidir. Bunlar, tepelerinde bir delik bulunan yuvarlak, (çoğu kez) kubbemsi, tek

Şekil 5.13. Kafkasya Eneolitiği. Evlerin biçimi.

odalı yapılardı (Şek. 5.13). Genellikle üç ev, büyük ölçüde kil harçlı kerpiçten yapılmaktaydı. Yaşanan mekânın çapı, 0,5 ile 5 metre arasında değişmektedir ve evlerin yüksekliği 2,5 metreden az değildir. Her evde duvara yakın bir yere yerleştirilmiş bir ocak vardır. Kafkasya Eneolitik evlerinin, Ortadoğu'nun herhangi bir yerinde doğrudan benzerleri olmamakla birlikte, inşa tekniği bakımından Halaf konutlarıyda bazı benzerlikleri saptanabilmiştir.

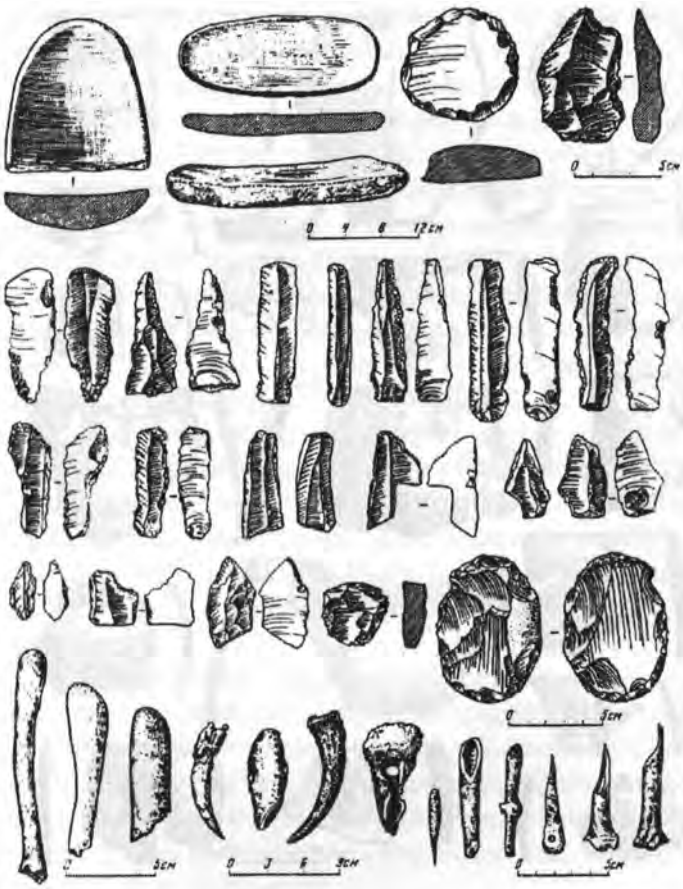
Dikdörtgen evler, güney (Orta Aras) grubunda, örneğin Nahcivan yakınlarındaki Kültepe I'de, daha yaygındır. Bu tür konutların boyutu 3 x 4 metreydi. Bazı örneklerde yarıyarıya toprak altında bulunan konutların kalıntıları bulunmuştur (Munchaev 1982).

Mevcut kanıtlar Kafkasya Eneolitiği ekonomisinin esas olarak tarım ve hayvancılığa dayandığını kuşku bırakmayacak biçimde ortaya koymuştur. Kura çöküntüsündeki yerleşmelerde tarıma alınmış şu beş buğday türü saptanmıştır: Ekmeklik buğday (*Triticum aestivum*); einkorn (*T. monococcum*); emmer (*T. dicoccum*); topbaş buğdayı (*Triticum compactum*), kılçıksız buğday (*T. spelta*). Ayrıca bunlara Şomutepe, Rustepesi ve İlanluçtepe yerleşmelerinde bunlara *T. durum* ve *T. turgidum* türleri eklenmektedir. İki ve altı sıralı, kabuklu ve kabuksuz olmak üzere en az dört arpa türü vardı. Ayrıca darı, bezelye, mercimek ve üzüm yetiştirilmiştir (Lisitsyna ve Prishchepenko 1977).

Bir tür ilkel sulama biçimine ilişkin kanıtlar vardır. Orta Gürcistan'da Arkhulo I yerleşmesi çevresinde bir kanal sistemi saptanmıştır. Katlı çökeltilerin ve bitki kalıntılarının karakterinden, bu kanallardan birinin sürekli olarak suyla dolu olduğu anlaşılır. Benzer yapılar, Imrisgora yerleşmesinde de ortaya çıkmıştır.

Hem Kura hem de Kura-Aras yerleşmeleri, evcilleştirilmiş hayvanlar arasında koyun/keçinin ağırlıkta olduğunu göstermektedir. Sayısal olarak bunu sığır ve ardından domuz izlemektedir. Benzer bir örüntü Orta Aras çöküntüsünde de saptanmıştır. Bunun tek istisnası Gürcistan'daki Şulaveris-gora idi. Burada sığırların sayısı koyun/keçi sayısını biraz aşmaktadır. Toplam hayvan varlığı içindeki yabanî türlerin toplam sayısı %10'u geçmemiştir. Yabanî hayvanlar arasında kızıl geyik, yaban keçisi, alageyik, tilki, yaban domuzu, gazel ve kunduz bulunmuştur. Birkaç yerleşmede balık ve kuş kalıntıları elde edilmiştir. Kuşlar arasında sülün, kayın tavuğu ve toy kuşu vardır. Alikemektepesi yerleşmesinde en az iki evcil at cinsinin saptanması anlamlı olmalıdır (Munchaev 1982; Mezhlumian 1972).

Başta çömlek yapımı ve metal işçiliğiyle ilişkili olmak üzere, belirli zanaat dallarına ait ipuçları vardır. Taş aletlerin çoğunluğu obsidyenden yapılmıştır. Özel bir cilâyla cilâlanmış

Şekil 5.14. Kafkasya Eneolitiği taş aletleri (Munchaev 1982).

orak biçimli dilgiler büyük bir seri oluşturmaktadır. Taş alet envanteri içinde, boynuzdan saplara raptedilmiş mikrolit dörtgenler ve trapezlerden oluşan bileşik (*composite*) oraklar, cilâlı taşlar ve keserlerin yanısıra çok sayıda biley taşı, dibek taşı, el değirmeni ve havaneli bulunmaktadır. Delgiler, bizler, parlatı-

Şekil 5.15. Kafkasya Eneolitiği çanak-çömleği (Munchaev 1982).

cılar ve taştan ve kemikten yapılmış çapa benzeri aletler çok sayıda mevcuttur (Şek. 5.14). Kullanım izi analizi, çok sayıda kazıyıcı aletin hayvan derilerini işlemek için kullanıldığını ortaya koymuştur.

Madenî aletler, özellikle Orta Aras yerleşmelerinde (Nahcî-

van'daki Kültepe I, Teghut ve diğerleri) çok sayıdadır. Bunlar arsenik bakırdan yapılmış boncuklar, bizler ve bıçaklardır.

En büyük arkeolojik materyal grubu, oldukça özgün çanak-çömlekten oluşmuştur. Arkeologlar, birbirine denk olmayan iki grup belirlemiştir. Saman katkılı açık (sarı-kahverengi) renkli el yapımı kaplara ait kaba çanak-çömlek parçaları, buluntu topluluğunun büyükçe bölümünü meydana getirmektedir. Ancak, bunun yanında, kum katkılı veya toz haline (şamot) getirilmiş ya da kırıklandırılmış keramik katkılı daha koyu renkli çanak-çömlek parçaları bulunmaktadır. Kaplar düz dipli, dik çeperlidir. Ayrıca ağız kenarı kavissiz bardaklar ve çömlekler kaydedilmiştir (Şek. 5.15).

Kura çöküntüsündeki çanak-çömlek, ağız kenarının altında yer alan küçük konilerden oluşmuş sıralarla süslenmişti. Boyalı keramik, buluntu topluluğunun daha küçük bir bölümünü meydana getirmektedir. İlk grup gibi bunlar da el yapımı kaplardır, fakat daha nitelikli bir kilden yapılmışlardır. Kaplar siyah, kahverengi ve kırmızı boyalı basit geometrik bezemelerle süslenmiştir.

İthal çanak-çömlek küçük ama oldukça önemli bir grubu oluşturmaktadır. Kahverengi dalgalı bir çizgiyle süslenmiş küçük kırmızı renkli bir çömlek Nahcivan yakınlarındaki Kültepe I'de bulunmuştur. Bu kap, Halaf keramiğiyle doğrudan bir benzerliğe sahiptir. Halaf keramiğiyle olan benzerlikler, Ermenistan'daki Teghut yerleşmesinden elde edilen bazı çanak-çömlek tiplerinde de saptanmıştır.

Kura çöküntüsündeki yerleşimlerle kuzey Mezopotamya'daki Hassuna ve Proto-Hassuna (Tel Soto, Um Dabagiye) buluntu toplulukları arasında da çanak-çömlek şekilleri ve bezemeleri bakımından bazı benzerlikler görülmüştür. Munchaev (1982), Kafkasya Eneolitik çanak-çömleği ile daha geç kuzeybatı İran 'kuzey Ubeyd' buluntu topluluğu arasında bazı benzerlikler belirlemiştir.

Kura çöküntüsündeki yerleşimlerde insan biçimli kil heykelcikler bulunmuştur. Bu heykelciklerin bir kısmı (21 tanesi) tek bir yerleşmeden, Gürcistan'daki Khramis Gora'dan çıkarılmıştır. Bunların birçoğu abartılı kadın özelliklerini gösteren heykelciklerdi. Bunların bazıları, Tel Soto ve Um Dabagiye'de görülmüş olan tiplerle benzerlik taşımaktadır.

Kuzey Mezopotamya ve kuzeybatı İran'daki ilk tarım yerleşmeleriyle tek tek koşutluklar bulunmasına karşın, bilimadamları Kafkasya Eneolitiğinin, bütün ilk tarım dönemi Ortadoğusu içinde oldukça özgün bir sosyo-kültürel olgu olduğunu ittifakla vurgulamaktadır.

Son zamanlarda Önkafkasya'nın Eneolitik yerleşmelerinden yirmiden fazla radyokarbon tarihi elde edilmiştir. En erken tarih GÖ. 7600-7300'dür (İÖ. 6. binyılın ortası). Tarihlerin büyük bölümü İÖ. 5. binyıla karşılık gelmektedir. Dolayısıyla genel olarak Kafkasya Eneolitiği İÖ. 6. binyılın ortalarından 5. binyılına kadar tarihlenebilmektedir.

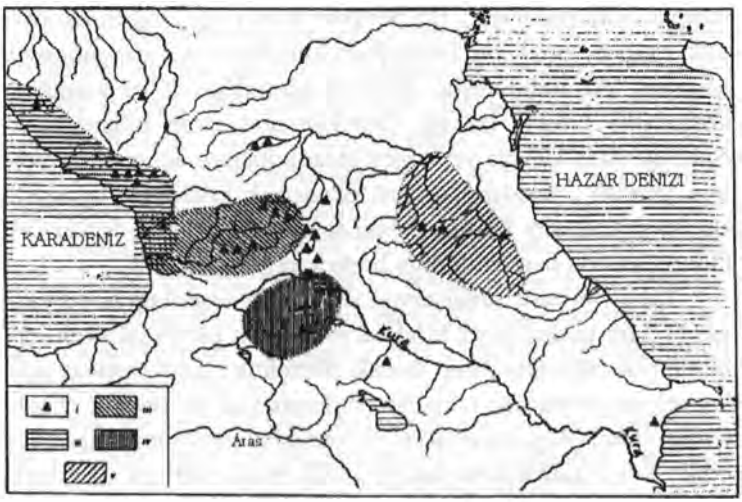
Büyük ölçüde çanak-çömlek tipolojisine dayanan çalışmalarla, Önkafkasya Eneolitiği'nin göreli kronolojisinin çıkarılması üzerinde yoğunlaşılmıştır (Kiguradze 1976). Temel sonuç, Kura çöküntüsündeki yerleşimlerin Küçük Kafkasya'dakilere göre biraz daha eski olduğudur. Herhangi bir kesin stratigrafi olmaksızın, çanak-çömlek tipolojisinin belirsizliği ve kesin bir kronolojinin ikna edici olmama özelliğini dikkate alınca bu sonuç en azından erken öngörülmüş gibidir. Orta ve güney Kafkasya'daki ilk tarım yerleşmelerine ilişkin ayrıntılı bir mutlak ve göreli kronoloji, oluşturulmayı beklemektedir.

Kafkasya bölgesinde ilk tarımın evrim mekanizması, esas olarak Küçük Asya ve kuzey Mezopotamya'daki mekanizmaya benzer görünmektedir. Fazla nüfusun çekirdek bölgeden küçük ölçekli bir göçü ve bu göçün tarımcı olmayan yerli grupları tedricen besin üreticiliğine geçirişi, hızlı bir nüfus artışıyla ve bölgenin aynı ölçüde hızlı bir ekonomik ve kültürel bütünleş-

mesiyle sonuçlanmıştır. Bu nedenle kültür ağı, yoğun ekonomik bağlara, ortak bir ideolojinin kabulüne ve ideo-simgesel normlara dayandırılmıştır. Kültürel bütünlüğünü ve kimliğini korumakla birlikte bu ağ, Ortadoğu'nun tarım bölgeleriyle, özellikle Küçük Asya ve kuzey Mezopotamya ile, çoklu ilişkilere girmişti. Obsidyen ticareti ekonomik etkileşimde önemli bir öğeydi. Küçük Kafkasya'daki sayısız lav akıntısı, bütün Ortadoğu için bu hammaddenin başlıca kaynağıydı.

Tabii bu basit senaryonun daha derinleştirilmeye ihtiyacı vardır. Her türden yerel tarımsal evrim için bir temel oluşturabilme potansiyeline sahip önceki Mezolitik (tarım öncesi) yerleşmelerin neredeyse tamamen bulunmayışı, en önemli engellerden birini oluşturmaktadır. Bu yerleşimlerin bulunacağı ümit edilir. Yakın zamanlarda bazı mikrolit endüstrilerinin, obsidyen akıntılarına yakın olan Ermenistan'daki Aragats Dağı'nın eteklerinde keşfedildiğine ilişkin raporlar (*S. Aslanian'la kişisel görüşme*) vardır. Bu raporlar özenle araştırılmak durumundadır. Hâlâ dolaylı argümanlar geçerliliğini korumaktadır; Kafkasya Eneolitiğinin oldukça özgün niteliği, bir göç senaryosuna ağırlık tanımayı hemen hemen geçersiz kılmaktadır.

Batı Önkafkasya'nın ekonomik ve kültürel gelişimi genellikle farklı bir çizgiyi izliyordu. Trialeti ve Taliş dağlarıyla Kura çöküntüsünden ayrılan bu alan geniş Rioni ovasını (tarihsel Kolkhis'i) ve teras biçimindeki Karadeniz kıyısını içine almaktaydı. Şimdi burası Kafkasya'nın en nemli bölgesidir (ortalama yıllık yağış 1600-2000 mm.'dir). 'Pontik tip'teki kesif ormanlar, meşe, fındık, ceviz, akçaağaç ve gürgenle birlikte, yerli [endemik] kayın türlerinden oluşur ve ağaçların altı kesif sarmaşıklarla ve orman gülleriyle (*rhododendron*) kaplıdır. Ormanlar çok sayıda Tersiyer kalıntısını barındırmaktadır. Atlantik evresi sırasında ovaya akçaağaç ormanları yayılmıştır. Yamaçlık alanlar ise kestane ağacının ağırlıkta olduğu geniş yapraklı karışık ormanlarla kaplanmıştır. Daha sonra kestaneyle (*Castanea*) birlikte

Şekil 5.16. Kafkasya Mezolitigi'nin dağılımı: i. Mezolitik yerleşmeler; ii. Pontik bölgesi; iii. İmeretya; iv. Trialeti; v. Çokh (Kol'tsov 1989).

bir meşe ormanları yayılışı görülür. Gürgen, kayın, karaağaç ve ıhlamurdan oluşan ormanlar 1600-1900 metre yüksekliğe kadar ulaşmıştır; bu ağaçların bugünkü dağılımının 400 metre üzerindedir. Bu sıralarda ortalama temmuz sıcaklığı 24.0-25.5 °C idi (bu bölgede bugünkü sıcaklık 22.5-23.0 °C'dir). Aynı şekilde, yağış miktarı da bugünkü değerlerin üzerindeydi (Kvavadze 1982; Margalitadze 1982).

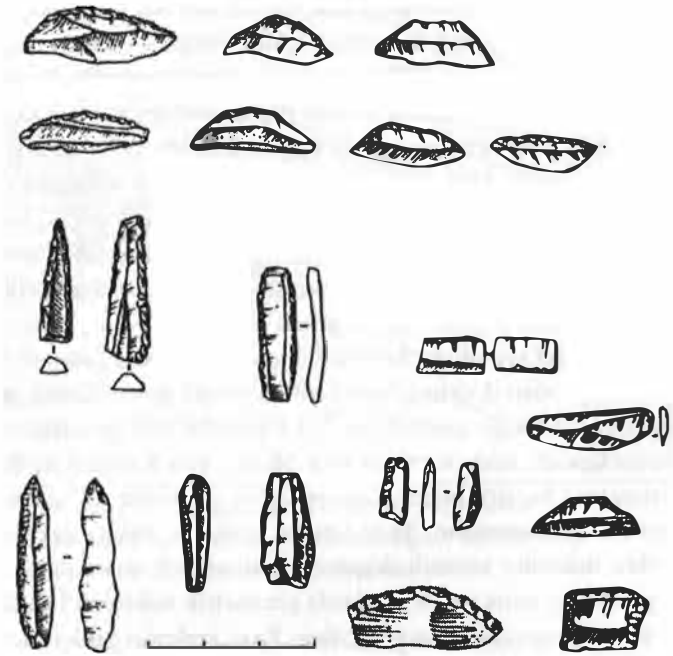
Orta ve Güney Kafkasya'nın tersine, batı bölgeleri yerli Mezolitik yerleşimlerin bilindiği yegâne yerlerdir. Mezolitik yerleşmeler, hemen hemen üst Paleolitik yerleşimler gibi, esas olarak batı Gürcistan'ın Karadeniz kıyı kesiminde bulunmaktadır. Bunların çoğu mağara yerleşimleridir: Yaştukh, Kvaçara, Jampali, Kholodni Grot. Açık hava yerleşimleri daha az sayıda olup bunların en büyüğü Entseri'dir (Tsereteli 1973; Gabunia ve Tsereteli 1977) (Şek. 5.16).

Kvaçara Mağarası'ndan elde edilen hayvan varlığı kayıtları, toplam hayvan varlığı kalıntıları içinde mağara ayısının miktarının yaklaşık olarak % 80'i bulduğunu göstermektedir. Bu bulgu mağara ayısının Kafkasya'da son Pleistosen'de ortadan kalkmış olduğunu öngören varsayımla (Vereshchagin 1959: 266) çatışır görünmektedir. Mezolitik topluluklar tarafından avlanmış diğer türler arasında bozayı, leopar, tilki, kaplan, kızıl geyik, Kafkas turu, yaban koyunu, karaca, muflon ve cırklaksıçan (*hamster*) bulunmaktaydı. Bazı Mezolitik mağaralarda (Kholodni Grot, Atdinskaya) çok sayıda balık kalıntısı vardı.

Taş alet topluluğunun incelenmesinden yola çıkarak, bunların doğrudan doğruya, yerel üst Paleolitik geleneklerin gelişiminden doğduğu görülebilir. Üst Paleolitik alet çantasını oluşturan hemen hemen bütün ana öğeler, yan kazıyıcılar, üçgen kalemler (*burin*), bizler, Gravet uçlar, çontuklu ok uçları vs., burada bulunmuştur. Yeni öğeler arasında mikro kazıyıcılar, mikro kalemler ve sırtlı dilgiler yer almıştır. Daha sonraki yerleşmelerde, daha sınırlı sayılarda geometrik mikrolitler (hilâl biçimli ve trapezoid) ortaya çıkar. Bazı yerlerde zıpkın serileri bulunmuştur.

Mezolitik yerleşmelerin yoğun olduğu bir başka bölge, güneybatı Gürcistan'daki Trialeti Dağları'nın etekleridir. Mezolitik tabakaları, kor kayaları, andezit-bazalt ve diyoritten oluşmuş sığınaklarda keşfedilmiştir. Yerleşmelerden ikisi, Edzani ve Zurtatekhi, ilgi çekici bir taş alet koleksiyonu vermiştir. Karadeniz bölgesinin tersine, burada geometrik mikrolitlerin oranı dikkat çekicidir; asimetrik hilâl biçimliler, trapezler ve üçgenler en yaygın olanlarıdır. Çeşitli türde ok uçlarının, mikro kazıyıcıların hem dilgilerden hem de yongalardan yapıldığı görülür. Aynı zamanda üst Paleolitik alet çantası, daima, doğrudan bir kültürel sürekliliği vurgulayacak biçimde mevcuttur (Şek. 5.17).

'Neolitik' denilen yerleşmeler Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı boyunca ve Kuzey Kafkasya'da bulunmuştur (Formazov 1965).

Şekil 5.17. Kafkasya Mezolitiği mikrolit aletleri (Kol'tsov 1989).

Bunların çoğu, Kolkhis ovasını kesen ırmakların aşağı teraslarında ve kuzeydeki Karadeniz kıyı kesiminde bulunan açık hava yerleşmeleridir. Ayrıca yüksek olmayan dağ sıralarında mağara yerleşmeleri bulunmuştur. Bu tür yerleşmelerin incelenmesinde ortaya çıkan ilk güçlük, bu ince 'Neolitik' tabakaların çoğu kez sonraki dolgulardaki tabakalarla karışmasından kaynaklanmaktadır; 'karışmamış' buluntu topluluğu nâdirdir.

Çoğunlukla tipolojik ölçütleri ve bazı stratigrafik kanıtları kullanan S. Goglidze (1978) aşağıdaki kronolojik öbekleri saptamıştır: 1. 'Proto-Neolitik' (Kobuleti, Khutsubani, Jikhanjura, vs.); 2. 'Erken Neolitik' (Anauseli I); 3. 'Gelişmiş Neolitik' (Mak-

hvilauri, Odişi, Anauseli II, Gurianta, Mamati, Kistrik, Nizhnjaja Şilovka vs.).

Dağılmamış arkeolojik tabakaya sahip az sayıdaki yerleşmeden biri olan Kobuleti'nin taş buluntu topluluğunun incelenmesi, önceki üst Paleolitik ile Mezolitik ilişkisinin nasıl sürdüğünü oldukça açık biçimde gösterir. Düzeltili dilgiler, yontuk taş endüstrisi topluluğunu meydana getirmektedir. 'Dişli', 'kanca biçimli' aletler ve ok uçları kadar, çeşitli türde yan kazıyıcı ve kalem serileri görülür. Taş alet envanteri içinde 'ağır iş' aletleri, özellikle 'olta kurşunları' ve 'sapan taşları', mağmatik kayalardan yapılmıştır.

'Gelişmiş Neolitik' olarak adlandırılan Makhvilauri yerleşmesinin envanteri içinde, dibek taşları ve havanelleri kadar, cilâlı kelt* aletler, 'Soçi-Adler tipi' taş çapalar da bulunmaktadır. Aynı zamanda, Makhvilauri ve buna benzer yerleşmeler (Nijni-Şilovskaya, Kistrik, Anaseuli, Mitsisthikhe) mikrolitlerin (trapezoitler ve hilâl biçimliler) bolluğuyla ve çontuklu dilgilerin bulunmasıyla bilinir. Bu yerleşmelerdeki mikrolit varlığına dayanarak Formozov (1965), bunların Doğu Akdeniz Natufyeni ile benzerliklerini tartışmıştır.

Batı Kafkasya Neolitiği'nin maddî buluntu topluluğu çanak-çömleği de içermektedir. Bunlar, kum ve çanak-çömlek kırığı katkılı, kilden yapılmış, kaba keramik parçaları, düz dipli dik kenarlı kaplardır. Çanak-çömlek buluntu topluluğu, birkaç kap türünün Önkafkasya'da bulunmuş basit mal gruplarına benzemesine karşın, Orta ve Güney Önkafkasya'daki Kalkolitik mal gruplarından açıkça farklıdır. Herhangi bir yapı kalıntısı bildirilmemiştir.

Şimdiye kadar, batı Kafkasya Neolitiği için güvenilir bir kronoloji elde edilmemiştir. Bunun temel nedeni, herhangi bir güvenilir stratigrafinin olmaması ve hiçbir radyokarbon tarihi-

* Bkz. s.207, dipnot.

nin bulunmayışıdır. Yukarıda belirtilen ve tipolojik ölçütlere dayanan göreli kronoloji şeması, tamamen deneyseldir (Formozov 1965; Munchaev 1982; Bzhania 1966).

Batı Kafkasya Neolitiği'nin geçim örüntüsü de yeterince açık değildir. Saptanmış hayvan kalıntıları topluluğu yabanî türlere (kızıl geyik, alageyik, boz ayı, tavşan, yabanî kedi ve su samurına) aittir. Aynı zamanda bazı yerlerde evcilleştirilmiş hayvanların (koyun, keçi, sığır, domuz ve köpeğin) varolduğu da görülmüştür (Kalandadze *et al.* 1977). Arkeolojik dolguların karışık karakteri dikkate alınacak olduğunda, bazı kemiklerin üstteki çok daha yeni tabakalardan sızmış olma olasılığı dışlanamaz. Tarımın varlığını gösterecek doğrudan bir kanıt yoktur. Bitki işlemede kullanılmış olabilecek aletlerin (örneğin havanellerinin, dibek taşlarının ve çapaların) varlığı, bugün bile kesif biçimde ormanlık olan Kolkhis bölgesinde bol olan yenebilir bitkilerin yoğun biçimde toplandığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Güneydeki Abhazya'dan kuzeydeki Soçi-Adler bölgesine kadar Batı Kafkasya'nın kıyı kesimindeki büyük bir yerleşmeler grubu 'Eneolitik' adıyla anılmaktadır. Bunların birçoğu, kıyı ovasını kesen ırmakların alçak kesimdeki teraslarında yer alan tepelerde kurulmuş açık hava yerleşmeleridir. Bazı mağara yerleşmeleri de bilinmektedir. Neolitik yerleşmeler arasında da olduğu gibi, mesken yapıları hemen hemen hiç görülmemiştir. Sadece bir yerde (Maçari yerleşmesinde) yarı-toprak altı bir yapı kalıntısı saptanmıştır.

Taş alet envanteri, Neolitik taş aletlerinden neredeyse ayırt edilememektedir. Yontuk taş aletler arasında yan kazıyıcılar ve kalemler en yaygın olanlarıdır. 'Soçi-Adler tipi' olarak bilinen çapa benzeri aletler de çok sayıdadır. Birçok yerde saplı çeşitleriyle, ok ve mızrak uçlarına ait büyük seriler görülür. Keltler ve baltalar gibi cilâlı aletler yaygındır.

Fauna topluluğu içinde, başta bozayı, kurt, tilki, yaban do-

Şekil 5.18. Batı Kafkasya Neolitik/Kalkolitik taş aletleri ve keramiği (Munchaev 1982).

muzu, alageyik ve yaban keçisi olmak üzere, yabanî türler egemendir. Birkaç yerleşmede az sayıda koyun, keçi, sığır ve evcil domuzun bulunduğu bildirilmiştir. Neolitik yerleşmeler örneğinde olduğu gibi, tarımsal etkinliğe ilişkin doğrudan bir kanıt

yoktur. Bununla birlikte, öğütme taşlan, dibek taşlan ve havanelleri gibi besin işlemeyle ilişkili aletler oldukça yaygındır. Gerçi önceki örnekte olduğu gibi bu aletler de yenebilen yabanî bitkileri işlemekle ilişkili olmalıdır. Etkileyici bir balıkçılık araçları serisi (zıpkınlar, olta kurşunları) vardır.

Çanak-çömlek buluntu topluluğunun büyük kısmı, Neolitik olanların hemen hemen aynısı olan kaba, düz dipli kap parçalarından oluşur. Yeni çanak-çömlek tipleri, hafifçe dışa çekik dar dipli bardak (*beaker*) formundadır (Şek. 5.18).

Deneysel olarak İÖ. 4.-3. binyıl niteliği taşıyan batı Kafkasya Eneolitiği için güvenilir bir kronoloji yoktur; sadece Maçari yerleşmesi için, GÖ. 5760±90 olarak, tek bir radyokarbon tarihi elde edilmiştir. Varolan kanıtlar, erken ve orta Holosen dönemleri sırasında Kafkasya'da iki ayrı sosyo-kültürel ağın mevcut olduğunu göstermektedir. Bu ağlar, esas olarak farklı çevresel kuruluşlara uyarlanmaya bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Tarım toplulukları görece hızlı bir biçimde Orta ve Güney Kafkasya'nın dağarası çöküntülerine yayılmıştır. Bu topluluklar, kültürel bütünlüklerini korumakla birlikte, ekonomik, kültürel ve iletişimsel bakımdan güneydeki tarım topluluklarıyla ilişki içindedir. Bu nedenle ilk Kafkasya çiftçilerinin Hint-Avrupa dili konuşanları, en azından biliyor oldukları ileri sürülebilir.

Batı Kafkasya'nın kesif ormanlık alanlarında farklı bir sosyo-kültürel ağ ortaya çıkmıştır. Bu bölgenin temel farklılığı, ağırlıklı olarak toplayıcı stratejilere dayanan ekonomisinde ve önceki üst Paleolitik/Mezolitik kültürlerle ilişkilenen açıkça ayırt edilebilir kültürel sürekliliğindedir. Buna dayanarak, üst Pleistosen-erken/orta Holosen sıralarında Batı Kafkasya bölgesinde büyük bir nüfus hareketinin olmadığı söylenebilir. Böylece, aynı şekilde, ideo-sembolik sistemin istikrarına dayanarak, iletişim alanının esasen değişmeden kaldığı da ileri sürülebilir. Bunun sonucu olarak dilde önemli bir değişme olmamıştır. Bir varsayıma göre bu dil, Bask-Kafkas ailesine aittir. Ne var ki, en

azından birkaç çanak-çömlek tipinde görülebilen benzerlik, ağırlıklı olarak toplayıcı olan batıdaki gruplarla Orta ve Güney Önkafkasya'nın tarımcı toplulukları arasında küçük ölçekli bir kültürel (ekonomik?) mübadelenin gerçekleşmiş olduğu savını akla yakın kılmaktadır. Dilbilimciler tarafından ileri sürülen Hint-Avrupa ve Kafkas dilleri arasındaki temaslar da Neolitik/ Eneolitik döneme kadar geri gidiyor olabilir.

DOĞU BAĞLANTILARI

Erken/orta Holosen sırasında çiftçilik yavaş yavaş kuzeydoğu yönüne doğru, çekirdek bölgeden İran Yaylası'nın kenarlarına ve daha ileriye Orta Asya içlerine kadar yayıldı. Bu süreç, çiftçi ekonomisine geçişi gösteren bir dizi yerleşmede yansıtılır.

'Proto-Neolitik' adı verilen en erken keramik öncesi evreye ait yerleşmeler orta Zagros vadilerinde bulunmaktadır. Bunlar birbirine koşut antklinler (dağ sıraları) ile siklinleri (vadiler) şekillendiren yoğun biçimde yığılmış bir dizi kıvrımlardır. Dağ sıraları, yer yer, özellikle yeterince yağış alınan yerlerde ormanlarla kaplıdır. Vadi tabanları yoğun bitki örtüsüyle, kısmen de ağaçlarla örtülmüştür. Yeterince su vardır; tarım vadi tabanındaki küçük tarlalarda ya da yamaçları yaran teraslarda mümkündür. Ancak bugün bile iyi örgütlenmiş bir transhümansa* bağımlı olan göçer çobanlık (*pastoral nomadism*) bölgede temel kaynak değerlendirme stratejisi olarak sürmektedir (Fisher 1978: 309).

Bölgedeki ilk tarım toplulukları, Ghar-i Khar, Kasemi ve Ghenil, Hulayan vadisinin kuzeyi, Ganj Dareh E katının 'saman katkılı çanak çömlek tabakalarının altındaki' tabakalarında, Asyab buluntu topluluğunda ortaya çıkmaktadır. Bu yerleşmele-

* Bkz. s. 195, dipnot.

Şekil 5.19. Zagros Neolitik yerleşmeleri (Hole 1987).

rin radyokarbon tarihleri GÖ. 11.000-10.400 arasına yayılmaktadır (Hole 1987). Bir sonraki kronolojik evre, GÖ. 10.360'a tarihli Tepe Guran'ın U tabakasında (keramik öncesi) ve GÖ. 9710'a tarihlenen H tabakasında (keramik) görülmektedir (Hole 1987: 365).

İran Yaylası'nın batı ve kuzey kenarlarına sızan tarımcı ekonomi daha geç bir aşamada, GÖ. 6000-5000'de, ortaya çıkmıştır (Voigt 1987). Bu bölgedeki iskân, bugün bile dağları çevreleyen yamaçlarla, Elburz dağlarının güney etekleriyle ve Zagros'un batı yamaçlarıyla, sınırlıdır. Bu evre Tal-i Carri B, Tal-i Muşki ve özellikle Sialk yerleşmeleriyle temsil edilir (Ghirshman 1954) (Şek. 5.19).

Bir önceki Mezolitik evrenin insanlarıyla ilişkili yeterince bulgu yoktur. İki büyük Mezolitik mağara yerleşmesi Hazar Denizi'nin güneyinde yer almaktadır: Belt ve Hotu (Coon 1956). Bunlar Elburz'un eteklerinde, güney Hazar ovasını bir hilâl biçiminde saran dar vadiler kuşağında bulunmaktadır. Elburz'un Hazar Denizi'ne bakan yamaçları (çoğunlukla Hirkanyan adı verilen) özel türde bir ormanla kaplıdır. Bu ormanlar, yoğun biçimde sarmış böğürtlen çalısı, sarmaşık ve diğer sürüngen bitkilerle süslenmiş meşe, fındık, akçaağaç, isfender çınarı, gürgen, akdiken, yabanî erik ve yabanî bezelyeden oluşmaktadır; şimşir ağacı, dikenli çalılar, nar ağacı ve karışık ağaçlar tarafından kaplanmış açıklıklar vardır. Ormanlar biyolojik varlık açısından zengindir; bugün bile çok sayıda av hayvanını barındırmaktadır. Bu ormanlar erken/orta Holosen'de daha zengindi. Sonuç olarak, çok sayıda Mezolitik tipte toplayıcı grubun Zagros ve Elburz'un ormanlı dağlarında bulunduğu düşünülebilir.

İÖ. 7. binyılın sonu ile 6. binyılın başlarında Kopet Dag bölgesinde tarım yerleşmeleri ortaya çıktı.

Eski Sovyet Orta Asyası'nın büyük bölümünde yıllık yağış miktarı 250 mm.'den azdır. Bunun tek istisnası, yıllık yağış miktarının 350 ile 450 mm. arasında değiştiği Kopet Dag'ın kuzeydoğu etekleridir. Görece yakın zamanlarda dağların çorak yamaçları kesif ardıç ormanlarıyla kaplanmıştı (bu ormanların kalıntıları batı Kopet Dag'da, onun kuzey uzantısı olan Büyük Balkan dağında ve güneydoğuda Badız'da görülmektedir). Geniş bir yabanî meyve ağaçları çeşidini (ceviz, armut, şam fıstığı,

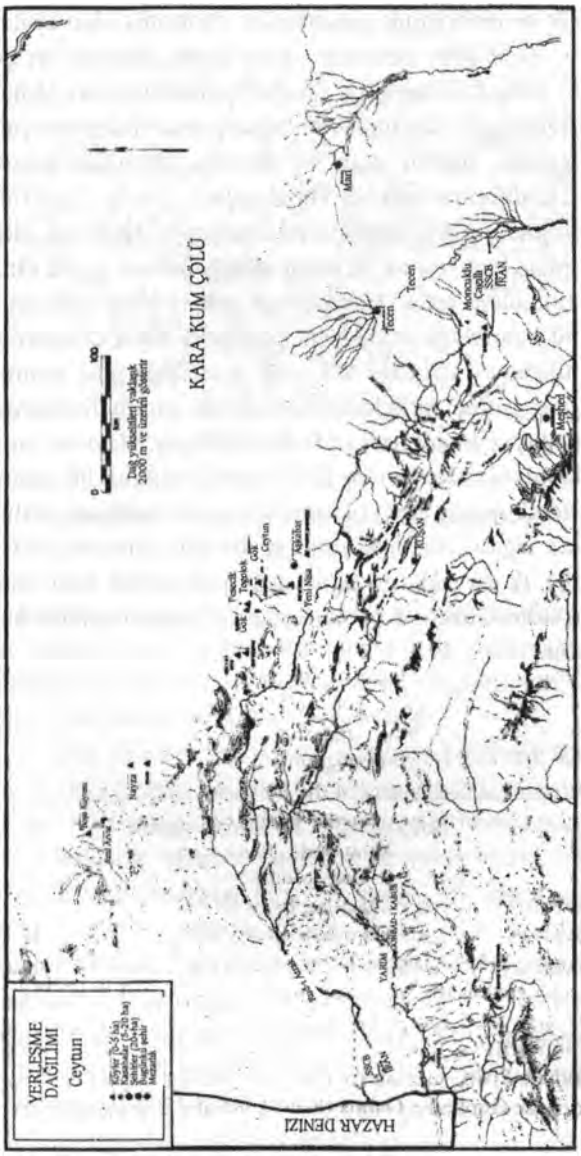
badem) barındıran yaprakları dökülen ağaçların oluşturduğu ormanlar dağarası vadilerini örtmektedir.

N. I. Vavilov (1980) bu bölgeyi (1930'larda yoğun saha araştırmaları yaptığı ve bugün de varolan birkaç araştırma istasyonu kurduğu 'güney Türkistan'ı) 'tarıma alınmış bitkilerin Batı Asya anayurdu'na ait kabul etmektedir. Bir alt merkez olarak görülen bu özel bölge, 'Türkmeno-Horasanyen' adıyla anılmaktadır. Daha sonraları, G. N. Lisitsyna (1965) farklı bir terim önermiştir: 'Hazar merkezi' (bkz. Şekil 2.5). Arpa ve buğdayın yabanî ataları hâlâ Horasan dağlarının eteklerinde hatırı sayılır örtüler oluşturmaktadır.

Kopet Dag'daki en eski tarım yerleşimleri 'Ceytun kültürü'ne aittir. Ceytunyen yerleşmeleri akarsu boylarında kümelenme eğiliminde olmuştur. Bunlar, dağlardan esen rüzgârların meydana getirdiği birleşik alüvyal dolguların yelpaze biçiminde şekillendirdiği Kopet Dag'ın 'etek kesimi'ne yayılmıştır.

Ceytunyen yerleşmelerinin en büyük bölümü orta Kopet Dag vahasında, Ahala'da, kurulmuştur. Ancak bilinen en büyük yerleşme olan ve toplam alanı yaklaşık olarak 4 hektara varan Bami, iskân edilmiş alanın batı ucunda bulunmaktadır. Ayrıca Ceytun'la ilişkili yerleşmeler kuzey İran'daki Horasan dağlarının güney eteklerinde (Şahrud'un 8 km. kuzeydoğusundaki Seng-i Çaklımak) ve doğu İran'daki Gorgan Ovası'nda (Konbad-ı Kabus yakınlarındaki Tureng Tepe'nin taban seviyeleri, Yarım Tepe) da saptanmıştır (Kohl 1984: 46). En doğudaki yerleşmeler grubu (Moncuklu-depe, Çagıllı-depe) Meana ve Çaaça ırmakları boyunda yer almaktadır (Şek. 5.20).

Bu yerleşmelerin, çölün kıyısındaki alçak etekler bölgesindeki dağlardan önemli ölçüde uzak yerlerde bulunmaları dikkat çekicidir. Bu bölge hemen hemen düzdür ve sadece Kara Kum çölünün kumullarında kaybolan dereler tarafından kesilmektedir. Bölgeye adını veren Ceytun yerleşmesinin yeri bu açıdan tipiktir (Masson 1971). 1960'larda bu yerleşmede jeo-

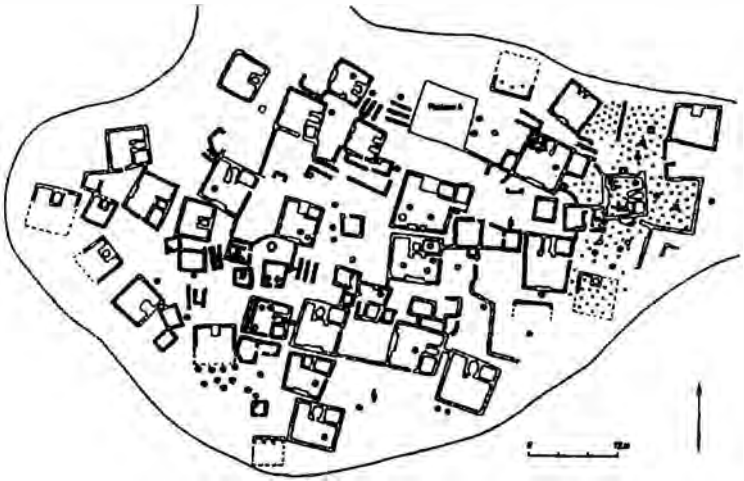
Şekil 5.20. Ceytun dağılım haritası (Kohl 1984).

morfolojik ve jeobotanik araştırmalar yürütmüş olan Lisitsyna'ya (1965: 24-5) göre yerleşme, Kara Kum çölünün en güney ucundaki kumul yükseltileri içinde bulunmaktadır. Lisitsyna'nın yazdığına göre, küçük bir ırmağın, Karasu'nun, alüvyal dolgusu üzerinde, sürekli akan bir derenin kıyısında, tugay-tipi bitki örtüsünün ortasında yer almaktadır.

Yerleşmenin ekonomisi tarıma dayalıdır. Lisitsyna, ekmeklik ve topbaş buğdayı ile iki sıralı arpayı burada tespit etmiştir. En son bulgulara göre (Harris *et al.* 1993) evcil einkorn buğdayı, tahıl kalıntılarının yaklaşık olarak % 90'ını oluşturmaktadır. Kabuksuz ve kabuklu altı sıralı evcil arpa gibi, emmer de nadiren mevcuttur. Bitki kalıntıları içinde, zararlı *Taxaceae* türleri, kamışlar ve keçi yüzlü ot bulunmaktadır. Hayvan varlığına ilişkin kayıtlardan koyun ve keçi hayvancılığının ilk aşamalarda en önemli geçim aracı olduğu ortaya çıkmaktadır; daha geç bir evrede sığırın önem kazandığı görülür (Masson 1971: 86; Tablo 5.1). Et diyetinin % 80'ini sağlayan avcılık hâlâ önemini korumaktadır. Gazel ve yaban eşeği en yaygın yabanî hayvan kaynağıdır.

Tablo 5.1.

Türler	Birey sayısı	kg. olarak ağırlık	%
Yaban keçisi	58	3135	41
Dağ keçisi	18	900	11.7
Koyun/keçi	23	1196	15.6
Gazel	27	675	8.6
Toynaklılar	51	1351.5	18.9
Yaban domuzu	2	300	4

Şekil 5.21. Ceytun evleri ve çakmak taşı işlik yerleri (Masson 1971).

Korobkova'ya (1969: 70-2) göre, yontuk taş buluntu topluluğu içinde dilgiler egemendir. Geometrik mikrolitler ve (deri işlendiğine işaret eden kullanım izleri taşıyan) yan kazıyıcılar etkileyici bir seri meydana getirmektedir.

Ceytun kazıları, kerpiçten yapılmış takriben 30 adet tek odalı evden oluşan küçük bir köy manzarası sunmuştur. Her evin zemini sıvalı olup, ocakları ve boyalı duvarları vardır; bazı evler ortak bir avluyu paylaşmıştır (Şek. 5.21). Masson'un (1971) tahminlerine göre köy nüfusu 150-160 kişi kadardı.

Çok sayıda olmayan çanak-çömlek buluntu topluluğu el yapımı kaplardan oluşmaktadır. Bunların % 12'si boyalı mallar olup, dikey dalgalı çizgi en yaygın bezeme biçimidir. Kalanı kaba, düz dipli kaplardır. Oturan bir kadını simgelediği söylenen insan biçimli heykelcik parçalarına ilişkin buluntular vardır. Ayrıca uzun mesafeli ticaret ilişkilerini gösteren turkuaz ve deniz kabuğundan yapılmış gerdanlık tanelerine ilişkin bulun-

Şekil 5.22. Anav A yerleşmelerinin dağılımı (Kohl 1984).

tular bildirilmiştir.

En eski radyokarbon tarihi (GÖ. 7800), Seng-i Çakhmak yerleşmesinin üçüncü katından elde edilmiştir. Son zamanlarda Ceytun yerleşmesinden elde edilmiş bir dizi AMS radyokarbon tarihi, GÖ. 7100-7200 gibi bir tarihi göstermiştir (Harris *et al.* 1993). Ph. Kohl (1984) Ceytun için İÖ. 6200-5000 gibi geniş bir zaman aralığını verir.

Eski Sovyet Orta Asyası'nın ilk tarımsal yerleşim dizisinde bir sonraki aşama, geleneksel olarak Anav IA adı verilen evredir. Anav IA ile ilişkili yerleşmeler birkaç öbeğe ayrılabilir (Kohl 1984: 66-7): Batı öbeği, Aşgabat'ın batısı; merkez öbeği, Kaakha kasabasının civarı; Meana-Çaaça ırmakları arasındaki Tecen ovasındaki doğu ve kuzey İran'daki yukarı Atrek vadisinde güney öbeği (Şek. 5.22).

Bu yerleşmeler bu evrede istikrarlı bir besin üretici ekonomi geliştirmiştir. Hayvancılığın yapısında bazı yerel farklılıklar görülür. Aşgabat yakınlarında bulunan Anav ile aynı adı taşıyan yerleşmede, domuzun açık bir ağırlığı vardır. Diğer yerlerde koyun ve keçi ağırlık taşımıştır ve bütün yerleşmelerde sığır önemli bir evcil hayvan durumundaydı. Yarım-eşek (kulan) avcılığı en azından Anav yerleşmesinde önemliydi (Masson 1989).

Kazılar, önceki evrelerle karşılaştırıldığında daha karmaşık bir yerleşme örüntüsü ortaya çıkarmıştır. Evler standart bir boyuta sahip kerpiçlerden yapılmıştı. Çagıllı-depe yerleşmesinde açığa çıkarılmış olan yapı, dar koridorlarla birbirinden ayrılmış dört geniş kompleksten oluşmuştur. Her kompleks bitişik bir avluya sahiptir; birkaç oturma odasına, ocaklı bir odaya, siyah boyalı bir odaya ve kiler olarak yorumlanan bir mekâna sahiptir.

Bir önceki evreyle temel ayrılıklardan birisi, çanak-çömlekle ilgilidir. Daha iyi nitelikte bir keramik mevcuttu. Bunlar kum katkılı, ince cidarlı, çoğu kırmızı ya da sarı astarlı ve çoğunluğu perdahlı keramiklerdi. Ana formlar içbükey, kimi za-

man düz dipli fincanlardır. Boyalı bezemeler, taranmış üçgenleri, taranmış baklava dilimlerini, şeritleri içermektedir.

Anav IA yerleşmelerinin bir başka önemli özelliği bakır eşyaların varlığıdır. Bunlar arasında iğneler, bizler, şişler, kalemler ve dingil halkaları bulunmaktadır. Maden dökümüne ilişkin bulgular, oldukça yüksek bir metal işçiliğinin olduğunu anlatır.

Anav IA kültürünün en önemli yönü, dış dünyayla, özellikle de güneyle temasların belirgin yoğunluğunda göze çarpar. Bu temaslar, Afganistan ve İran'dan ithal edilen lapislazuli* ve kaymaktaşından yapılmış ekzotik malların varlığıyla kendisini göstermektedir. Yüksek miktarlarda arsenik katkılı bakır cevheri, muhtemelen Kopet Dag yataklarından çıkarılmıştır.

Anav IA yerleşmelerinin kronolojik konumu, Kohl (1987) tarafından İÖ. 5200-4800 olarak talımin edilmektedir. Güney Türkmenistan kültürel diziliminin bir sonraki aşaması Namazgâh I olarak adlandırılır. Bu evrenin özelliği, hem yaşanan alandaki hem de bilinen yerleşme sayısındaki artışın tanıklık ettiği oldukça yüksek bir nüfusun varlığıdır. Büyük yerleşmeler, başta Namazgâh olmak üzere (kapladığı en büyük alan 50 hektardır, Karadepe'ninki ise 6-8 hektardır), özellikle yamaç şeridinin merkezî kesiminde ortaya çıkmıştır.

Nüfus yoğunluğunun yüksek oluşu, net olarak, en başta arazi kullanımdaki yoğunlaşmanın neden olduğu belirgin bir tarımsal üretim artışına bağlı olmuştur. Namazgâh-depe'nin konumu bu açıdan tipiktir. Yaşam alanı olan höyük (şimdiye kadar Orta Asya'da bilinen en büyük höyüktür), Aşgabat'ın takriben 120 km. güneydoğusunda, Kaakhka vahasında, aynı adı taşıyan kasabanın yakınında bulunmaktadır (Şek. 5.23). Bugün bu vaha, yüzey sularının beslediği sürekli akan, buna bağlı olarak da oldukça istikrarlı bir akış rejimine sahip bulunan üç de-

* Lapislazuli, lazurit taşına bazı minerallerin az miktardaki katılımıyla oluşmuş lacivert bir taştır. Laciverttaşı olarak da bilinir [*ç.n.*].

Şekil 5.23. Namazgâh yerleşmesi (Kohl 1987).

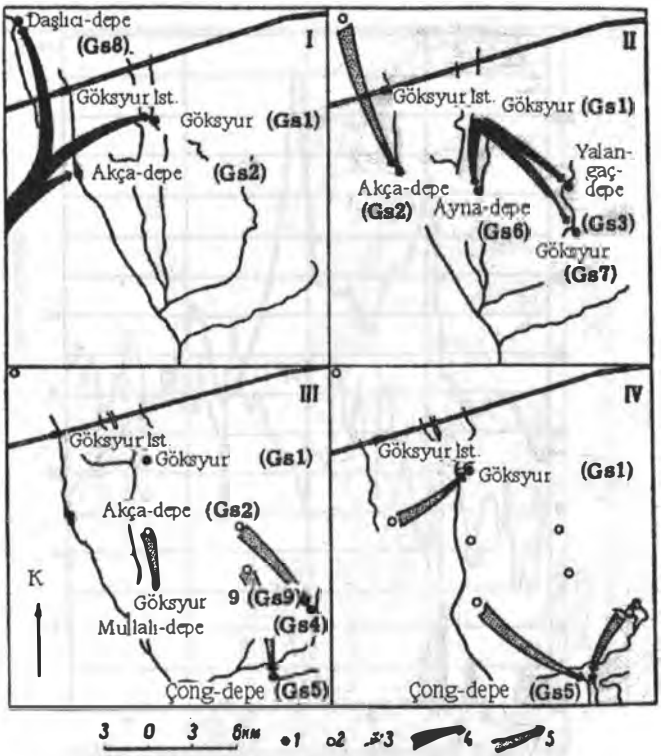
renin suyuyla sulanmaktadır. Bundan başka, büyük ölçüde baharın başlarında eriyen kar sularının beslediği bir mevsimlik dereler ağı açıkça görülmektedir. Namazgâh çiftçilerinin tarımsal öncülerinin, sürekli ve mevsimlik dereler arasında yerleşmiş oldukları ileri sürülebilir. Ekim işi muhtemelen Nisandaki bahar

yağmurlarının kesilmesinin hemen ardından yapılıyordu. Yüzey sularından beslenen derelerin istikrarlı akışı çiftçilere, büyük sulama sistemleri olmaksızın bile yeterli miktarda su sağlıyordu.

Tarımcı toplulukların Tecen deltasına girmeleri, Orta Asya'nın güneyinde ilk tarımsal gelişme sırasında yaşanan önemli bir olaydır. Bu Namazgâh I evresinin sonuna doğru olmuştur. Khlopin (1964), maddî kültürdeki benzerliklere dayanarak bu olayın, oldukça yüksek bir nüfusu barındıran Kopet Dag yamaç şeridindeki fazla nüfusun buraya doğru taşmasından kaynaklandığını iddia etmektedir.

Tecen delta bölgesindeki çiftçi topluluklar kendilerini yamaç şeridindekine göre farklı bir çevrede bulmuşlardır. Temel ayrılık, ırmağın hidrolojik rejimiydi. Yamaç bölgesindeki küçük ırmakların tersine, Tecen ırmağı yağışlarla beslenmektedir. Bu, haddinden fazla istikrarsız yağışlara tümüyle bağımlı olan akış hacminde keskin mevsimlik dalgalanmalara yol açmaktadır. Bugün bu ırmak olağandışı yağışlı mevsimlerde büyük alanları su altında bırakabilmektedir. Kurak mevsimlerde ise, tersine, tamamen kuruyabilmektedir. Sonuç olarak, delta bölgesinde tarım çok riskli sayılmalıdır (Dolukhanov 1981). Ürün verimindeki güvensizliği azaltmak için eski çiftçiler daha güvenli akış rejimleri olan daha küçük dereler boyunda tarım arazisi edinme eğiliminde olmuşlardır. Yerleşmelerin kuzeydoğudan güneybatıya doğru, deltanın hareketini izleyerek, tedricen yer değiştirdiği belirtilebilir (Şek. 5.24).

Sulama sistemleri Tecen deltasındaki tarihöncesi tarımsal gelişimin en erken aşamalarında ortaya çıkmıştır. Bunlar, özellikle Göksyur vahasında çok gelişmişti. Alan araştırmalarına ve özel tasarlanmış hava fotoğrafı taramasına dayanarak Lisitsyna (1981), geç Eneolitik'te sulama sisteminin deltanın büyük bir kolundan beslenen birbirine koşut üç kanalı içerdiği sonucuna varmıştır. Bu kanallardan küçük sulama hendekleri (*arıklar*) ağı dallanmıştır. Herbiri yaklaşık olarak 25 hektarlık tarlalar su-

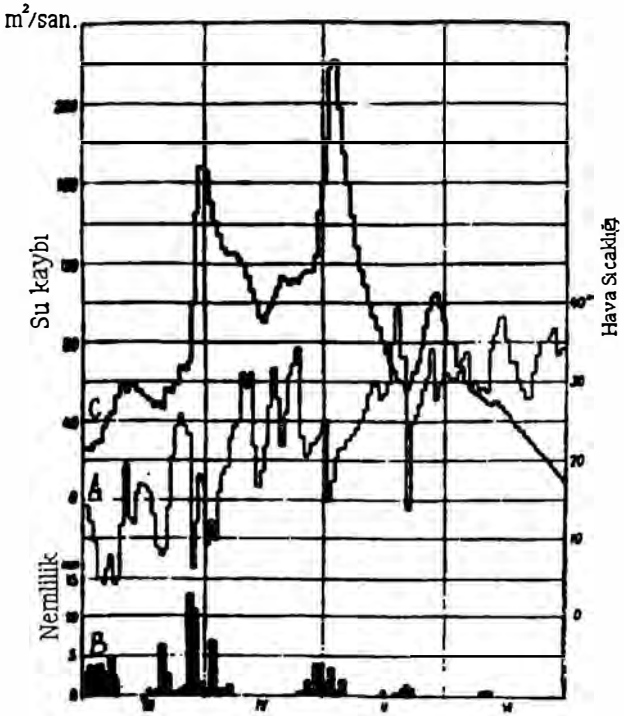

1. mevcut yerleşme; 2. terkedilmiş yerleşme;
3. yapay kanallar; 4. yerleşmelerin yönü; 5. göç yönü.

Şekil 5.24. Tecen Deltasında tarımsal yerleşmelerin gelişimi (Khlopin 1964'e göre).

lama sistemlerinin ön ve arkasındaki bölümlerde uzanmaktadır (Şekil 5.25).

Khlopin (1964), Göksyur vahasındaki yerleşmelerde yapılan ayrıntılı araştırmalara dayanarak, tarihöncesi nüfusun demografik bakımdan oldukça istikrarsız olduğunu ileri sürmektedir. Üç aşamanın her birinde de, üç yerleşmeden daha fazlası aynı anda varolmamıştır. Her bir akarsu iki yerleşmeden daha fazlasını beslememiştir (Şek. 5.24). Yerleşmelerin boyutunu

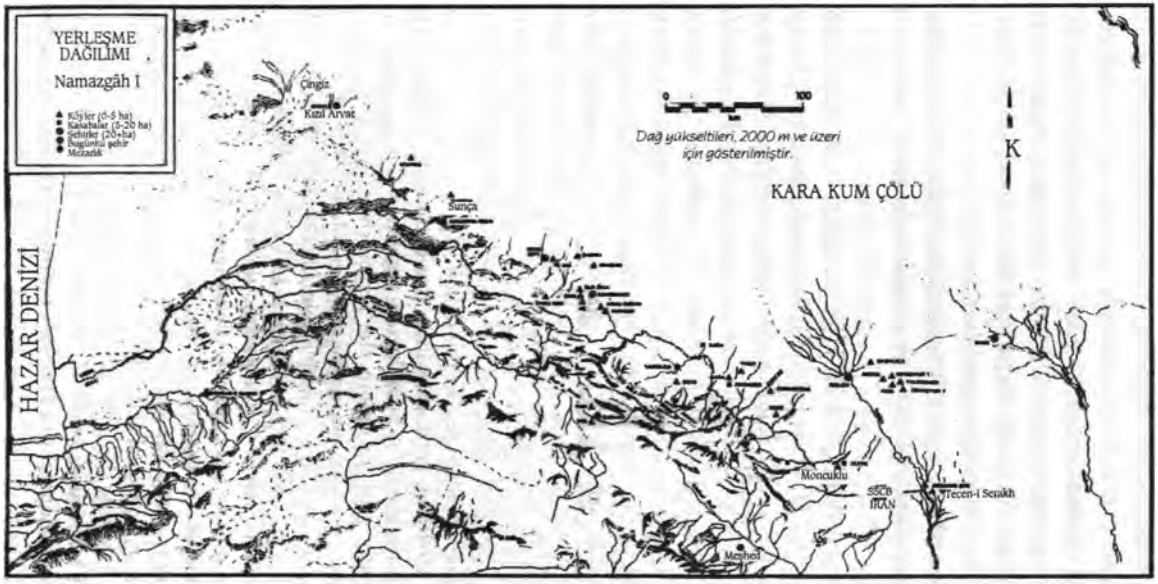

Şekil 5.25. Tecen Irmağı yöresinde hava sıcaklığı (A), yağış miktarı (B) ve su akışı (C) (Dolukhanov 1981).

karşılaştıran Khlopin, ilk yerleşmenin ortaya çıkmasından Yalangaç evresine kadar nüfusun birbuçuk, iki kat arttığı sonucuna varmıştır. Sonuçta nüfus istikrar kazanmış ve ardından azalmaya başlamıştır.

Bir önceki evre gibi, Namazgâh I'le ilişkili malzemeler Kuzey İran'da bulunmuştur. Bu malzemeler Darreh Gaz ovasındaki Yarım Tepe yerleşmesinden ve Yukarı Atrek vadisindeki iki yerleşmeden bildirilmiştir (5.26).

Kohl'a (1987) göre Namazgâh I, İÖ. 4800-4000 yıllarına tarihlenmektedir. Yani, orta Holosen sırasında, Kopet Dag'ın etek-

Şekil 5.26. Namazgâh I yerleşmelerinin dağılımı (Kohl 1984).

lerindeki yamaçlar ve dağlardan akan ırmakların oluşturduğu delta ovaları yoğun bir tarımsal yerleşmeler ağı ile kaplıydı. Bu bölgedeki tarımsal gelişimin genel karakteri, güneydeki bölgelerle kurduğu ekonomik ve kültürel bağlarla birlikte, burasının Ortadoğu'nun ilk tarım dünyasının bütünleyici bir parçası olarak görülmesine imkân vermektedir.

Aynı sıralarda kuzey bölgelerinde, Turan düzlüğünün kumul ovalarındaki toplulukların gelişimi tamamen farklı bir yolu izliyordu.

Turan düzlüğü, büyük bölümü Aşağı Kara Kum çölü ile kaplı bulunan Türkmenistan çöküntüsüyle örtüşür. Çöküntüyü oluşturan kaba çökeltiler, çoğunlukla, yatağını Pleistosen ve Holosen sırasında tekrar tekrar değiştirmiş olan Pra-Amuderya (*Oxus*) ırmağı tarafından taşınmış alüvyonları içerir. Şimdi susuz bir çöl olan bu bölgede çok sayıda kuru nehir yatağı ve göl havzası izi vardır. Yok olmuş olan akarsu sistemlerinin en etkileyici özelliği, Amuderya'nın suyunu Hazar Denizi'ne akıtmış olan Uzboy yatağı (Şek. 5.3), eski göller (Sarıkamış, Lyavlyakan) ve ilişkili deltalardır. Bu dolgulara ilişkin Ayolyen erozyonu, Kara Kum gibi, Kızıl Kum ve diğerleri gibi büyük kum çölü kütlelerini yaratmıştır (Gerasimov 1978).

Orta Asya'da yerli Mezolitik yerleşmelerin olduğu tek bir bölge bilinmektedir (Kopet Dag'da bu tür yerleşmelerin aranması şimdiye kadar başarısız olmuştur). Mezolitik yerleşmeler bu çöküntünün dağ saçaklarına rastlayan kısımlarıyla sınırlanmıştır. Batıda Mezolitik tabakaları, Büyük Balkan dağ silsilesinde teşekkül etmiş mağaralarda (örneğin Cebel ve Dam-Dam-Çeşme I ve II mağaraları) bulunmuştur. Üçüncü mağara, Kailyu, Krasnovodsk yarımadasının sarp yalıyarı üzerinde, Khvalinyen Denizi'nin dalgalarının oyduğu bir kovuktur (Okladnikov 1956; 1966). Yontuk taş envanteri içinde çeşitli tipte çekirdekler, dilgiler, delgiler, ön kazıyıcılar, disk biçimli kazıyıcılar ve çok sayıda hilâl biçimli ve trapez biçimli örnekleriyle mikrolitler egemendir. Korobkova (1970; 1977) hem kuzey

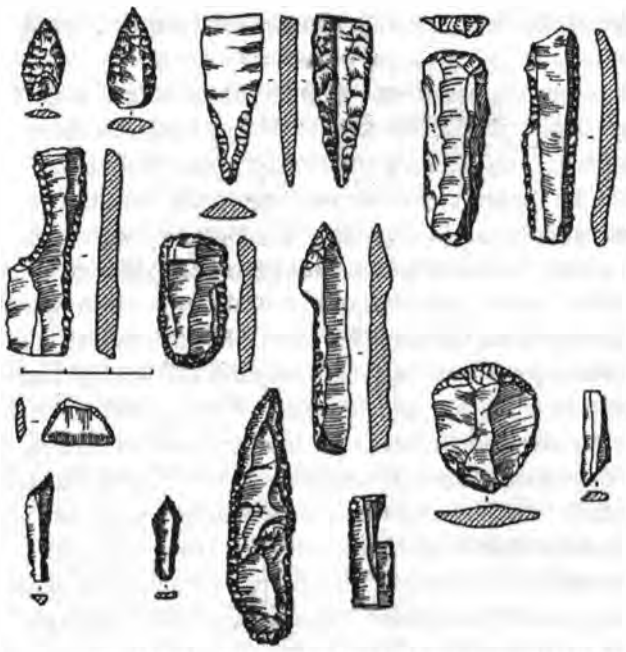
İran Mezolitiği (Belt, Hotu) ile hem de Zarziyen ile benzerlikler kurmuştur.

Mezolitik yerleşmelerin bilindiği ikinci bölge, doğu Orta Asya'nın dağlık alanlarında yer alır. Maçay mağarası (burasının radyokarbon tarihi GÖ. 7550±110'dur) güney Özbekistan dağlarındaki bir nehir vadisinde bulunmaktadır (Islamov 1975). Bundan başka iki mağara yerleşmesi, Obişir I ve V, Fergana vadisinin güney bölümünü kuşatan dağlarda bulunmuştur (Islamov 1980). Sadece mikrolit buluntu topluluğunun olduğu Mezolitik yerleşmeler, Fergana vadisinin orta kısmındaki yok olmuş göllerin çevresinde bulunan, rüzgârın sürüklediği kum tepeleri üzerinde saptanmıştır (Islamov ve Timofeyev 1986). Mağara yerleşmelerindeki hayvan kalıntıları arasında Sibirya dağ keçisi (*Capra ibex sibirica*), argali*, gazel ve Tatar karacası bulunmaktadır. Maçay mağarası taş alet envanteri, yerel üst Paleolitik (Semerkand yerleşmesi) taş aletlerine benzemektedir.

Günümüzden yaklaşık 8000 yıl önce Orta Asya'da 'iklimsel optimum' ya da 'Lyavlyakan Yağışları' meydana gelmiştir. Atmosferik yağışlarda artış ortaya çıkmış ve karmaşık akarsu ağları doğmuştur. Lyavlyakan Yağışları sırasında Amuderya, Uzboy yoluyla, Sarıkamış havzası içinden geçerek Hazar Denizi'ne akmaktaydı. Bu akarsu ağı boyunca birçok toplayıcı yerleşme belirmiştir. Bu yerleşmeleri keşfeden Türkmen ve Rus arkeologlar, genellikle bunları, buralarda herhangi bir tarım ekonomisi izi saptanmamış olmasına karşın, 'Neolitik' yerleşmeler olarak nitelendirmişlerdir. Burada çanak-çömleğin varoluşu, Neolitiğe ilişkin tek özelliktir.

Stratigrafik bulgular ve nâdir radyokarbon tahminleri bilimadamlarına yerel kültür dizilimine ilişkin birkaç evreyi ayırdetme imkânı vermiştir. 'Erken Neolitik' tabakaları ilkin Mezolitik'te yerleşilmiş mağaralarda saptanmıştır. Bu mağaralar, Kail-

* Argali, Asya'ya özgü büyük ve yabanî bir koyun türüdür [*ç.n.*]

Şekil 5.27. Cebel mağarasının taş aletleri (Masson 1956).

yu, Cebel ve Dam-Dam-Çeşme mağaralarıdır.

Cebel mağarası, Büyük Balkan sıradağlarının en kuzey ucundaki tek eğimli (*monoclinal*) yer katmanını kesen bir kanyonda bulunmaktadır. Altta çok sayıda Khvalinyen deniz kıyısı terasıyla birlikte bir agradasyon* ovası uzanmaktadır. Mağaranın üç kilometre daha aşağısında, Uzboy vadisi yer almaktadır. Okladnikov (1956) burada, aşağıdaki beşi Mezolitik, üstteki beşi ise Neolitik olarak nitelenen on tabaka saptamıştır (Şek. 5.27).

---

* Agradasyon (*aggradation*), bir ırmak vadisinde veya dere yatağında seviye yükselmesine yol açan ve akarsuların getirdiği çökelti dolgusunu anlatmaktadır [*ç.n.*].

1976'da Cebel Mağarası'nda deneme kazıları yapmıştım. Okladnikov'un 4. tabakasına denk gelen seviyeden elde edilen odun kömürü örnekleri GÖ. 6140±80 (P-3081) tarihini vermiştir. Bu tabaka, kaba keramik parçalarını olduğu kadar, birçok uzun dilgiyi, üçgeni, trapezi ve halka biçimli dilimi (*segment*) içermektedir (Şek. 5.27). Tsalkin'e (Okladnikov 1956) göre hayvan kalıntıları içinde gazel, koyun ve keçi bulunmaktadır (zoolog, bunların evcil mi yoksa yabanıl mı olduklarına ilişkin yargısını saklı tutmuştur). Çok sayıda balık kılçığı arasında, çığa ve sazan balığına ait olanlar en yaygınlarıdır. Küçük hayvanlar arasında ise tipik bozkır-çöl türleri saptanmıştır (karakaplumbağası, agama*). Ayrıca bugün kuzeye kadar yayılmış olan kertenkele türleri bulunmuştur.

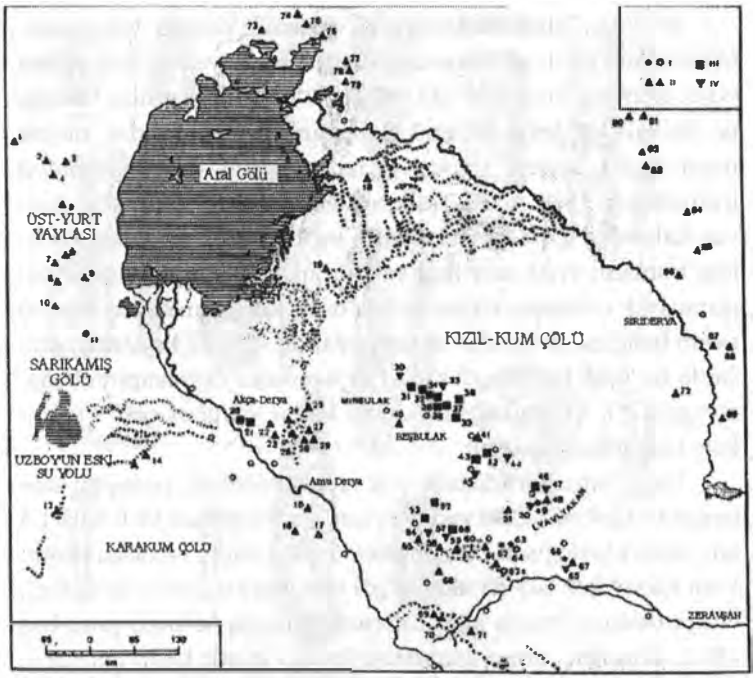
Uzboy ırmağı vadisinde çok sayıda 'Neolitik' yerleşme saptanmıştır (Şek. 5.3). Bu vadi 550 km. uzunluğunda ve 0.5 ilâ 1.5 km. arasında değişen bir genişliktedir. Yamaçları teraslanmıştır. Vadi içinde çok sayıda akmaz göl oluşmuştur. Polen analizleri, taşkın ovasını örtmüş ağaç türlerini (örneğin köknar, çam, huş ağacı, akçaağaç, meşe, gürgen ve fındık) içinde barındıran zengin bir tugay-tipi bitki örtüsünü göstermektedir (Kes' 1952).

Neolitik yerleşmeler, ağırlıklı olarak, Uzboy'un üst çığırlarında toplanmıştır. Bunlar genellikle kumul silsilelerinin arasında, terasların uç kısımlarında ya da, akmaz göllerin kıyılarında bulunurlar (Tolstov ve Kes' 1960).

Söbe biçimli Sarıkamış çöküntüsü şimdi, okyanus seviyesinin aşağı yukarı 40 metre altında bulunan bir derinlik seviyesindedir. Holosen göllerin en yüksek derinliği 98 metredir. 'Neolitik' yerleşmeler çoğunlukla, genel olarak küçük koylar içinde, güney kıyısındaki teraslarında bulunmaktadır.

En büyük yerleşme kümesi, Amuderya'nın güney yatağı boyunda, Akçaderya deltasında bulunmaktadır. En eski yerleş-

* Agama, bukalemun gibi renk değiştirebilen bir keltenkele ailesidir [*ç.n.*].

I (yuvarlaklar)= Paleolitik istasyonlar; II (üçgenler)= Mezolitik ve Neolitik yerleşmeler; III (kareler)= kaya resimleri; IV (başaşağı üçgenler)= turkuvaz yatakları.

Şekil 5.28. Turan düzlüğündeki Neolitik/Kalkolitik.

meler iç deltanın yüksek bölgelerinde yer alır. Canbas yerleşmeler kümesi, bunun tipik bir örneğidir (Vinogradov 1968).

Aşağı Zeravşan vadisinde çeşitli yerleşme kümeleri bulunur. Bu yerleşmeler kuru göllerin kıyısında, kum silsileleri üstünde, deltanın kuzeyindeki akarsu boylarında bulunur (Vinogradov 1981).

Son araştırmalarda (Vinogradov ve Mamedov 1975; Vinogradov 1981), Amuderya ile Siriderya'nın birlikte aktığı yerde çok sayıda Neolitik yerleşme saptanmıştır. Bu yerleşmeler, 'iklimsel optimum' sırasında bölgede varolmuş olan, çok sayıda

tatlı su gölünün oluşturduğu kıyısal kumul ovalarının bitim noktalarında bulunmuştur (Lyavlyakan, Beşbulak, Minbulakand vd.).

Neolitik çağın birçok yerleşmesi, batıdaki Üst-Yurt yaylasında ortaya çıkmıştır. Bir önceki durumda olduğu gibi bu yerleşmeler karmaşık su ağıyla bağlantılıydı (Vinogradov 1981) (Şek. 5.28).

Turan düzlüğündeki yerleşmelerin geçim örüntüsü hemen hemen yalnızca toplayıcılığa bağlıydı.Vinagradov (1981: 139-41) yabanî hayvan varlığının temel kaynaklarını oluşturan iki fauna grubu saptamıştır: 1) kızıl geyik, alageyik ve yaban domuzu; 2) yarım-eşek, sayga, gazel, Avrupa bizonu, muflon* ve deve. Avlanma sahası, tugay ormanlarından, açık bozkırlardan ve alçak dağlardan oluşmaktaydı. Su kuşu avcılığı ekonomik olarak önemliydi. Akçaderya deltasındaki yerleşmelerde yaban ördeği, elmabaş ördeği, cüce ördek (çamurcun), altıngözlü ördek, dalgıçkuşu ve karabatak saptanmıştır (Vinogradov 1981: 142). Turna balığı, sazan, köpek yayını ve uzun levrek kalıntıları vardır.

Besin toplayıcılığına ilişkin bulgular oldukça boldur. Bunlar arasında nar, kayısı, yabanî zeytin çekirdekleri, yumurta kabukları ve yenebilir yumuşakçalar bulunmaktadır. Bazı yerleşmelerde kaplumbağa kabuklan bulunmuştur.

Taş alet envanteri, besin işlemeye ilişkin aletleri kapsamaktadır: Öğütme taşlan, dibek taşlan ve havanelleri. Orak biçimli dilgiler bazı yerleşmelerde saptanmıştır. Bu dilgiler özellikle Zeravşan vadisindeki yerleşmelerde çok sayıdadır (Korobkova 1969; 1987). Vinogradov (1981: 139) bunların yabanî bitkileri biçmek üzere kullanıldığını ileri sürmektedir.

Bazı yerleşmelerde yapı kalıntıları saptanmıştır. Vinogradov (1981) en yaygın tipin, çatısı dikmelerle desteklenmiş dik-

* Bkz. s. 212, dipnot.

dörtgen bir ev tipi olduğunu belirtir. Evlerin boyutu, 80 m^2'den başlayıp 150 m^2'ye kadar çıkmaktadır (ortalaması 120 m^2'dir). İkinci yapı tipi, yarı yarıya toprak altındaki dikdörtgen konutlardır. Akçaderya deltasındaki en az birkaç yerleşme, dikkat çekici boyutlarda ve sürekli ya da yarı sürekli karakterdedir. Bu büyük yerleşmelerin nüfusu, Vinogradov'a göre 150 ilâ 300 kişiye kadar ulaşabilmekteydi.

Vinogradov (1968), çanak-çömlek üslûbuna dayanarak kuzey illerinde, Kelteminar, Aşağı ve Yukarı Uzboy, Aşağı Zeravşan ve diğerlerini içeren birkaç kültürel gelenek saptamıştır.

İnsan yapımı buluntu topluluğu, Orta Asya'daki tarımcı ve toplayıcı bölgeler arasında yoğun kültürel ve ekonomik temasların olduğunu, kuşku bırakmayacak biçimde ortaya koymaktadır. Kuzey bölgesinde çanak-çömlek yapımının yaygınlığı, güneyden gelen teknolojik yeniliklerin benimsenmesi olarak görülebilir. İki bölgede de çanak-çömlek üzerindeki süsleme bezeklerindeki benzerlik, kültürel mübadelenin süregen doğasını kanıtlamaktadır. Korobkova (1969: 146-8) Ceytunyen ve Zeravşan Neolitiği arasındaki orak biçimli dilgi benzerliğini belirtmektedir. İki topluluk arasındaki temaslar, yerleşmelerin yakınlaşmasıyla daha kolay hale gelmiştir. Cebel tipi endüstrinin bulunduğu Kırkkılı yerleşmesi, Ceytun yerleşmesinden yalnızca 20 km. uzaktaydı (Korobkova 1969: 196; Dolukhanov 1985).

SONUÇ

Ortadoğu bölgesinde, öncelikle belirli bir yağış artışıyla kendisini gösteren iklimsel optimum sırasında, çiftçi ekonomisi kütlesel biçimde kuzeye ve doğuya doğru yayılmıştır. Bu ekonomik tomurcuklanma, hiç olmazsa kısmen aşırı nüfuslu tarımsal çekirdek bölgelerinden ayrılmış grupların göçüyle biçim kazanmıştır. Yerel toplayıcı grupların tarım tekniklerini benimse-

mesi birçok durumda hâlâ çok daha önemliydi. Tarıma geçiş sürecine nüfuz eden başlangıçta birbirinden ayrı toplulukların çeşitliliği, büyük yerleşik merkezlerin (Çatalhöyük, Tepe Sialk ve diğerleri) karışık antropolojik kompozisyonuna açıkça yansımaktadır.

Tarımın yayılışı, ekolojik olarak, ilk çiftçiliğin ve hayvancılığın ekonomik olarak yaşayabildiği bölgelerle sınırlıydı. Güneş ışınımı ve yağış miktarı gibi atmosferik etkenler, kuru tarım için yeterli olmalıydı. İlkel bir sulama için gerekli suyla ilgili öngereklilikler esastı; toprak, bitki örtüsü ve çevresel olarak denetlenen diğer etkenler başka sınırlılıkları dayatıyordu. Başka bölgelerde yoğun olarak toplayıcılığa dayalı alternatif bir sistem sürmekteydi. Bu batı Önkafkasya ve Turan düzlüğü için geçerli bir durumdu.

GÖ. 6. ve 5. binyılda yerleşik tarım ekonomisinin kurumlaştığı Ortadoğu bölgesi karmaşık bir sosyo-ekonomik ağa ev sahipliği yapmıştır. Bu ağın temel özellikleri, avcı-toplayıcılık öğeleri ve yerleşik ve yarı yerleşik yerleşmelerin hiyerarşisini içeren benzer toplumsal örüntülerle birlikte, üretimci, esas olarak kuru tarıma, hayvancılığa dayanan benzer geçim örüntüleriydi. Zanaatlara ilişkin özelleşme ve işgücü düzenlemesine giderek daha çok müdahale eden yükselen bir toplumsal iktidar fikriyle birlikte rüşeym haldeki bir toplumsal tabakalaşma ile, maddî nesnelerin üretimi ve tüketimi, daha az önemli sayılmazdı. Daha da önemlisi, çeşitli tarım toplulukları arasındaki yoğun ve çoklu bir uzun mesafeli meta ve fikir mübadelesinin var olmasıydı. Bu temaslar, obsidyen malların, bakırın, lapislazulinin ve çeşitli saygınlık mallarının (ekzotik kabuklar vs.) dağılımına ilişkin arkeolojik kayıtlarla örneklenmiştir. Doğrudan ithallerin dışında, özel alet yapma biçimleri, çömlek yapımcılığı gibi, inşa teknikleri gibi teknik bilgilerin de yayıldığını gösteren bulgular vardır. Ayrıca, tahıl ürünleri, sığır ve avcı-toplayıcılık ürünleri gibi bozulabilir metaların da mal değişimine konu olduğu tah-

min edilebilir.

Daha önemlisi, ideolojik simgelerin yayılmasıdır. İlk tarım yerleşmelerinde, genellikle Toprağın Doğurganlık simgeleri olarak görülen insan biçimli (esas olarak kadın biçimli) ve hayvan biçimli kil heykelciklere ilişkin bulgular vardır (Gimbutas 1990). Ortadoğu bölgesinde çok sayıda ilk tarım yerleşmesi, aynı şekilde, bir inanç sisteminin geniş ölçüde kabul gördüğünü düşündüren standart gömme uygulamalarına ilişkin kanıtlar sunmaktadır.

Öncelikle geçimsel, toplumsal, ekonomik ve ideolojik alanlarla ilişkili ortak öğelere dayanan bir alt yapıya karşın, genellikle yerel 'arkeolojik kültürler'i işaret ettiği düşünülen bir dizi yerelleşmiş öğe de saptanabilir. Arkeolojik olarak 'kültürler' diye anlaşılan, kendi uzamsal bağlamlarındaki maddî kültür öğelerinin tipolojik benzerliği çeşitli etkenlerin sonucu ortaya çıkmış olabilir. En yaygın mekanizmalardan birisi, muhtemelen, içinde ekonomik ve kültürel mübadelenin oldukça yoğun olduğu (çok sık olarak egemen grupların denetimiyle sınırlanmış) görece kapalı ekonomik ağların varlığıyla ilişkilidir. Hodder'in (1986) önerdiği gibi, egemen grupların doğrudan denetimleri dışındaki alanlarda bireysel çeşitlilik daha da belirgindir.

Bütün ilk tarım bölgesi için bir 'yenilikler havuzu'nun ya da kolektif bir uzun erimli toplumsal belleğin varlığından söz edebiliriz. Bu havuzun içinde, tarım devrimine katılmış toplulukların ekonomik, toplumsal ve ideolojik yaşamıyla ilişkili çeşitli fikirler ve kavramlar birikmiştir. Bu fikirler ve kavramlar, çeşitli toplumsal gruplar tarafından rastgele kullanılmış ve buna bağlı olarak yerel gelenekler halinde belleğe aktarılmıştır. Kültürel niteliklerin rastgele seçimi ve onların topluluklar ötesi iletimi, ilk çiftçi 'kültürleri'nin gözlemlenen çeşitliliğinin temeli olmuştur. Halaf ve Önkafkasya Eneolitik çiftçilerinin dikdörtgen yapılar yerine (Kıbrıslı -Khirokitia'lı- mütekabilleri gibi) ne-

den yuvarlak *tolos*-benzeri mimarîyi tercih ettiklerine ilişkin olarak hiçbir zaman kesin birşey söylenemez. Büyük olasılıkla bu, giderek yerleşik bir gelenek haline gelen bir 'serbest seçme'dir. Aynı 'serbest seçme' mekanizması, boyalı keramiğin biçimi ve bezemesinde olduğu gibi, çeşitli maddî kültür öğelerinde görülen benzerliğe kadar uzanmaktadır.

Tanımlanabilir kültürel geleneklerin ortaya çıkması, başta çok etnili ve çok dilli olan bir çevrede gerçekleşmiştir. Ekonomik ve siyasal ağlar yerel olarak anlamlı çeşitli etkenlerin sonucunda oluşmuş ve başlangıçta ayrı toplumsal grupları içine almıştır. Bu başlangıç çeşitliliği, Çatalhöyük, Sialk vs. gibi büyük ilk tarım merkezlerinin heterojen antropolojik bileşiminden anlaşılmaktadır.

Temel bir özellik ise evrensel kalmıştır: İlk tarımcı toplumsal gruplarda gözlemlenen kültürel çeşitlilik, Neolitik devrimin uyardığı tek bir gelişme sürecinden doğmuştur. Daha önce ortaya konulmuş varsayımlarla uyumlu olarak, ilk tarım bölgesi içindeki çoklu ekonomik ve kültürel karşılıklı ilişkinin ağırlıklı olarak tek bir iletişim aracı yoluyla, Hint-Avrupa proto-dili ile, yürütüldüğü ileri sürülebilir.

Açıkçası bu ilk tarım bölgeleri içinde kullanılan tek dil değildi. Bu dil, çok sayıda tarım öncesi grubun kendi yerel altkatman dilleriyle birlikte varolmuştur. Yerel Hint-Avrupa lehçelerinin o zaman da varolduğu ve eski altkatman dilleriyle yeni bir etkileşimden doğduğu söylenebilir. Bu lehçeler, arkeolojik olarak tanımlanmış kültürlerin biçimlenmesinde rol oynamış olan etkenlerden farklı olan etkenlerden ortaya çıkmıştır ve bunlar arasındaki karşılıklılık (*correlation*) pek muhtemel değildir.

Öte yandan, ağırlıklı olarak toplayıcı ekonomilerin bulunduğu bölgelerin Hint-Avrupa dili konuşulmayan alanlara karşılık geldiğinin ileri sürülmesi akla yatkındır. Örneğin Batı Kafkasya Neolitiği/Eneolitiği'nin yerel üst Paleolitik/Mezolitik kültürlerle ilişkilendirilen arkeolojik olarak tanımlanabilir süreklili-

ğine dayanarak, bu bölgenin Kafkas dillerine karşılık geldiği iddia edilebilir. Hint-Avrupa ve Kafkas dilleri arasında, dilsel olarak tanılanabilir ilk temasların, Neolitik/Eneolitik zamanlara kadar geriye gittiği de aynı şekilde ileri sürülebilir.

Kaynaklar

Arslanov, Kh. A., N. A. Gei, ve Ya. A. Izmailov 1983. O vozraste i klimatischeskich usloviyah formirovaniya osadkov poznepleistocenovyh terr (Kerç Boğazı'ndaki Üst Pleistosen Teraslarının Tarihlenmesi ve İklimsel Durumları Üzerine) *Vestnik LGU, ser. geograf.* 12:69-79.

Bader, N. O. 1989. *Drevneishie zemledel'tsy Severnoi Mesopotamii* (Kuzey Mezopotamya'nın En Eski Çiftçileri). Moscow: Nauka.

Bar-Yosef, O. ve A. Belfer-Cohen 1989. The Levantine 'PNNB' interaction sphere. In I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change. Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin, pp.* 59-72. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 508).

Bökönyi, S. 1973. The fauna of Umm Dabaghiyah: a preliminary report. *Iraq* 35: 9-12.

Bökönyi, S. 1976. Development of early stock breeding in the Near East. *Nature* 264:19-23.

Bottema, S. ve W. van Zeist 1981. Le Levant à la fin du Pléistocène et à l'Holcène d'après la palynologie. In *Préhistoire du Levant. Chronologies et organisation de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire,* 111-132. Paris: CNRS.

Bzhania, V. V. 1966. Drevneisaja kul'tura Abkhazii. Moscow: Abstract of the PhD dissertation.

Clure, H. A. 1978. Ar Rub' Al Khali. In S. S. Al-Sayari and J. G. Zotl (eds), *Quaternary Period in Saudi Arabia 1.* Wien, New York: Springer-Verlag.

Coon, C. S. 1956. *The Seven Caves.* New York: Knopf.

Copeland, L. ve F. Hours 1983. Les rapports entre l'Anatolie et la Syrie du nord a l'époque des premières communautés villageoises de bergers et de paysans. In *The Hilly Flanks and Beyond: essays on the prehistory of Southwest Asia (presented to R. J. Braidwood),* pp. 75-90. Chicago: University of Chicago (Studies in Ancient Oriental Civilisation 36).

Dolukhanov, P. M. 1981. Ecological prerequisites for early farming. In P. L. Kohl (ed.), *The Bronze Age Civilization of Central Asia.* New York: M. E. Sharpe.

Dolukhanov, P. M. 1986. Foragers and farmers in west-central Asia. In M.

Zvelebil (ed.), *Hunters in Transition*, pp. 122-132. Cambridge: Cambridge University Press.

Ducos, P. ve D. Halmer 1981. Le point actuel sur l'apparition de la domestication dans le Levant. In *Préhistoire du Levant Chronologies et organisation de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire, pp.* 523-528. Paris: CNRS.

Erinc, S. 1978. Changes in the physical environment in Turkey since the end of the Last Clacial. In W. C. Brice (ed.), *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age*, pp. 87-110. New York vd.: Academic Press.

Erol, S. 1978. The Quaternary history of the lake basins of central and eastern Anatolia. In W. C. Brice (ed.), *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age*, pp. 111-140. New York: Academic Press.

Formozov, A. A. 1965. *Kamennyi veh i eneolit Prikubanya.* (Kuban'ın Taş Çağı ve Eneolitiği). Moscow: Nauka.

Gabunija, M. K. ve L. D. Tsereteli 1977. Mezolit Gruzii (Gürcistan Mezolitiği). *KSIA* 149:34-41.

Gerasimov, I. P. 1978. Ancient rivers in the deserts of Soviet Central Asia. In W. C. Brice (ed.), The *Environmental History of the Near and Middle East Since the last Ice Age*, pp. 319-334. New York vd.: Academic Press.

Ghirshman, R. 1938. *Fouilles de Sialk, 1.* Paris: Geuthner.

Gimbutas, M. 1990. The collision of two ideologies. In *When Worlds Collide: The Indo-Europeans and the Pro-Indo-Europeans*. Ann Arbor: Karoma Publishers.

Gogotidze, S. 1978. *Neolithic Culture of the South-eastern Pontic area* (Gürcüce, Rusça Özet). Tbilisi.

Harris, D. R., V. M. Masson et al. 1993. Investigating early agriculture in Central Asia: new research at Jeitun, Turkmenistan. *Antiquity* 67:324-338.

Helbaek, H. 1964. Early Hassunan vegetable food at es-Sawwan, near Samarra. *Sumer* 20:45-48.

Helbaek, H. 1970. The plant husbandry of Hacilar. In J. Mellaart (ed.), *Excavations at Hacilar 1*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Helbaek, H. 1972a. Traces of plants in the early ceramic site of Umm Dabaghiyah. *Iraq* 34:17-19.

Helbaek, H. 1972b. Samarran irrigation agriculture at Choga Mami in Iraq. *Iraq* 24:35-48.

Hodder, I. 1986. *Reading the Past.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hole, F. 1987. Chronologies in the Iranian Neolithic. In O. Aurenche, J. Eviand and F. Hours (eds), *Chronologies in the Near East*, pp. 357-367. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).

Horowitz, A. 1971. Climatic and vegetational development in northern Israel during Upper Pleistocene-Holocene times. *Pollen et Spores* 13:255-278.

Hughes, T. L. 1987. Deluge II and the continent of doom: rising sealevel and collapsing Antarctic ice. *Boreas* 16:69-100.

Islamov, U. I. 1980. *Pescera Macaj.* (Maçay Mağarası.). Tashkent: FAN.

Islamov, U. I. 1974. *Obisirskaja kul'tura.* (Obişir Kültürü). Tashkent: FAN.

Islamov, U. I. ve V. I. Timofeyev 1986. *Kul'tura Kamennogo veka Tsentral'noj Fergany.* (TOrta Fergana'nın Taş Çağı Kültürleri). Tashkent: FAN.

Kaladadze, A. N. et al. 1977. Ekologiceskie uslovija poznego pleistotsenagolotsena v podgornoi Kolkhide po reskopkam Beloi pescery (Belaya Mağarası Örneğinde Kolkhis Eteklerinin Geç Pleistosen-Holosen Ekolojisi). In I. K. Ivanova, N. D. Praslov (eds), *Paleoekologija drevnego celoveka* (İlk insan Paleoekolojisi), pp. 268-274. Moscow: Nauka.

Kes', A. S. 1952. Proiskhozdenie Uzboja (Uzboy'un Kökenleri). *Izvestija AN SSSR, serija geograficeskaja* 1:20-31.

Khlopin, I. N. 1964. *Ceoksjurskaja gruppa poselenij epokhi eneolita* (Göksuyu Eneolitik Yerleşmeler Grubu). Leningrad: Nauka.

Khotinsky, N. A., V. A. Klimanov et al. 1991. Novaya schema periodizacii landshaftno-klimaticheskih izmenenii v golocene. (Halosen'de Karasal İklim Değişikliklerinin Dönemlendirilmesine İlişkin Yeni Bir Şema) *Izvestija AN SSSR,* ser. geograf. 1991(3):30-42.

Kikuradze, T. V. 1986. *Periodization of the Early Farming Culture in the Eastern Transcaucasia* (Gürcüce, Rusça Özet). Tbilisi.

Kirkbride; D. 1975. Umm Dabagiyah 1974, a fourth preliminary report. *Iraq* 37: 3-10.

Kohl, Ph. L. 1984. Central Asia: From the Palaeolithic Beginnings to the Iron Age. *Edition Recherches sur les Civilisations.* Paris (Synthese No 14).

Korobkova, G. F. 1969. Orudija truda i khozjaistvo neoliticheskikh plemjon Srednej Azii. (Orta Asya'daki Neolitik Kabilelerin İş Aletleri ve Ekonomisi). *MIA* 158 Leningrad: Nauka.

Korobkova, G. F. 1977. Mezolit Srednej Azii i ego osobemnosti (Orta Asya Mezolitiği ve Özellikleri). *KSIA* 149:108-114.

Kremenetski, K. V. 1991. *Paleoekologija dreunetshih skotovodov i zemledel'cev Russkoi ravniny* (Rusya Ovasının Kadim Hayvancılarının ve Çiftçilerinin Paleoekolojisi). Moscow: Nauka.

Kvavadze, E. V. 1982. Novye dannye po stratigrafii i paleogeografii Kolkhidskoi nizmennosti. In *Cetverticnaja sistema Gruzii,* pp. 129-130. Tbilisi.

LeBlanc, S. A. ve P. J. Watson 1973. A comparative statistical analysis of painted pottery from seven Halafian sites. *Paleorient* 1: 177-133.

Leroi-Gourhan, Arl. 1974. Études palynologiques der dernières 11000 ans en Syrie sémi-désertique. *Paléorient* 2:443-451.

Lisitsyna, G. N. 1965. *Oroshaemoe zemledelie epokhi eneolita na juge Turkmenii* (Güney Türkmenistan'da Neolitik Sulama). Moscow: Nauka.

Lisitsyna, G. N. 1981. The history of irrigation agriculture in Southern Turkmenia. In P. L. Kohl (ed.), *The Bronze Age Civilization of Central Asia.* New

York: M. E. Sharpe.

Lisitsyna, G. N. ve L. V. Prishchepenko 1970. *Paleobotanicheskie nakhodki Kavkaza i Brizhnego Vostoka* (Kafkasya ve Ortadoğu'da Paleobotanik Bulgular). Moscow: Nauka.

Lloyd Seton 1978. *The Archaeology of Mesopotamia. From Old Stone Age to the Persian Conquest.* London: Thames and Hudson

Lloyd, S. and F. Safar 1945. Tell Hassuna. *Journal of Near Eastern Studies* 4 (4):255-289.

Margalitadze, N. A. 1982. Golotsenovala istoriya rastitel'nosti Kolkhidy (Kolkhis Bitki Örtüsünün Holosen Evrimi). In *Chetverticnaja sistema Gruzii* (Gürcistan'ın Kuvaterner Sistemi), pp. 131-149. Tbilisi.

Masson, V. M. 1971. *Poselenie Djeitun* (Ceytun Yerleşmesi). Leningrad: Nauka.

Masson, V. M. 1989. *Pervye tsivilizatsii* (İlk Uygarlıklar). Leningrad: Nauka.

Mellaart, J. 1967. *Çatal Hüyük; a Neolithic Town in Anatolia.* New York: McGraw Hill.

Mellaart, J. 1977. Anatolian Neolithic settlement patterns. In P. J. Ucko, R. Tringham ve G. W. Dimbleby (eds), *Man, Settlement and Urbanism* pp. 267-278. London: Duckworth.

Mellaart,J. 1979. Egyptian and Near Eastern chronology: a dilemma. *Antiquity* 53:6-22.

Mellaart, J. 1985. *The Neolithic of the Near East.* New York: Scribner's.

Mezhlumian, S. K. 1972. *Paleofauna epokh eneolita, bronzy i zheleza na territorii Armenii* (Ermenistan'ın Eneolitik, Tunç ve Demir Çağlarının Paleofaunası). Yerevan.

Munchaev, R. M. 1982. Eneolit Kavkaza (Kafkasya Eneolitiği). In V. M. Masson ve N. Ya. Merpert (eds), *Eneolit SSSR. Arkheologija SSSR.* Moscow: Nauka.

Munchaev, R. M. ve N. Ya. Merpert 1981. *Rannezemledel'cheskie poselenija Severnoi Mesopotamii. Issledovanija sovetskoy ekspeditsii v Irake* (Sovyet Misyonunun Irak Araştırmaları. Kuzey Mezopotamya'da İlk Tarım Yerleşmeleri). Moscow: Nauka.

Niklewski, J. ve W. van Zeist. 1970. A Late Quaternary pollen diagram from north-western Syria. *Acta Botanica Neerlandica* 19:737-754.

Oates, J. 1973. The background and development of early farming communities in Mesopotamia and the Zagros. *Proceedings of the Prehistoric Society* n.s. 39:147-181.

Okladnikov, A. P. 1956. Peshera Djebel - pamjatnik dvevnej kul'tury prikaspijskikh plemjon Turkmenii. (Türkmenistan'daki Eski Hazar Kabileleri Kültürüne Ait Bir Yerleşme: Cebel Mağarası). *Trudy JUTAKE* 7 : 11-219.

Okladnikov, A. P. 1966. Paleolit i mezolit Srednej Azii (Orta Asya Paleolitiği ve Mezolitiği). In V. M. Masson (ed.), *Srednjaja Azija v epokhu kamnja i bronzy* (Taş ve Tunç Çağlarında Orta Asya). Moscow, Leningrad: Nauka.

Redman, C. L. 1978. *The Rise of Civilization. From Early Farmers to Urban So-*

ciety in the Ancient Near East. San Francisco: Freeman.

Roberts, N., O. Erol ve T. de Meester 1979. Radiocarbon chronology of the late Pleistocene Konya Lake. *Nature* 281:662.

Rollefson, G. O. 1986. Neolithic 'Ain Ghazal (Jordan): ritual and ceremony. *Paléorient* 12(1):45-52.

Rollefson, G. O. ve I. Kohler-Rollefson 1989. The collapse of early Neolithic settlements in the southern Levant. In I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change. Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin*, pp. 73-90. Oxford: British Archaeological Reports (Int. Ser. 508).

Rychagov, G. I. 1974. *Pozdnepleistotsenovaya istorija Kaspijskogo morja* (Hazar Denizi'nin Geç Pleistosen Tarihi). Moscow: Moscow University Press.

Tolstov, S. P. ve A. S. Kes' (eds) 1960. Nizov'ja Amu'Dar'i Sarykamys, Uzboj. Istorija formirovanija i zaselenija (Aşağı Amuderya, Sarıkamış, Uzboy. Jeolojik Tarih ve Yerleşme). *Materialy Khorezmskoj Ekspeditsii 3* Nauka: Moscow.

Tsereteli, T. V. 1973. *Mezoliticeskaja kul'tura Pricernomorskogo Kavkaza* (Karadeniz Kafkasyası'nın (Gürcistan) Mezolitik Tarihi). Tbilisi.

Varushchenko, S. I., A. N. Varushchenko ve R. K. Klige 1987. *Izmenenija rezima Kaspijskogo moja i besstocnikh vodojemov v paleovremeni* (Geçmişte Hazar Denizi ve İç Göllerin Rejim Değişmeleri). Moscow: Nauka.

Vereshagin, N. K. 1959. *Mlekopitajuscie Kavkaza* (Kafkasya Memelileri). Moscow: Nauka.

Vinogradov, A. V. 1968. Neoliticeskie pamjatniki Khorezma. *Materialy Khorezmskoi Ekspeditsii* 8 Moscow: Nauka.

Vinogradov, A. V. 1981. Drevnie okhotniki i rybolovy Sredneaziatskogo Mezdurec'ja (Orta Asya Mezopotamyası'nın Eski Avcıları ve Balıkçıları). *Trudy Khorezmskoi arkheologo-etnograficeskoi ekspeditsii* XIII.

Vinogradov, A. V. ve E. D. Mamedov 1975. Pervobytnyi Lyavlyakan. Etapy drevneisego zaseleniya i osvoenija Vnutrennikh Karakumov (Tarihöncesi Lyavlyakan. Tarihöncesi Yerleşme ve İstismarın Aşamaları). *Materialy Khorezmskoi Ekspeditsii* 10.

Voigt, M. 1987. Relative and absolute chronologies for Iran between 6500 and 3500 cal. BC. In *Chronologies in the Near East: Relative Chronologies and Absolute Chronology 16,000-4000*, pp. 615-646. Oxford: British Archaeological Reports.

Zeist, van W. ve S. Bottema 1977. Palynological investigations in western Iran. *Palaeohistoria* 19: 19-95.

Zeist, van W. ve S. Bottema 1982. Vegetational history of the eastern Mediterranean and the Near East during the last 20,000 years. In J. L. Bintliff ve W. Van Zeist (eds), *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory*, pp.

277-321. Oxford: British Archaeological Reports (Int. Ser. 133 I).

Zeist, van W. ve H. Woldring 1978. A postglacial pollen diagram from Lake Van in east Anatolia. *Review of Palaeobotany and Palynology* 17:53-143.

Zubakov, V. A. 1986. *Global'nye sobytija pleistyotsena* (Ana Pleistosen Olayları). Leningrad: Gidrometeoizat.

Bölüm 6

Uygarlığın Doğuşu

POST-OPTİMUM

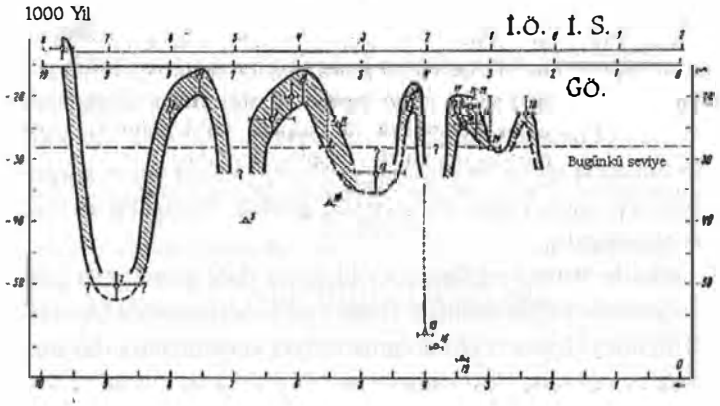
Günümüzden takriben 5000 yıl öncesinde, kuzey yarımkürede iklim giderek kurak ve soğuk hale gelmiş; iklimsel optimum sona ermişti. Bunun çok sayıda işareti vardır.

Bir önceki iklim evrelerinde olduğu gibi, bütünlüklü paleocoğrafî kayıtlar orta Avrasya'nın sığ göllenmeli turba bataklıklarında yürütülen paleobotanik çalışmaları yoluyla elde edilmiştir. Atlantik dönemini izleyen bu evreye Sub-Boreal (SB) adı verilmektedir. Yeni araştırmalar (Khotinsky *et al.* 1991; Dolukhanov *et al.* 1989) bu evrenin karmaşık doğasını ortaya çıkarmıştır. Evre en az üç alt evreden meydana gelmektedir. İlk alt evre (SB-1) GÖ. 5000'den 4500 yılına kadar sürmüştür; bu sırada iklim önemli ölçüde kurak ve soğuk hale gelmiştir. İkinci alt evre (SB-2) GÖ. 4500'den başlayıp 3200'de sona ermiştir; bu evre esnasında sıcaklık ve nemlilik artmıştır. GÖ. 3200-2500 yılları arasında cereyan eden son Sub-Boreal evresinde (SB-3) ise hem sıcaklık hem de yağışlılık yeniden düşmüştür.

Benzer iklim değişmelerinin, Horowitz (1977) tarafından, Doğu Akdeniz'de, Rift vadisinin kuzey bölümündeki Huleh gölünün merkezinden elde ettiği polen diyagramına dayanarak saptanmış olması anlamlıdır. Bu diyagram, GÖ. 4500 ile 4000 yılları arasında süren ve ardından GÖ. 4000-3200 yılları arasında cereyan eden yağışlı bir evrenin geldiği, kurak bir evreye işaret etmektedir.

İklimde benzer eğilimlerin olduğuna dair göstergeler gölsel dolgularda kaydedilmiştir. Doğu Suudi Arabistan'da (Arabistan Şelfi'nde) Holosen göl dolgularındaki araştırmalara dayanarak yaklaşık olarak 4500 yıl önce bu bölgede aşırı kurak bir iklimin hüküm sürmeye başladığı sonucuna varılmıştır (McClure 1978). Ölüdeniz'de, buharlaşan deniz suyunun oluşturduğu yağışlarla şekillenen tortul kayalardan (evaporitlerden) elde edilen bulgulara göre GÖ. 4300'de başlayan bir kuruma olmuştur (Neev ve Emery 1978). Aşağı yukarı aynı sıralarda (takriben 5000 yıl önce) Çad gölünün ve Sahra altı Afrikası'nın diğer birçok gölünde seviye düşmüştü (Street ve Grove 1976). GÖ. 5000 ile 4000 yılları arasında Nil'in debisi, söylendiğine göre ırmağın kaynak bölgesinde uzun süren kurak iklim nedeniyle önemli ölçüde azalmıştır.

İklimdeki değişmelere ilişkin daha başka göstergeler, Orta Asya'dan elde edilmiş olan verilerden çıkarsanabilmiştir. Holosen sıralarında Hazar Denizi'nin seviyesinde birbirini izleyen dalgalanmalar oldu. Hazar Denizi'nde Pleistosen sırasındaki benzer dalgalanmaların öncelikle su tutma havzasındaki değişmelere bağımlı olduğu hatırlanmalıdır. Nitekim, suyun çekilme evreleri buzularası dönemleriyle eşleşirken, yükselmelerin (eriyen suların büyük bir toparlanmasına yol açan) buzul dönemlerine denk geldiği bulunmuştur. Holosen sırasında Hazar Denizi'nin seviyesi, içlerinde buharlaşma yoğunluğunun çok önemli olduğu bir dizi etkenin biraraya gelmesiyle belirlemiştir. Rus coğrafyacı Berg'in (1934) 1910 ile 1930 yılları arasında be-

Şekil 6.1. Hazar Denizi'nin Holosen dalgalanmaları (Varushchenko'ya göre).

lirlediğine göre, Hazar Denizi Arktik bölgelerin daha ılıman hale geldiği yıllar sırasında özellikle alçak seviyelerde kalmıştır; Arktik bölgeler soğumaya başladığında ise Hazar'ın seviyesi yükselmiştir.

Holosen'e geçiş, Hazar seviyesinde büyük bir çekilme ile kendisini göstermiştir; Hazar takriben 9000 yıl önce deniz seviyesinin 50 metre altına düşmüştür. Bundan sonra denizin seviyesi yeniden yükselmeye başlamıştır. Holosen sıralarında deniz seviyesi, GÖ. 7000 ve 5600-4200'deki büyük çekilmelere karşılık, GÖ. takriben 7500 ve 4000'de önemli ölçüde yükselmiştir. Bu yükselişe 'Yeni Hazar transregresyonu' da denilmektedir. GÖ. 4200'den 2000'e kadar Hazar Denizi'nde uzun bir çekilme dönemi yaşanmıştır. Hazar Denizi'nin seviyesi, o günkü deniz seviyesinin 20 metre altına düşmüştür (Şek. 6.1). Bu dalgalanmalara, Hazar Denizi'nin yüzey buharlaşmasını doğrudan doğruya etkileyen iklimsel değişmelerin neden olduğuna kuşku yoktur.

Geç Holosen sırasında ortaya çıkan Orta Asya su ağındaki

değişmeler oldukça önemliydi. Günümüzden takriben 4000 yıl öncesinden başlayarak Sarıkamış gölü yavaş yavaş kurudu. Amuderya'nın çok sayıdaki kolunun ve birçok gölün Amuderya-Siriderya yaklaşım bölgesindeki ve Üst-Yurt yaylasındaki varlığı sona erdi. Aynı sıralarda su Uzboy vadisi boyundaki akışını durdurdu.

Benzer iklimsel değişmeler, Kuzey Karadeniz bölgesinde de kaydedilmiştir. Çiçektozu verileri (Kremenetsky 1991) erken Sub-Boreal'de (GÖ. 4200-2700) iklimin giderek soğuk ve kurak hale geldiğini göstermektedir. Polen yayılımı Moldavya yaylasındaki orman bileşiminde karaağaçların (*Ulmaceae*'nın) ortadan kalktığına işaret etmektedir. Güney Volhinya'da meşe ve ılılamur termofilleri* yok olmuştur. Aynı şekilde ormanların yayılma sahasında da sınırlanmalar vardır; yerli bozkırlar tarafından işgal edilmiş olan alanlar ise boyutça genişlemiş, özellikle de Dnyestr-Prut ırmakları yaklaşım alanında bu alan artmıştır. Güneyde forb-öbek otlu (*bunchgrass*) bozkırı, öbek otlu bozkırlarla yer değiştirmişti.

Güney Rusya bozkırlarındaki tümülüslerin altındaki gömü toprağının incelenmesinden önemli bulgular elde edilmiştir (Ivanov 1989). Kurak ve karasal bir iklim ortamının ürünü olan çernozyum toprakların güneyli bir türünün, GÖ. takriben 4500'lerde güney Ukrayna'da yayılmaya başladığı saptanmıştır. Kuru toprakların benzer türleri, bu sıralarda Kuzey Kafkasya'da ve aşağı Don Vadisi'nde yaygınlaşmıştır. Kuzey Hazar yöresinin yarı çöllerinde bulunan tuzlu toprakların kütlesel yayılımının ise GÖ. 4500-3500 arasındaki zaman diliminde olması anlamlıdır (Demkin *et al.* 1984).

Aynı zamanda Dinyeper Irmağı'nın toplam debisi belirgin şekilde düşmüştür (Shvets 1978). Saka Gölü'nün, doğu Kırım'ın

---

* Yüksek ısılarda (50-60 °C'lerde) yaşayan mikro-organizmalar. Bu organizmaların gelişmek için yüksek ısıya ihtiyacı vardır [*ç.n.*]

ve Rusya Ovası'nın diğer bölgelerinin katmanlı dolgularının incelenmesiyle elde edilen bulgular, kurak bir iklimin başladığını kanıtlar (Rauner *et al.* 1983). Nitekim, bütün mevcut veriler aynı yönü göstermektedir: İklim, Sub-Boreal sırasında giderek artan bir biçimde soğuk ve kurak hale gelmiştir.

Alplerde ve İskandinavya Dağları'nda eş zamanlı olarak önemli buzul ilerlemeleri olmuştur. Özellikle İÖ. 3000-2400 ve İÖ. 150 ile İS. 100 arasında Alplerde güçlü bir buzul ilerlemesi vardır (Lamb 1977). Aşağıdaki aralıklar esnasında İskandinavya Dağları'nda yoğun buzul ilerlemeleri vuku bulmuştur: İÖ. 1300-1900; İÖ. 1300-50 ve İS. 350-450 (Karlèn 1982).

Sub-Boreal evre sıralarında okyanus seviyesinde tekrar eden dalgalanmalar ortaya çıkmıştır. Bu dalgalanmaların genliği ve mekanizması henüz yeterince açık değildir. Genellikle kabul gören kurama göre deniz seviyesindeki yükselmeler ılıman iklim evrelerine denk gelmektedir. Bir azınlık görüşü olmakla birlikte, bir başka görüşe göre, hızlı akıntıların ve ardından büyük buz kütlelerinin erimesinin neden olduğu dev buzul dalgalarının eşlik ettiği daha soğuk evreler sırasında deniz seviyesi yükselmiştir. Mekanizmayı göz önüne almadan, okyanus seviyesinin Buzul-sonrası'nda bugünkü ortalama seviyesinin birkaç defa üzerine çıkmış olması gerçeği, tartışma gerektirmemektedir. En yüksek Holosen kıyı çizgisinin ortalama radyometrik yaşı, 5325'dir. Yerel (çoğu tektonik) etkenler yüzünden dünyanın birçok bölümünde en yüksek seviyeye GÖ. 5000 ve 4000 yıllarında erişilmişti (Zubakov 1986).

Abu Dabi'deki kıyısal sabkhah oluşumlarına ilişkin araştırmalar (Johnson 1987) Arap Körfezi'nde Holosen deniz basmasının GÖ. yaklaşık 7000'de başladığını göstermiştir. Deniz en üst seviyelerine, deniz seviyesinin bugünkü konumuna ulaşana dek düşmeye başladığı zamandan önce, GÖ. 6000 ile 4000 arasında erişmiştir.

İran Körfezi'nin kıyı bölgesinde (Faylaka, Bahreyn ve Şar-

cah'da) yürütülen jeomorfolojik ve jeokronolojik araştırmalardan daha karmaşık bir resim ortaya çıkmıştır (Dalongeville ve Sanlaville 1987). Burada deniz seviyesinin yarı-eşzamanlı dalgalanmaları saptanmıştır. Deniz seviyesindeki ilk önemli yükselme GÖ. 7000'lerde (İÖ. 6000 cal.) oluşmuştur. Önemli bir çekilmenin ardından, GÖ. 5000'de (İÖ. 4000 cal.), GÖ. 4000'de (İÖ. 2500 cal.) ve GÖ. 3000'de (İÖ. 1000-1200 cal.) ardışık yükselmeler olmuştur. Bundan sonra GÖ. yaklaşık 2100'de seviye düşmüştür. Dalgalanmaların genliği 2-3 metre olarak hesaplanmaktadır. Sonraki bir çalışmasında Sanlaville (1989) İran Körfezi'nde Holosen deniz basmalarının en yüksek noktasına (seviyenin 1-2 metre üstü) GÖ. 6000 ile 5000 yılları arasında erişildiğini belirlemiştir.

Deniz seviyesindeki Holosen dalgalanmalar uzun zamandır Ortadoğu arkeolojisinin ve tarihinin odaklanmış olduğu önemli bir sorunu, Tufan'ın otantikliği sorununu, beraberinde taşımaktadır. Aynı olayla ilgili gözüken Sumer ve Akkad versiyonlarının, İncil'deki Tufan öyküsünün doğrudan atası olduğu iyi bilinmektedir. Öykü, Mallowan'ın (1964) hesaplarına gör takriben İÖ. 2900'e tarihlenen Gılgameş Destanı'nın Onbirinci Tableti'nde en geniş biçimiyle anlatılmıştı.

1928-29 yıllarında Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nda kazılar yaptığı sırada Sir Leonard Wooley, şaft* mezarların altında 'tatlı suyun yığdığı bir kil' tabakasına girmiştir. Tabakanın kalınlığı 3,7 ile 2,7 metre arasında değişmektedir. Bir başka bölgede denize göre +4 metre seviyesinin altında 'suyun etkisiyle birikmiş mil' bulunmuştur. Petrografik incelemeler bu birikintilerin alüvyal niteliğini doğrulamıştır. Deniz seviyesinin 2,7 ile 3,7 metre altında uzanan bu birikintiler, takriben İÖ. 5000-3700 yıllarına tarihlenmiş ve Uruk/Cemdet Nasr ile Ubeyd I tabakalarını birbirinden ayırmıştır. Eldeki arkeolojik verileri değerlendiren Mal-

* Ölülerin derin ve dar bir çukura gömüldüğü mezar tipi [*ç.n.*]

lowan (1964), Ur'daki 'tufan' dolgularının ilk Hanedanlık dönemine denk geldiğini ileri sürmüştür. Benzer dolgular Aşağı Mezopotamya'daki bir başka yerleşmede, Kiş'de de ortaya çıkarılmıştır. Ancak buradaki 'Tufan' dolguları daha geç bir döneme, ilk Hanedanlık II-III'e tarihlenmiştir.

Belirtilen kanıtlardan, Aşağı Mezopotamya'da saptandığı kadarıyla 'Tufan' çağının, istatistiksel olarak Buzul-Sonrası okyanus deniz basmalarının tahmin edilen en yüksek seviyesinde olduğu zamana yeterince yakın olduğu anlaşılmaktadır. Gözlemlenen kil ve lom* (*loam*) tabakalarına, deniz seviyesinin Sub-Boreal yükselmeleri sırasında, Şatt-ül'Arab halîçlerinin su altında kalmasını izleyerek sahil bölgelerinde oluşan taşmaların neden olduğu ileri sürülebilir. Bu sırada yerleşmeler, İran Körfezi'nin yükselen suyu tarafından önü kesilmiş ırmakların su altında kalmış olan çığırları boyunca sıralanmışlardı. Sanlaville'e (1989) göre, GÖ. 5000'lerde deniz Hammer Gölü'nü kaplamıştı ve Amara civarına kadar yaklaşmıştı. Bu, suyla kaplı sahalarda kil ve mil birikmesine yol açmıştır. Mallowan'ın (1964) yaptığı gözlemlerden, felâketlere yol açan taşkınların Sumer ön tarihi sırasında tekrar tekrar vuku bulduğu görülmektedir. Arkeolojik ve tarihsel olarak tarihlenmiş 'tufanlar' ile jeolojik olarak saptanmış deniz seviyesi yükselmeleri arasında doyurucu bir karşılıklılık ilişkisi vardır.

Ortadoğu'nun bütün bölgelerindeki çevresel değişmeler, yörenin ekonomisine önemli ölçüde etki etmiştir. 'Yüksek risk' taşıyan bölgede, çölün kenarlarında bulunan topraklar en sert biçimde etkilenmiştir. Besin üretimi üzerinde iklimsel ısınmanın etkilerini tartışan Parry ve Swaminathan (1992), ters etkenler arasında kuraklığın, fırtınaların ve çeşitli donların genliğini ve sıklığını zikrederler. Taşkınlar kadar bunlara, sulamadan ve su tablasının denetimsiz yükselmesinden kaynaklanan toprak

* Kum, balçık ve bitkisel (organik) topraktan oluşan özlü, verimli toprak [*ç.n.*].

tuzlanması, dağ eteklerinin ormansızlaşmasının ve yoğun hayvan güdümünün sonuçları eklenebilir. Bu etkenlerin hepsi, yüksek risk bölgesinde tarımsal üretimi ciddî biçimde kesintiye uğratmıştır. Son çalışmalar, modern zamanlarda bile iklim değişmelerinin az gelişmiş ülkelerde gıda güvenliğini tehdit ettiğini göstermiştir; yarı kurakçıl tropikal bölgeler bu açıdan özellikle etkiye açıktır (Parry ve Swaminathan 1992). Buradan Sub-Boreal iklim olaylarının Eski Doğu'da yükselen uygarlıklar için çok fazla tahrip edici olduğu sonucuna kolayca varılabilir.

İLK KENTLER: UBEYD, URUK...

İÖ. 5.-4. binyıllarda Ortadoğu'nun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde başlıca rol Aşağı Mezopotamya'nın alüvyal ovasına kaymıştır. İnsanlık tarihinin ikinci önemli devrimi, bu bölgede olmuştur. Bu devrim Kent Devrimi ve ilk sınıflı toplumun ortaya çıkışıdır (Childe 1936). Bu süreçlerin her ikisi de ekolojik ve sosyo-ekonomik etkenlerin bir bileşimiydi.

Genel olarak Mezopotamya, kıvrımlı Alp kuşağının dev bir devamıdır. Görece gençtir: Yoğun bir Senezoik su basması, ağırlıklı olarak Tersiyer ve Kuaterner çağlarında içinin bir dizi kalın ve kaba bir dolguyla, kum taşı, kireç taşı, kireçli toprak ile dolmasına yol açmıştır. Alüvyal dolgular Dicle-Fırat vadisinin aşağı çığırlarında dikkat çekici bir kalınlığa ulaşmaktadır. Mezopotamya'nın büyük bir bölümü, deniz seviyesinin 100 metre altında yüksekliği olan alüvyal bir ovadır. Aşağı Mezopotamya yer şekillerinin en belirgin özelliği düzlüğüdür. Ova, ırmak kollarının ve haliçlerin oluşturduğu çeşitli su yollarının içinden geçtiği düz ve alçak uzanımlı alüvyal bir ovadır ve daima da öyleydi. Çok sayıda, bük yapan kanalın, akıntısız gölün (bunların bazıları hatırı sayılır boyutlardadır), bataklığın ve sulak alanın bulunduğu da görülür. Yükseklik eğimi 1:25000'dir.

Bu düzlüğün doğal sonucu, büyük ölçekli taşkınları önleyebilme olanağının az olması ya da hiç olmamasıdır. Deniz seviyesindeki önemsiz bir yükselme bile neredeyse felâketle sonuçlanacak bir taşkına yol açabilmektedir; hektarlarca genişlikteki çıplak çöl kolayca bataklığa dönüşebilmektedir. Tarih öncesinden beri, taşkın suyunu toprak setlerle tutmak için çok çaba sarfedilmiştir. Bütün bu çabalara karşın, tarihöncesi zamanlarda ve ilk tarih çağlarında felâketlere yol açan taşkınlar tekrar tekrar vuku bulmuştur. Yer şekillerindeki bu düzlüğün bir başka sonucu, suyun yolunun ırmaktan araziye doğru daima görece kolay biçimde yönlendirilmesi idi.

Arkeolojik bulgulara göre Aşağı Mezopotamya'da ilk yerleşme İÖ. 6. binyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Nutzel (1975) Aşağı Mezopotamya'nın bu zamandan önce ağırlıklı biçimde bataklık olduğunu ve tarımcı bir nüfusu besleyemeyeceğini düşünmektedir. Bu sıralarda bu bölge toplayıcı topluluklar için oldukça uygun görünmektedir. Doğal koşullar altında taşkın ovaları ve büyük nehirlerin kenarındaki setler, söğüt, kavak ve meyankökünü kapsayan kesif bir bitki örtüsünü besleyebilmekteydi. Yaban hayatını, yaban domuzu, Mezopotamya geyiği, vahşi kedi ve diğer türler teşkil etmekteydi. Toprağın millenmesi ve daha sonraki dönemlerdeki yoğun tarımsal yerleşme yüzünden bu en eski yerleşimlerin, varlıklarını gösteren işaretler olmakla birlikte, yaşamlarını sürdürdüğü düşünülemez (Oates 1973: 173). Eldeki sulanabilir topraklar oldukça verimlidir; ancak yapay bir sulama olmaksızın tarımsal olarak tasarruf edilmeleri olanaksızdır. En eski evrelerden beri sulama ve onun ekonomik ve toplumsal sonuçları bu bölgenin tarihsel gelişiminde önde gelmişti.

Büyük ölçüde çanak-çömlek tipolojisine dayanarak arkeologlar, normalde 5. ve 4. binyılları birkaç aşamaya ayırmaktadırlar. 'Klasik' şema aşağıdaki dönemleri içermektedir: Ubeyd, Uruk, Cemdet Nasr ve altbölümleriyle birlikte ilk Hanedanlık

dönemi.

J. Oates (1987) son bir yayınında, Ubeyd evreleri için aşağıdaki ortalama radyokarbon tahminlerini vermektedir (Tablo 6.1):

Tablo 6.1.

Evreler	iö.	İÖ.
Ubeyd I	4980*	5750
Ubeyd 2	4975	5825
	4550	5415
	4450	5320
Ubeyd 3a	4520	5375
	4359	5235
	3820*	4679
Ubeyd 3a	4359	5235
Ubeyd 3b	4630	5500
Ubeyd 4	4018	4859
	4000	4859
	3620*	4344
Son	4030	4864

* -BM belirlemeleri

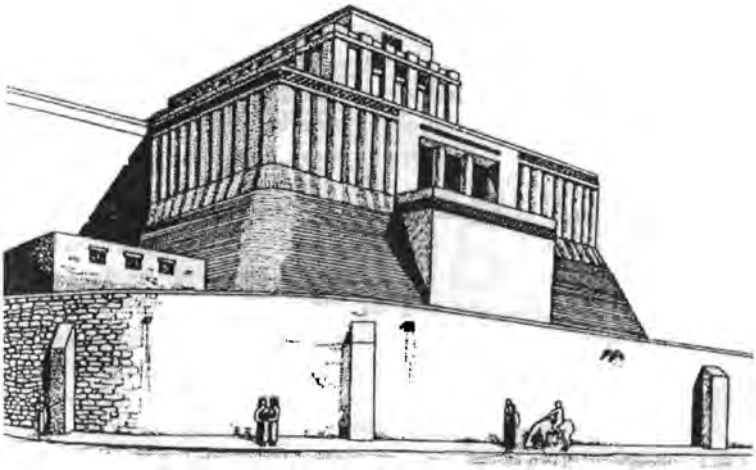
En heyecan verici keşif son yıllarda Calvet tarafından güney Mezopotamya'daki Larsa yakınlarında bulunan Tel el'-Oveyli'de yapılmıştır (Calvet 1987). En alttaki yerleşme tabakası 1983 sondajında belirlenmiş ve Ubeyd I'e önce gelen tarımsal yerleşme dizilimine ilişkin kanıtları sağlamıştır. En alttaki tabaka 20, zemin suyunun altında bulunur; bu nedenle yerleşimdeki kültürel dolguların gerçek derinliği bilinmeden kalmıştır. Günışığına çıkarılan malzemelerin sayısının sınırlı olmasına karşın,

'Ubeyd öncesi' ile Ubeyd 1-3 çanak-çömleği arasında bazı farklar vardır; öte yandan Calvet, özellikle konut mimarîsini ve bazı maddî kültür öğelerini kanıt göstererek kültürel geleneğin sürekliliğini vurgular.

Daha önceki şemalara göre Ubeyd I evresi, Aşağı Mezopotamya'da ilk tarım yerleşimine karşılık gelmektedir. Bilinen yerleşmeler büyük ölçüde katıksız toprak üstüne yapılmıştır. Gerçi bu evre millenme ve üst üste yoğun yerleşim yüzünden oldukça bulanıktır. Ancak mevcut bulgulara dayanarak daha bu aşamada tarımın yapay sulamaya dayandığı düşünülmektedir. Eridu'daki en eski yerleşim alanında hem evcil sığır hem de yaban eşeği bulunmuştur. Eridu ve Ras-el'Amiye ilk yerleşmelerinde, Kuzistan'la tamamen farklı olarak, sığır, koyun ve keçiye oranla yoğundur (Oates 1973: 174). Aşağı Mezopotamya'nın tarımını farklı kılan bir başka önemli ayrım, buğdaya göre tuzluluğu daha fazla tolere eden arpaya dayanmasıdır. Özellikle sulamanın başlangıcını izleyerek yaygınlaşan altı sıralı arpa, kısa sürede bölgedeki başlıca tahıl olmuştur (Helbaek 1969). Daha bu aşamada yerleşmeler yukarı bölgelerdeki yerleşmelere göre daha büyüktür.

Ubeyd ekonomisinin başarısı nüfusun görece hızlı biçimde artmasına yol açmıştır. İlk evreye ait dört yerleşme, Eridu, Usayla, Ur ve Tel el-Ubeyd bilinmektedir. Bunlar, su kenarlarında kurulmuş aşağı yukarı 1 hektar boyutunda küçük topluluklardı. Geç Ubeyd dönemiyle birlikte, kanalların devreye sokulduğu bir dizi büyük ve küçük yerleşme ortaya çıkmıştır. Eridu takriben 12 hektara ulaşmaktadır; Ur'un alanının 10 hektar olduğu tahmin edilmektedir. Güney Mezopotamya'nın bütün nüfusu, Wright tarafından 2500-4000 civarında ya da km^2 başına 20 kişi olarak hesap edilmiştir.

Ancak en önemli değişmeler toplumsal alanda ortaya çıkmıştır. Güney Mezopotamya'nın ilk tarım yerleşmeleri, ilk kent toplumu için gerekli olan özellikleri taşımaktadır. Rus bilimada-

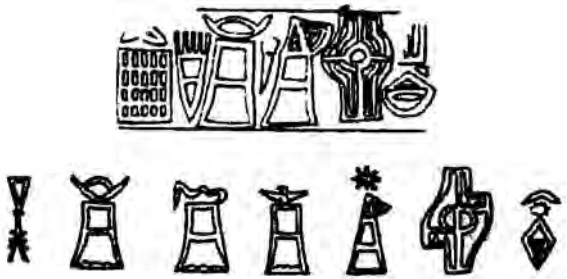

Şekil 6.2. Eridu tapınağının rekonstrüksiyonu.

mı Diakonoff'un (Diakonoff *et al.* 1989) gayet doğru biçimde vurguladığı gibi ilk Sumer yerleşmeleri, toplumun karşıt sınıflar halinde ilk tabakalanma biçimiyle ilgili toplumsal koşullara uygun düşmektedir.

Bu ilk toplumun en göze çarpan niteliği toplumsal iktidarın kurumsallaşmasıdır. Tapınaklar bunu en iyi anlatan maddî ifadeler olup, Maisels'in (1990: 154) sözleriyle 'yerli toplulukların ritüel ve örgütsel merkezleri olarak tapınaklar, topluluğun sadece birliğini ve kosmosla olan ilişkisini simgelemekle kalmayıp bir merkezî alan işlevini de gören, topluluğun içinde yer alan ve ona ait olan özel bir kurumdur'.

Konut mimarîsi hakkında çok az şey bilinmektedir. Genellikle kabul gördüğü gibi evler kerpiçten ve kamışlardan yapılmaktaydı. Ancak bütün bölge içinde Ubeyd yerleşmelerinin en göze çarpan özelliği anıtsal binaların, ki bunlar tapınaklardır, inşaatına ilişkin değişmeyen bir geleneği olmasıydı. Eridu'da birbirinin üzerine kurulmuş onüç tapınak saptanmıştır. En iyi

Şekil 6.3. Çeşitli mühürler üzerindeki semboller (Postgate 1992).

korunmuş tapınaklar 10 metreye 20 metrelik platformlar üzerine yapılmıştır. İnce duvarlı her kare bina uzun prizmatik kerpiçlerle inşa edilmişti. Bu binalarda geniş bir orta oda ve her yanda küçük odalar bulunmaktaydı (Şek. 6.2). Yapı kalıntılarında, tapınak içinde adanmış törensel kurbanların kalıntıları olarak görülen, küçük hayvanlara ve balıklara ait kemikler bulunmaktadır. Genellikle bilindiği gibi ilk Ubeyd tapınakları sonraki Sumer tapınaklarına ilişkin öğeleri içermekte, bu nedenle de ilk Ortadoğu uygarlığına temel teşkil eden kalıcı bir toplumsal geleneği biçimlendirmektedir.

Geç Ubeyd çağında Güney Mezopotamya'daki ilk öncü kent yerleşmeleri, figüratif sanatın gelişimine ilişkin kanıtlar taşımaktadır. Silindir mühürler üzerinde karmaşık simgesel anlamlar içeren sahneler vardır. Kazılı damga ya da mühürler çömlek tıpasının yumuşak kili üzerine bir bezek yapmak ya da mal çıkınlarını veya çuvallarını saran düğümü mühürlemek üzere kullanılmıştır. Mühürlerin üzerine kazılmış sahneler, özel alıcılara yönelik olan, önem taşıyan enformatif anlamlara ilişkin kodlanmış mesajlar olarak görülebilir (Şekil 6.3).

Ubeyd'in bir başka önemli kültür öğesi kil heykelciklerdir. Bunlar yılan şeklinde başları olan dik konumlu, her iki cinse de ait karakterleri betimleyen insan biçimli uzun (14-17 cm.) heykelciklerdir (Şek. 6.4).

Şekil 6.4. Takriben 14 cm. uzunluğundaki Ubeyd heykelcikleri (Redman 1978).

Güney Mezopotamya'nın ilk kent merkezleri uzmanlaşmış zanaat dallarının hızla geliştiğini göstermektedir. Childe, zanaatları kent toplumunun önemli nitelikleri arasında görmekte-

dir. Zanaatlar çeşitlenmiştir. Eridu'nun kil modelleri mühürcülük sanatının en azından geç Ubeyd döneminde varolduğunu göstermektedir. Ancak arkeolojik bakımdan daha da önemlisi çanak-çömlek yapımcılığı idi. İncelenmesiyle kronolojik aşamaları tanımlamaya ilişkin esasların oluşturulması bakımından çanak-çömlek en yaygın kültürel arkeolojik buluntu topluluğu öğesiydi. Öte yandan çanak-çömlek hareketi, toplumsal olarak evrilmiş çeşitli topluluklar arasındaki kültürel ve ekonomik etkileşimi en açık şekilde göstermesi açısından ele alınır.

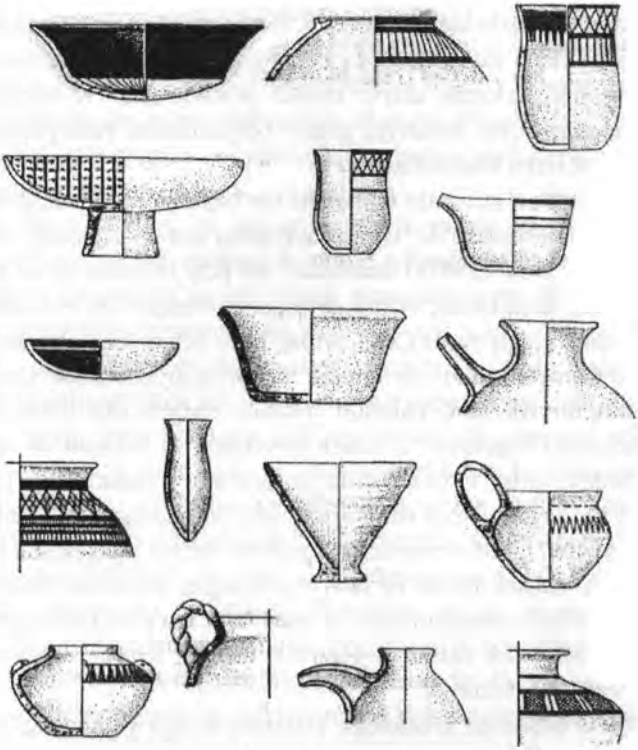
Ubeyd 1 çanak-çömleği, kahverengi boyayla yapılmış küçük düz çizgilerle bezeli ince tek renkli mallardan oluşmaktadır. Bezekler arasında ızgaralar, üçgenler ve zigzaglar yer almaktadır. Bu süslemeye yönelik desenlerin Samarra keramiği üzerinde bulunanlarla benzer olması dikkat çekicidir (Şek. 6.5a).

Ubeyd 2 yerleşmeleri (Hacı Muhammed) çanak-çömlek üslûbunda açık bir ayrılık gösterir. Bu keramik grubu, metalik bir parlaklıkta ve koyu renkte idi. Sığ ve geniş çanakları, çömlekleri ve uzun bardakları içeren bu keramikler, açık renkli düz bir kil zemin üzerinde koyu renkli alanlar oluşturan birbirine yakın bezeklerle süslenmiştir (Şek. 6.5b).

Bu evre esnasında yerleşmeler çok daha geniş bir alana yayılmıştır; Ur'da, Warka civarında ve Nippur'da bilinmektedirler. Ubeyd 2 keramiği Kuzistan'da ve Susyana B buluntu topluluğunda bulunmuştur. Ubeyd 2 keramiği bulunan yerleşmeler doğu Arabistan'ın kıyı kesimine yakındır. Bu konum, bu yerleşmelerin yerleşik balıkçı topluluklardan kaldığını düşündürmektedir.

Ubeyd 3 ve Ubeyd 4 evrelerine ait çanak-çömlek daha basit bir tasarıma sahiptir. Boyalı keramik hızla yokolmuş ve mallar yavaş dönen tezgâhlarda yapılmıştır (Şek. 6.5c).

Bu evreler sırasında Ubeyd etkisi hızla Aşağı Mezopotamya'nın ötesine yayılmıştır. Bunun en çarpıcı kanıtı, Ubeyd'le ilişkili tabakaların Halaf dolgularının üzerinde bulunduğu, ku-

Şekil 6.5. Ubeyd çanak-çömleği (Redman 1978).

zeydeki Tepe Gawra'nın diziliminde görülür. Çanak-çömleğin dışında güney etkisi kendisini ayrıca anıtsal mimarîde de göstermektedir. Esas olarak Eridu'daki tasarıma benzeyen bir takım tapınaklar Gawra'da gün ışığına çıkarılmıştır. Aynı zamanda, önceki Halaf iskânıyla ilişkili olarak bu yerleşmelerdeki kültürel süreklilik aynı derecede açıktır. Gawra'da üst üste bulunan tapınaklar dizisinde Halaf tarımında yaygın olan *tholos* tipine benzeyen yuvarlak bir bina özellikle dikkati çekmektedir. Büyük ölçüde kuru usûlde yapılan tarımın yapısı daha önce uy-

gulanandan ayırdedilebilir değildir. Baskı mühürler kuzeyde güneye göre daha yaygındır. Gawra'da taştan ve başka maddelerden yapılmış yaklaşık altıyüz mühür bulunmuştur. Kuzeydeki yerleşmeler, boyut itibariyle güney bölgesindeki yerleşmelere oranla çok daha küçüktür.

Ubeyd'den kuvvetle etkilenen bir başka ilk tarımsal gelişme alanı da Kuzistan'dır. Ubeyd'le çağdaş zaman diliminde burada, hepsi Hole (1987a) tarafından 'ilk Köy Dönemi'ne ait kabul edilmiş olan birkaç kültür evresi saptanmıştır. İlk evre olan Çoga Mami Geçiş ya da ÇMG evresi, hem geleneksel ekonomideki değişmelerin hem de önemli bir nüfus artışının işaretlerini vermektedir. Altı sıralı kabuklu arpanın, rastgele dövülmüş altı kromozomlu buğdayın, iri taneli mercimek ve ketenin ve sığırın üretime girişi, ekonomideki en görünür yeniliklerdi. Hole (1987) bu değişmelerin sulu tarıma geçişle bağını kurmaktadır. Dollfus (1987), ÇMG evresinin yoğun bir seviye yükselmesi evresiyle ve yüksek bir su tablasıyla çakıştığını gösteren jeomorfolojik verileri yayımlamıştır. Sadece ilkel barajlar yoluyla suyun yolunu sınırlı olarak değiştirme, ürünler için gerekli suyu sağlamaya yetmekteydi.

ÇMG evresinin kronolojik konumu, bulgu yetersizliği yüzünden belirgin olmaktan uzaktır. J. Oates (1987) ÇMG evresinin hiç olmazsa kısmen Ubeyd I ile çağdaş olduğunu ileri sürmektedir; bu evrenin 'Samarra sonrası' olduğuna ilişkin kanıtı yoktur.

İzleyen evreler (Sabz, Mehmeh) yerleşme sayısındaki tedricî bir artışa eşlik ederek sulu tarımın ve hayvancılığın daha bir geliştiğini göstermektedir. Bu gelişme, insan müdahalesinin yol açtığı bir çevre bozulmasının (tuz basmasının) iskân değişmesine neden olduğu Bayat Evresi'nde kesintiye uğramıştır. Düzenli olarak ovaya yayılmış görece küçük yerleşmeler yerine, birkaç büyük merkez ortaya çıkmıştır. Burada, toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkması kadar, meslekî uzmanlaşmaya

ilişkin çok sayıda belirti vardır.

Yoğun tarımsal gelişmenin yaşandığı bir başka alan ise Susyana Ovası idi. Deniz seviyesinden 40 ilâ 170 metre arasında değişen bir yüksekliğe sahip olan bu yüksek ova, doğuda Zagros dağlarının ilk büyük sırası ile batıda Haft Tepe arasında bulunmaktaydı.

'İlk Köy' dönemi, en az birinin 'keramik öncesi' döneme ait olduğu birkaç yerleşimle temsil edilmektedir. Bir yerleşme (Tula'i) bir 'çoban kampı' olarak yorumlanmıştır. Her evre için iyi incelenmiş yerleşmelerin sayısının çok sınırlı olmasına karşın, ilk yerleşmelerin daha sonraki evrelere ait yerleşmelere göre çok daha geniş bir alana dağıldığı görülmektedir (Hole 1987).

Aşağı Mezopotamya alüvyumundaki ilk tarımsal iskânla kabaca çağdaş olan ve 6. binyılın ortasından 5. binyılın başlarına kadar uzanan bir zaman dilimini kapsayan 'ilk Köy Dönemi' sırasında nüfus belirgin biçimde artmıştır. Doğu Irak'taki geç Samarra kültürüyle ve güneydeki Ubeyd 2 evresiyle çağdaş olduğu düşünülen Cafferabad Evresi'nin en az 16 yerleşmede varlığı saptanmıştır. En büyük yerleşmeler 1-1,5 hektarlık Cowi ve 3,5-4,5 hektarlık Çoga Miş yerleşmeleridir. Bu yerleşmelerde geniş ailelerin yaşadığı söylenen çok odalı evler ortaya çıkarılmıştır. Çoga Miş'de 'kullanımı belirsiz' geniş (8 x 6 m.) bir tuğla platform bulunmuştur.

Bölgenin bütün ihtiyacı, bir bölge içi mübadele ağından sağlanıyordu. Bu, turkuaz ve kırmızı akikden anlaşıldığı gibi, keramikler ve dekoratif malzemelerle (obsidyen, bakır, dentalum* ve deniz kabukları) de açıkça belgelenmektedir.

Beşinci binyılda Ubeyd 3 evresiyle yaşıt 'orta Köy Dönemi' (Çoga Miş evresi) ortaya çıkmıştır. Bu sırada Susyana Ovası'ndaki yerleşmelerin sayısı ve nüfus yoğunluğu en yüksek noktasına ulaşmıştır. Susyana'daki en büyük yerleşme olan Çoga

---

* Karındanbacaklı yumuşakçalar ailesi [*ç.n.*].

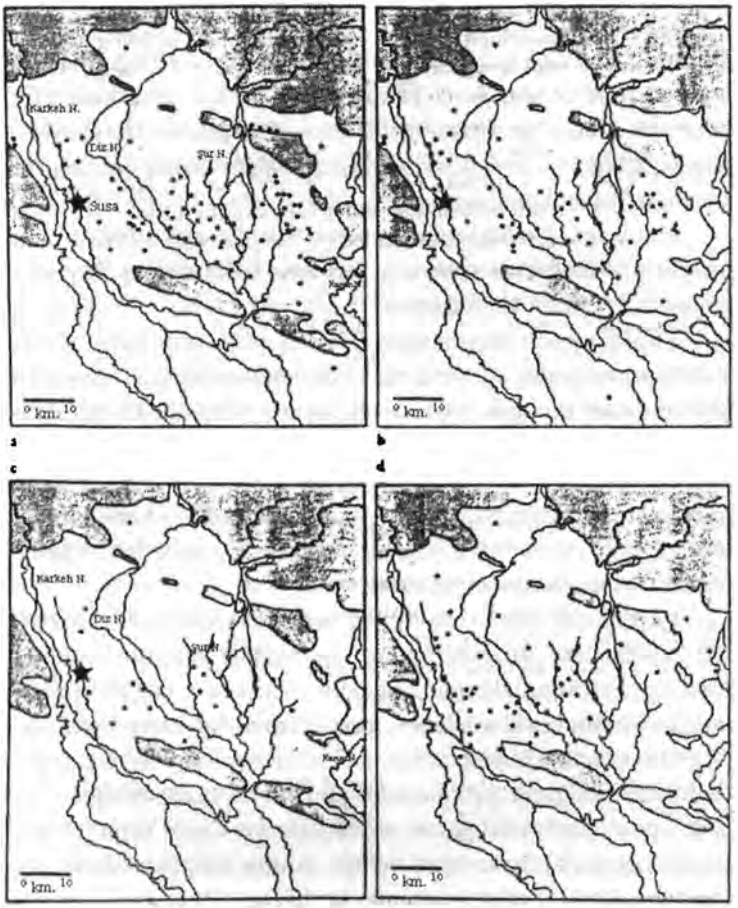
Miş'in alanı yaklaşık olarak 15 hektardı. Çoga Miş'in, en az bir anıtsal binaya sahip olmasıyla, 'bölgesel bir öneme sahip' olduğu düşünülmüştür. Meslekî uzmanlaşmaya ilişkin açık kanıtlar vardır. Cafferabad, yalnızca çanak-çömlek yapımında özelleşmiş bir yerleşmeydi. G. Johnson (1987: 285) Çoga Miş'i bu aşamada 'emek ve kaynak tahsisi konusunda belirli bir etki derecesine sahip hiyerarşik bakımdan örgütlenmiş bir toplumsal sistem' olarak nitelendirmiştir.

5. binyılın son iki yüzyılına tarihlenen ve geç/son Ubeyd'le çağdaş olan geç Köy Dönemi'nde (Susa A ve Son Susa A) yerleşme sayısında tedricî bir azalma görülmüştür. Çoga Miş'den Susa'ya Geçiş dönemine ait 86 yerleşme bilinmektedir; bunların 58'i Susa Evresi'nin erken bölümünü, 31'i geç bölümünü ve sadece 18 yerleşme de Son Susa Dönemi'ni yaşamıştır. Çoga Miş büyük ölçüde terkedilmiştir. Yeni bir merkez, Susa, ovanın batı bölümünde ortaya çıkmış ve 15 hektarlık bir alana ulaşmıştır. Aynı zamanda toplumsal yaşamın daha karmaşık hale geldiği görülür. Cafferabad'da konut yapımına ilişkin bulgular, büyük ölçüde orta avluyu çevreleyen, ocaklı odası ve mutfakları olan bir dizi evin varlığını işaret etmektedir. Maddî buluntu topluluğu içinde, seçkinlerin veya bir kültün ya simgeleri ya da göstergeleri olarak yorumlanabilecek ince boyalı keramikler, mühürler, heykelcikler, boyalı keramik halkalar, delik boncuklar (*'clous'*) ve başka saygınlık malları bulunmaktadır.

Susa'da etkileyici (10-11 metre yüksekliğinde ve takriben 70 metre uzunluğunda) bir platform bulunmuştur. Platforma bitişik olarak en az 1000 gömünün bulunduğu bir mezarlık vardı.

25-30 hektarlık bir alana sahip büyük bir merkez olan Susa'nın dışında orta boyutta birkaç topluluk ortaya çıkmıştır. Azalan kırsal nüfus batıya doğru kaymış, burada 2 hektardan daha küçük boyutta bir miktar köy belirmiştir.

G. Johnson (1987) Susa'daki geç Köy Dönemi'ni, karmaşık, hiyerarşik olarak örgütlenmiş, akrabalık esaslı bir toplum

Şekil 6.6. Susyana Ovası'ndaki yerleşmelerin dağılımı: (a) İlk Susa A, (b) Geç Susa A, (c) Son Susa, (d) İlk Uruk (Johnson 1987).

şeklinde görmektedir. İktidar ve ayrıcalık, mimarîde veya maddî varlıklarda simgelenmiştir ve çeşitli ideolojik koşullarla meşrulaştırılmıştır (Şek. 6.6).

En çarpıcı kanıtlar, Kuzistan ve Susyana ovalarıyla Ortadoğu'nun diğer bölgeleri arasında bağ kuran ticarî ve kültürel ilişkileri gösterenlerdir. Temaslar, Kuzistan ile Susyana ovaları ile güney ve kuzey Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve İran yaylasının uç bölgeleri arasındaki ilişkiyi gösteren çeşitli imalât grupları tarafından kanıtlanmıştır.

Mühürler, özellikle ifade içeren kanıtlardır. Mühür, ilkin orta Köy Döneminde ortaya çıkmış ama bilhassa geç Köy aşamasında yaygınlık kazanmıştır.

Ticarete konu olan mallar arasında obsidyen, bakır, deniz kabukları ve çeşitli süs nesneleri bulunmaktadır. Kültürel ve ticarî temaslar en açık biçimde el yapımı keramik öbeklerinin 'etkileri'ni yansıtan çanak-çömlekte görülmektedir. Özel bir etkileşim tipi, ekzotik keramiklerin, örneğin Susa mezarlığında bulunmuş kırmızı üzerine siyah malların varlığıyla kendini göstermektedir. Bunlar seçkin grupları arasında mübadele edilmiş mallar olarak yorumlanmaktadır.

Hem kuzey Mezopotamya'da hem de Susyana'da elde edilen kanıtlardan, buraların tarım uygarlığının geliştiği bağımsız merkezler olduğu izlenmektedir. Bu merkezler, yoğun ekonomik ve kültürel mübadeleden kaynaklanan bir Ubeyd etkisine tâbi olmuşlardır. Büyük nüfus hareketleri yoktur. Aynı zamanda kültürel bilginin iletimindeki kolaylık ve hız, paylaşılan bir bilgi ortamının varolduğunu anlatmaktadır. Tarım toplulukları, büyük olasılıkla, Proto-Hint-Avrupa dilinin karşılıklı olarak anlaşabilen diyalektlerini konuşuyorlardı.

Susyana Ovası'ndaki merkezlerin 5. binyılın sonunda derin bir çöküşe girdiğine ilişkin çok sayıda gösterge vardır. Susa boyut bakımından kesin biçimde küçülmüş, 5 hektardan daha küçük bir hale gelmiştir. Köylerin çoğu terkedilmiştir; sadece su boylarında sınırlı küçük alanlar kalmıştır. Benzer bir çöküşün başka bölgelerde, özellikle Deh Luran Ovası'nda, görülmesi anlamlıdır (Johnson 1987: 286). 'Geç 5. binyıl toplumsal par-

çalanması'nın nedenlerini tartışan G. Johnson (1987: 286) bu nedenler için 'en hafifinden karanlıkta' demektedir. İleride göreceğimiz gibi, benzer gelişmeler oldukça uzak bir bölgede, Kopet Dag'ın kuzeyindeki yamaç ovasında da, izlenebilmektedir. Her iki durumda da öncü kent toplumunun çöküşü ortak nedenlere bağlı olmuş olmalıdır. Tarımsal üretimdeki bu çöküşü iklimdeki sert bir kuraklaşma tetiklemiştir.

Kent gelişimindeki en belirgin başarı Uruk adıyla anılan bir sonraki dönem sırasında elde edilmiştir. Uruk, arkeolojik olarak, boyalı malların yerine geçen boyasız açık renkli çark yapımı keramikle tanımlanmaktadır. Oates'e göre dönemin kronolojik çerçevesi, ilk Uruk İÖ. 4670-3810 ve geç Uruk İÖ. 3400-3200 şeklindedir. Vertesalji (1987) İÖ. 4100 ile 3400 arasında değişen biraz farklı bir kronoloji vermektedir.

Maisels (1990) Uruk'un başlangıcını İÖ. '4000 civarına', yani yaklaşık binyıl sonraya yerleştirmektedir. Maisels'e göre bu tarih Sumerologların verdikleri tarihle uyum içindedir. Maisels'in (1990: 115) yazdığına göre daha önceki tarih, genellikle Tel-el'Oveyli'den elde edilen biraz 'kaypak radyokarbon tarihleri'nin ürünüdür.

Radyokarbon kronolojisine mesafeli yaklaşan Mellaart (1979), takriben İÖ. 4000-3400 tarihlerini ileri sürmüştür. Üç radyokarbon ölçüm grubunun kalibrasyonuna dayanan Hassan ve Robinson'un (1987) kronolojik tahminleri 3998-3806, 3665-3550 ve 3398-3174 tarihleridir (bunlar % 68 güvenilirlik sınırı içindedir).

Uruk evresini alt evrelere ayırmakta kullanılan ana arkeolojik kronoloji göstergeleri, çanak-çömlek üslûbuyla, mimarîyle ve mühürcülükle ilintilidir.

Warka'da bulunan Eanna kutsal alanındaki 14. ve 7. tabakalar arasına denk gelen ilk Uruk, yalın gri ve kırmızı astarlı çanak-çömlekle ayrılmaktadır. Önceki Ubeyd tabakalarında saptanmış olan mimarî gelenek esas itibariyle değişmeden kalmış

gözükmektedir. Yeni yapılar daha önceki tapınak platformlarının üzerine yapılmışlardır.

Geç Uruk'un özelliği, büyük miktarlarda yapılan eğik kesilmiş ağızlı çanakların ortaya çıkmış olmasıdır. Hem damga hem de silindirik tipte mühürler oldukça yaygındır. Hayvan ve insanların yer aldığı sahneleri olduğu gibi, geometrik motifleri içeren tasarımları vardır.

En göze çarpar değişmeler sosyo-politik alanda ortaya çıkmıştır. İlk kent devletleri ilk Uruk döneminde gözükmüştür. Uzun bir süre ilk Mezopotamya devlet oluşumları 'tapınak-kentler' olarak adlandırılmıştır. Bu kavram bugün büyük ölçüde gözden geçirilmiş olsa da tapınak hâlâ cemaat kimliğinin odağı olarak görülmektedir. Tapınak, önemli alanlar üzerinde ideolojik, ekonomik, idarî ve askerî güç taşımıştır.

Büyük bir kent-tipi merkez olan Warka'da, Uruk'a ve onu önceleyen Ubeyd dönemlerine tarihlenen üst üste inşa edilmiş birkaç birbirine benzer yapıdan oluşan, Anu Ziggurat adı verilen bir dizi anıtsal bina vardır. En iyi korunmuş yapılardan birisi, 17,5 metreye 22,3 metre ölçülerinde tuğla yapısı yüksek bir platformun üzerine inşa edilmiş Beyaz Tapınak'tır. Mimarî karmaşıklığı ve anıtsallığı ile Sumer tapınaklarının doğrudan öncüsü olarak görülmektedir. Bu tapınak, bu zaman diliminde ortaya çıkmış birkaç anıtsal yapıdan sadece biriydi. Eanna kutsal alanındaki kireç taşından yapılmış tapınak boyut bakımından daha büyüktü (76 metreye 30 metre). Bu civarda bulunan Sütunlu Tapınak çok daha gelişmiş mimarîsiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Daha geç bir aşamada, üç kısımlı planıyla, sonraki daha geleneksel yapılar için bir esas teşkil etmiştir.

İktidarın niteliklerinden birisi, emeği denetlemesi ve yönetmesiydi. Tahminlere göre (Mallowan 1965) bir tapınak binasının yapımı, yılda en az 7500 insanın fizikî emeğini gerektiriyordu.

Güney Mezopotamya'da toplumsal ve siyasal yapının de-

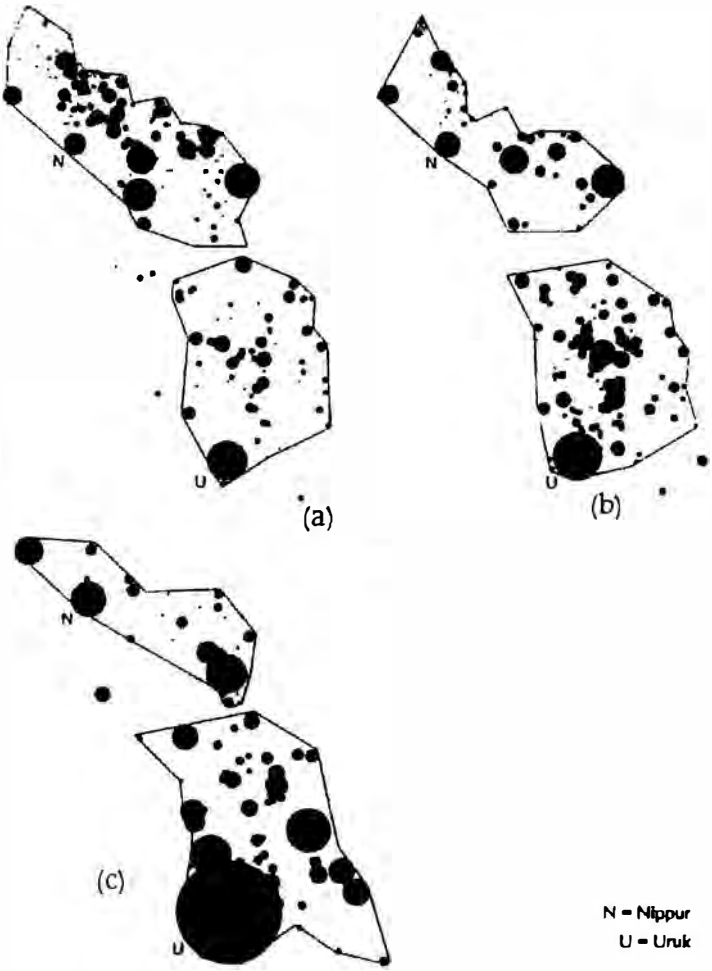
gişimi, yerleşmelerin uzamsal dağılımına açıkça yansımaktadır (Adams 1981). Daha Ubeyd döneminde birkaç büyük merkezin bulunduğu belirlenmiştir. Bunlardan birinin (Tel Awayli, geç Ubeyd) alanı 10 hektara varmıştır (Şek. 6.7a).

İlk Uruk'tan beri güney Mezopotamya'daki demografik süreçler büyük ölçüde siyasal etkenler tarafından denetlenmiştir. İlk Uruk, farklı bölgelere ve hatta farklı ırmak kollarına göre boyutlarının ağırlığı farklılaşan yerelleşmiş toplulukların varlığıyla belirgindir. Kuzey bölgesinde küçük mezra, köy ve kasaba demetleri görülür. Daha büyük merkezler, birbirinden büyük yerleşimsiz alanlarla ayrılmış olarak, düzenli biçimde dağılmıştır (Şek. 6.7b).

Son aşamalarda (orta/geç Uruk) kuzey kuşatımının nüfusu keskin bir biçimde düşmeye başlamış; kuzey nüfusunun büyük bir bölümünün o güne dek seyrek bir nüfusa sahip bulunan güneye, Uruk'un artalanına doğru hareket etmesini izleyerek, güneyin nüfusu sürekli artmıştır. İzlenen eğilim, giderek artan bir gücün, Aşağı Mezopotamya artalanının önemli bir bölümünü denetleyen Uruk'ta yoğunlaşması olarak yorumlanabilir (Şek. 6.7c).

Sonuçta Ortadoğu uygarlığının önemli bir merkezinin, Susyana'nın doğmasına yol açan benzer bir gelişme, bir başka kentsel gelişme alanı olan Kuzistan'da da ortaya çıkmıştır. Adams (1972) Kuzistan'ı görece bağımsız bir kentsel gelişim örneği olarak görür.

Görünüşte sert bir ekolojik bunalımın yol açtığı 'geç beşinci binyıl yıkımı'nın sonrasında, izleyen Uruk dönemi, devletin oluşumuna yol açan derin bir siyasal ve ekonomik yeniden yapılanmayla bilinmektedir. Gregory Johnson (1975; 1987a), orta Uruk döneminde, anıtsal yapılarıyla büyük idarî merkezleri içeren bir yerleşme hiyerarşisinin ortaya çıktığını saptamıştır. Johnson'a göre idarî örgütlenme yerel mübadele ağını denetlemekte ve emek sistemini yönetmekteydi. Geç Uruk'ta siyasal

Şekil 6.7. Güney Mezopotamya'da Uruk yerleşmelerinin göreli boyutları.

olarak özerk ve birbirine düşman iki sosyo-politik birimin ortaya çıktığı belirlenmiştir. Kent gelişiminde benzer bir süreç, Bağdat'ın doğusunda aşağı Diyala Irmağı'nın sulama havzasında (Adams 1965), Kiş'de ve Akkad'da meydana gelmiştir (Adams 1972). Bütün bu örneklerde, bir nüfus kümelenmesinin ve buna bağlı olarak önemli bir artalanı denetleyen büyük kent tipi merkezlerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Uruk dönemi, kültürel ve toplumsal bilgi mübadelesinde belirgin bir artışla simgelenmiştir. Bu 'bilgi patlaması'nın sonuçlarından birisi, güney Mezopotamya'da kültürel etkilerin 'kent odakları'nın ötesine yayılmasıydı.

Algaze'nin (1979) sözleriyle bu yayılma, uzun mesafeli ticaret ağlarını resmîleştirdiği ve koruduğu kadar, stratejik bakımdan kilit noktalarda uzmanlaşmış yerleşim merkezlerini oluşturmuştur. Araştırmacı bu gelişmenin üç aşamasından bahsetmektedir. İlk aşamada güney Mezopotamya alüvyumuna komşu güneybatı İran 'kolonileştirilmiştir'. İkinci aşamada, kuzeye, kuzey Mezo-potamya ovalarına doğru yönelmiş, 'yarışan devletlerin yönettiği bir dışarıya yayılma' yer almıştır. Kent boyutunda bir dizi oluşum, stratejik önemi bulunan alanlarda, çoğunlukla da doğu-batı yönündeki bölgelerarası yolların ve suyollarının kesişim yerlerinde ortaya çıkmıştır. Bu yerleşimler Fırat'ın Büyük Kavisi boyunca toplanmışlardır (yukarı dirsekte Samsat; ortada Karkamış; aşağı çığırlarda Habuba-Kabira/Kannas/Cebel Aruda kompleksleri).

Üçüncü aşamada, dağlık çevrede çok daha küçük boyutlardaki uzak karakollar ortaya çıktı. Aynı zamanda bunlar, güneybatı İran'daki 'Uruk devletleri'ne doğru giden yollar boyunca stratejik önemi olan yerlerde kurulmuştu. Bu ileri karakolların bilinen en iyi örnekleri Orta Zagros bölgesindeki Kangavar vadisinde bulunan Godin Tepe ile Orta İran Yaylası'nın eteklerindeki Tepe Sialk'dır.

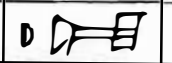
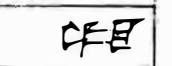
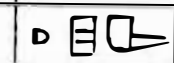
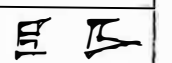
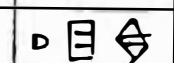
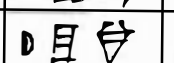
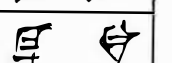
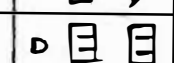
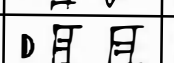
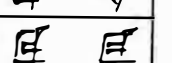
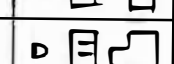
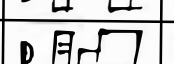
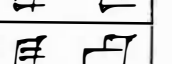
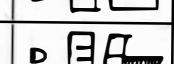
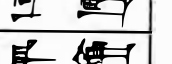
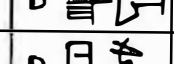
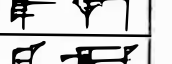
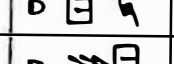
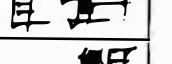
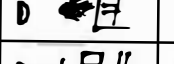
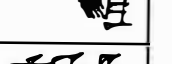
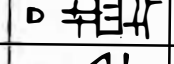
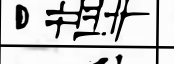
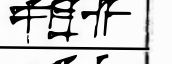
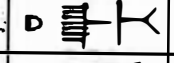
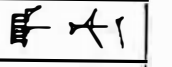
Kuzeyde, özellikle Yukarı ve Orta Fırat vadilerinde önemli

bir Uruk etkisi saptanmıştır. Schwatz (1987) burada dört yerleşme tipini belirlemiştir: 1) 'Tamamen güney buluntu topluluğuna rastlanan koloniler'; 2) 'maddî kültürde güney öğelerinin ciddi bir oran oluşturduğu yerleşmeler'; 3) 'bazı güney öğeleri olmakla birlikte esasen yerel yerleşmeler'; 4) 'yalnızca yerli maddî kültür öğelerine sahip yerleşmeler'. Wadi Leylan boyundaki Tel Leylan ve çevresindeki yerleşmeler, bu bakımdan oldukça önemlidir (Wattenmaker ve Stein 1987). Uruk döneminde daha küçük yerleşmelerde 'güney' tipi keramik görece yaygınken, hem köylerde hem de Leylan yerleşiminin merkezinde sadece yerel keramik ağırlık taşımaktadır.

Bu gözlemlerden, Uruk çevresinin nüfusundaki yerli ve yabancı öğelerin katkısına ilişkin önemli bir sorun ortaya çıkmaktadır. Mevcut kanıtlar, kuzeyde ve doğuda Uruk 'kolonicileri'nin fiziksel varlığının sınırlı olduğuna işaret etmektedir. Kültürel etkiyi önemli ölçüde arttıran bazı siyasal ve ekonomik denetim yollarının kullanıldığı daha akla yakın olabilir. Bu bakımdan, Susyana ovasından elde edilen yaklaşık 500 'Uruk' keramiğinin nötron aktivasyon analizinin, temel keramik tiplerinin yerel olarak üretilmiş, muhtemelen Uruk-etkili teknolojik ve estetik bezemelere uygun olarak yerel zanaatkârlar tarafından yapılmış olduğunu göstermiş olması hayli anlamlıdır.

Maddî kültürde ve yerleşme örüntüsünde gözlemlenen dönüşümler, ağırlıklı olarak yerli topluluğun sosyo-ekonomik gelişiminden kaynaklanmış sayılmaktadır. Özellikle mimarî gelenekte açıkça görülen kültürel süreklilik, çekirdek bölgede büyük bir nüfus değişimi yaşanmamışken, çevrede, toplumsal ve kültürel normların siyasal ve kültürel bütünleşme sürecine girmiş bulunan yerel gruplara dayatıldığını göstermektedir.

Bilgi devriminde çok daha önemli bir adım, yazının bulunuşuyla görülmüştür. Ağırlık ve sayı boncuğu olduğu zannedilen geometrik biçimli kil ve taş parçaların ortaya çıkışı, Ubeyd evresinin başlangıcına kadar geri gitmektedir. Geç Uruk döne-

Metnin Satırı	tak. 1.Ö. 3000	tak. 1.Ö. 2500	tak. 1.Ö. 2000
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			

Şekil 6.8. Çivi yazısı işaretlerinin gelişimi (Postgate 1992).

minde özellikle yayılmış olan silindirik mühürler mülkiyeti, depolamayı ve mal işlemlerini gösteren simgeler olarak görülmektedir. Bilinen en eski karakterleri taşıyan özgün kil tabletler Uruk'ta Eanna Tapınak kompleksinde bulunmuştur. Bunlar İÖ. 3100'e tarihlenen 'Uruk IV' tabakalarından gelmiştir (Maisels 1990:138). Kazıyarak işaretlenmiş küçük kil tabletler, güney Mezopotamya'da Cemdet Nasr olarak adlandırılan dönem sırasında geniş bir bölgeye yayılmıştır (Şek. 6.8).

J. Oates'e (1987) göre bu dönemin kronolojik sınırları İÖ. 3650-3400 dilimi arasındadır. Mellaart (1979) daha geniş bir aralığı öngörür. Ona göre bu aralık İÖ. 4300-3100'dür. Hassan ve Robinson (1987) iki tarih kümesi ortaya koyar: Biri, İÖ. 3552-3342 arasına tarihlenen İran Yaylası'ndaki yerleşmelerle (Tal-i Malyan, Tele Yahya, Şahr-ı Sokhta ve Godin Tepe V) çağdaştır; ikincisi Arslantepe VI'nın ölçüm dizileriyle, İÖ. 3239-2940, eşzamanlıdır.

Warka'daki Cemdet Nasr dönemi, Beyaz Tapınak'ın son inşa evresine tarihlenmiştir. Mozaik süsleme kaplama levhalarına sahip teraslar ve gelişmiş avlular, geç Uruk yapılarının kalıntıları üzerinde görülmüştür. Uzun sıvalı oluklar, muhtemelen kurban olarak sunulmuş hayvanların, kuşların ve balıkların kalıntıları için kullanılmıştı. Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde, özellikle Diyala bölgesindeki Khafaje'de benzer yapılar vardır. Bu dönemin göze çarpan özelliklerinden birisi, özellikle çok renkli çanaklar şeklindeki boyalı keramiğin ve birkaç tipte silindirik mühürün yeniden doğuşuydu. Bir bütün olarak ele alındığında Cemdet Nasr'ın maddî kültürü hem önceki hem de izleyen dönemler bakımından süreklilik göstermektedir.

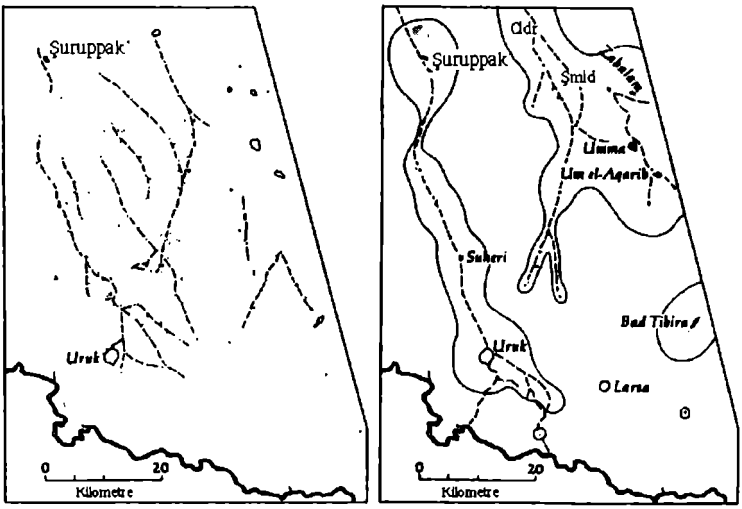
Yazının bulunuşu, uygarlığa giden yolda en önemli kilometretaşlarından biri idi; bunun derin kültürel ve toplumsal sonuçları olmuştur. İnsanlar ilk kez derlitoplu, kolayca iletilebilir ve korunabilir olan kodlanmış bilgilere ulaşma olanağını elde ettiler. En eski yazılı belgelerin başlangıç işlevi, silindir mühür-

lerle aynı idi: Serveti kaydetmek ve hesabını tutmak. Bu belgelerle, üretime, dağıtıma, özellikle mülkiyetle ilişkili olan toplumsal hak ve yükümlülüklere ilişkin kayıtlar tutuldu. Bu belgelerin tapınaklarda toplanması, buraların hem özel hem de devlet mülkiyetine ilişkin siyasal, ideolojik ve ekonomik gücün biraraya geldiği merkezler olduğuna işaret eden bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Bu durum, ilk Mezopotamya belgelerinin içerik çözümlemeleriyle açıkça gösterilmiştir (Tablo 6.2; Postgate 1992).

Tablo 6.2.

	Uruk	*İlk Hanedanlar*			*Akkad*	*Ur III*	*Eski Babil*
		I	*II*	*III*			
İÖ.	*3200*	*2900*		*2600*	*2300*	*2000*	*1700*
İdarî	———	———	———	———	———	———	———
Sözcük listeleri	———	———	———	———	———	———	———
Hukuk belgeleri:							
Toprak satışı (taş)		———	———	———	———		
Toprak satışı (kil)		- - -		———	———	———	———
Ev satışı				———	———	———	———
Köle satışı					- ———	———	———
Borç listeleri					———	———	———
Mahkeme kayıtları						———	———
'Kanunlar'					- - - - ———	———	———
İş kayıtları					- - - - ———	———	———
Mektuplar					- - - - ———	———	———
Kraliyet buyrukları				———	———	———	———
Edebî metinler				———	———	———	———
Mühürlü tabletler	———	———	———		———	———	———

Yazılı belgelerin ortaya çıkışı, bilimadamlarına bilgiye ulaşma olanağı yolunda büyük bir kapı açmıştır. İlk kez, arkeolojik kalıntılar gerçekten söz söyler hale gelmiştir. İlk yazıların çö-

Sol: Yüzey araştırmasıyla saptanmış yerleşmeler ve su yolları
Sağ: muhtemel tarım bölgeleri

Şekil 6.9. Güney Mezopotamya'da ilk Hanedan yerleşmeleri (Redman 1978).

zümlenmesi ekonomik, toplumsal, dinsel yaşama dair ve ardından da yerli yazarların kaydetmiş olduğu eski kabilelerin tarihi hakkında birinci el bir bilgi yığınını ortaya çıkarttı. Aynı zamanda yazılı belgeler bilimadamlarına eski toplumların sesini işitme, onların dillerini anlama olanağını verdi (Şek. 6.10).

Ancak bu eski dilleri yeniden kurma çabası henüz doğrudan değildir. Araştırmalar, ilk aşamadaki yazı sistemlerinin konuşulan dili yeterince yansıtmadığını ortaya koymuş gibidir. Postgate'in (1992: 64) yazdığı gibi, 'yazının dille bire bir örtüşmesi düşüncesine daha zaman vardı ve işaretleri, sadece, metne zaten aşina olanlar tarafından yorumlanan "anımsatıcılar" (*mnemonics*) olarak görmek zorundayız'. Başka bir deyişle, bir yazı sisteminin bulunması ve kullanımı, sınıflı bir toplumun gö-

rünür üstyapısının bir başka öğesiydi. İdarî belgelerin çoğunluğu Eanna kompleksi kutsal alanı içinde bulunmuştur. Aynı şey, Tel Ukayr ve diğer yerleşmelerde bulunmuş belgeler için de geçerlidir. Postgate'in (1992: 67) belirttiği gibi, yazının büyük kurumların sınırlarının dışına uzandığını düşünmek için bir neden yoktur ve yazı çoğunlukla bu kurumların idarî ve ekonomik etkinliklerinin kayıt altına alınmasında kullanılmıştır.

İlk resimyazısı (İÖ.3000)	Resim yazısının açılımı	Dönük konumdaki resimyazısı	Çiviyazısı (İÖ.1900)	Esas logo değerleri	
				okunuş	anlam
	İnsanın başı ve vücudu			lú	İnsan
	Ağızla birlikte baş			ka	Ağız
	Yemek tası			pinda	yemek ekmek
	Ağız+besin			kú	birşey yemek
	Akarsu			a	su
	Ağız+su			nag	su içmek
	Balık			kua	balık
	Kuş			musen	kuş
	Eşek başı			anse	eşek
	Arpa başağı			se	arpa

Şekil 6.10. İlk yazı sistemleri (Redman 1976).

TAŞLAR KONUŞMAYA BAŞLADIĞI ZAMAN...

Mezopotamya'da bulunan ilk yazılı kayıtlar, birkaç yüzyıl yazılı metinlerin egemen dili olarak kalan Sumer dilinde tutulmuştu. Ortadaki sonuç, en azından güney Mezopotamya'da Sumer etnik grubunun egemen olduğu şeklinde olmalıdır. Aslında bu bölgedeki ilk kent uygarlıklarında etnik kökenin tanıtlanması sorunu, çok karmaşık bir sorundur. Michael Mann'ın (1986: 90) yazdığına göre, 'güney Mezopotamya'nın belki de yarım milyona varan sâkinleri, iktidar aktörlerini kapsamakla birlikte, tek bir uygarlığın parçasıydı'. Rus dilbilimci Diakonoff'un (1983: 103) belirttiği gibi, '[bu] eski yazı sistemlerinin hiçbiri, dilde ifade edildiği gibi, doğrudan doğruya konuşulanın karşılığı olan ifadeler şeklinde tasarlanmamıştı; bunlar sadece, büyük ölçüde idarî amaçlarla (ve sonra, belirli ölçüde, kültlerde) kullanılmış, hatırlatmaya yönelik sistemlerdi'.

Bir başka önemli nokta, ilk kent toplumunda, gerçekten okuyup yazabilen ve yazılı mesajların onlara yönelik olduğu okuryazarların oranının hangi ölçüde olduğudur. Postgate'in (1992: 69) yazdığı gibi, Eski Doğu'da okuryazarlık tepe noktasına yalnızca Eski Babil döneminde ulaşmıştı. Ancak o zaman bile sadece belirli toplumsal gruplarla sınırlı kalmıştı. Bunlar tüccarlardı ama onların okuryazarlığı 'yalnızca ticarî bir bağlam'da idi. Postgate 'sıradan insanların ne kadarının okuyup yazabildiğini ve (daha önemlisi!) yazıcıların toplumla nasıl bütünleştiğini bilemeyiz' demektedir.

Buna bağlı olarak çok önemli bir sonuç ortaya çıkmaktadır: İdarî, dinî ve (daha sonra) tarihsel bilgiyi kaydedenlerin, nüfusun çoğunluğu tarafından konuşulan dile yabancı bir dili kullanmış olmaları mümkündür. Yazıcıların ve geri kalan egemen ruhban-idarî seçkinlerin etnik bir azınlığa mensup olduğu ve, ya kendi dillerini kullandıkları ya da bu dili öğrenmiş yerliler oldukları söylenebilir. Olağanüstü karmaşık bir gramer ya-

pısına sahip Sumer diline gelince, bu dilin bilinen başka bir dille doğrudan bir benzeşmesi yoktur (Diakonoff *et al.* 1989: 61), ancak Sumercenin güney Mezopotamya'da konuşulan yegâne dil olmadığı savı akla uygun gelebilir. Başka dilleri (örneğin Hint-Avrupa ve Sâmi dillerini) ya da ele geçmiş yazılı kayıtları olmayan daha farklı dilleri kullanan başka etnik gruplar vardı.

Bu dönemde çeşitli etnik gruplar arasında herhangi bir düşmanlığı gösteren arkeolojik ya da yazılı hiçbir kaydın bulunmaması anlamlıdır. Güney Mezopotamya'da yaşayan bütün halklar kendilerini, kendi dillerinde (Sumerce ve sonra Akkadca) 'kara kafalılar' nasıl söyleniyorsa öyle adlandırmaktaydı. Bu, en azından o zaman için, etniklik kavramının dili içermediğini göstermektedir. Yerli gruplar kendi kültürel ve etnik kimliklerini ortaya koyan çok daha güçlü simgelere sahiptiler.

En eski ('Okuryazarlık öncesi') kayıtlar, ilk kent toplumundaki toplumsal tabakalaşmayı ve toplumsal yapıyı aydınlatmaktadır. Bu toplum, bir tâbilik yapısı ile karakterize olmuştu; tamamen bağımlı kişiler (savaş tutsakları ve kadın köleler) kadar, çok sayıda sömürülen emekçi ve zanaatkâr vardı. Yazılı kayıtlar, toprak üzerinde hem cemaat hem de kişi mülkiyetinin gelişimini göstermektedir. İlk Sumer döneminden beri, sulanan arazinin önemli bir bölümü, tapınak mülkiyetine aitti. Geri kalan topraklar 'cemaat' toprakları ile özel mülkler, yani geniş ataerkil ailelerin tevarüs ettiği topraklar ve aristokratik/hükümdarlık mülkleri, arasında bölünmüştü. Mülk toprakları, egemenin (*ensi*, sonra *lugal*) zaman içinde tapınak topraklarının denetimini ele geçirmesiyle birlikte, hem boyut hem de önem bakımından giderek büyümüştür (Diakonoff 1969a).

İlk Sumer belgeleri, egemenin kutsal kökenini ortaya koyan ideo-sembolik işlevleri açıkça göstermektedir. Ortaya çıkışı Cemdet Nasr dönemine kadar giden *en* ünvanı (= efendi, yüksek rahip) hem ilâhî hem de krallığa ait adları yapısında barındırmaktadır.

Mezopotamya'da yaklaşık olarak İÖ.3000'de ilk Hanedanlık dönemi başlamıştır. Eski Doğu'daki en önemli yazılı belgelerden birisi, üç Mezopotamya kent devletinde, Kiş, Warka ve Ur'da, hâkim olmuş ilk hükümdarların sıralamasını yapan bir 'kral listesi' idi. İlk Hanedanlık döneminin başlangıcı, yaklaşık olarak, Kiş kentinde Tufan'dan sonra kurumlaşmış olan ve tarihsel olarak saptanabilen en eski 'hanedan'ın doğuşuyla çağdaştı. 'Kiş'in Kralı' ünvanını taşıyan bir hükümdarın bulunduğu Kiş kenti en eski iktidar merkezi olarak görünmektedir.

Kalibre edilmiş radyokarbon ölçümlerine dayanarak Hassan ve Robinson (1987) Cemdet Nasr'dan ilk Hanedanlık I dönemine gerçek geçişin İÖ. takriben 3050-2850'de meydana geldiği sonucuna varmışlardır. İlk Hanedanlık'ın ve izleyen dönemlerin kronolojisi, kalibre edilmiş radyokarbon incelemelerine göre, aşağıdaki gibidir (Tablo 6.3. Hassan ve Robinson 1987'ye göre):

Tablo 6.3.

	Dönem	Hassan/Robinson	Mellaart/Porada
Cemdet Nasr	5350-2960	3400-3100	3100-2900
İlk Han. I	2960-2760	3100-2900	2900-2750
İlk Han. II	2760-2650	2900-2780	2750-2600
İlk Han. IIIA	2650-2480	2780-2650	2600-2500
İlk Han. IIIB	2480-2365	2650-2470	2500-2370
Akkad	2365-2240	2470-2300	2370-2230
Ur-III	2240-?	2250-2143	2113-2006

Yerleşme örüntüsünün incelenmesi sonucunda güney Mezopotamya'nın, ilk Hanedanlık I döneminde dünyanın ilk 'büyük ölçüde kentleşmiş toplumu' olduğu kanıtlanmış gibi gö-

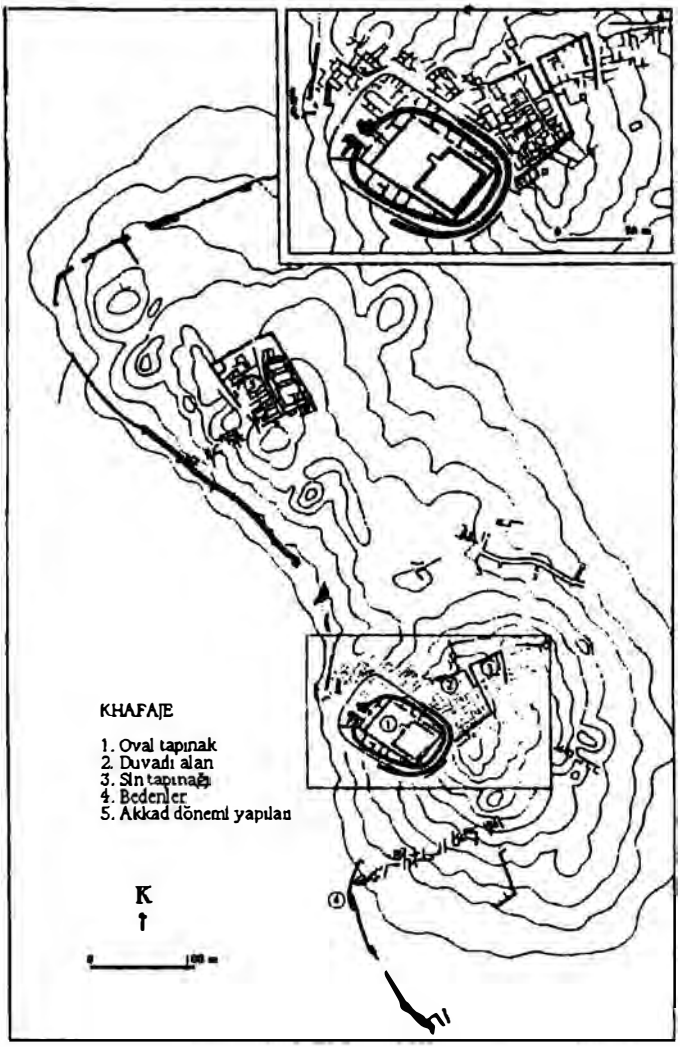
rürnmektedir (Adams 1981). Güneye, Uruk'un artalanına doğru bir nüfus hareketinin olduğu kaydedilmektedir. Bu bölgede bulunan yerleşmelerin % 81'i 10 hektardan büyüktü. İlk Hanedanlık dönemleri itibariyle Uruk'un alanı 400 hektardan az değildi ve burada nüfus, güvenilir tahminlere göre, 40.000-50.000 civarındaydı (Şek. 6.9).

Daha az sayıda merkezin civarında yoğunlaşan ve azalmış bir alanı işgal eden kuzey kuşatımı durumunu korumuştur. Tarihsel olarak Sumerler tarafından Mezopotamya'nın 'orta yeri' olarak görülen, tanrıların kurul halinde toplandığı yer olan Nippur, kuzeyin en büyük kenti idi. Onun yarısı boyutunda bile, bir başka kent yoktu.

Arkeolojik malzemenin incelenmesi, ilk Hanedanlık döneminin, bir önceki Ubeyd, Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinin kentsel gelişiminin doruk noktası olduğunu kanıtlar (Redman 1978: 287). Süreklilik, güney Mezopotamya'da kültürel gelişmenin temel özelliğiydi. Arkeolojik malzemeler kültürel ve teknik geleneklerde herhangi bir kopuşu tanımlamakta başarısız kalmıştır; yalnızca niceliksel değişmeler vardır. Çanak-çömlek buluntu topluluğu daha çeşitlenmiş bir hale gelmiştir; yeni tipler arasında masif ayaklı kupalar, meyve tabakları, yoğun silindirik bardaklar ve önü kesik küçük fincanlar vardı.

İnşa tekniğindeki değişmeler daha açıktır. İlk Hanedanlık dönemi bir yüzü düz öteki yüzü dışbükey ya da yastık biçimli yeni bir kerpiç tipinin ortaya çıkışıyla bilinmektedir. Büyük yapıların mimarî tasarımı değişmeden kalmakla birlikte, Kiş, Mari ve Khafaje'de büyük yapıların girişleri kuleler ve sütunlarla süslenmiştir.

Kent-devletlerin merkezine geniş anıtsal yapılar, tapınaklar ve sonradan saraylar egemen olmuştur ve bu yapılar yönetici seçkinlerin kurumlaşmış iktidarının daha da geliştiğini göstermektedir. Bu türden en büyük komplekslerden birisi Diyala Vadisi'ndeki Khafaje'deki Oval Tapınak'tır (Şek. 6.11). Bu bina

Şekil 6.11. Khafaje'nin planı ve Oval Tapınak (Huot et al. 1990).

ilk Hanedanlık I döneminde ortaya çıkmış, ilk Hanedanlık II ve III dönemlerinde yeniden yapılmıştır. Khafaje'deki Oval Tapınak'ın kütlesel çevre duvarı 3 hektardan daha fazla bir alanı çevirmektedir. Bu alanın içinde dev bir avlu, işlikler, depolar, bir rahip evi ve ikinci duvarın içinde yer alan bir platform üzerinde bir tapınağın kutsal alanı bulunmaktaydı.

Khafaje'deki Sin tapınakları külliyesi, anıtsal mimarî geleneğinde, Cemdet Nasr döneminden ilk Hanedanlık döneminin sonuna kadar süren önemli bir gelişmeyi göstermektedir. İlk Hanedanlık tapınağı, bir yüzü düz öteki yüzü dışbükey tuğlalar kullanarak, doğrudan doğruya önceki bir tapınağın üzerine yapılmıştır. Bu dönemde kutsal alanın avludan tek bir girişe sahip olduğu, böylelikle rahiplere ve yöneticilere ulaşmanın sınırlanması dikkat çekicidir (Mallowan 1968: 12).

Mezopotamya'nın güneyinde bulunan Kiş'deki anıtsal binaların yapısı da benzerdi. Yazılı kayıtlar ilk Hanedanlık dönemi sırasında Kiş'in Sumer'in en önemli kentlerinden biri haline geldiğini göstermektedir. Kiş'de anıtsal yapılara giriş bölümünün berkitilmiş kulelerle çevrilmiş olması anlamlıdır. Kalın duvarlara sahip bu kulelerin, savunmaya yönelik amaçlara işaret ettiği açıktır. Kiş'teki ilk Hanedanlık anıtsal yapıları dünyevî yöneticilerin saraylarıydı. Bu yapılar, ilki tapınak otoritesinin rakibi haline gelen, iktidarın dünyevî ve ruhanî bölünümüne dair bir belirti olarak görünmektedir.

Dünyevî gücün otoritesindeki tedricî artış, Ur'daki 'Kraliyet Mezarları'nın bulunmasıyla görünür hale gelmiştir. İlk Hanedanlık dönemine tarihlenen bu mezarların onaltısı Wooley (Lloyd 1978) tarafından bulunmuştur. Mezar anıtları, hep birlikte cenaze kortejinde bir rol üstlenen, koşum hayvanlarının çektiği tekerlekli araçlar ve hayvanları yanında, insan (askerlerin ve kadın hizmetçilerin) kurbanını da içeren karmaşık bir cenaze töreninin tanıklarını barındırmaktadır. Ölen yönetici, zengin bir kişisel eşya demetiyle (süs eşyaları, silâhlar, müzik alet-

leri ve başka hazineler) kuşatılmış ağaçtan bir tabut sehpasına yatırılmaktaydı. Ur'da gömülmüş 'kraliyet mensupları'ndan en azından bazılarının tek bir 'Kalam' ailesinin üyeleri olduğu ileri sürülmüştür. Muhtemelen bu aile, kral listesinde Mesannipadda'yı önceleyen bir 'hanedan'a mensup olmalıdır.

İlk Hanedanlık ve izleyen dönemler hakkındaki bilgiler arkeolojik ve yazılı bulguların bireşimine dayanmaktadır. İlke olarak bölgenin toplumsal-tarihsel gelişiminin güvenilir bir resmini vermesi gereken bu iki ayrı bilgi kaynağının biraraya getirilmesi, bir takım yöntemsel ve uygulamaya ilişkin sorunu yol açmaktadır. Yazılı belgelerden elde edilebilen en değerli bilgi, Güney Mezopotamya'daki ilk sınıflı toplumun toplumsal ve ekonomik yapısıyla ilgilidir. İlk Hanedanlık kent devletleri açık bir tâbiyet ve zor ilişkisi bulunan farklı biçimde tabakalaşmış toplumlardı.

Diakonoff (1982) Lagaş ve başka yerlerden elde edilen yazılı kayıtların incelenmesiyle, Sumer ekonomisinin iki kesimden oluştuğunu ileri sürmüştür. İlk kesim, tapınakların ve ortaya çıkan devletin yönetici seçkinlerinin sahip olduğu büyük mülklerden oluşmuştur. En az üç kategorisi bulunan bu toprak ne satılabilmekte ne de satın alınabilmekteydi (Diakonoff *et al.* 1989). İkinci kesim 'özel-cemaatsal' diye adlandırılmakta ve geniş ataerkil aile komünlerinin sahiplendiği toprakları kapsamaktaydı.

Daha sonra devlet sektörüne dönüşen tapınak mülklerinde çalışan işçiler toprak sahibi değildi; kişisel parseller onlara, tapınaklarda çalışan zanaatkârlar ve idarî personele olduğu gibi, hizmetleri karşılığında tahsis edilmekteydi. Tapınaktaki ya da devlet mülkiyeti olan topraklardaki alt işçi kategorisine sadece üründen pay ayrılıyordu.

Bunun tersine, 'özel-cemaatsal' kesimde yer alan topraklar, topluluğun özgür bireylerinin malıydı. Bu topraklar el değiştirebilirdi. Toprak sahibi niteliğinde olmayan ama aile ko-

mününün temsilcisi olan aile reisi tarafından satılabilirdi. Diakonoff (1969a), herbiri aile reislerinin toplumsal statüsüne, kendi girişimci başarılarına ve diğer etkenlere bağlı olarak özgür aile komününün üyeleri arasında servetin dikkat çekici biçimde farklılaştığını yazmaktadır. Komünlerin özgür üyeleri tarafından satılan toprak genellikle topluluk yöneticileri, soyluların akrabaları ya da yönetici soylular tarafından satın alınmaktaydı. Postgate'in (1992) belirttiğine göre, Mezopotamya çevresindeki daha büyük girişimler özel küçük çiftlikler üzerinde yeterince avantaja sahipti.

Yani ilk Sumer toplumu en az üç toplumsal tabakadan oluşmaktaydı. Üst tabakaya mensup bireyler üretim etkinliğinin dışındaydılar ve çeşitli ölçülerde diğer toplumsal grupların emeğini sömürmekteydiler. Bu toplumsal tabaka içinde yükselen siyasal, idarî ve ekonomik seçkinler bulunmaktaydı.

Yazılı kayıtların incelenmesi, kent devletlerinin egemenleri tarafından kullanılan ünvanların çeşitliliğine yansımış karmaşık bir siyasal iktidar yapısını ortaya koymaktadır. En yaygın biçimde kullanılan ünvan 'temel atan rahip' anlamına gelen *ensi* ünvanıdır. Bu ünvan Cemdet Nasr döneminden beri kullanılmaktadır. Söz konusu ünvan ya *lugal*'e ya da (sözcük anlamı 'büyük adam' olan) krala verilmiş olmalıydı; bu ünvanın ilk ortaya çıkışına yaklaşık olarak İÖ. 2700'lerde Kiş'de rastlanmıştır. Bazı örneklerde bu ünvan diğer yöneticiler üzerindeki egemenliği anlatmaktadır. Ayrıca bu *sagu*, ya da muhasebeci de olabilir. Daha sonraki bir evrede Assur'da (kuzey Mezopotamya'da) yöneticilere *ugula* (usta başı) denmekteydi. Bu bulgu, çeşitli kent devletlerinde kurumlaşmış yönetici seçkinlerin farklı kökenlerden ve farklı iktidar dayanaklarından geldiğini kanıtlar gibidir.

Bir ilk evrede yöneticiler toplu halde, güncel konuşmaların yapıldığı ve kararların alındığı bir forum olan kent meclisine (*ukkin/puhrum*) bağımlıydı. Ancak ilk Hanedanlık döneminin

sonlarıyla birlikte, yönetici-*lugal* kent devletlerinin halkı üzerinde mutlak bir otorite kazandı ve daha sonraki bir aşamada bu otorite hatırı sayılır bir alana yayıldı. Yönetici seçkinlerin elinde bulunan idarî, ekonomik ve ideolojik gücün toplulaşması, güney Mezopotamya'daki toplumsal gelişmenin en önemli özelliklerinden biriydi. Diakonoff'un (1982: 64-5) yazdığı gibi, 'İlk Hanedanlık III gibi erken bir dönemden beri yönetici, askerî (*lugal*) ve sivil (*ensi*) önderlik işlevlerini, rahibinkiyle (*en*) birlikte biraraya getirmişti ve bütün kent devletinin ya da *sanga*'nın başrahibi işlevini de buna katmıştı. Tapınak emlâkı ve onların personeli üzerindeki denetim, yöneticiye bağımsız bir askerî güç kazandırmıştı'.

İlk Mezopotamyalı yöneticiler ilahî bir kökene sahip oldukları iddiasındaydılar; görevleri, çeşitli törenlerin yapılması kadar tapınakları korumayı da içeriyordu. Din bu bağlamda kralın otoritesini kutsamak üzere kullanılıyordu.

Tapınak personeli, üst sınıf içinde yer alan bir başka toplumsal grubu oluşturmaktaydı. İlk Hanedanlık döneminde tapınak, işlevlerini 'cemaat kimliğinin odağı' olarak sürdürmüştür (Postgate 1992); tapınak aynı zamanda önemli toplumsal, ekonomik ve siyasal işlevleri yürütüyordu. Tapınaklar önemli toprak sahipleriydi. Nippur ve Ur'dan elde edilen bulgular değerlendirildiğinde tapınak kadrosunun, yönetici (yüksek rahip, *lagar*) ve zanaatkârlar kadar çeşitli kült gruplarını da içerdiği görülmüştür.

Toplumsal seçkinleri oluşturan bir başka grup saray personeliydi. Bu grubun içinde yöneticinin çok sayıdaki akrabası ve maiyeti bulunmaktaydı. Bunlar arasında 'geleneksel kent seçkinleri'nden seçilmiş bir bürokratik kadro vardı (Postgate 1992: 153). Saray yazıcıları, bu grubun önemli üyeleriydi. Postgate'in yazdığı gibi, yazıcıların sadece emirleri kaydeden veya icracılara gelen haberleri yüksek sesle okuyan sekreterler mi yoksa idarî işlevleri de üstlenmiş kişiler mi oldukları açık değil-

dir. Yazıcıların bütün bilgi mübadele ağı içinde kilit bir konumları olduğu ise ortadadır. Ur III döneminde yazıcı (*dur-sar*) ünvanı, işlevinden öte, sınıfsal anlamında kullanılmıştır.

İlk Hanedanlık dönemlerinde bir tür askere almayla oluşan ordunun bulunduğunu ortaya koyan yeterince kanıt vardır. Bunun varlığı, sivil otoriteden ayrı bir askerî otoritenin kurumlaştığını anlatmaktadır. Hammurabi Kanunu'nun özel olarak düzenlediği asker toplamaya ilişkin en yaygın mekanizma, toprak sahipliği hakkı için orduda hizmet etme yükümlülüğü idi. Akkad Hanedanı sırasında kaynaklar en az 5400 askerden oluşan orduların varlığını belirtmektedir.

Hammurabi Kanunu ve ilgili belgeler, ilk Mezopotamya devletlerinde yasal kuruluşun ilkelerini ortaya koymaktadır. Eski Sumer kentlerinde *ensi*, toplumsal düzenin idamesi için tanrılardan ricacı olabilirdi. Dolayısıyla *ensi*, yasal sistemin de başıydı. Bu sistem ayrıca yargıçları, mahkeme memurlarını (*maskim*), polisleri ve çeşitli idarecileri içermekteydi.

İlk siyasal toplumun kent devletlerinin sınırları ötesine taşması, yerel otoritelerin kurumlaşmasını zorunlu hale getirmiştir. Bazı durumlarda fethedilmiş devletlerin yerel kuruludüzeni yeni otorite sistemiyle bütünleşmiştir. Başka durumlarda da yeni yönetim, bürokratik kadrodan ya da fâtih kralların prenslerinden atanmaktaydı.

Dış ticaret, tarihöncesi zamanlardan beri, Eski Doğu'nun ekonomisinde çok önemli bir rol oynamıştır. Tüccar toplulukları toplumsal örüntü içinde önemli bir öğeydi.

Hem arkeolojik hem de yazılı bulgular meslekten tüccarların varolduğunu gösteren kanıtları sağlamaktadır. *Tamkar* yâni 'ticarî şube' Cemdet Nasr belgelerinde saptanmıştır (Kohl 1978). Sumer mitosları, kent devletlerinin yöneticilerinin ticaret etkinliklerinin yönlendirilmesinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Sumer belgeleri sıradan tüccarla yabancı tâcir (*gaeş* ya da

garaş) arasında açık bir ayrım yapmaktadır. Ancak bu yabancı tüccarların yerel topluluklarla ne ölçüde bütünleştikleri sorusu durmaktadır. Sonraki dönemlerin yazılı kayıtları sıklıkla yabancı bölgelerde ticaret kolonilerinin (*karumlar*) varlığından söz etmektedir. Bu koloniler yerli halktan yalıtık halde kalmışlardır. Bu kolonilerin mensupları kuşkusuz yabancı bir dil konuşuyorlardı ve yerliler tarafından bilinmeyen bir yazı sistemini kullanıyorlardı. Birçok örnekte tüccar evlerinin sâkinleri arasında yüksek bir okuryazarlık düzeyi saptanmıştır (Postgate 1992).

Diakonoff'a (1989) göre orta sınıf, üretim etkinliğine katılan ama başka insanların emeğini sömürmeyen köylülerden ve zanaatkârlardan oluşmaktaydı. Bu tabaka, daha az güçlü cemaatsal toprak sahiplerini, tapınaklarda ya da devlet mülklerinde çalışan insanları kapsamaktaydı.

Diakonoff (1989) ilk Mezopotamya devletlerinde toplumsal ilişkilerin henüz keskin bir çatışmacı yapı biçimini kazanmadığını ve bazı örneklerde 'orta' ve 'aşağı' sınıflar arasında bir ayrımın oluşturulamadığını vurgular.

'Özgür', 'yarı özgür' ve tamamen bağımlı toplumsal grupların bir kısmı, ilk kentlerin toplumsal yapısında görülebilir. Zanaatları tartışan Postgate (1992) burada özel ve kurumsal kesimleri ayırmıştır. Tapınak, sonra da saray, özel kesimin ilk girişimcileridir. Kurumsal kesim, özel idarî denetim altındaki özel işliklerde mal üretimini (gemi yapımı, lüks malların yapımı) kapsamaktadır. Bundan başka, kent nüfusu içinde büyük yarı özgür işçi gürûhu (*guruş* ve *geme*) yer almaktadır. Bunların bir bölümü, bazen geri kalan zamanda kendi işlerini yapmakta serbest kalacak biçimde, yılın belli bir zamanında devlet girişimlerinde çalışmakla yükümlüydüler.

Alt sınıf, mallardan ya da üretim araçlarından yoksun kişilerden ve diğer toplumsal gruplar tarafından sömürülenlerden oluşmaktaydı. Eski Mezopotamya devletlerinde köleliğin varlığı tartışma konusu olmayı sürdürmektedir. Daha önce bazı Sov-

yet bilimadamlarının savunduğu görüşlerin tersine, bugün genel kanı 'Mezopotamya'da köle nüfusunun, özgür nüfusla karşılaştırıldığında daima önemsiz bir nicelikte' (Maisels 1990) olduğudur. Ancak toplumsal statüye bakılmaksızın, ilk kent toplumunda üst toplumsal tabaka tarafından çeşitli derecelerde sömürülen büyük bir ayrıcalıksız insanlar grubunun bulunduğuna kuşku yoktur.

Önceki dönemlerde olduğu gibi ilk Hanedanlık yerleşmeleri de mevcut akarsular boyunca doğrusal olarak dağılmıştı. Bu sıralarda akarsuların giderek yapay ve kanallar halinde olmaya başladığını düşündüren bol miktarda kanıt vardır. Güney Mezopotamya'da su kaynaklarının düzenlenmesine yönelik çalışmalar alüvyon ovasının tarımsal kolonizasyonuyla hemen hemen eşzamanda başlamakla birlikte, ancak 3. binyılın ortasında küçük kanallar geniş bir ağ içine alınmıştır.

Mevcut yazılı belgeler, kanalların yapımı, bakımı ve korunması için zorunlu örgütlenmenin boyutu hakkında bir fikir verebilmektedir. 2-3 metre genişliğinde yeni bir kanalın yapımı, bir ya da birkaç köyün üstlendiği bir imece işini gerektirmekteydi (Postgate 1992). Aynı biçimde sistemin bakımı da kullananlar adına işbirlikçi bir çabayı gereksiniyordu. Sulamanın önemli sonuçlarından birisi, su tablasındaki yükselmenin denetlenememesinden kaynaklanan toprak tuzlanmasıydı. Mezopotamya'nın eski çiftçileri, büyük olasılıkla, tuzlanmanın sonuçlarından, ters etkilerini bertaraf etmek için cemaatsal stratejiler geliştirecek kadar, haberliydi.

Devletin ve uygarlığın ortaya çıkışında, yoğun kanal yapımını temel öngerekliliklerden biri olarak gören bir düşünce okulu vardır. Wittfogel, *Doğu Despotizmi* (Wittfogel 1981) adlı kitabında, geniş ölçekli kanal ve sulama işlerini imâ eden 'hidrolik ekonomi'nin, merkezî, emperyal bir 'tarım işletmeli despotizm'i gerektirdiğini yazmaktadır.

Bugün genel olarak 'hidrolik ekonomi'nin tek başına dün-

ya imparatorluklarına yol açamayacağı kabul edilmekle birlikte, sulamanın, insan gruplarının örgütlenmiş yeteneklerinde görülen belirgin bir artışla yürütüldüğü geniş ölçüde bilinmektedir (Mann 1986: 97). Barajların, su setlerinin inşasını, sulama kanallarının yapım ve bakımını içeren, taşkın suyunun önlenmesine yönelik her türlü işletme etkinliği toplumsal denetimin güçlenmesinde ve artmasında önemli bir etken olarak kabul edilir. Ortadoğu'da ilk 'dünya imparatorlukları'nın doğmasına yol açan işte bu ekonomik, askerî, siyasal ve ruhanî gücün yoğunlaşması olgusuydu.

Hanedanlık dönemi toplumunda toplumsal tabakalaşmanın güçlendiğini kanıtlayan arkeolojik bilgi zenginliğine sahibiz. Bu özellikle mezar tiplerinde açıkça görülmektedir. Kraliyet Mezarları dışında, birkaç farklı gömü tipi saptanmıştır (Alyokshin 1986). Ur mezarlığında içinde silahlar bulunan bir grup mezar, profesyonel savaşçılara ait sayılmıştır. Bir başka mezar grubunun özelliği mühürlerle birlikte gömülmüş silahların bulunmasıydı. Bunlar askerî-bürokratik seçkinlere ait kabul edilmiştir. Silah bulunmayan ama mühürlerin yer aldığı mezarlar ise muhtemelen daha az önemli bürokratlara aitti.

Susyana'daki sosyo-ekonomik gelişme, güney Mezopotamya'dakiyle aşağı yukarı aynı gelişme çizgisini önceliyordu. İlk yazı örnekleri, büyük Susa yerleşmesinde Proto-Elam Geçiş aşamasına (İÖ. 3350-3140) ve izleyen Proto-Elam I aşamasına (İÖ. 3040-2930) ait tabakalarda bulunmuştur (Dyson 1987). Bu en eski yazı sistemi (Proto-Elam) teknik olarak, bir uçla yumuşak kil tabletlere yazılan Sumer işaretlerine benziyordu. Ancak bu işaretlerin biçimi ve bütün dilsel yapı farklı idi. Diakonoff (1967), deneysel olarak bu dilin bugün güney Hindistan'da konuşulan Dravid dilleriyle yakınlığı olduğunu ileri sürmektedir.

Susa III dönemi (İÖ. 3. binyılın başları) sırasında Susyana Ovası'nın nüfusu keskin bir biçimde azalmıştır. Bölgenin geniş kesimleri tamamen terkedilmiştir. Bu sırada Susa kentinin ken-

Şekil 6.12. İran Yaylası'nda Proto-Elam tabletlerinin dağılımı (Lamberg-Karlovsky 1978).

disi artık, yaklaşık olarak 10 hektarlık bir alanı kaplayan büyük bir köyden öte bir şey değildi. Ekonominin temeli transhümans* hayvancılığına dönmüş gibi görünmektedir, nitekim çoğu yerleşme merkezinin mevsimlik olarak iskân edildiği açıktır.

Susyana Ovası içinde ve çevresinde gelişen yeni 'jeopolitik' durum', batıdaki güney Mezopotamya ilk Hanedanlık devletleri ile doğudaki Proto-Elam siyasal güç merkezi arasındaki sıkışmışlığından kaynaklanmaktadır. Proto-Elam gelişiminin merkezî bölgesi, orta Zagros dağlarında, büyük ölçüde de Kur ırmağı havzası ile etrafındaki yerleşmelerde kümelenmiştir (Alden 1987).

Proto-Elam yazısıyla yazılmış tabletler İran Yaylası'nın çe-

* Bkz. s. 195, dipnot.

Şekil 6.13. Güneybatı Asya kültürel etkileşim örüntüsü (Kohl 1978).

şitli bölgelerindeki bir dizi çağdaş yerleşmede bulunmuştur. Bu yerleşmeler orta ve kuzeydoğu kesimindeki Sialk, Tepe Hissar ve Godin; güneydeki Tepe Yahya ve Sistan'daki Şahr-ı Sokhta'dır (Şekil 6.12). Lamberg-Karlovsky (1978, 1989) ve Amiet (1979) bunu İran yerleşmelerinin Proto-Elamlar tarafından kolonileştirilmesinin göstergesi olarak kabul etmektedir.

Bütün güneybatı Asya'da İÖ. 3. binyılda yoğun bir uzun mesafeli ticareti gösteren çok sayıda arkeolojik belirti mevcuttur (Kohl 1978, 1989; Lamberg-Karlovsky 1989). Bu ticaret ilişkileri, özellikle, Kohl'un 'Kültürlerarası Üslûp Kapları' diye adlandırdığı, klorit çanaklar ve gri zemin üzerine siyah kaplar gibi özel kap tiplerinin dağılımında belirgindir (Şek. 6.13). X ışını saptırım analizleri, bu kapların Tepe Yahya atölyelerinde ve bazı başka yerleşmelerde üretilmiş olduğunu göstermiştir (Kohl

1978: 464). Kohl uzun mesafeli ticaretin ayrıca, madenî silahlar, altın ve gümüş kaplar ve deniz kabukları, turkuaz ve lapislazuli gibi değerli maddeler türünden bazı malları da içerdiğini vurgulamıştır.

Alden (1987), İran ile Mezopotamya alüvyumu arasındaki yayla üretimlerinde uzun mesafeli ticareti denetleyen 'tek bir sosyo-politik varlık'ın (Proto-Elam egemenliğinin) bulunduğunu iddia etmiştir. Bu açıdan, bütün bölgede ticaretin, Kur ırmağı vadisinde üslenmiş, bir tüccar kolonileri ağı oluşturan tüccarlar topluluğu tarafından denetlendiğini öne sürmek mantıklı görünmektedir. Benzer bir ilişki ağı Weiss ve Young (1975) tarafından geç Uruk Godin'i için ileri sürülmüştür. Ayrıca bu tüccar topluluğunun, kendi ticarî işlemleri için çok özel bir dil kullanmış olmaları da akla yakın gözükmektedir. Amiet (1979) Elam dilini, özgün olarak, Persis'in batısında İran Yaylasını sınırlayan, Elymais adını taşıyan dağlık alanda yaşayan etnik bir grubun konuştuğunu öne sürer. Öte yandan Mezopotamya'nın kent devletleriyle, İran Yaylası'nın ve ardından Orta Asya'nın ve İndus havzasının birbirinden kopuk topluluklarının ekonomik ve toplumsal ilişkiler ağı içinde birbirine bağlanma hızı, bütün bu bölgelerin ortak bir kültürel geleneği paylaştığını ve karşılıklı olarak anlaşabildikleri bir dille iletişim kurabildiklerini kanıtlar gibidir.

Şimdi daha geniş bir ekolojik ve sosyo-kültürel bağlamda 'kent devrimi' sırasında güney Mezopotamya'da oluşan süreçleri incelemeye çalışalım. İÖ. 6. binyıl itibariyle burada varolan ekolojik kuruluş, toplayıcı bir ekonomiye, özellikle de balıkçılığa ve besin toplayıcılığına oldukça uygundu. Şimdiye kadar bu tür yerleşmeler bu bölgede bulunmamıştır.

Güney Mezopotamya'da bulunan İÖ. 6. binyılın ortalarına ait en eski yerleşmeler sulu tarıma giderek artan bir ölçüde bağımlı olan gelişmiş bir besin üretici ekonominin özelliklerini göstermektedir. Tarım alüvyon ovasına tartışmasız biçimde ku-

zeyden gelmiştir. Tahılların yabanıl atalarının Mezopotamya'nın milli topraklarında yetişen bir örneği yoktur.

Büyük bir olasılıkla tahıllar ve evcilleştirilmiş hayvanlar, kuzeyden bölgeye giren küçük çiftçi ve hayvancı grupları tarafından getirilmiştir. Bu kuzeyli göçmenler, giderek onların tekniklerini benimseyen yerli balıkçılar ve toplayıcılarla karışmıştır. Bu temel üzerinde, daha sonra içinde Sumer uygarlığının kültürel temellerinin geliştiği kalıcı bir kültür geleneği yükselmiştir.

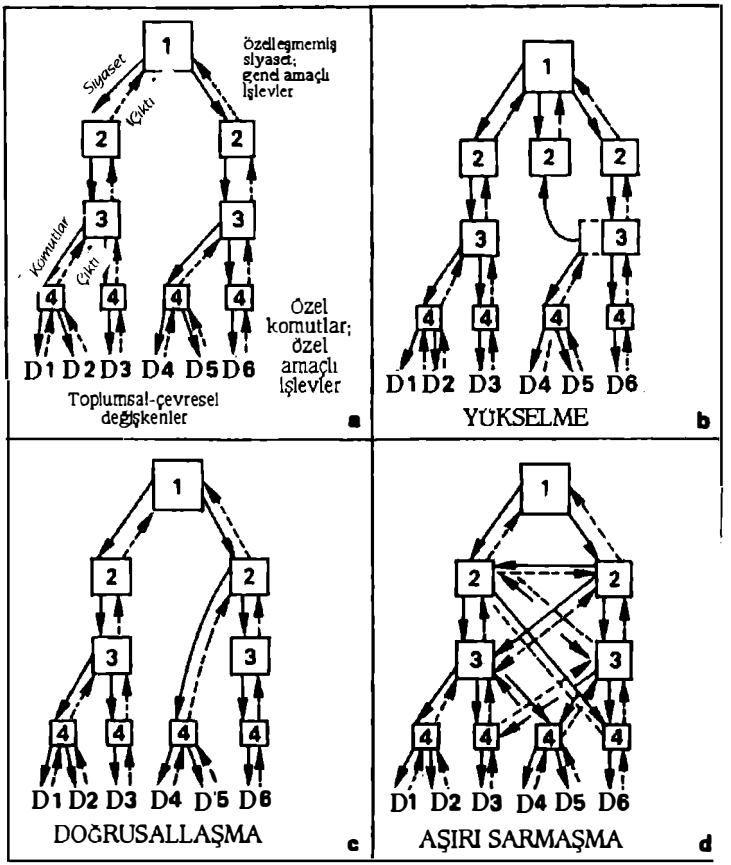
Bu gelişme sırasında güney Mezopotamya'nın eski çiftçileri, büyük ölçüde ekolojik çevrenin bozulmasından kaynaklanan oldukça karmaşık ekonomik ve toplumsal sorunların üstesinden gelmek zorunda kalmışlardır. İÖ. 5. binyılda bütün Ortadoğu'da iklim giderek kurak hale gelmiştir. Sonra, 4. binyılda, aşağı Mezopotamya'nın alçak rakımlı ovalarında tekrar tekrar meydana gelen feci taşkınlar yaşandı. Susyana ve Deh-Luran ovasının sosyo-ekonomik gelişmesinde gözlemlenen kesintiyle ('5. binyıl sonu çöküşü') iklimdeki kötüleşme arasında akla uygun bir bağ kurulabilir. Yüksek yörelerde çevresel gerilime uyum, transhümansa dayalı hayvancılığın yayılmasıyla ve artan bir göçebelikle sonuçlanmıştır (Johnson 1987: 287). Bu koşullarda Sumer ülkesinin eski sâkinleri gidecek bir yer bulamadılar: Kuzeyde ve doğuda yoğun nüfuslu alanlar uzanıyordu; güneyde deniz, batıda çöl vardı. Tek çözüm ekonominin güçlen-dirilmesiydi. Bunun içinde sulu tarımın, uzmanlaşmış zanaatla-rın, ekonomik üstyapının ve uzun mesafeli ticaret kadar komşu bölgelerle ekonomik etkileşimin geliştirilmesi vardı. Ekonomik değişme siyasal ve ideolojik yapıdaki değişmelerle, ilk elde de merkezî erkin güçlendirilmesiyle karşılanmak zorundaydı.

Maisels (1990) son kitabında, Eski Mezopotamya'da devlet oluşumuna uygun üç temel model saptamıştır. Marksist felsefeye dayanan ilk model, toplumsal tabakalaşmaya ve çatışan

toplumsal tabakaların (sınıfların) ortaya çıkmasına en büyük önemi atfeder. Bu kavramlaştırmaya göre devlet, ekonomik olarak güçlü sınıfın üretim araçları üzerindeki denetimini, siyasal ve askerî araçlarla, korumak ve sürekli kılmak için vardır (Şek. 6.14a). V. V. Struve, I. M. Diakonoff ve diğerleri tarafından temsil edilen Sovyet Doğu incelemeleri okulu, bu düşünce okulunu son elli yıl içinde geliştirmişlerdir.

Service'in (1971; 1975) çalışmalarında en bâriz biçimde çerçevesi çizilen ikinci kuramlar grubu, 'sosyo-kültürel bütünleşme' yolunu izleyerek beylikten itibaren devletin evriminin betimlemesine girişir. İlkel devlet benzeri yapılarda bile, Service'e göre, bürokrasi biçimindeki gücün iktidarı (ve otoritenin iktidarı), 'devletli oluş'un temel bir öğesidir. Esaş itibariyle yeniden dağıtımcı, pay verici bir sistem olmakla bu yapı, 'ekonomiyi örgütlemiştir' (Şek. 6.14b).

Toplumsal tabakalaşma ve 'işletmeci seçkinler'in ortaya çıkması bazı bilim adamları (Wright 1978; Johnson 1975) tarafından devletin oluşum sürecindeki ilk adımlar olarak görülmüştür. İdarî/bilgi işletim modeli olarak adlandırılan bu model, işbölümünün, farklı etkinlikleri ve konumlanmaları eşgüdümlemek üzere 'yönetici seçkinler'in ortaya çıkmasını gerektirdiğini iddia etmektedir. Wright'ın (1972) görüşüne göre, ardıl biçimde 'siyasal' olarak daha aşağı katmanlara iletilen bilginin girişi ve işlenmesi, işlevsel hiyerarşiden devlet oluşumunun ortaya çıkmasına ilişkin örgütleyici ilkeyi vermiştir. Bu modelde devlet, 'birçok farklı kaynaklardan mesajı alan, bu mesajları kaydeden, onları daha önceden birikmiş olan veri ve kararlara ekleyen ve kararları diğer örgütlere geri gönderen uzmanlaşmış karar verme örgütleri bulunan bir toplum' olarak görülmektedir (Wright 1978; Şek. 6.14c).

Şekil 6.14. Devlet oluşumu modelleri (Maisels 1990).

Mevcut bulgular ve kuramlar biraraya toplandığında, devlet oluşumuna ilişkin bireşimsel bir model ileri sürülebilir. Bu modelin temel öğeleri, özgün haliyle ilk tarım toplumundaki işbölümünden kaynaklanan toplumsal tabakalar, ideolojik ve idarî-işletimsel gücü giderek elinde toplayan seçkinler grubu ve öncelikle kodlanmış bilginin işletimine, biriktirilmesine ve aktarımına dayanan karar verme işlevlerini üstlenmiş karmaşık bir denetim ağıdır.

Ekolojik ve toplumsal çevrenin özgüllükleri, iki ana kesimi (devlet kesimini ve özel-cemaatsal kesimi) içeren özel bir toprak mülkiyetinin gelişimiyle sonuçlanmıştır. Yönetici seçkinlerin mutlak siyasal gücü için sosyo-ekonomik bir temel oluşturan devlet kesiminin egemenliği Eski Ortadoğu uygarlığının en göze çarpan özelliğiydi.

Doğu uygarlığının bütün merkezleri gibi Sumer kent devletleri de çok etnik gruplıydı. İlk devletin yapısının karmaşık bir bilgi mübadelesi ağını içerdiğine kuşku yoktur. Bunun sonucu olarak, farklı toplumsal gruplara hizmet eden ve farklı toplumsal işlevleri gören farklı bilgi ortamlarının var olduğu umulabilir.

Güney Mezopotamya'da idarî ve ticarî işlevleri üstlenmiş olan Sumer dili, köken itibariyle yerli balıkçı ve toplayıcı grupların diliydi. Bu grupların ardıllarının özgün olarak, yükselen toplumsal seçkinlerin çekirdeği olan rahipler zümresini oluşturduğu muhtemeldir. Yazılı kayıtlar, üst düzeyde uzmanlaşmış ve münzevi bir hayat yaşayan yazıcılar topluluğu tarafından tutulmuştur; okuryazarlık, bütün olarak yönetici tabaka içinde bile yayılmış değildir (Mann 1986: 89). Sumer ülkesinin tarımcı sâkinlerinin çoğunluğunun farklı dilleri konuşması muhtemeldir. Bunlar Sâmi dilleri ile Proto-Hint-Avrupa dilinin bir lehçesi (ya da lehçeleri)dir. Proto Hint-Avrupa dili, bütün eski Ortadoğu sathında çoğul ekonomik, kültürel ve toplumsal iletişimleri üst-

lenmiştir.

Mezopotamya'nın kadim tarihinin bir sonraki aşaması, Akkad dönemi olarak adlandırılır. Bu dönem, yaklaşık olarak İÖ. 2370'de Akkadlı Sargon'un iktidarı ele geçirmesiyle zirvesine ulaşmıştır. Bu dönemin ana öğesi, Agade'deki başkentiyle ilk Doğu imparatorluğunun kurulmasıydı. İktidarının doruğunda Sargon, Ortadoğu'nun büyük bölümünü etkin biçimde denetlemekteydi; Akkadlı egemenler Sumer kentlerine yerleşmiş; Suriye seferinin ardından Sargon Amanos Dağları'nın sedir ormanlarını ve Toros Dağları'nın gümüş madenlerini ele geçirmişti; Anadolu içlerine doğru ilerlemiş, gemileri Arap Körfezi'ni denetler hale gelmiş ve Kıbrıs ile Girit'e ulaşmıştı. Akkad seferlerinin, büyük ölçüde, o güne dek bilinmeyen ülkelerin ticarî sömürüsü amacıyla ekonomik olarak güdülendiği düşünülür (Lloyd 1978). Ancak Sargon'un imparatorluğu kısa sürmüştür. Savaşçı Guti saldırılarıyla birleşen merkezkaç güçler sonuçta imparatorluğun hızla dağılmasına yol açmışlardır. İÖ. 2120'lerde, yöneticileri Ur'un Üçüncü Hanedanı'nı oluşturan yeni bir devlet ortaya çıkmıştır. Burada, resmî dil olarak Sumerceye geçici bir dönüş olmuştur.

Sumer yönetiminden Akkad yönetimine geçiş, yazılı belgelerde Akkadcanın egemen hale gelmesiyle çakışmaktadır. Uzunca bir zaman için Akkadcanın yazılı biçimi bütün Yakın Doğu'da *lingua franca* olmuştur; bütün diplomatik ve ticarî yazışmalar bu dilde yapılmıştır.

Akkad dili, sonra tartışılacağı üzere, Sâmi ailesinin doğu koluna aittir. Kısaca, çağdaş arkeolojik bulgular Akkadların anayurdunun Suriye ve Arap çöllerinde aranması gerektiğini işaret etme eğilimindedir. En eski zamanlardan beri, Sâmi gruplarının buradan komşu tarım bölgelerine belirgin biçimde sızması ve bunu izleyerek toplumsal ve kültürel yaşama katılımı olmuştur. Mann'ın (1986: 91) ortaya koyduğu gibi, 'Sumer bölgesine ilkin bağımlı işçiler olarak, sonra da askerî yâverler olarak büyük

miktarlarda sızmış olan komşu Akkadlar, son olarak İÖ. 2350'-lerde fâtihler olarak geldiler'. Sâmi kişi adlan, ilk Hanedanlık dönemi boyunca yazılı metinlerde görülmektedir.

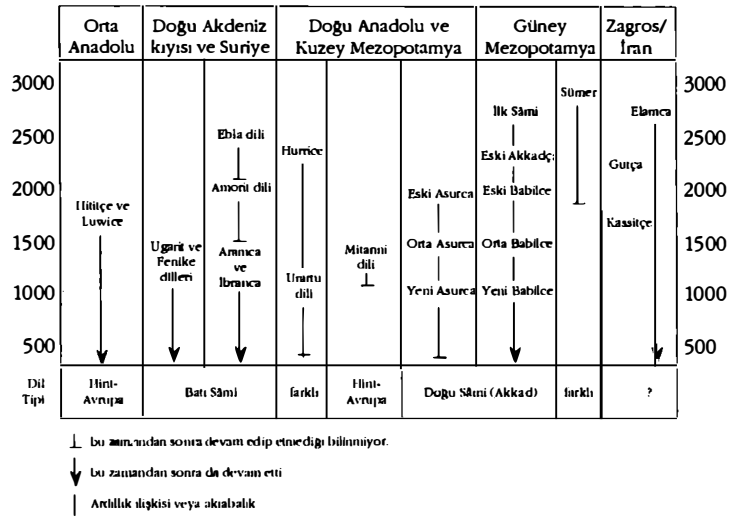
Sâmi dilinin sadece Kiş'de değil, Ur'da da yaygın biçimde kullanıldığına ilişkin bulgular vardır (Diakonoff 1989: 76). Sargon'un iktidarı almasından önce Sumerlerle Akkadlar arasında herhangi bir etnik çatışmayı gösteren bir belirti yoktur. Hatta Mann (1986) Sumerlerin ve Akkadlann tamamen ayn etnik gruplar olmama' olasılığını belirler.

Mevcut bulgular Akkad hanedanının ortaya çıkışının ve Akkad dilinin bir yazılı *lingua franca* şeklinde yayılışının nüfusun etnik bileşimini bozmadığını kanıtlamaya yatkındır. Görece sayılan az olmakla birlikte Akkad anıtları (bunların önemlice bir kısmı Üçüncü Ur Hanedanı tarafından ya tahrip edilmiş ya da yeniden yapılmıştır), daha önceki dönemle kültürel bir sürekliliğin olduğunu göstermektedir.

Akkad, Sâmi dili konuşan seçkinler tarafından yönetilen tek devlet oluşumu değildi. Aşağı yukarı aynı zamanlarda, bugünkü Suriye'de bulunan bir kent devleti, Ebla, vardı. Bu isimde bir kentin kalıntıları, Halep'in 31 mil güneybatısındaki Tel Mardikh yerleşmesinde ortaya çıkarılmıştır. En önemli keşif, bir kısmı bin satırın üzerine çıkan 16.000'den fazla tabletin bulunduğu bir arşivin gün ışığına çıkarılmasıdır. Bu belgeler, şimdiye kadar bilinmeyen, Kuzey Çevre Sâmi grubuna ait, Ugarit ve Fenike dillerine benzer bir dilde yazılmıştır.

Devlet oluşum süreçleri, genellikle büyük nüfus değişmeleriyle ilişkili olmamıştır. Bilinen bütün örneklerinde Eski Doğu devletleri, Neolitik devrimin ilk evrelerinden beri temelde değişmemiş olan çok etnik gruplu bir yapıdan ortaya çıkmıştır. Kültürel gelenekte de büyük değişimlerin olmadığı belirlenmiştir. Yazılı kayıtlardaki özel dillerin egemen konumu, mevcut devletler içinde olup biten iç toplumsal süreçlerden kaynaklanmıştır. Tablo 6.4 (aşağıda) Ortadoğu'da varolan bulgulara dayanan başlıca

yazılı dillerin zaman ve mekân dağılımını göstermektedir. *Tablo 6.4.*

KAFKASYA GELİŞİMİ

Güney Mezopotamya'da ilk uygarlıkların ortaya çıkması, Önkafkasya'nın büyük bir bölümünde Tunç Çağı'nın gelişimiyle çakışmaktadır. Bu dönemde en göze çarpan olgu, Kura-Aras Kültürü'nün ortaya çıkması ve gelişmesiydi. Sayıca az radyokarbon tarihlerine göre Kafkasya'da Kura-Aras'ın en eski yerleşmelerinin yaşı İÖ. takriben 3500-3600'dür. En geç tarihler ise İÖ. 2000'lerde kümelenmektedir.

Kura-Aras incelemeleri ile ilgili birçok sorun, büyük ölçüde yetersiz veri tabanı yüzünden çözülmeden durmaktadır. Çağdaş çok disiplinli teknikler kullanılan kazıların yapıldığı iyi tabakalanmış yerleşmelerin sayısı, cesaret kırıcı biçimde azdır. Bu olgunun bütün yönlerinin gözden geçirildiği geniş toplumsal ve kültürel bağlamı olan genel yayınlar yoktur. En son ya-

yınların bazıları (Kushnareva ve Chubinishvili 1970; Munchaev 1975; Sagona 1984; Khanzadian 1985; Kushnareva 1986) değerlendirildiğinde, çoğu bilimadamı tarafından kabul edilmiş bazı temel özellikler anahatlarıyla çıkarılabilir.

Kura-Aras'ın kökeni, büyük ölçüde iyi tabakalanmış ve iyi tarihlenmiş öncü yerleşmelerin olmaması nedeniyle bilinmezliğini sürdürmektedir. Gene de bilimadamları bunun kökenini yerel Eneolitik'te arama eğilimindedir. Bu belirleme, Orta Kura çöküntüsündeki, en eski Kura-Aras kaplarından oluşan çanak-çömlek buluntu topluluğunun benzerlerinin üretildiği birkaç geç Eneolitik tabakalı yerleşmeden (Sioni, Arkhulo, Khramis, Didi Gora) elde edilen bulgulara dayanmaktadır.

Kura-Aras'ın ekonomisi, koşum hayvanlarının yaygın olarak kullanıldığı gelişmiş bir saban tarımına dayanmaktaydı. Geniş bir evcilleştirilmiş bitki topluluğu kesin olarak belirlenmiştir. Bu bitkilerden bazılarının ekimi, sulamayı gerektirmektedir. Saptanmış buğday türleri arasında ekmeklik buğday (*Triticum aestivum*), kılçıksız buğday (*T. spelta*), emmer (*T. dicoccum*), topbaş buğdayı (*T. compactum*) ve durum buğdayı (*T. durum*) vardır. Arpa türleri arasında hem altı sıralı, iki sıralı ve arızalı (*irregular*) hem de kabuklu ve kabuksuz türler belirlenmiştir. Bundan başka, İtalyan darısı, keten, üzün asması ve çeşitli meyveler (kayısı, yabanî kiraz ve diğerleri) saptanmıştır (Lisitzyna ve Prishchepenko 1977).

Hayvan yetiştiriciliğinin yapısında önemli değişmeler belirlenmiştir. Eneolitik'in tersine, koyun ve keçi sürüler içinde başat türlerdi. Koyunkeçigillerin egemenliği genellikle transhümansın ve dağ otlaklarının daha geniş biçimde kullanıldığının göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Metalurjinin ve maden işlemeciliğinin gelişimi Kura-Aras'ın en göze çarpan özelliğiydi. Maden cevheri ve madenî ürünler ticaretinin Kura-Aras sosyo-kültürel ağının temelini oluşturduğu düşünülebilir. Buna bağlı olarak maden cevherleri bakı-

Şekil 6.15. Kura-Aras çanak-çömleği (Masson 1966).

mından zengin Ermeni Yaylası'nın ekonomik önemi dikkat çekici biçimde artmıştır. İzabe ve maden işleme ile ilgili alanlar ve araçlar, Ermenistan'daki bütün Kura-Aras yerleşmelerinde bulunmuştur. Ermenistan'daki ve Aras vadisindeki metalurjik merkezler büyük miktarlarda silâh, iş aletleri ve süs eşyası (mızrakuçları, bıçaklar, kamalar, çeşitli tipte baltalar, oraklar,

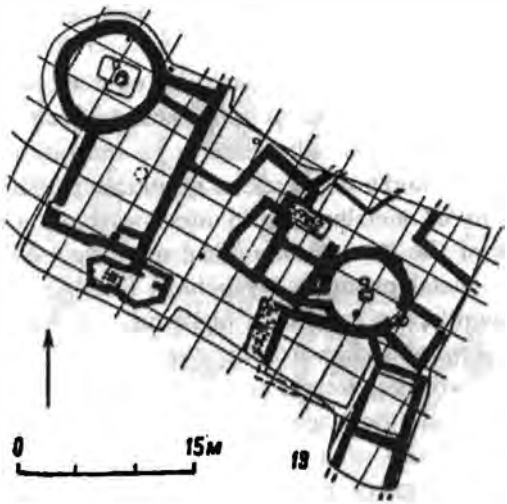
bizler, keskiler, tığlar, olta uçları, spiral bilezikler, çeşitli kolyeler, iğneler, boncuklar, küpeler vs.) üretmişlerdir. Bu araçlar, büyük ölçüde arsenik tunçtan yapılmıştı ancak başka bakır esaslı alaşımlar da belirlenmiştir. Süs eşyası altın, gümüş ve kurşundan üretilmişti.

Önkafkasya'nın kültürel ve ekonomik birliğini belirleyen cevher ve madenî araç ticareti, aynı şekilde, Ortadoğu'nun komşu bölgeleriyle yakın ticaret ilişkilerinin kurulmasına son derecede katkıda bulunmuştur.

Kura-Aras kültür birliği özellikle keramik buluntu topluluğunda görülen benzerlikte açıktır. Kura-Aras'ın damgasını vurduğu ürün (kaba iki-konili gövdeli ve silindirik boyunlu kaplar ve kavanozlardır), dik hatlarla, yivli ya da baskı bezekli dairelerle ve geometrik tasarımlarla birleştirilmiş spirallerle süslenmiş gümüşî parlaklıkta siyah perdahlı çanak-çömlek tipidir (Şek. 6.15).

Özellikle çanak-çömlek tiplerinde ve ev yapımı üslûplarında görülen yerel farklar belirlenmiştir. Buna bağlı olarak Sagona (1984), bir Ermenistan geleneği ve Gürcistan'daki ileri Kura-Aras evreleri için (Şilda-Kartli, Tsalka, Trialeti, Kvemo-Kartli) üç gelenek saptamıştır. Ermenistan geleneğinin özelliği, bitişik, konut amaçlı olmayan dikdörtgen yapılarla birlikte kerpiç yuvarlak evlerdir. Şilsa-Kartli geleneği için direklerle desteklenmiş sepet örgülü ve çamurla sıvanmış duvarlı dikdörtgen evler en karakteristik biçimdir (Şek. 6.16).

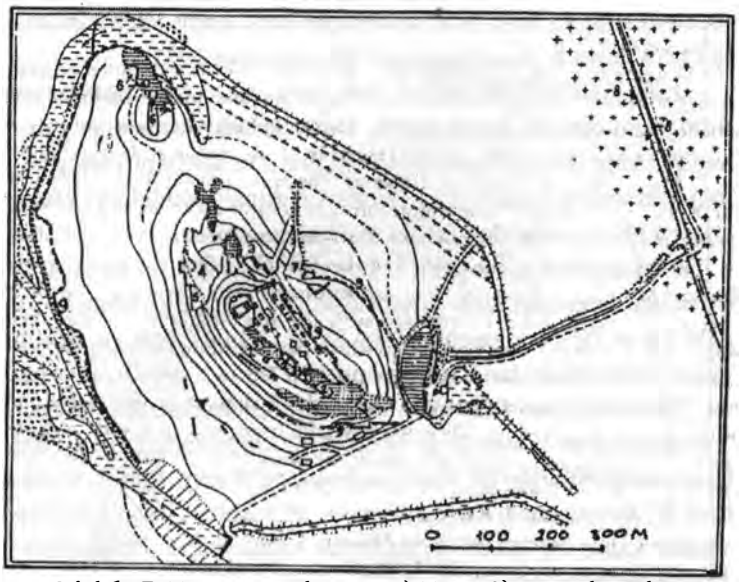
Yerleşmeler genellikle dağarası çöküntüleri içinde ve çevresinde bulunmaktadır. 1970-1985'de araştırma yapma fırsatına sahip olduğum Ermenistan'daki durum, bu bakımdan tipiktir. Ermenistan'daki Kura-Aras yerleşmeleri Küçük Kafkasya'nın en verimli bölgesinde bulunmaktadır. Bu bölge Ararat [Ağrı] ile Aragats [Alagöz] yanardağ konileri arasında sıkışmış dağarası çöküntüsüdür. Ermenistan'daki Tunç Çağı yerleşmelerinin yer şekilleri özelliklerinin ayrıntılı incelenmesi ile (Dolukhanov 1981;

Şekil 6.16. Kura-Aras, Ermenistan'daki Mehlarblur yerleşmesindeki konutların planı (Kushnareva ve Chubinishvili 1970).

Khanzadian 1985) burada üç iskân tipi saptanmıştır. İlk grup, Aras'ın taşkın ovasında ya da alçak terasları ve onun çok sayıda kolu üzerinde bulunan yerleşmeleri içermektedir. Bunlar, kültür dolgularının kalınlığı birkaç on metreye varan ve ovaya mücavir alanda egemen olan höyüklerdir. Bu tür yerleşmeler normal olarak akarsu boylarında bulunmaktadır. Bunun tek istisnası, Kasaklı ırmağı vadisinin göl gibi genişlediği yörede, bir yanardağ konisi üzerinde bulunan Metsamor yerleşmesidir (Şek. 6.17). İkinci grubu, yamaçlara yayılmış yerleşmeler oluşturmaktadır. Genellikle bunlar V biçimli vadiler içindeki yüksek terasların dirsek yaptığı yerlerde bulunan yerleşmelerdir. Üçüncü grup, yüksek yontukovalardaki (peneplenlerdeki) yerleşmeleri kapsamaktadır. Deniz seviyesinden 1900 metre yüksekteki Elar-Darni yerleşmesi bu türün örneğidir.

Bu yerleşmelerin yer şekilleri sistemiyle ilgili çeşitli açıkla-

Şekil 6.17. Metsamor yerleşmesi: 1) Müze, 2) törensel yapılar, 3) dökümhaneler, 4) izabe alanı, 5) tapınak, 6) rasathane, 7) su bendi, 8) surlar (Khanzadian 1973).

malar yapılmıştır. Örneğin yüksek yerleşmelerin, ekonomik olarak transhümans etkinliğiyle ilişkili olduğu ileri sürülmüştür. Susyana yerleşmelerinin tersine, burada mevsimlik iskânın olmadığı bir gerçektir; yerleşmeler çok sayıda ev yapısını barındıran geniş boyutlu yerleşmelerdir. İkinci olası açıklama askerî belirlemelere yöneliktir. Büyük taş bloklardan yapılmış 'dev' boyutlu bedenlerin varlığı bu açıklamayı öne çıkaran dolaylı bir kanıttır; bu yapılar çoğunlukla yüksek yerleşmelerde bulunmuştur.

Düzgün bir yerleşmeler hiyerarşisinin olduğu belirtilebilir. Tahkim edilmiş yüksek Darani yerleşmesi, aşağı alanlarda bulunan tahkimatsız daha küçük beş yerleşmeyle kuşatılmıştır. Aynı örüntü (Voskevaz, Jrahovit, Arevik gibi büyük yerleşmele-

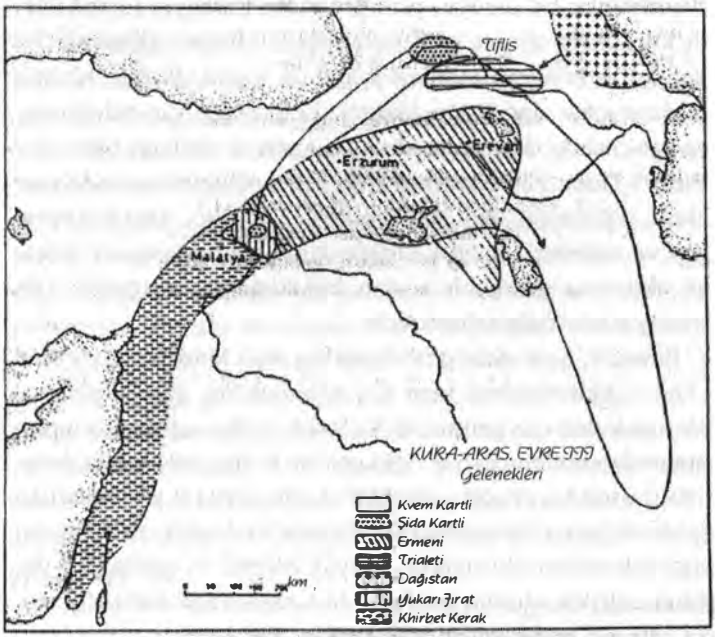
rin çevresindeki daha küçük yerleşmeler) Ararat vadisinin çeşitli bölgelerinde de saptanmıştır (Khanzadian 1985).

Kura-Aras'ın özgüllüklerinden birisi, onun Önkafkasya'nın sınırlarının ötesine yayılmasıdır. Daha sonraki Kura-Aras geleneğindekine (bunlar Gürcistan'daki Sioni ve Katheni yerleşmeleriyle temsil edilmektedir) benzeyen çanak-çömlekler, Munchaev (1961) tarafından Dağıstan'da saptanmıştır.

Kafkasya'nın güneyindeki bölgede de güçlü bir Kura-Aras etkisi belirlenmiştir. Kura-Aras'la ilişkili keramik, kuzeybatı İran'daki en az üç yerleşmenin (Göy Tepe, Yanık Tepe ve Godin Tepe) farklı tabakalarında görülmüştür.

Birbirini tutan Kura-Aras buluntu toplulukları, Ermenistan Yaylası'nın batı bölümünde ve doğu Türkiye'deki Yukarı Fırat havzasında bulunan bir kısım yerleşmede (Karaz, Pulur, Güzelova ile Norşuntepe, Korcuntepe vs. gibi Keban baraj gölünün altında kalan bir kısım yerleşmede) saptanmıştır. Fakat Kura-Aras'ın en göze çarpan özelliği onun Doğu Akdeniz içinde Filistin ve Suriye'ye girmesiydi. En çarpıcı tarzda Kura-Aras varlığı Galile Gölü yakınlarındaki Khirbet el-Kerak yerleşmesinde saptanmıştır. IV. tabaka (erken Tunç Çağı III) konut yapılarıyla birlikte dört yaşam evresini barındırmaktadır. Bir örnekte karmaşık bir yapı belirlenmiştir: Bu yapı, içinde değişen çaplarda dairelerin gömüldüğü taş döşeli zemin bulunan geniş duvarlı büyük bir dikdörtgen evdir. Duvardaki bir açıklık mozayik döşeli dikdörtgen bir hole çıkmaktadır. Yivli şeritlerle, özellikle içleri eğik çizgilerle doldurulmuş içiçe açılarla ve üçgenlerle bezenmiş yılankâvi kesiti olan keramik çanak-çömlekler (Şek. 6.18), Kura-Aras kaplarıyla doğrudan benzeşmektedir. Aynı çanak-çömlek geleneği aynı bölgedeki başka yerleşmelerde de, örneğin Beth Şan ve Affula'da, belirlenmiştir (Sargona 1984).

Kura-Aras geleneğine rastlanan bir başka bölge, kuzeybatı Suriye'deki Antakya Ovası'nde tespit edilmiştir. Khirbet Kerak kapları, Braidwood (Braidwood ve Braidwood 1960) tarafın-

Şekil 6.18. Kura-Aras ve Khirbet el-Kerak (Sagona, 1984)

dan, S. Hood'un (1951) Tabara el-Akrad'da saptadığı gibi, Tel Amuk grubuna ait tabakalanmış yerleşmelerin H ve G evrelerine ilişkin malzeme içinde tanımlanmıştır. Çanak-çömlek dışında, Amuk'ta Kafkasya Eneolitiğinde bulunanlara benzeyen kubbemsi evler belirlenmiştir.

Doğu Akdeniz'de Kura-Aras etkisinin en eski belirtisi İÖ. takriben 3000'lerde görülür. Filistin Khirbet Kerak'ının radyokarbon tarihlerinin çoğunluğu İÖ. 2400-2000 zaman dilimine girmektedir (Sagona 1984).

Kura-Aras geleneğinin Ortadoğu'daki bu geniş yayılma mekanizması tamamen açık değildir. Benzer durumlarda, göçler çoğu kez akla uygun bir açıklama olarak görülmüştür. Baş-

ka varsayımlar bu olguyu, yerli grupların Kafkasya topluluklarıyla kurdukları ticaret bağlarıyla ilişkilendirme eğilimindedir. O sırada bir kentimsi merkezler ağının, Ugarit, Biblos, Khama ve Ebla'yı içine alan Doğu Akdeniz bölgesinde var olduğu hesaba katılmalıdır. Mısır'da Yukarı ve Aşağı devletlerin birleşmesi Birinci Thinit Hanedanı'nın (İÖ. 3100) yönetimi altında gerçekleşti. Filistin'de kentimsi merkezler (Jeriko, Tel el-Khesn, Lahav ve diğerleri), büyük ölçüde güneyde toplanmıştı. Kura-Aras olgusuna geniş bir açıdan bakıldığında, aşağıdaki kilit öğeler görünür hale gelmektedir.

Birincisi, Kura-Aras grubu çağdaşı olan Mezopotamya'daki ve Doğu Akdeniz'deki kent tipi topluluklara göre toplumsal açıdan çok daha az gelişmişti. Ne yazık ki Kura-Aras grubunun toplumsal örgütlenmesiyle ilgili çok az bulgu elde edilebilmiştir. Kuşkusuz bu gruplar, ağırlıklı olarak yerleşik tarımcılardan ve giderek artan biçimde transhümansa kaymakta olan hayvan yetiştiricilerinden oluşuyordu. Büyük ölçekli su kaynakları yönetimine ilişkin olumlu bir kanıt bulunmamakla birlikte, özellikle yüksek yerleşmeler bölgesinde görülen bir tür sulama mevcuttu. Öte yandan, özellikle giderek önem kazanan cevher çıkarımı ve maden işlemeciliği alanında olmak üzere, zanaatlara ilişkin belirtiler açıktır. Çanak-çömlek yapımı ise muhtemelen ikincil bir öneme sahipti.

Bilimadamları Kura-Aras kültür ürünlerinin dikkat çekici türdeşliğini vurgulamaktadırlar; bu özellikle çanak-çömlek üslûplarında ve ev yapımında görülebilmektedir. Geniş bir alanda temel kültür öğelerinin tekbiçimliliği, yoğun bir teknolojik ve kültürel bilgi mübadelesinin bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Elman Service'e göre, yerleşiklik, zanaatlara ilişkin uzmanlaşma ve 'ilkel karşılıklı değişimler' gibi 'örgütlenme' talep eden öğeler 'bir tür önderlik biçimi'ni de imâ etmektedir. Buna karşılık gelen toplumsal doku 'tam gelişmiş bir beylik' olarak görül-

mektedir (Service 1971: 136).

Bununla birlikte, herhangi bir servet birikimi türüne ya da 'büyük adam otoritesi'yle ilişkili bir sembolizm türüne ilişkin işaretler elde edilememiştir. Tersine, mevcut bulgular Kura-Aras toplumunun temelde eşitlikçi olduğunu gösterir gibidir. Bu durumda toplumsal yapı, akran birliklerini, gizli toplulukları ve yoldaşlıkları içerebilen, Service'in kavramlaştırdığı beylik öncesi birimlere, klanlara benzer sayılabilir. Service'in öngörmüş olduğu yolu izlememiş olması muhtemel somut toplumsal yapı türleri dikkate alınmazsa, Kura-Aras toplumunun istikrarlı ve türdeş bir sosyo-kültürel bütün olduğuna kuşku yoktur. Bu bütün karmaşık bir ekonomik ve kültürel ilişkiler ağını ve büyükçe bir alanda ekonomik ve kültürel sistemi düzenleyen bir tür merkezî otoriteyi içermektedir. Bu sosyo-kültürel birimin ortaya çıkışının, güneyde ortaya çıkan kent toplumları adına, artmakta olan maden talebince uyarıldığı akla uygun bir düşünce olabilir.

Bir toplumsal grup (ya da birkaç akraba grup) çok cevherli yataklar üzerindeki denetimi bir şekilde ele geçirmiş ve epeyce bir zaman boyunca geniş alanlar üzerinde cevher ve madenî ürünlerin üretimini, dağıtımını ve ticaretini tamamen tekelleştirmiştir. Kültürel bilgi, ticaret yolları üzerinden bu ağa girmiş gruplara sürekli olarak ulaşmıştır. Bu bilgiler, (özellikle çanakçömlek üslûbunda ve ev yapma alışkanlıklarında görülen) kültürel kalıpbilgiler kadar, biraraya gelmiş bütün gruplar için zorunlu olan ahlâkî değerleri ve toplumsal normları içermektedir. Sosyo-kültürel normların zor olmadan yayılması ve benimsenmesi, kültürel bütünleşme ve 'toplumsal sözleşme' yoluyla yürümüştür. Bu sosyo-kültürel ağın istikrarı ve iç tutunumu, üyelerine kentleşmiş bir çevrede kendi toplumsal ve kültürel kimliklerini koruma olanağını tanımıştır.

Kura-Aras, çok-etnik gruplu bir çevreden doğmuş olan büyük bir sosyo-kültürel ağa ilişkin klasik bir örnekti. Kültür bir-

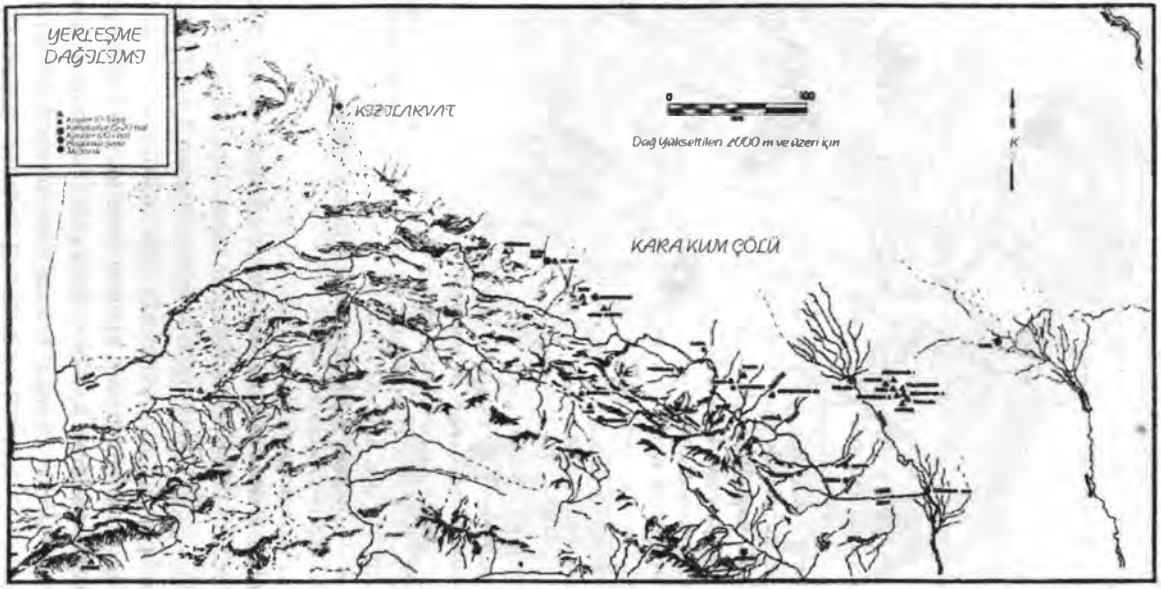
liğinin temelinde, alt gruplar arasındaki yoğun kültürel temas ilişkisi ve bilgi mübadelesi vardı. Bunlar, bu bilgi mübadelesinin, Proto Hint-Avrupa dilinin bilindiğine göndermede bulunan ortak bir zeminde yürütüldüğünü düşündüren nedenlerdir. Aynı zamanda Kura-Aras sosyo-kültür ağı, çeşitli Hint-Avrupalı olmayan grupları, yani Kafkasyalıları, Sâmileri ve muhtemelen birçok başkalarını da, alenen biraraya getirmiştir.

ORTA ASYA'NIN MEZOPOTAMYASI

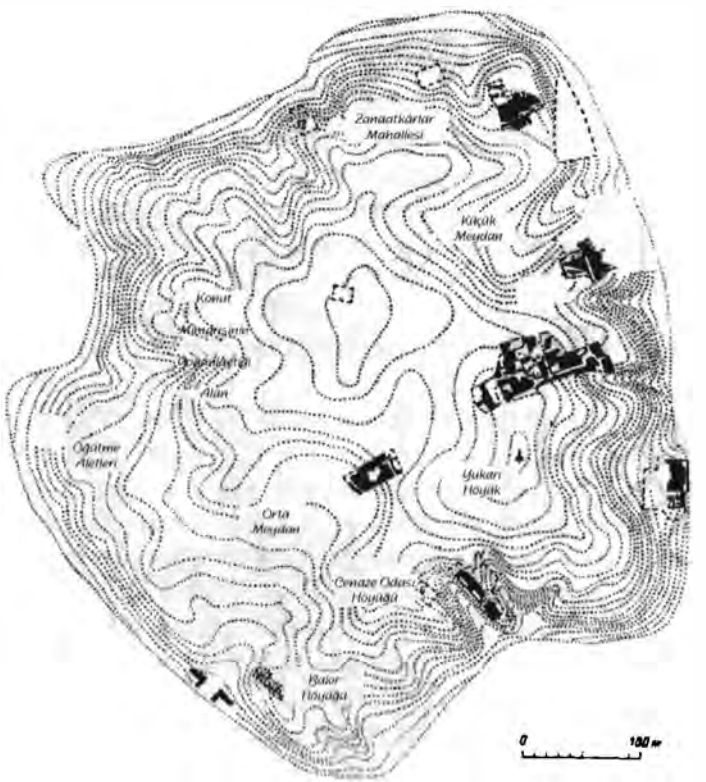
İlk tarım topluluklarının oldukça geliştiği bir başka merkez, eski Sovyet Orta Asyası'nın güney bölümünde bulunmaktadır. İÖ. 4. ve 3. binyıl sıralarında bu bölge 'kent devrimi'nin eşiğine gelmiştir. Bu hızlı sosyo-ekonomik gelişme, etkili biçimde Türkmen-Horasan Dağları'nın yamaçlarıyla sınırlanmıştı.

İÖ. 4. binyılın ilk yarısı, Orta Asya'nın bu bölgesinde, yerel stratigrafi diziliminde 'Namazgâh II' olarak adlandırılan orta Eneolitik döneme karşılık gelmektedir. Bu evreye ait yerleşmeler Aşgabat bölgesinde bulunmaktadır. Bunlar arasında Tilkindepe, Ghevcik-depe'nin üst tabakaları, Anav kuzey höyüğü, Ekin ve Ak-depe bulunmaktadır. Yerleşmelerin büyük bölümü yamaç şeridinin kuzeydoğu kesiminde toplanmıştır. Bu bölgedeki en önemli yerleşmeler Namazgâh ve Kara-depe, daha az önemlileri ise Ulug, Ingınlı ve Altın-depe'dir. Namazgâh II kültürel buluntu topluluğu aynca İran Horasanı'ndan da bilinmektedir. Bunlar Yukarı Atrek vadisindeki Tepe Yam ve Tepe Şirvan yerleşmeleridir. Bunlarla ilişkili malzemeler, ayrıca, Gorghan ovasındaki Tureng Tepe, Şah Tepe ve Yarım Tepe yerleşmelerinden de bildirilmiştir (Kohl 1984) (Şek. 6.19).

Bu kent benzeri gelişme, özellikle, iskân örüntüsü hiyerarşisinin açıkça belirlendiği kuzeydoğu kesiminde görülebilmektedir (Masson 1989). Bu dönemde alanı 15 hektarın üzerine çı-

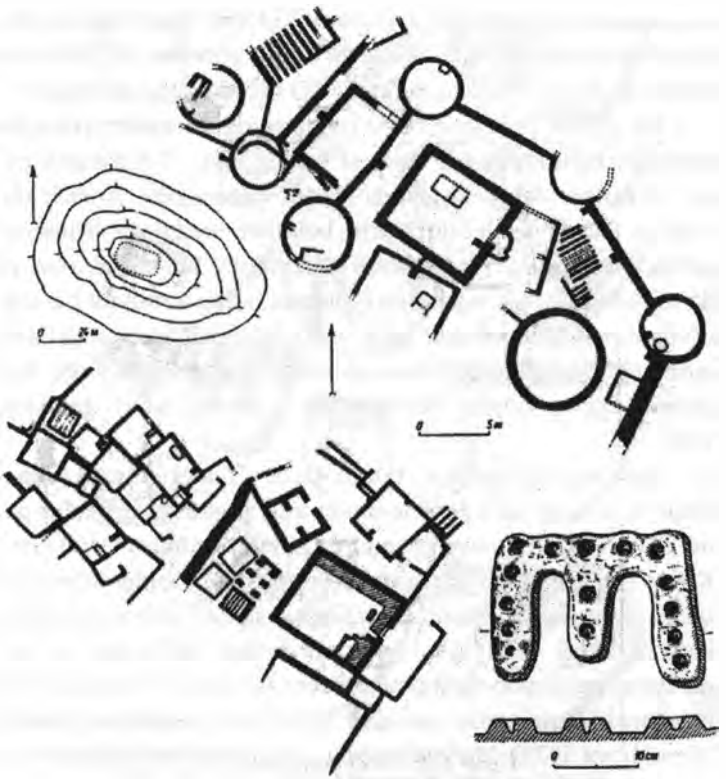
Şekil 6.19. Namazgâh II yerleşmelerinin dağılımı (Kohl 1984).

Şekil 6.20. Altın-depe (Masson 1989).

kan en az iki kentimsi merkez ortaya çıkmıştır. Bunlar Altın-depe ve Ingınlı-depe yerleşmeleridir. Altın-depe'de genişlemiş iskân alanı, çeşitli dikdörtgen kuleleri bulunan 1,4-1,7 metre kalınlığında bir duvarla çevrilmiştir (Şek. 6.20).

Tanın topluluklarının ayrışma sürecinin yamaç kuşağında başladığını gösteren açık belirtiler vardır. Fazla nüfus, tepelerin kuzeyine hareket etmiştir. Bunun sonucu olarak bir tarım toplulukları ağı, Kuzey Afgan dağlarından doğan ve Kara Kum çö-

Şekil 6.21. Yalangaç-depe (Khlopin 1969).

lünde kaybolan büyük bir ırmağın, Tecen'in, deltasında ortaya çıkmıştır. Khlopin (1964, 1969), 1960'larda Tecen deltasının Göksyır vahasında yaptığı yoğun araştırmalar sonucunda, yerli tarım topluluklarının gelişimine ilişkin birkaç aşama saptamıştır.

Yalangaç ve Mullalı evrelerine ait yerleşmeler, Namazgâh II aşamasının niteliklerini taşımaktadır. Yalangaç'dan elde edilen keramikler içinde, yamaçlardaki Namazgâh II'ye benzeyen çok renkli çanak-çömlek parçaları ve başka kültür öğeleri bu-

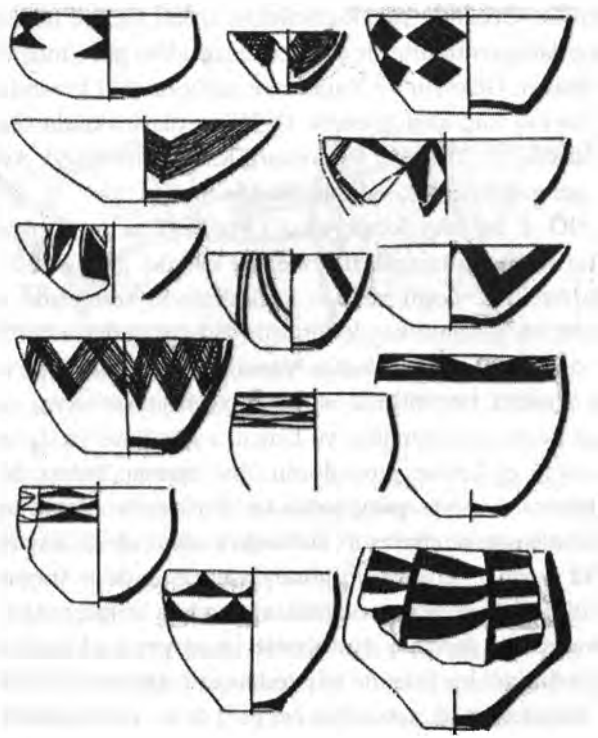
lunmaktadır. Bu bulguya dayanarak Khlopin Tecen deltasındaki yerleşimin yamaçlardan kuzeye doğru yönelen bir nüfus hareketinin sonucu olduğunu ikna edici biçimde ileri sürmüştür.

En büyük yerleşme olan Yalangaç-depe, içinde yuvarlak yapıların bulunduğu bir duvarla kuşatılmıştır. Dikdörtgen evler, duvarların içindeki alanda bitişik düzendedir. Anıtsal mimarînin bazı biçimlerine ilişkin belirtiler vardır. Yerleşmenin merkezî noktasını, bir platform üzerindeki, bir kutsal alan ya da topluluğa ait bir salon olma ihtimali bulunan büyük bir dikdörtgen ev kaplamaktadır (Şek. 6.21). Bölgenin ekonomisi sulu tarıma dayanmaktaydı. Karmaşık bir sulama kanalları ağı, bölgedeki bütün büyük yerleşmeleri kuşatmaktadır (Lisitsyna 1965).

Hayvancılığa gelince, bütün Güney Türkmenistan bölgesinde koyun ve keçinin öneminde artış görülmektedir. Bu genel olarak transhümansın öneminin giderek arttığına işaret eder. Kopet Dağ'ın gittikçe ormansızlaşan etekleri, muhtemelen, yaz otlağı olarak kullanılmıştır. Metalurji ve maden işlemeciliği alanlarında dikkat çekici bir ilerleme meydana gelmiştir. Bu, zanaatların profesyonelleştiğini ve hem hammadde hem de mamûl maddelerin uzun mesafeli ticaretinin geliştiğini gösterir (Terekhova 1978). Madenî eşyalar çoğunlukla saf bakırdan yapılmıştır. Daha küçük eşyalar ise soğuk dövülmüş 'külçeler'den ya da işlenmemiş parçalardan imal edilmiştir.

Namazgâh II'nin boyalı keramiği, geometrik bezeklerin egemen olduğu, epeyce motif çeşitliliği göstermektedir (Şek. 6.22). Biri batı, öteki doğu bölgelerine karşılık gelmek üzere en az iki yerel keramik üslûbu belirlenmiştir. Özellikle doğu grubunda pişmiş topraktan kadın heykelcikleri yaygındır.

Yüksek bir toplumsal statüyü düşündüren zengin çocuk mezarlarının varlığı gibi, toplumsal tabakalaşmanın mevcut olduğuna ilişkin bazı bulgular vardır. Afganistan'dan gelen lapis gibi değerli nesnelerin düzenli girişi, toplumsal konuma işaret

Şekil 6.22. Namazgâh II keramiği (Masson 1966).

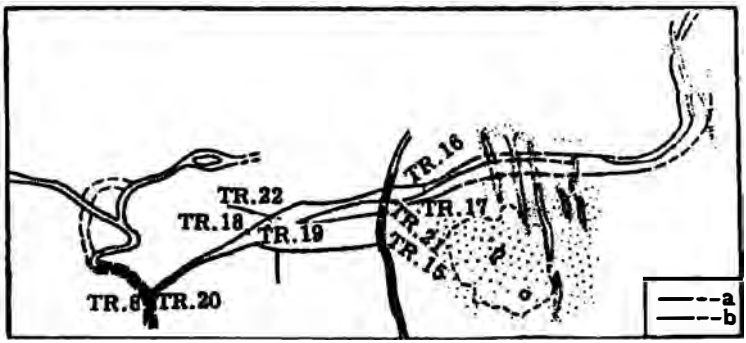
eden bir sembolizmi açıkça göstermektedir.

Orta Asya'nın Eneolitik topluluklarının muhtemelen en çarpıcı özelliği, onların dış dünyayla geliştirdikleri temasların yoğunluğudur. Orta Asya'daki orta Eneolitik, güneye kadar ulaşan bir kültürel etki yayılışı gösterir. Tipik Namazgâh II keramiği ve pişmiş toprak eserleri kuzey Belucistan'da Kuetta buluntu topluluğu içinde saptanmıştır (Masson 1964; Jarrige 1984). Benzer bir etki Helmand Vadisi'ndeki Mundighak (Afganistan) ve Şahr-ı Sohkta (Sistan, Doğu İran) yerleşmelerinde de belirlene-

bilmiştir. Özellikle çanak-çömlekte, insan biçimli heykelciklerde ve damga mühürlerde çarpıcı benzerlikler görülmüştür. Şahr-ı Sohkta'da, Göksyur ve Kara-depe üslûbundaki keramikler, bütün boyalı kap varlığının % 21-31'ine ulaşmaktadır (Lamberg-Karlowsky ve Tosi 1973; Lamberg-Karlowsky 1989). Ayrıca gömü geleneklerinde ortak birçok öğe mevcuttur.

İÖ. 4. binyılın ikinci yarısı, Orta Asya'da geç Kalkolitik döneme ya da Namazgâh III evresine karşılık gelmektedir. Bu sırada özellikle doğu ve batı kesimlerinde kentleşme alanında önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Büyük yerleşmelerin boyutları önemli ölçüde artmıştır; Namazgâh ve Altın-depe'nin meskûn alanları, her birinde 30 hektara ulaşmıştır. Aynı zamanda, daha küçük yerleşmeler, ya boyutça küçülme ya da tamamen yokolma eğilimine girmişlerdir. Bu aşama, Tecen deltasında Göksyur evresiyle çakışmaktadır. Bu sırada en az iki büyük yerleşme ortaya çıkmıştır: Deltanın kuzeyinde Göksyur I (alanı 10-12 hektar) ve deltanın güneyinde Çong-depe (boyutu daha küçüktür). Deltanın güneyindeki Serakhs bölgesinde bazı yerleşmeler kurulmuştur. Bu evrede insan yapımı kanalların inşasında önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Lisitsyna (1978) iki geniş kanal (5,1 m. genişliğinde ve 1,2 m. derinliğinde) saptamıştır; birbirine koşut ilerleyen bu kanallar Göksyur yerleşmesinin takriben 3 km. kuzeyine kadar uzanmaktadır. Daha küçük sulama kanalları, ana kanalları sert açılarla kesmektedir (Şek. 6.23). Lisitsyna'nın tahminlerine göre 50-75 hektardan az olmayan bir alan, bu kanallar aracılığıyla sulanmış olmalıdır; bu tarımsal üretkenlik bakımından olağanüstü bir gelişme demekti.

Ayrıca önemli bir ilerleme, zanaatlar, özellikle de çanak-çömlek yapımcılığının gelişiminde yaşanmıştır. İki bölmeli fırınlar ve yavaş dönen çarklar , muhtemelen bu aşamada ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, zanaatların uzmanlaşmasında dikkat çekici bir artış vardı. Sulamanın gelişmesi yeterince iktidar sahibi bir merkezî otoritenin varlığını ve büyükçe bir iş gücünün yö-

Şekil 6.23. Göksyur I yerleşmesinde sulama kanalları: a) Göksyur ağı, b) Yangalaç ağı (Lisitsyna 1965).

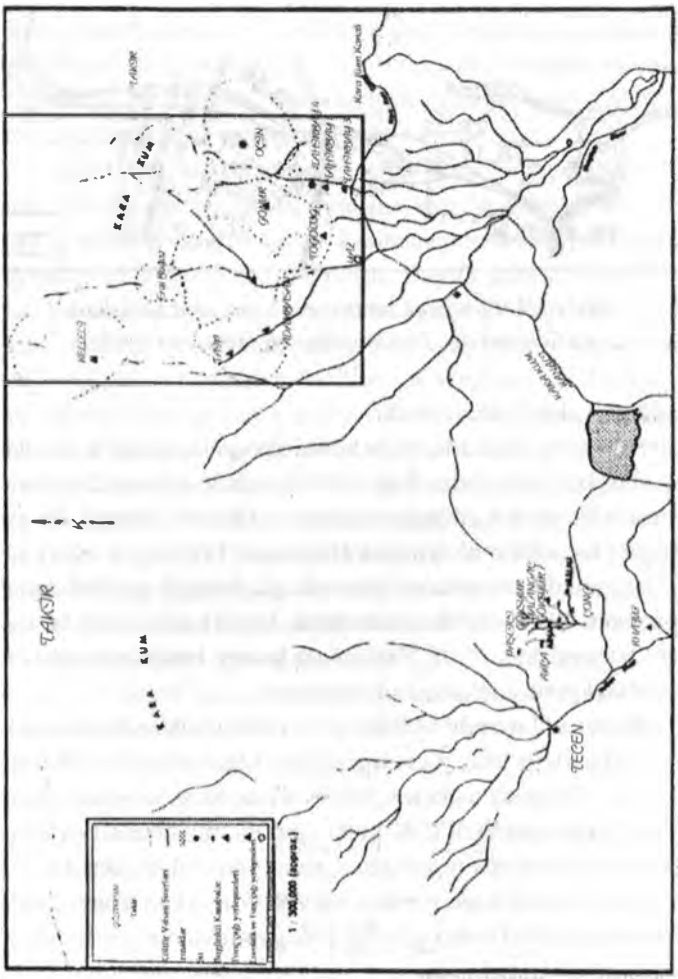
netildiğini akla getirmektedir.

Bu aşama sırasında, daha sonra Margiana olarak adlandırılmış olan bölgede, daha doğudaki Murghab deltasında tanımsal yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Kelleli vahasında önemli bir yerleşmeler topluluğu oluşmuştur (Masimov 1979) (Şek. 6.24). Güney bölgelerle temasların daha da güçlendiği görülmektedir: Namazgâh III ile ilişkili malzemeler, İran Horasanı'ndaki, Gorgan Ovası'ndaki ve İran Yaylası'nın kuzey kesimlerindeki (Tepe Hissar) yerleşmelerde bulunmuştur.

Bir önceki evrede olduğu gibi, Türkmenistan kültür etkisinin varlığı Belucistan'daki Kuetta'da, Afganistan'daki Mundigh-hak'ta ve Sistan'daki Şahr-ı Sokhta'da açıktır. Sonuncu yerleşmede, Namazgâh'la ilişkili keramiğin oranı, bütün boyalı çanak-çömlek buluntu topluluğu içinde % 40'a ulaşmaktadır.

İÖ. 3. binyılın ilk yarısı, Orta Asya'da erken Tunç Çağı'na ya da Namazgâh IV evresine karşılık gelmektedir.

Yamaç kuşağındaki yerleşmelerin yoğun büyümesi azalmadan sürmüştür. Hem Namazgâh hem de Altın-depe genişlemeye devam etmiştir. Bu evrede bu yerleşmelerin iskân alanı, birinde takriben 50, ötekinde 25-26 hektara varmıştır. Kircho'ya

Şekil 6.24. Margiana'daki Tunç Çağı yerleşmeleri (Kohl 1984).

(1980) göre Altın-depe yerleşmesinde merkezî alanı çevreleyen sıkı düzende iki ve dört odalı evler egemendi. İskân alanı, bir mezarlığın bulunduğu alana bitişik, 2.2-3.0 metre kalınlığındaki bir duvarla çevrilmişti.

Daha önce bir takım yerleşmelerde görülmüş olan tahkimatlar, daha etkileyici ve karmaşık hale gelmiştir. Altın-depe'de 2.3 metre kalınlığındaki bir sur, kuzey taraftan iki dikdörtgen kule ile takviye edilmiştir. Yerleşmenin ana giriş kapısının bulunduğu güney yüzü boyunca uzanan tahkimat duvarları daha etkileyicidir. Burada iki dikdörtgen kuleyle kuşatılmış 6 metre kalınlığında bir duvar vardır.

Çanak-çömlek yapım üslûbunda elde edilen en çarpıcı teknolojik kazanım, çömlekçi çarkının ortaya çıkışı ve büyük ölçekli kullanımıdır. Bu yenilik çanak-çömlek üslûbunda önemli değişmelere ve boyalı keramiğin yavaş yavaş kaybolmasına yol açmıştır.

Büyük ölçüde çanak-çömlek üslûbunun incelemesine dayanarak Kircho (1980) Orta Asya'da iki büyük alan saptamıştır. Batı alanında gri keramik egemendi. Bu alan Aşgabat'ın batısındaki, batı Kopet Dag'daki (Sumbar Vadisi dahil) ve Tepe Hissar'ı içine alacak şekilde kuzeybatı İran'daki yerleşmeleri içermekteydi. Aşgabat'ın doğusundaki yerleşmeleri kapsayan doğu alanının bir özelliği, boyalı keramiğin uzun bir zaman devam etmesiydi.

Pişmiş topraktan yapılmış koşum hayvanı tasvirlerinden ve kilden tekerlekli araba modellerinden tarımın daha da geliştiği görülmektedir. Tekerlekli arabaların sığırlar ve develer tarafından çekildiği ileri sürülmüştür (Masson 1989: 155).

Metalurji alanında da önemli bir ilerleme gözlenir. İnce alaşımlama teknikleri kadar, arsenik tuncun kullanımının arttığını gösteren belirtiler vardır (Terekhova 1981). Bu dönemde uzmanlaşmış metalurji ve maden işleme merkezleri ortaya çıkmıştır. Bu merkezlerden birisi, birkaç bakır ergitme ocağı bulu-

nan Kapuzdere'nin kenarında yer almaktaydı.

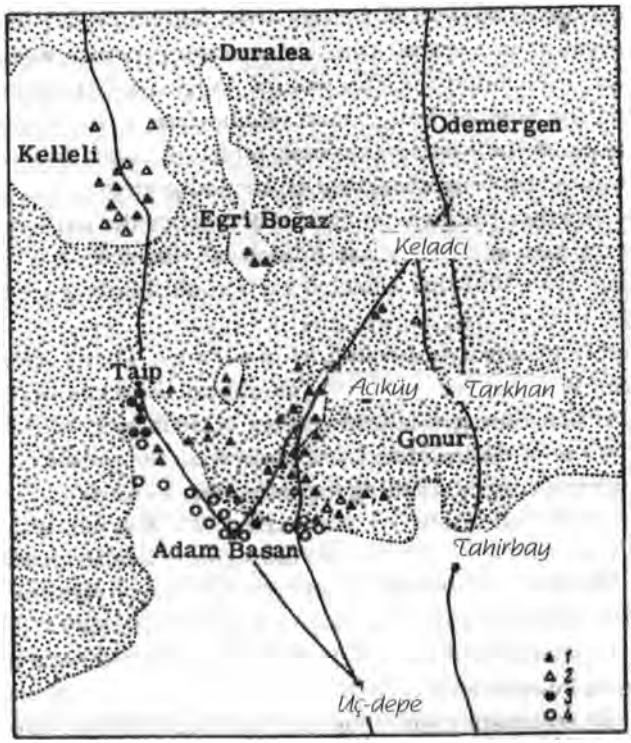
Bunlar, Orta Asya Tunç Çağı topluluklarında gelişmiş bir zanaat uzmanlaşmasının olduğunu açıkça göstermektedir. Kircho (1980) Namazgâh ve Altın-depe'de toplumsal farklılıklarla özdeşleştirilen en az dört ayrı gömü tipi saptamıştır. Bu sıralarda yerleşmelerin uzamsal dağılımında önemli değişmeler ortaya çıkar. İlk olarak, Tecen deltasında tarım yerleşmelerinin hemen hemen tamamen yokoluşu kayda değerdir. Bu evrenin niteliklerini taşıyan tek yerleşme deltanın güneyinde bulunan Kapuz'dur. Tarım yerleşmelerinin bu bölgedeki ani yokoluşuna ilişkin çeşitli varsayımlar yukarıda tartışılmıştır.

Aynı sıralarda yaşam Murghab deltasında sürmüştür. Namazgâh IV'le çağdaş malzemeler Kelleli I yerleşmesinde saptanmıştır (Masimov 1981). Takriben 800 metrekarelik bir bölgeyi kaplayan büyük dikdörtgen yapılar ortaya çıkarılmıştır. Yeni bir mimarî tipi gözükmektedir: Dikdörtgen kulelerle kuşatılmış kare biçimli kaleler. Bu kalelerin ortaya çıkışı bölgede sürekli bir askerî düşmanlığın varlığını gösterir gibidir.

Ekonomi tümüyle besin üretimine dayalıydı. Araştırmacılar, hayvan varlığı kalıntıları içinde istikrar artışını gösteren domuz yüzdesindeki büyümeye dikkat çekmektedir. Bir bütün olarak maddî buluntular ve ekonominin yapısı, kuşku bırakmıyacak biçimde Murghap delta ovası halkının kökenini vermektedir: Bu insanların Kopet Dag'ın yamaçlarındaki tepeliklerden olduğu açıktır.

Aynı şekilde yerleşmelerin güneybatıya yayıldığı belirlenmiştir. Bu tarihe ait önemli bir yerleşme grubu ve mezarlık, Khlopin (1983) tarafından batı Kopet Dag'da bir dağarası ırmağı olan Sumbar'ın vadisinde ortaya çıkarılmış ve incelenmiştir.

İÖ. 2. binyılın ikinci yarısına karşılık gelen Namazgâh V, yâni, orta Tunç Çağı, Orta Asya'da kent öncesi uygarlığının gelişimindeki zirve dönemi olmuştur. Altın-depe'deki ayrıntılı kazılara dayanarak Masson (1981), büyük yerleşmelerde top-

Şekil 6.25. Tunç Çağı'nda Kelleli vahası: 1) Tunç çağı yerleşmeleri, 2) tahrip olmuş yerleşmeler, 3) Yaz I yerleşmeleri, 4) Yaz II ve Yaz III yerleşmeleri (Masimov 1979).

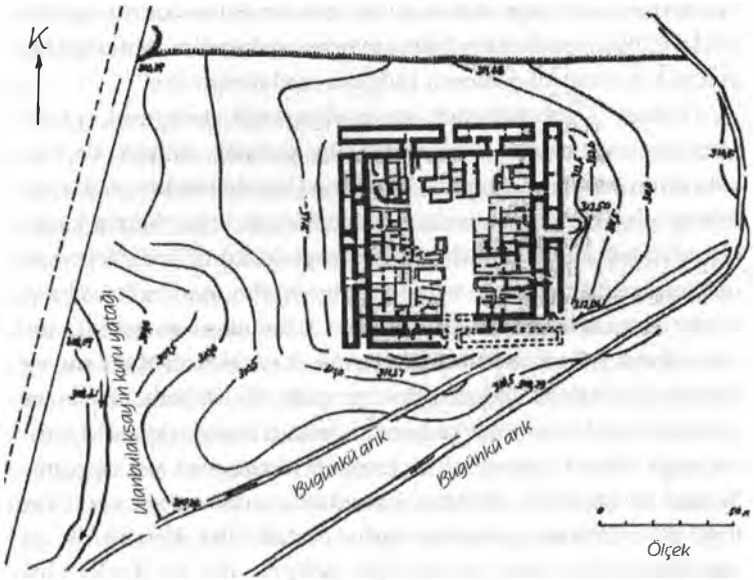
lumsal ve zanaatsal uzmanlaşmanın artık iyice kurumlaştığına ilişkin belirtilerden söz eder. Bir seçkinler mahallesi, bir çömlekçiler mahallesi, bir kutsal alan ve onun hemen yakınında bir baş rahip evi saptamıştır. Uzunluğu 55 metre olan merdivenli bir platform üzerindeki kule benzeri yapı gibi, anıtsal mimarîye ilişkin açık kanıtlar vardır. Masson, bu yapıyı bir 'ziggurat' olarak yorumlamıştır (Şek. 6.25). Huot (1986) Altın-depe yapısının Mezopotamya zigguratlarına herhangi bir benzerliğini, yapısal

ve kronolojik farklılıklara dayanarak reddeder.

Toplumsal seçkinler grubuna yöneldiği açık olan fildişi gibi saygınlık mallan, uzun mesafeli ticaretin varlığına ilişkin kanıtlar sunar. Üzerindeki işaretlerin Proto İndus yazısı olduğuna kuşku bulunmayan iki mühür, özellikle önem taşımaktadır. Bu buluntular İndus Vadisi'nden Orta Asya'nın kent öncesi merkezlerine gelen kişilerin (bunlar muhtemelen tüccardır) varlığını kanıtlamaktadır.

Bu evre sırasında, Murghab deltasındaki yerleşme yoğunluğu sürmektedir. Burada genellikle deltanın su boylarında toplanmış birkaç büyük yerleşme kümesi ortaya çıkmıştır. Her küme içinde kare biçimli kalesi olan büyük bir yerleşme vardır. Yerleşmeler içinde zanaatkârların, özellikle de çömlekçilerle maden işleyenlerin, mahalleleri ayırdedilebilmektedir. En büyük yerleşme olan Gonur 28 hektara ulaşmıştır. Öteki yerleşmeler çok daha küçüktür. Daha önceki durumlarda olduğu gibi Murghab yerleşmelerinin maddî kültürü de yamaç kuşağındaki yerleşmelerle çok yakın bir kültürel benzerlik taşımaktadır. Altın-depe'nin üst tabakalarıyla koşutluklar özellikle belirgindir (Masson 1989: 173-4).

Güney Türkmenistan kökenli tarımcı grupların daha doğuya, tarihsel Baktria'ya doğru hareket ettiklerine ilişkin belirtiler vardır. Tarımsal yerleşmeler, Amuderya (*Oxus*) ırmağının hem kuzeyinde (Sapallı-tepe; Askarov 1973; 1977) hem de güneyinde (Daşlı grubu; Sarianidi 1977) ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmelerin maddî kültürü temel olarak Margiana kültürüyle özdeştir. Yerleşik tarımcı topluluklar genellikle yoğun biçimde sulama için kullandıkları küçük su boylarına yerleşmişlerdir. Sapallı yerleşmesinin, yapısal olarak Margiana kalelerine benzeyen kare biçimli (82x82 m. boyutunda) bir kalesi vardır (Şek. 6.26). Sapallı mezarlığı, gelişmiş bir toplumsal tabakalaşmayı gösteren zengin gömüler (özellikle kadın mezarları zengin ölü hediyesi çeşitlerine sahiptir) içermektedir. Aynı yöredeki Car-

Şekil 6.26. Sapallı Tepe (Sarianidi).

kutan yerleşmesinin boyutları 4 hektara varan daha etkileyici bir kalesi vardır. Hemen yakınındaki karmaşık yapı bir tapınak komleksinin kalıntıları olarak yorumlanabilir. Erkek gömülerinde çeşitli tipte silahlar mevcuttur. Hem tahkimatların gelişmesi hem de savaşçı mezarları, düzenli askerî çatışmaların varlığını ve askerî seçkinlerin ortaya çıktığını açıkça göstermektedir (Masson 1989: 174).

Belirtilen kanıtlara dayanarak Orta Asya bölgesinin sosyoekonomik gelişmesine ilişkin birkaç genel sonuç ortaya konulabilir. İlki, Orta Asya'nın güney bölgelerindeki ilk tarım toplumlarının gelişmesinin, kökenleri bölgedeki en eski tarım izlerinde bulunabilecek yerli geleneklere dayandığıdır. Neolitik ve Eneolitik'i izleyerek Tunç Çağı'na ulaşan kültürel, toplumsal ve

ekonomik sürekliliğe ilişkin güçlü kanıtlar vardır. Geniş ölçekli göçlere ilişkin spekülasyonlara izin verecek belirli herhangi bir gelenek kesintisini gösteren bulguya rastlanmamıştır.

Güney Orta Asya'nın sosyo-ekonomik gelişmesi, genel Mezopotamya yolunu izliyordu. Bu gelişme, büyük ölçüde sulu tarıma dayanmaktaydı. Orta Tunç Çağı ile birlikte, yerli toplumsal gruplar, çok gelişmiş bir kent öncesi uygarlığıyla karşılaştırılabilecek yüksek düzeyli bir sosyo-kültürel bütünleşmeye ulaşmışlardı. Bu aşama, uzmanlaşmış üretim merkezleri ağının somutlaşmasıyla gelişmiş bir zanaat uzmanlaşması niteliği arzetmektedir. Toplumsal tabakalaşma, kaynakların dağıtımı ve yönetimi üzerinde giderek önemi artan bir denetim kazanan (özellikle de büyük ölçekli kamu işlerinin örgütlenmesi alanında açığa çıkan) toplumsal seçkinlerin oluşumuna yol açmıştır. Siyasal ve ideolojik iktidarın kurumsallaşması anıtsal yapıların inşa edilmesinden anlaşılmaktadır. Ancak Orta Asya'da ilk tarım döneminde sosyo-politik ağın gelişimi asla bir devlet oluşumu mertebesine ulaşamamıştır. Daha sonra göreceğimiz gibi, toplumsal ve ekonomik etkenlerin bireşimi sonuçta toptan bir çöküşe neden olmuştur.

Bütün Neolitik, Eneolitik ve Tunç Çağı boyunca, Türkmen-Horasan dağlarınının eteklerini ve hemen kuzeyindeki ve güneyindeki alanları kucaklayan ayrı bir kültür ağı mevcuttu. Burası, Biscione'nin (1979) deyimiyle 'tarih öncesi Turan' ya da Amiet'e (1988) göre '*L'Iran Extérieur*'*dü (Her iki terim de yanlış atfedilmiştir: Birincisinin gönderme yaptığı Turan düzlüğü farklı bir kültür kimliğine sahip toplayıcı gruplarca iskân edilmiştir; ikincisi ise gerçeği yansıtmayarak, 'İç İran'la yakın bir ilişkiyi imâ etmektedir. 'Orta Asya uygarlığı' deyimi daha uygundur). Bu bölgenin kültür birliği, çeşitli Orta Asya topluluklarının girdiği yoğun ekonomik ve kültürel bilgi mübadelesinin

* 'Dış İran' [*ç.n.*].

sonucuydu. Ancak her yerde mevcut bir siyasal iktidarın ya da merkezî otoritenin varlığının görülebildiği bir örnek henüz yoktur.

Aynı zamanda Orta Asya topluluklarıyla doğu İran'ın, İndus Vadisi'nin ve Elam'ın gelişmiş kent merkezleri arasında oldukça yakın temasların varlığını gösteren zengin kanıtlar mevcuttur (Amiet 1988). Kohl (1989), Kafkasya'yı, Orta Asya'yı ve İndus Vadisi'ni de içine alacak şekilde bütün Ortadoğu'yu kapsayan bir Tunç Çağı 'dünya sistemi'nin varlığından söz eder. Bu sistem, sınırları kayan ve ekonomik, toplumsal ve si-yasal süreçlerinin özgüllüklerince farklılaştırılan iç içe geçmiş küçük alt sistemleri içermektedir. Bu varsayıma uygun olarak 'Ortadoğu dünya sistemi'nin merkezleri arasında yürütülen bilgi mübadelesinin, ticaret ve iş ilişkilerinin ortak bir iletişim zemini olduğu ileri söylenebilir: Bu zemin bütün Ortadoğu dünyasında karşılıklı olarak anlaşılabilen ön Hint-Avrupa lehçe-leridir.

BUNALIM ÇAĞI

İÖ. 2. binyıl sıralarında Mezopotamya'da ortaya çıkmış olan siyasal ve etnik süreçler, sayısı hâlâ artmakta olan yazılı belgelerin yorumuyla büyük ölçüde gözler önüne serilmiştir. Elinizdeki kitapta en son varılan nokta ele alınmıştır (çoğunlukla Diakonoff *et al.* 1989 ve Postgate 1992).

İÖ. 2. binyıl Eski Ortadoğu'nun ilk tarihinde kritik bir dönemdi. Bu dönemde iklimdeki kuraklaşma özellikle şiddetlenmişti. Bazı durumlarda epey bir alandaki ilk tarımsal gelişme üzerinde tahrip edici bir etki yaratmıştı. 'Yüksek risk taşıyan' tarım alanları oldukça zarar gördü. Tarımsal uygarlığın gelişimi bazı alanlarda tamamen ortadan kalktı.

Mezopotamya'da bu sırada ekonomik ve siyasal üstünlük giderek kuzeye, Yukarı Mezopotamya'ya kayıyordu. Bunun, en

azından kısmen, güneyin içine girdiği ekolojik bunalım yüzünden olduğu düşünülebilir. Bu bölge, kuraklıkların, taşkınların ve giderek toprağın tuzlanmasının biraya getirdiği koşullardan çok güçlü bir biçimde etkilenmişti.

Akkad hanedanına ait toplumsal ağ, Sargon'un haleflerinin yönetimi altındayken ciddi biçimde bozulmuştu. Merkezî otoritenin çöküşü, dışarıdan bölgeye sızan kabileler tarafından iyice hızlandırılmıştı. İlk işgalciler, Zagros Dağları'ndan gelen Gutiler'di (Diakonoff, Gutiler'in dilinin bugünkü Dağıstan dilleriyle uzaktan akraba olduğunu düşünmektedir). Bunlar, ovanın kuzeyini bütünüyle tahrip etmişlerdi. Sadece Lagaş, ve belki de Uruk ve Ur, doğrudan saldırılardan korunmuştur. Lagaş, Gudea hanedanı döneminde kısa süreli bir yeniden doğuş yaşamıştı; bu sırada Sumerce resmî dil olarak yeniden canlandırıldı. Gutiler'den nihaî kurtuluş, Uruk hükümdarı Utu-Hegal tarafından sağlanmıştır. Onun ölümünden sonra iktidar, Ur'un üçüncü Hanedanı'nın kurucusu olduğu kabul edilen Ur-Nammu'ya (İÖ. 2111-2094) geçmiştir.

Ur-Nammu ve oğlu Şulgi (İÖ. 2093-2043) Eski Doğu'daki ilk bürokratik despotik devleti ('Sumer ve Akkad Krallığı'nı) kurdular. Bu devlet, bütün Aşağı Mezopotamya'yı ve yukarı Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü denetlemiştir. Üçüncü Ur Hanedanı, binlerce idarî belge üretmiştir. Yazılı kayıtlar, ekonomik, toplumsal ve ideolojk yaşamın bütün yönlerini denetleme çabasında olan dev bir bürokratik aygıtı göstermektedir.

Tabletler, Üçüncü Hanedan'ın nihaî düşüşünün ayrıntılı bir resmini sunmaktadır. Bu çöküşün ana nedenlerinden birisi, Amorit göçebelerinden gelen baskıydı. Batı Sâmi kökenli bu göçebe gruplar, devletin sınırlarını geçmiş ve tarım alanları üzerinde hızla yayılmıştır. İzleyen metinler büyük kentlerin düşüşünü ve devletin çözülüşünü anlatmaktadır. Ur, Sumer ve Akkad istilâya uğrayıp yağmalanmış ve çok sayıda küçük dev-

letçiklere bölünmüştür. Bu devletlerin çoğuna yerli seçkinler egemen olmuştur. Sonuçta bunların tümü Amorit beylerinin denetimi altına girmiştir.

İki devlet, İsin ve Larsa, daha önce Sumerlerin işgal ettiği alanda, yaklaşık olarak İÖ. 2020 ile 1763 yılları arasında yaşamış, yavaş yavaş eski yerler üzerinde egemenliği ele geçirmiştir. Bunlardan İsin, ilk ortaya çıkandır. Başlangıçta İsin hanedanı, Sumerceyi resmî dil olarak kullanmayı sürdürerek Ur III geleneklerini koruma eğiliminde olmuştur. Tapınaklar, ekonomik bağımsızlığını yeniden kazanmış, ancak Larsa, çok geçmeden, Eşunna ve onun Elamlı müttefiklerine boyun eğmiştir.

Mezopotamya'nın büyükçe bölümü, çoğunlukla birbirine düşman birkaç kabileden oluşan göçebe Amorit grupları tarafından denetlenmekteydi. Yerleşik tarımın yapıldığı alan, dar bir alüvyon ovasına sıkışmıştı. Bu sırada, göçebe hayvancılarla yerleşik tarımcılar arasındaki ekonomik mübadele özellikle önemli hale gelmişti. Göçebe gruplar, Mezopotamya kentlerinin toplumsal ve kültürel yaşamında giderek artan bir rol kazanmışlardı. Bir kısım göçebe kabile, yavaş yavaş yaşam biçimlerini değiştirmiş ve yerleşik hale gelmiştir. Kent seçkinleriyle bütünleşme eğilimine giren göçebe beyler, toprak sahibi ve askerî komutan olmuştur. Bazı durumlarda, kentleri içine alan önemli alanları denetleyen en güçlü kabile şefleri iktidarlarını sağlamlaştırmış, yerli egemenleri kovmuş ve kendi hanedanlarını kurmuşlardır. Bu olaylarla kabile toprakları kendi hanedanı ve kendi etnik kimliği olan bağımsız bir devlete dönüşmüştür.

Bu sırada Akkadcanın Eski Babil lehçesi, Sumercenin arada sırada yazılı resmî belgelerde kullanılmasına karşın, egemen yazı dili olmuştur. Kendi iktidarlarını meşrulaştırma arayışında olan İsin-Larsa krallarının geleneksel sembolizme vurgu yapmaya çalışmaları anlamlıdır. Sumer kralları gibi kendilerine tanrısal bir köken atfetmişlerdir. Sumer kraliyet ilahileri tarzında farklı egemenlere düzülen methiyeler ortaya çıkmıştır.

2. binyılın başları boyunca Mezopotamya'da Amorit hanedanları tarafından yönetilen birkaç devlet ortaya çıkmıştı. 1800-1700'lerde Fırat ve Dicle'nin orta çığırlarında güçlü iki yeni devlet, Mari ve Assur, belirmiştir. Bugünkü Suriye-Irak sınır bölgesinde Fırat'ın batı yakasında kurulmuş olan Mari'nin nüfuzu büyük ölçüde, biri Suriye'den öteki Toroslar'dan ithal edilen kereste ve madenlerin ticaretinde üstlendikleri aracı role ilişkin ticarî statülerine bağlıydı. Tabletler, Mari'nin ilk olarak karanlıkta kalmış bazı Sâmi krallarınca yönetildiğini bildirmektedir. Sonra tarihsel bir egemenin adı, İakhdunlim, ortaya çıkmıştır. Bu kralın egemenliğinin başında kent Assurlar tarafından ilhak edilmiştir.

Ortadoğu'nun ilk tarihinde çarpıcı bir rol oynayacak olan Assur kenti, alüvyon ovasının sınırları dışında, Dicle Vadisi'ne yukarıdan bakan kaya sırtlar üzerinde kurulmuştu. Mari gibi, onun nüfuzu da büyük ölçüde ticarî etkinliğine bağlıydı. Güney kentleriyle Suriye'deki ve Anadolu'daki hammadde ve mamul madde kaynakları arasında ilişki kuran önemli bir ticaret merkeziydi. İÖ. 1940 ile 1800 arasında Assur, Kapadokya'daki Kaniş'de (Kültepe) bir ticaret kolonisi (*karum*) oluşturmuştur. Bu koloninin kayıtları, Hint-Avrupaca konuşanların kökenini anlamak bakımından büyük önem taşımaktadır. Kentin ekonomik öneminin artması ile Assurya'nın siyasal tahakkümü de artmıştır.

Assur, Mari ve daha kuzeybatıda Katna ve Halep'teki yönetici hanedanlar, Amorit adıyla bilinen Sâmi dili konuşan gruplar tarafından kurulmuştur. Bu Akkadca kelime, Sumerceden gelmekte ve 'batı' anlamını taşımaktadır. İlkin Ur III dönemine ait belgelerde gözüken bu deyimin farklı bir kabileler grubuna verilmiş bir ad olduğuna inanılmaktadır. Anayurtları batı çöllerindeydi ama daha erken bir aşamada Mezopotamya'nın yerleşik toplumuyla tamamen bütünleşmeye başlamışlardır. Ayrıca hanedanların ortaya çıkışından beri Amorit kökenli yönetici

seçkinlerin, en azından yazı amacıyla Akkadcayı (Doğu Sâmi dilini) benimsediğine de inanılmaktadır (Oates 1979: 55).

19. yüzyılın başlangıcında Babil'de bir Amorit hanedanı ortaya çıkmıştır. Bu, kente hemen hemen ikibin yıl süreyle üstünlük kazandırmıştır. Bu hanedan, bir Ur III kralının belirlediği emperyal yöneticiler listesinde kısa bir süre gözüktükten sonra kaybolmuştur.

Kullanılan dil Babilce, Akkadcanın sonraki bir biçimi olarak görülmektedir. Önceki bütün durumlarda olduğu gibi, Babil toplumu kesinlikle çok etnik grupluydu. Uzun bir zaman için en azından bir Sâmi olmayan dil resmî kullanıma girmişti: Bazı önemli belgeler hâlâ özel okullarda öğretilen Sumerceyle yazılıyordu.

Ortadoğu sahnesinde Babil'in önemi Hammurabi'nin tahta çıkışıyla (İÖ. 1792-1750) özellikle güç kazanmıştır. Yönetimi sırasında giderek hırçınlaşan bu kral, kendisini sadece Babil'de değil (en azından kısa bir süre) Assurya'da da en yüksek egemen olarak kabul ettirmiştir. Elam'ı ve onun müttefiklerini yenilgiye uğratmış, Larsa'yı fethetmiştir. Yönetiminin son yıllarında, bütün Mezopotamya üzerinde egemenlik iddiasındaydı. Hammurabi yönetiminin en önemli kazanımlarından biri, toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamın bütün yönlerinin yasalara (Hammurabi Yasası'na) bağlanmasıydı. Bu Yasa'nın uygulanma alanının bütün Mezopotamya'ya yayıldığına inanılmaktadır. Etkisini bütün uygar Ortadoğu sathına iletmiştir (Yasa'nın kopyaları onbir yüzyıl sonraya tarihlenen, Assurbanipal'in Nineve'deki kütüphanesinde yer alan tabletlerde bulunmuştur).

Hammurabi'nin ölümünden sonra, haleflerinin imparatorluğu giderek kuzeyden gelen etnik grupların baskısına maruz kalmıştır. İlk olarak Kassitler sahneye çıkmıştır; Kassitler orta Zagroslar'dan geliyorlardı. İlişkisi kurulamayan bir dil konuşmaktaydılar. 17. yüzyıl ortasında Kuzey Mezopotamya'daki Hanya krallığı, Kassit adı taşıyan bir kral tarafından yönetiliyor-

du. Kassitler buradan güneye yöneldiler, başlangıçta göçmen işçi ya da ücretli askerdiler. 1595'de Babil'de iktidarı ele geçirdiler; egemenlikleri 400 yıldan fazla sürdü.

Yukarı Mezopotamya'da konuşulan bir başka dil de Hurriceydi. Hurricenin, sonraki biçimi olan Urartuca ile birlikte, kuzeydoğu Kafkas grubuna ait olduğu gösterilmiştir (Diakonoff *et al.* 1989). Hurrice konuşanların anayurdu orta/doğu Kafkasya'da idi. Mezopotamya'da Hurrice konuşanların varlığı en erken 5. binyıldan beri bilinmektedir. 2. binyılın başlarından itibaren Hurri unsurları, Yukarı Mezopotamya'ya ve Suriye'ye büyük ölçüde yayılmıştır. 2. binyılın ortalarında Hurri seçkinleri, kuzey Mezopotamya'da kendi devletleri olan Mitanni devletini kurdular.

Sâmi lehçeleri Yukarı Mezopotamya'nın kalan bölümlerinde, Asur kentini içine alan Dicle'nin batısında geniş ölçüde kullanılmıştır. İki lehçe saptanabilir: Birincisi (Mari'de ve komşu kentlerde konuşulan) Babilceye yakın Orta Fıratça, ikincisi (Assur bölgesinde konuşulan) Assurcadır. Bu lehçeler, tacirlerin kayıtlarında olduğu kadar hem kraliyete hem de cemaata ilişkin idarî belgelerde kullanılmıştır. Amorit lehçesi, Mezopotamya ve Suriye'nin iç bölgelerine sızmış bulunan, siyasal etkisini yerleşik toplumlar üzerinde giderek arttıran, ağırlıklı olarak göçebe gruplarca konuşulmuştur.

Hititler, Ortadoğu'da Hint-Avrupa dili konuştuğu kesin olan ilk halktı. Anadolu'da hızla büyüyen bir krallık kurdular, kuzeybatı Suriye'ye saldırdılar ve nihayet (1595'de) Babil'i fethedip yağmaladılar.

Kafkasya'da İÖ. 3. binyılın ikinci yarısında önemli toplumsal süreçler oluşmuştur. Bunların en önemlisi 'Kura-Aras' kültür ağının çözülmesiydi. Daha küçük boyutta olmak üzere açıkça tanımlanmış ve toplumsal olarak tabakalanmış beylik türü bir takım birimler gelişmiştir. Ortaya çıkan toplumsal birimlerin daha ayn bir etnik kimliğe sahip olduğunu düşünmek için nedenler bunlardır.

Çok etnik gruplu sosyo-kültürel bir ağın kalıntıları üzerinde etnik beyliklerin ortaya çıkış süreci, kıt çevre kaynaklarını elde etmek için yürütülen 'grup rekabeti' çerçevesinde aklî biçimde yorumlanabilir. Belirli toplum türlerinde atıf (*ascriptive*) sadakatlerinin ekonomik olanlara nazaran egemen olduğu ve bu toplumlarda iki ya da daha çok atıf gruhunun rekabetçi bir ilişkiye katılmak için güç bakımından yeterince eşit oldukları belirtilmiştir (Despres 1975; Hoetink 1975: 10). Aynı şekilde, bu koşullar içinde rekabetin şiddetlenmesinin 'köken itibariyle farklı antropolojik kültürlerin dışında yeni oluşumların ortaya çıkmasıyla' ve nihayetinde 'atfedilmiş ölçütlere dayanan iç tutunum' ile sonuçlandığı da belirtilmektedir. Barth'ın (1969) gözlemlediği gibi, bazı durumlarda (yeni) bir sosyolojik kültür, özgül bir tabakalaşmadan ve iktidar ilişkisinden kaynaklanabilmektedir.

İncelemeye alınan alanlarda (Kafkasya'da, Anadolu'da) çevresel kaynakların kıtlığı yeterince açıktır; buna bir yandan tarımsal verimliliği ters yönde etkileyen uzun süreli iklimsel kuraklıklar ve öte yandan Mezopotamya devletlerinin ticaret ve askerî görevler yoluyla maden kaynaklarını (ilk planda cevherleri) yoğun biçimde sömürmesi yol açmıştır. Bir başka önemli etken yabancı güçlerin birbirini izleyen askerî saldırılan idi. Service'in (Service 1971: 141) belirttiği gibi, 'şiddetli rekabet ve savaş durumunun sıklığı, planlama ve eşgüdümün savaşta açık bir üstünlük sağlamasına bağlı olarak ... beyliklerin yükselişi için önemli bir koşuldu'.

Bu koşullar altında, 'grup rekabeti' çok etnik gruplu yapının ayrı etnik kimliklere dayanan daha küçük gruplara ayrışmasına yol açmıştır. Yerel kaynaklar üzerinde doğrudan denetimi ele geçirmiş olan bu yeni ortaya çıkmış uyumlu birimlerin üyeleri yoğun ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlar ağı yoluyla bütünleşmişti. Daha önce olduğundan çok daha büyük boyutlarda bir değer yönelimi sistemini ve ortak atalar, kimlik ve

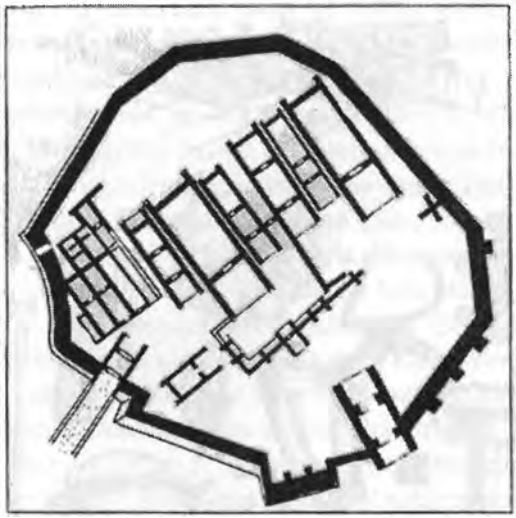
kader kavramlarında olduğu kadar normları da paylaşmışlardır. Bu kavramların tümü ilişkili maddî simgelerde gözükmektedir. Yeni toplumsal birimlerin ana önceliklerinden birisi, askerî araçlar da dahil olmak üzere, bütün araçları kullanarak kaynakları korumaktı. Nitekim merkezî iktidarın rolü, askerî seçkinlerin nüfuzu ve toplumsal iktidara ilişkin maddî simgeler artmıştır.

Evrim geçiren bu toplumsal yapı, Service (1971) tarafından beylik olarak adlandırılmıştır. Bu, büyük adam türü bir önderliği, bir savaş beyini, bir dağıtımcıyı, 'hem askerî hem de üretici amaçlarla büyük emek niceliklerini harekete geçirme yeteneği'ni imâ etmektedir. Çeşitli grup yönelimli toplumsal birimlerin arkeolojik izleri Neolitik'ten beri arkeolojik kayıtlarda belirgindir (Renfrew 1963). Ancak Kral Mezarları, beylik tipi toplumsal yapının Ortadoğu Tunç Çağı'nın arkeolojik kayıtlarında mevcut olan en açık göstergeleridir.

KRAL MEZARLARI

Seçkinlere ait gömüler, erken Tunç Çağı Anadolusu'nun ikinci evresinde yaygın hale gelmiştir. Bu dönemde bölgede birkaç kent benzeri merkez ortaya çıkmıştı. Bunların tipik örnekleri arasında, bazı başka yerleşmelerin yanında, bir dizi tapınağıyla birlikte Troya II kalesi, Poliokni V kenti, bir dizi tapınağıyla Beycesultan XVI-XIV tabakaları bulunur.

Homeros destanıyla onu özdeşleştirmeye çalışan Heinrich Schliemann'ın ün kazandırdığı Troya II yerleşmesi, 120 metre çapında sur duvarıyla çevrilmiş bir kaledir. Kalenin ortasını, krala ya da bir soyluya ait konutlar olduğu düşünülen ve Homeros geleneğini izleyerek *megara* adıyla anılan anıtsal yapılar işgal etmektedir. Bu tür yapılar, ortasında bir ocak ve sonunda açık bir sundurma bulunan dikdörtgen bir salona sahiptir (Şek. 6.27). Kale kalıntıları, bir mücevher definesini ve başka lüks eş-

Şekil 6.27. Troya II'nin planı (Huot et al. 1990).

yalan içeren Priamos'un ünlü hazinesini barındırmıştır. Troya II'nin tahkim edilmiş kalesi varsayımsal 'Troya krallığı'nın başkenti olarak düşünülmektedir.

Limni adasındaki Poliokni'de, düzenli bir kent planının varolduğu görülür. Evler yaklaşık olarak 200 metre uzunluğundaki ana caddenin her iki yakasında adalar halinde toplanmıştır. Kendi başına duran büyük bir *megaron* en göze çarpan yapıdır. Başka yapılar görünüşe göre kamusal kullanım içindir. Bunlar arasında dev bir ambar ve bir 'tiyatro' (bir toplantı salonu) bulunmaktadır. Poliokni V kalesinin boyutları Troya II'ninkini aşmıştır; çapı 250 metredir; Karoğlan'daki kalenin çapı ise 150 metreden fazladır.

Bu merkezler, olağan biçimde, seçkinlere ait mezarları barındırır. Bunlar, silahlardan (kılıçlar, kazmalar, savaş baltalarından) oluşan zengin ölü hediyeleri ile birlikte içi oda biçiminde

Şekil 6.28. Alacahöyük/Dorak. Prense ait mezar.

taş tabutlar ve *pithoi*-tipi* mezarlardır. 'Kral mezarı' olduğu düşünülen en zengin gömüler kuzeybatı Anadolu'daki Apolyont [Uluabat] gölünün üstündeki Dorak'ta ve Orta Anadolu'daki Alacahöyük'te bulunmuştur. Dorak mezarları, bir dağ sırası üzerine yerleştirilmiş taş lâhitlerdir. Alacahöyük mezarları, höyüğün köşesindeki kalabalık bir mezarlığın içinde yer almaktadır. Ölü, sol tarafı güneye bakacak şekilde çömelmiş bir konumda [fetus pozisyonunda] yatırılmıştır. Dorak'ta ise iskeletler göle dönük olarak kuzeye bakacak şekildeydi. Alacahöyük gömüleri, altın ve gümüşten oluşan bir eşya dökümünü içer-

* *Pithoi* kelimesi Yunanca *Pithos* kelimesinin çoğulu olup, burada büyük küp mezarlara atfen kullanılmaktadır [ç.n].

mektedir. Alacahöyük'te boğa ve erkek geyik heykelleri ve hayvan heykelcikleri ile geometrik süslemelerin eklendiği modeller özellik taşımaktadır. Dorak'ta olduğu gibi, 'kraliçe'yle birlikte kozmetik süs eşyaları, 'kral'la birlikte de silahlar bulunuyordu. Mezarlardan birinde bir güneş kursuyla birlikte ağaçtan yapılmış iki tekerlekli bir araba bulunmuştur. Dorak'taki en çarpıcı buluntu iki numaralı mezardan çıkan bir ağaç sandalyenin parçaları, Mısır hiyeroglif yazısıyla Mısır'ın Beşinci Hanedanı'nın (takriben İÖ. 2494-2345) ikinci kralı olan Sahure'nin adını ve ünvanını taşıyan altın bir mahfazadır (Şek. 6.28).

Anadolu kral mezarlarının Kuzey Kafkasya'nın Tunç Çağı zengin gömü höyüklerine tipolojik benzerliği ve bu yerleşmelere ilişkin sorunlar, bilim adamları tarafından, 1897'de önde gelen Rus arkeologu N. I. Veselovsky'nin Maykop höyüklerini buluşundan beri tartışılmaktadır. Höyüklerin en büyüğü 11 metre yüksekliğindedir. Gömü odalarındaki malzeme içinde keramik çanak-çömlek, iki altın ve 14 gümüş kabı içeren madenî eşyalar ve süslemeler bulunmuştur. Diğer buluntular arasında giysi parçalarına dikilmiş altın boğa ve aslan şekilleri, altın ve gümüş boğa heykelcikleri, süslü gölgelikler, altın küpeler; bakır baltalar, saplı baltalar ve mızrak uçlarıyla birlikte altın, gümüş, turkuaz ve kırmızı akik boncuklar vardır (Şek. 6.29).

Sonra, bir takım yerleşmelerde bulunan benzer buluntu topluluklarına dayanarak Rus arkeologları (Iessen 1962; Munchaev 1975) Maykop kültürünün büyük ölçüde kuzeybatı Kafkasya'da bulunduğunu ama etkisinin Önkafkasya'yla birlikte kuzeydoğu Kafkasya'da da görüldüğünü saptamışlardır.

Önde gelen Rus arkeoloğu A. A. Iessen (1962) Maykop geleneğinin gelişiminde iki aşama belirlemiştir: Tam Maykop ve Novosvobodnaya. Iessen, ikisi arasındaki genetik yakınlığı vurgulamıştır. Bu görüşe, Maykop ile Novosvobodnaya arasında herhangi bir ilişkinin varlığını reddeden Nikolaeva ve Safranov (1974) karşı çıkmıştır.

Şekil 6.29. Maykop höyük mezar eşyaları: altın boğalar ve gümüş kaplar (Munchaev 1975).

Maykop sorununun birkaç yönünden söz edilebilir. Kronoloji ve stratigrafi açısından ana tartışmalar, bir yanda Maykop buluntu topluluğu ile Kafkasya katakomb* kültürleri arasındaki

* Yeraltında dehliz şeklindeki mezar [ç.n].

karşılıklı ilişkileri üzerinde, öte yanda bu kültürün Kura-Aras kültürüyle ilişkisi üzerinde odaklanmıştır.

Kura-Aras'ı Maykop'tan daha eski yapan geleneksel kronolojiye göre (Iessen 1962) Maykop kültürü, İÖ. 3. binyılın ortasından İÖ. 2. binyılın başlangıcına kadar tarihlenmektedir. Bazı örneklerde Maykop yerleşmelerinin katakomb mezarlar tarafından örtüldüğü stratigrafik olarak saptanmıştır. Bu yerleşmelerde Maykop tabakalarının Kura-Aras malzemesi tarafından örtüldüğü, çelişkili durumlar vardır. Bu açık tıhaflık 'Kura-Aras malzemesinin Kuzey Kafkasya'da uzunca bir zaman varolduğu' (Kavtaradze 1983) belirlemesine yol açmıştır. Bu kültürlerin Kuzey ve orta Kafkasya'daki çağdaşlığı, Kura-Aras hâlâ varlığını sürdürürken bu bölgelerde varolan orta Maykop kalıntıları tarafından açıklanmaktadır (Trifonov 1987). Bu sorular, açıklanmış olmaktan uzaktır ve adamakıllı araştırılma ihtiyacı içindedir. İyi tabakalanmış yerleşmelerin sayısı azdır ve yerel tipoloji yeterince geliştirilmemiştir (örneğin, Kura-Aras öğeleri içeren Kuzey Kafkasya yerleşmelerinin Önkafkasya Kura-Aras öğeleriyle ilişkisi henüz net hale gelmemiştir). Özellikle de güvenilir radyokarbon tarihleri yoktur.

Maykop sorununun ikinci yönü, onun dış dünyayla ilişkisi ile ilgilidir. Farklı gömü hediyeleri kategorilerinin (sanatsal ürünlerin ikonografisi kadar çanak-çömlek, madenî silahlar, iş aletleri, süslemeler) üslûp incelemesi, benzerliklerin büyük ölçüde Orta Mezopotamya ve Elam ile olduğunu gösterme eğilimindedir (Nikolaeva 1982; Nikolaeva ve Safronov 1982; Safronov 1982). Safronov, özellikle kuzeydoğu Suriye'deki Tel Hureyra'nın çanak-çömlek buluntuları ile yakın benzerlikler üzerinde durmaktadır. Bu benzetmeye dayanarak Sâmi kabilelerinin (Amoritlerin) Yukarı Fırat'tan Kuzey Kafkasya'ya göç etmeleri nedeniyle Maykop kültürünün ortaya çıktığını düşünmektedir.

Maykop kültürünün kökeni ve etno-kültürel kollara ayrılışı

sorununu tartışan Munchaev (1975) 'önceki döneme kadar geriye doğru izlenebilecek kesinlikte yerli öğeler' tespit etmiştir.

Toplumsal bakımdan Maykop höyük mezarları, öncelikle gelişmiş bir toplumsal tabakalaşmanın ve toplumsal iktidarın kurumlaşmasının göstergesi olarak görülmelidir. Mann'ın (1986: 38) kavramlaştırmasına göre 'tabakalaşma başkalarının maddî yaşamı ve talihi üzerinde sürekli, kurumlaşmış bir tür iktidarı içerir. Bu iktidar başkalarını yaşamsal gerekliliklerinden yoksun bırakma yeteneğini içeren bir fiziksel güç olabilmektedir'. Mann'ın modeli, toplumsal iktidar için dört temel kaynak tanımlamaktadır. Bunlar ideolojk, ekonomik, askerî ve siyasal kaynaklardır. Bütün bu kaynaklar, Maykop ilk çağında açıkça görülür. Aynı zamanda Maykop yerleşmeleri, merkezîleşme eğilimi ve uzmanlaşmış zanaatlar üzerindeki vurgusuyla birlikte beylik türü bir toplumsal yapının arkeolojik izlerine ilişkin klasik bir örnek olarak görülebilir.

Maykop höyüklerinin gömü toplulukları, gelişmiş bir toplumsal tabakalaşmayı ve artan bir merkezî otoritenin varlığını göstermektedir. 'Maykop kültürü'ne ait bazı höyüklerin (özellikle Novosvobodnaya evresine ait olanlar), 'soylulara' ya da 'krallara' ait olduğunu söylemekte sakınca yoktur.

Novosvobodnaya yakınlarındaki Klady'de yerel seçkinleri barındırdığına kuşku olmayan bir mezarlık ortaya çıkarılmıştır. Mezar hediyelerinin incelenmesi, en azından üç ayrı toplumsal tabakanın varlığını göstermektedir (Rezepkin 1982).

31 numaralı Höyük'te, son yıllarda iki odalı bir taş gömü mekânı bulunmuştur (Bochkarev *et al.* 1983). İlk odada, bir yöneticiye işaret eden çok sayıda malzeme bulunmuştur. Bunlar arasında iktidar simgeleri, tunç tekerlekli bir alem, balta-gürz başı, altından kolye ve boncuklar, gümüşten, tunçtan ve taştan boğa heykelcikleri vardır. İkinci odada daha yoksul buluntularla birlikte bir kadına ait gömü yer almaktadır; gömü odasının duvarları siyah ve kırmızı resimlerle kaplıdır. Üç duvar üze-

rinde yay, sadak, kalkan ve dördüncüde koşan 4 at seçilebilmektedir.

Maykop gömülerinin ayrıntılı bir incelemesi, dış ilişkilerin varlığına ilişkin bir kanıt sunar gibidir. Trifonov (1987) iki aşama saptamıştır. Batı Asya'ya yönelimlilik ilk aşama için tipik sayılırken, ikinci (Novosvobodnaya) aşamasında bu ilişkiler daha gevşek hale gelmiştir. Tersine, Maykoplular kendi kültürel etkilerini sadece Doğu Avrupa'nın bozkır alanlarına yaymakla kalmamış, aynı zamanda bu yönde 'toprak bakımından da genişlemeye' çalışmışlardır.

Bu gözlemler, beylik tipi toplumsal yapının evrimi açısından ikna edici biçimde yorumlanabilir. İlk aşama, toplumsal eşitsizliğin büyümesi ve merkezî otoritenin nüfuzunun artması olarak anlaşılabilir. Bu aşamada merkezî iktidar, saygınlığını anıtsal kurganların (höyük-mezarların) yapımı ve maddî iktidar simgelerini etkileyici biçimde biriktirmek yoluyla dayatma eğilimindedir. Bu simgeler içinde özellikle, Batı Asya ve Elam'dan uzun mesafeli ticaret yoluyla elde edilmiş önemli saygınlık malları bulunmaktadır.

İkinci aşama, Güney Rusya bozkırlarının önemli bir bölümüne yayılmış olan bir toplumsal mekânın oluşturulmasıyla çağdaştır. Bu aşamada merkezî iktidar yeterince yerleşikleşmiştir ve buna uygun biçimde ithal edilmiş saygınlık malları gösterilerine fazlaca bağımlılık göstermemektedir. Aksine siyasal, askerî ve ekonomik iktidar, denetlenen bölge üzerinden iktidar simgelerinin dışarıya yayılmasını gerektiren önemlice bir bozkır alanında etkisini göstermektedir.

Dolmenler*, Kafkasya'nın bazı bölgelerinde, yaklaşık olarak aynı zamanlarda en yaygın biçimde gözüken ikinci anıt tipiydi. Kafkasya dolmenleri, çatıyı oluşturan beşinci bir taş lev-

* İkisi dikili, üçüncüsü üstlerine bindirilmiş, üç büyük taştan yapılma taş devri mezar anıtı [*ç.n.*].

Şekil 6.30. Batı Kafkasya'da Psbada Vadisi'ndeki dolmen.

hayı taşıyan ikisi uzun ikisi kısa dört dikey taş levhadan oluşmuş taştan tabutluklardır. Uzun dikey levhaların genellikle yuvarlak bir boşluğu vardı (Şek. 6.30). Rezepkin (1982) bu Kafkas dolmenleri ile Novosvobodnaya tipi eski eserleri birbirine bağlamaktadır; çanak-çömlekte şeritli süs bezemelerinin kullanımı gibi birkaç benzerlikten yola çıkarak, her ikisinin de 'Huni Bardak ve erken Çan Bardak kültür alanı içine' yerleştirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Markovin (1992) bir yanda Kuzey Kafkasya'daki, öte yanda Orta ve Batı Avrupa'daki Tunç Çağı buluntu toplulukları arasında arkeolojik malzeme karşılaştırmasının 'yaklaşık bir benzerliği bile' kanıtlamaktan uzak olduğunu ikna edici biçimde göstermiştir.

Çeşitli türde megalit* anıtları Atlantik Avrupası'nda ve Akdeniz havzasında oldukça yaygındı. Kafkasya'da bu anıtlar genellikle, güneydeki Abhazya'dan kuzeydeki Anapa'ya uzanan Karadeniz kıyı kesiminde bulunmuştur. Dolmenler genellikle Karadeniz'e akan ırmakların vadilerinde, bazı örneklerde ağızdan biraz uzakta toplanmıştır. Ayrıca kuzey Kafkasya'da Kuban

* Büyük taş yapı [*ç.n.*]

Irmağı'nın vadisinde bulunmaktadırlar (Rezepkin 1982).

Dolmenlerin daha eski Kafkas kültürlerinde bulunmaması nedeniyle Markovin (1978) onların varlığını Akdeniz kökenli yeni etnik grupların yayılmasıyla ilişkilendirmektedir. Bazı bilimadamları (Dzidziguri 1979) batı Kafkasya'da dolmenlerin ortaya çıkışını Pireneler'den gelen bir Bask göçüyle (ya da ters yönde bir göçle) eşleştirir.

Bu bakımdan, megalitler sorununun Avrupa prehistorik arkeolojisinde yaklaşık bir yüzyıldır tartışıldığı vurgulanmalıdır. İlk olarak İsveçli arkeolog Oscar Montelius, taştan yapılmış anıtsal mezarlara toplu gömü uygulamasının doğu Akdeniz'den gelen kolonistlerin yayılışından kaynaklandığı belirleyen bir kavram ortaya atmıştır. 'Megalit fikri'nin yayılması kavramı, Childe (1925, 1957) tarafından daha da geliştirilmiştir. 'Toplu mezarlar'ın ilkin doğuda görüldüğü, sonra İberya da dahil olmak üzere Akdeniz havzasına dağıldığı ve ardından bütün Atlantik Avrupası sathına yayıldığı düşünülmektedir. 'Megalit kolonileşme' kavramına hem geleneksel arkeolojinin tarihlendirmesine hem de yeni kronolojiler temelinde, özellikle de dendrokronolojik* olarak kalibre edilmiş radyokarbon ve ısılışınım (*thermoluminescence*) tarihlerine dayanarak, karşı çıkılmıştır (Renfrew 1973, 1967).

Kavrama karşı çıkan ikinci savlar kümesi kuramsaldır. İlk bölümde belirtildiği gibi, çağdaş arkeolojide, arkeolojik kültürlerin etnik bir doğası olup olmadığını sorgulama eğilimi vardır. Whittle'ın (1988: 110) ortaya koyduğu gibi, 'etnik grupları tam takım yardıma çağırmaksızın toplumun belirli grupları tarafından belirli buluntu topluluklarının kullanımını tasavvur etmek mümkündür'.

Bu açıdan Akdeniz havzasında ve Atlantik Avrupası'nda

---

* Ağaç kalıntılarından alınan örneklere dayanarak, yıllık büyüme halkalarına bakarak yapılan kronoloji [*ç.n.*].

belirli gömü yerleşim tiplerinin ortaya çıkışı, ekonomik ve toplumsal değişmeler temelinde görülmelidir. Sherratt'ın (1981, 1982) yaptığı bir gözlem, bu bakış açısıyla uygunluk içindedir: 4. binyılın ortalarından başlayarak, mantıksal olarak hafif sabanın kullanımına atfedilebilecek olan uzamsal genişlemenin ve bölgeler arası bağlantının daha da geliştiğine tanık oluruz. Sherratt'a göre bu süreçlerin arkeolojik belirtileri, içme kaplarının (bardakların ya da yerel kulplu fincan biçimlerinin) ve erkek mezarlarında bulunan kişisel silahların karakteristik birleşimi ile birlikte, 'megalit kültürler'in yayılmasıdır. 3. binyılda, Sherratt'ın köy yaşlıları tarafından yönlendirilen daha önceki Neolitik ritüel anıtlarıyla karşıtlık arzeden özelleşmiş bir ritüelle, batınî (*esoteric*) bilgiye ulaşma yolundaki bir inanç tipiyle birleştirdiği yeni bir uygulama olarak, büyük megalitlerin dikildiği görülür. Toplumsal yapıda Orta Neolitik'ten geç Neolitik'e geçiş dönemine denk gelen belirgin değişme, Batı ve Orta Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde görülenden farklıdır.

Klavs Randsborg (1975), geç Neolitik'in toplumsal ve demografik örüntü özellikleriyle Danimarka'daki megalitlerin dağılımı arasında ilişki kurmaya çalışmıştır. Randsborg 'Megalitik kültürlerin büyük gömü anıtları fikrinin basit bir yayılımı çerçevesinde açıklanamayacağı' sonucuna varmıştır. Gömü uygulamalarında kullanmak üzere büyük taş anıtların yapılmasına ilişkin bir varsayım oluşturmak için çıkış noktası toplumsal bağlamdır.

Megalitlerin birkaç bölgede esas olarak birbirinden bağımsız kökenleri olabileceği önerilmiştir. Renfrew (1984) bunların temelde türdeş olmayan bir kültürel ve etnik çevre içinde işleyen toplumsal etkenler sonucunda 'birbirinden ayrılmış toplumların bölgesel işaretleri' olarak iş görmüş olabileceğini öne sürer. Buna bağlı olarak, megalitlerin yerel ekonomik ve toplumsal çevreyle ilişkisine bağlı olan ayrıntılara bakmaksızın, bu anıtların ayrı etnik grupların büyük ölçekli göçleriyle ilişkili ol-

madığı sonucu çıkarılabilir.

* * *

Kronolojik olarak kuzey ve batı Kafkasya'daki megalitler, Önkafkasya'daki orta Tunç Çağı ile çağdaştır. Bu çağa ait yerleşmeler burada hemen hemen yalnızca gömü yerleşimleri biçiminde görünmektedir. Erken ve orta Tunç Çağı sırasında üç ayrı kültür bütünü, Trialeti-Kirovakanyen, Sevan-Uzerlikyen ve Karmirberdiyen, görece benzerlik arzeden Kura-Aras'ın yerine gelişmiştir.

Zengin buluntulu, soylulara ait mezarları barındırdığı kuşkusuz dev mezar-höyükleri, özellikle Trialeti-Kirovakanyen için tipikti (Kuftin 1941; Japaridze 1969; Khanzadian 1985). Höyüklerde genellikle içinde yöneticilerin statülerini gösteren zengin cenaze malzemeleri bulunan gömü odaları vardır. Bu statü göstergeleri arasında, büyük miktarlarda siyah parlak perdahlı kaplarla birlikte, otorite alâmetleri (tunç tekerlekler), silahlar (kılıçlar, kamalar, savaş baltaları, mızraklar), çeşitli saygınlık ziynet eşyaları (altın ve gümüşten boncuklar, altın tüpler) bulunmaktadır. Bir höyükte (Zurtaketi Höyüğü) gömü odasında, muhtemelen ölmüş yöneticinin küllerini taşıma amacıyla kullanılmış dört tekerlekli bir savaş arabası mevcuttu (Şek. 6.31).

Zengin mezar-höyüklerine Ermenistan Yaylası'ndaki orta Tunç Çağı kültürlerinde de (Sevan-Uzerlikyen ve Karmirberdiyen kültürleri) rastlanmıştır. Lçaşen (Sevan Gölü) ve Metsamor (Erivan'ın güneyi) höyüklerinde, özellikle, otorite simgeleri (alemler), saygınlık malları ve (Lçaşen'de) gömü arabalarını içeren zengin buluntular ele geçmiştir.

Keza Maykop höyükleri, Önkafkasya'nın 'kral mezarları', beylik tipi toplumsal yapılara ilişkin işaretlerdir. Kıt kaynaklar için gruplararası rekabet ve sık görülen savaş hali, beyliğin or-

Şekil 6.31. Trialeti mezar hediyeleri (Kuftin 1941).

taya çıkışının ardındaki ana etkenlerdi. Güçlü bir merkezî iktidarla birbirine tutunmuş toplumsal birimler yerel olarak elde edilebilen doğal kaynaklar üzerinde ve güneyin toplumsal olarak daha gelişmiş merkezleriyle yürütülen ticarî mübadele üzerinde oldukça güçlü bir denetim kurmuşlardı. Bunlar, silahlı çatışmalar yoluyla insanî ve maddî kaynakları harekete geçiriyor ve yönetiyordu.

Ortak soy ve ortak kader kavramları, etniklik kavramının temel önkoşulları olarak, olağan biçimde beyliklerin yükselişiyle bütünleşmişti. En azından birkaç durum için Tunç Çağı beyliklerini ayrı etnik varlıklarla özdeşleştirmek akla yakındır. Japaridze (1969), Trialeti (ya da Trialeti-Kirovakanyen) höyüklerini Kartvel (Gürcü) etnikliğiyle özdeşleştirme eğilimindedir. Aynı iddia güney grubunu (Sevan-Uzerlikyen ve Karmirberdiyen) Ermeni etnikliğiyle özdeşleştirmek için kullanılabilir. Bu

sorına ileride döneceğiz.

Anadolu ve Kafkasya beylikleri arasındaki ilişkiler barışçı olmaktan çok uzaktı. Troya II, Poliokni V ve Beycesultan XIIIa'nın tahrip edildiğine ve yakıldığına ilişkin kanıtlar vardır. Aynı bölgede bulunan Demircihöyük ve bazı başka höyükler takriben İÖ. 2300'lerde ıssızlaşmıştır.

J. Mellaart (1960, 1962) bu tahriplerin ve imhaların, Karadeniz bozkırlarından gelen ilk Hint-Avrupalılar olan Luwilerin istilâsından kaynaklandığını düşünmektedir. Başka bir açıklama da ileri sürülebilir: Bu yıkımlar, yerel beylikler arasındaki sürekli çatışmaların sonucu da olabilir. Silahlı çatışmalar kıt doğal kaynakları olan bir çevrede yaygındı. Bir komşunun zenginliğine el koymak için duyulan doğal istek ve arii bir saldırıyı püskürtmek için de aynı derecede duyulan özlem, genellikle kent merkezlerinin topyekûn yıkımıyla ve geniş alanların tahribiyle sonuçlanan silahlı kabileler arası düşmanlığa mütemadiyen zemin hazırlamaktaydı.

KAYIP ANAYURDU ARAMAK...

Şimdi bir kez daha Hint-Avrupalıların kökeni sorununa dönelim. Hint-Avrupa anayurdunu Kuzey Karadeniz bozkırına yerleştiren varsayım, hem arkeologlar arasında hem de dilbilimciler arasında oldukça revaçtaydı ve hâlâ da öyledir. Son yıllarda bu kuram, özellikle, Litvanya doğumlu Amerikalı antropolog Marija Gimbutas tarafından kuvvetle savunulmuştur. Bu bilimadamı Proto Avrupalıları, İÖ. 3. binyılın sonları ve 2. binyılın başlarında Rusya Ovası'nın güney kısımlarında bulunan büyük bozkırlık ve ormanlık-bozkırlık alanlara yayılmış Kurgan geleneği (Çukur Mezar Kültürü) de denilen kültürle özdeşleştirmiştir. Gimbutas'ın varsayımına göre, İÖ. 4000 ile 2500 arasında 'Kurgan halkı'nın üç ardışık dalgası, Doğu ve Orta Avru-

pa'nın geç Neolitik ve Eneolitik kültürlerini değiştirecek biçimde, batıya hareketlenmiştir. Sonra Kafkasya'dan geçerek Mezopotamya'yı istilâ etmek için güneye doğru genişlemişlerdir. Bazı gruplar Hindistan'a doğru yönelirken, ötekiler bozkırda kalarak doğuda İran Yaylası'na doğru baskı oluşturmuş ve Orta Asya'nın içlerine doğru sızmışlardır. Bu varsayım çeşitli biçimlerde N. Ya. Merpert, J. P. Mallory, D. Anthony ve başka bazı bilimadamları tarafından benimsenmiştir.

Bu varsayımların Kuzey Karadeniz'le kurdukları bağın önemi dikkate alındığında, bugünkü arkeolojik bulgulara dayanarak, prehistoryadaki ana eğilimlerin çerçevesini kısaca çizmek yararlı olacaktır.

Kuzey Karadeniz, Sovyet prehistoryacıları tarafından 1920'lerden beri adamakıllı incelenmiştir. Bir önceki kitabımda (Dolukhanov 1979: 81-112), bu bölgenin prehistoryasına ilişkin çeşitli yönleri tartışmıştım. Bu kitabın yayımından bu yana önemli bir bilgi birikimi ortaya çıktı.

Karadeniz Ovalığı'nın en göze çarpan özelliği, onun düzlüğüdür. Burası deniz seviyesinden 0 ilâ 200 metrelik bir yükseklik düzeyinde değişen birikimli bir ovadır. Orta Tersiyer'den beri süren deniz basmalarıyla oluşmuş dev bir Alpin çukurudur. Ova, güneye akan birkaç ırmak tarafından kesilmektedir.

Kuzey Karadeniz bölgesinde en azından orta Pleistosen'den beri hominid varlığına ilişkin bulgular vardır. Ancak sadece geç Pleistosen sırasında bölgenin nüfusu önemli bir yoğunluk kazanmıştır. O sırada bile, orta Rusya Ovası'nın buzulçevresi-bozkır alanının tersine, bozkırsı güney görece küçük nüfusları barındırıyordu. Üst Paleolitik yerleşmeler kümesi, ormanla kaplı Kiskarpat yamaçlarını ve Moldavya yaylasını kesen ırmaklar çevresinde toplanmıştı. Bu ırmaklar Dinyestr, Prut ve kollarıydı. Bu bölgede, geç Pleistosen sırasında kesintiye uğramamış bir iskânı gösteren çok sayıda tabakalanmış yerleşme (Molodova V, Molodova I, Korman' IV, Ataki I, Babin I ve di-

ğerleri) vardır. Ren geyiğine ait kemikler hayvan kalıntıları içinde çoğunluğu oluşturmaktadır.

Bozkırın öteki kısımlarında, görece kısa yaşanan (mevsimlik) avcı kampları, olağan olarak Karadeniz ovasını kesen ırmakların ve derelerin yukarı teraslarında kurulmuştur. Hayvan varlığı kalıntıları arasında bizon, Avrupa bizonu ve yabanî at yer almaktadır. 1000'den fazla bizon kalıntısını (birkaçı anatomik olarak tam durumdadır) ihtiva eden tipik bir hayvan öldürme mekânı, Azak Denizi'nin kuzeyindeki Amvrosievka'da bir dere çukurunda bulunmuştur.

Taş alet envanterinin evrimine dayanarak, Dinyestr Vadisi'nde (Moldavya) farklı bir üst Paleolitik kültür saptanmıştır. Bu kültürün komşu bölgelerdeki, özellikle Moldavya Yaylası'ndaki ve Karpat dağlarının yamaçlarındaki çağdaş buluntu topluluklarıyla yakın akrabalığı vardı. Öte yandan bozkırın Paleolitik geleneği, çoğunlukla, Yukarı Tuna'dan Urallar'a kadar buzulçevresi Avrupası boyunca uzanan geniş Doğu Gravetyen kütlesinin bütünleyici bir parçası olarak görülür.

Bölgedeki çeşitli yerleşmelerde (Bol'şaya, Akkarzha, Amvrosievka, Kamennaya Balka I ve II) alet çantasının benzerliğinden, P. I. Boriskovsky (1961) Doğu Avrupa geç Paleolitiği için özgül bir 'bozkır sahası' kavramı geliştirmiştir. Boriskovsky bu bölgeyi çoğunlukla çevresel oluşum benzerlikleri sonucunda ortaya çıkmış ayrı bir kültürel-ekonomik birim olarak görmüştür. Boriskovsky envanterlerdeki ortak öğeleri vurgulamakla birlikte, onların farklı kökenlerini göstermesi muhtemel, yerleşmeler arası değişkenliğin varlığını da kabul etmektedir.

Son yayınında Stanko ve diğerleri (1989) Kuzey Karadeniz bölgesindeki geç Paleolitik yerleşmelerin taş alet çeşitliliğine özel bir önem vermişlerdir. Bilimadamları taş alet buluntularının evriminde birkaç aşama saptarlar. Sagaydak I yerleşmesi İngul Irmağı'nın alçak teraslarında yer almaktadır. Bu yerleşme bölgenin en eski geç Paleolitik katmanı olarak kabul edilmek-

tedir. Radyokarbon yaşı 21240±200'dür (LE 1602). Hayvan kalıntıları arasında gergedan, bizon ve yabanî at bulunmaktadır. Kazılan bölge, ocağı bulunan en az altı 'üretimci ev yapısı'nı içermektedir. Gene de Stanko'nun fikri, Sagaydak I ve benzer yerleşmelerin kısa yaşanan (mevsimlik) kampların kalıntıları olduğu biçimindedir. Alet çantası içinde özgül ('Sagaydak') uçlar, büyük ön kazıyıcılar, budanmış dilgi ve yongalar yer alır. Bu aletlerin koşutları, Stanko'ya göre, Orta Avrupa'nın Orinyasiyen buluntu topluluklarında bulunabilir. Başka iki yerleşme, Vladimirovka ve Oskorivka, aynı çağa ait sayılmaktadır. Bunlardan ilki (Güney Bug Irmağı'nın kollarından) Sinyukha vadisinde, ikincisi Dinyeper vadisinde yer alır. Söz konusu yerleşmelerde, gergedan, bizon ve yabanî at kemikleri vardır; ayrıca mamut ve ren geyiği saptanmıştır.

Anetovka I ve II yerleşmeleri bir sonraki evreye aittir. Her iki yerleşim de Güney Bug'un bir kolu olan Balşala ırmağının vadisinde bulunmuştur. Anetovka II yerleşmesi, radyokarbonla 18040±150'ye (LE 2424) tarihlenmiştir. Stanko ve meslektaşları tarafından hâlâ kazılan bu yerleşme bütün bölgenin ilk prehistoryasını anlamak için çarpıcı bir önem taşımaktadır. Bizon kemikleri toplam hayvan kalıntılarının % 82'sini oluşturmaktadır. Bunu ren geyiği (% 3,62) ve onu da yabanî at (% 2,42), sayga (% 2,42) ile az sayıda temsil edilen diğer türler izlemektedir. Stanko Anetovka II envanterinin gelişmiş karakterini vurgular. Anetovka II birkaç uç ve kazıyıcı türünü içermektedir. Araştırmacıya göre Anetovka ve ilişkili yerleşimlerin buluntu toplulukları, büyük ölçüde, Doğu Avrupa kökenli olduğu söylenen yerel bir geleneğin gelişiminden doğmuştur. Yerleşmeler meskenleri ve törensel bir özellik taşıyan yapıları kapsamaktadır. Paleolitik grupların istikrarını belirgin biçimde bu aşamada arttırdığı görülmektedir.

Amvrosievka ve Kamennaya Balka I ve II gibi yerleşmeler sonraki evreye aittir. Amvrosievka için iki radyokarbon tarihi

elde edilmiştir. Bunlar, 20620±150 (LE 1805) ve 15250±150 (LE 1637) tarihleridir. Bu yerleşmelerin taş alet envanteri orta Rusya Ovası'nın üst Paleolitiği ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir.

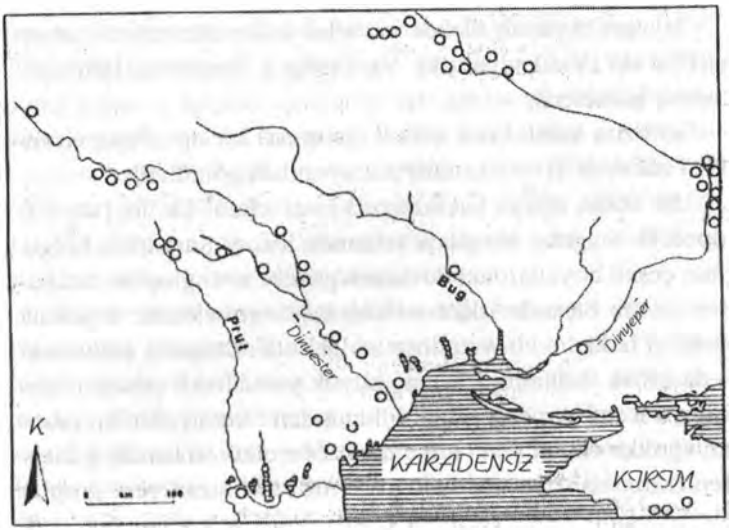
Bozkır üst Paleolitik katmanlaşmasının son aşaması son Buzul çağı yerleşmelerini kapsamaktadır. Bunlar, Odessa yakınlarındaki Bol'şaya Akkarzha, İvaşkovo VI ve birkaç başka yerleşmedir. Bütün bu yerleşmeler kısa süreli (mevsimlik) iskân kalıntılarıdır. Hayvan varlığındaki değişmeler önemlidir: Kemiklerin büyük bölümü ren geyiği ve ata aittir; bizon tek bir örnekle temsil edilmektedir.

Mevcut kanıtlar biraraya getirildiğinde bozkır bölgesindeki Paleolitik yerleşmelerin, büyük ölçüde, görece küçük avcı grupların, Orta ve Doğu Avrupa'nın yoğun nüfuslu orman-bozkır bölgelerinden göçü sonucunda oluştuğu düşünülebilir. Yoğun göçler Son Buzul döneminin en üst aşaması sırasında başlamış ve o zamandan itibaren devam etmiştir.

Önceki bölümlerde Orta ve Batı Avrupa'daki üst Paleolitik grupların Proto Ural dillerini konuştuğu varsayımını geliştirmiştik. Bu varsayım mantıklı bulunduğu takdirde, aynı dillerin, Karadeniz bozkırlarını da içine alacak biçimde, Rusya Ovası'na yayıldığını kabul etmek gerekecektir. Holosen'in başlangıcından, günümüzden takriben 10.000 yıl öncesinden, başlayarak Mezolitik türü endüstriler bütün Kuzey Karadeniz bölgesinde görülür. Mezolitik yerleşmelerin örüntüsü son Paleolitik'le benzerdir. Yerleşmeler, çoğunlukla, Karadeniz Düzlüğü'nü kesen küçük ırmakların vadilerinde yer almaktadır (Şek. 6.32). Hayvan varlığı kalıntıları, ağırlıklı olarak Avrupa bizonunu, yabanî atı ve yaban eşeğini ihtiva etmektedir. Düzlüğün kuzeybatı kesimindeki birkaç yerleşme (Mirnoye, Beloless'e) önemli bir boyuta ulaşmıştır. Mirnoye yerleşmesi özellikle büyüktür: O sırada doğrudan Karadeniz'e dökülen küçük bir ırmağın, Drakula'nın, alçak terasında kuruludur. Polen incelemeleri taşkın ovası-

nın ormanla kaplı olduğunu göstermektedir; giderek yoğunluğu azalan ormanlar çam, huş ağacı, gürgen, meşe ve karağaçtan oluşmaktaydı; tüyümsü otlardan oluşan çayırlar (*feathergrass*) ve forb bozkırı havzanın sınırına kadar yayılmıştır. Onsekiz çakmaktaşı alet grubu yerleşmelerin çevresinde yer almaktadır. Taş aletlerin yoğunluğu, birkaç ocağın ve pişirme çukurunun bulunduğu orta kısımda azalmaktadır. Uzun süreli iskân izi bulunmamasına karşın, Stanko yerleşmede birkaç çekirdek ailenin barındığını düşünmektedir. Hayvan varlığı kalıntıları arasında Avrupa bizonu (yaklaşık % 50) egemendir; yabanî at, eşek (*Asinus hydruntinus*), antilop-sayga, yaban domuzu ve yanın eşek (*Equus gmelini*) az sayıda örnekle temsil edilmektedir. Yaban eşeği bir başka Mezolitik yerleşmede, Belolessye'de, muhtemelen bir sonraki evrede, egemendi. G. V. Korobkova, bazı çakmaktaşı aletler üzerinde yaptığı kullanım izi incelemesine dayanarak yabanî ot biçmenin Mirnoye'de uygulandığını düşünmektedir. Yenebilir yabanî bitkilerin toplanması gibi bazı tarım öncesi etkinlik biçimlerinin burada varolduğuna inanılabilir. Mirnoye'de bir yerleşme hiyerarşisi saptanabilmektedir; büyük üs kampları, çok daha küçük boyutlardaki av kamplarıyla kuşatılmıştır (Stanko 1982).

Bozkır bölgesindeki Mezolitik yerleşmelerden elde edilen taş alet dökümü, daha önceki geç Paleolitik dönemle kültürel bir sürekliliği açıkça göstermektedir. Bu yerleşmelerin alet çantası içinde, Güney ve Orta Avrupa ile Ortadoğu Mezolitiği'nde yaygın olan geometrik mikrolit çeşitleri bulunmaktadır. Ukraynalı bilimadamları (Telegin 1982), ana alet türleri bireşimine dayanarak, bölgede birkaç Mezolitik 'kültür' saptamışlardır. Böyle bir 'kültür'ün, Grebenikyen'in özelliği, aralarında trapez biçiminin en yaygın olduğu geometrik mikrolitlerin görece yüksek oranda bulunmasıdır. Bu kültür, Karadeniz Düzlüğü'nün diğer bölgeleri ve Azak Denizi'nin kıyıları kadar, Mirnoye'yi ve kuzeybatı kesimindeki diğer birkaç yerleşmeyi içermektedir.

Şekil 6.32. GÖ. 9. binyılda Kuzey Karadeniz Düzlüğü (daireler Mezolitik yerleşmeleri göstermektedir).

Kukrekyen olarak adlandırılan farklı bir gelenek Kırım dağlarındaki ve Karadeniz Düzlüğü'nün farklı kesimlerindeki yerleşmeleri kapsamıştır. Envanterinin özelliği, geometrik mikrolitlerin neredeyse hiç bulunmaması ve özel bir kazı aleti türünün, Kukrekyen ucunun, varlığıdır. Yerleşmelerin ikisi için (Kukrek ve Igren' VIII), GÖ. 8000-9000 aralığına denk gelen birkaç radyokarbon tarihi elde edilmiştir.

Bozkır Mezoliği'nin en çarpıcı özelliği geniş mezarlıkların bulunmasıdır. Aşağı Dinyeper Vadisi'nde yer alan Voloşiyen-Vasileviyen adlı grup, birinde 50 öbüründe 24 mezar olmak üzere, iki mezarlığa sahiptir. Bunlar, Avrupa'nın en geniş Mezolitik mezarlıklarıdır. Antropolojik incelemeler, ölülerin en az üç farklı ırka ait olduğunu ortaya koymuştur; ayrıca gömü geleneğinde bazı farklılıklar görülebilmektedir:

a) nârin yapılı bir Akdeniz tipi (Voloşiyen);

b) aşırı olmayan ölçüde yuvarlak kafalı düz çeneli (ortognat) bir tip (Vasileviyen-Bir: Vasil'evka I, Vasil'evka III'ün çömelmiş gömüleri);

c) uzun kafalı çıkık çeneli (prognat) bir tip (Vasileviyen-İki: Vasil'evka III'ün uzanmış pozisyondaki gömüleri).

Bir bütün olarak bakıldığında hem arkeolojik hem de antropolojik bulgular Mezolitik sırasında Kuzey Karadeniz bölgesinin çeşitli boyutlardaki devingen göçebe avcı grupları tarafından seyrek biçimde iskân edildiğini göstermektedir. Biyolojik varlıklar bakımından yeterince zengin olan bölgede, çoğunlukla da ırmak vadilerinde birkaç büyük yarı-sürekli yerleşme gelişmişti. Yerel geç Paleolitik birikiminden türemiş olan bu gruplar, ağırlıklı olarak yerel kökenliydi. Mezolitik sırasında, güneyden (Kırım'dan) ve güneydoğu Avrupa'dan sızan yeni gruplar sürekli olarak bölgeye girmekteydi. Yeni gelen gruplar, yerli avcıların hem alet takımını hem de yaşam biçimini benimsemek suretiyle, yerlilerle karışmaktaydı. Bu durumda onlar Proto-Ural dilini korumuş olmalıdırlar.

Yüksek ısı koşullarının doğuşu (İklimsel Optimum), güneydoğu Avrupa'da çiftçi ekonomisinin yayılmasında başlangıç evresini haber vermiştir. Çiftçi yerleşmeleri, ilk tarım ve hayvancılık biçimlerinin yeterince verimli olduğu özel ekolojik eşikleriyle daha başlangıçtan itibaren sınırlanmıştı. En başta bu eşikler, seyrek dökülür yapraklı ormanlarının altında gelişmiş görece verimli toprakları bulunan ve yağışların yeterli olduğu Balkanlar'daki dağarası çöküntüleriydi. En eski aşamalardan itibaren güneydoğu Avrupa Neolitiği (emmer buğdayı, einkorn ve altı sıralı arpasıyla) yeterince gelişmiş tarım ve (sığır, koyun-keçi ve domuz türleriyle) hayvancılık biçimlerini göstermiştir. Evcilleştirilmiş sığıra ait en eski buluntular, GÖ. 8200-7800'e tarihlenmiş olan dönemde, Yunanistan Makedonyası'ndaki Nea Nikomedia'da elde edilmiştir.

Balkan Yarımadası'nın güneyindeki en eski keramik bu-

luntu topluluklarından birisi, Pre-Sesklo olarak adlandırılmıştır. Burada iki kap biçimi saptanmıştır. Bunlardan biri, 'barbotin' tekniği denilen, kil astarın üzerine parmaklar ya da küçük kemiklerle yapılan baskılarla tümüyle dalgalandırıldığı bir teknikle süslenmiştir. Bir başka grup, *Cardium edule* türü deniz kabuklarının ağızları kullanılarak uygulanan küçük nokta baskı sıralarıyla bezenmiştir. Bu keramik türü, bu nedenle, *'cardium'* ya da 'baskı kap' olarak adlandırılmıştır.

Her iki çanak çömlek tipi de Ortadoğu buluntu topluluklarında ortaya çıkmıştır: Bunlar, kuzey Suriye'de ve güney Türkiye'de Orontes [Asi] Ovası üzerindeki Amuk A ve B yerleşmelerinden bilinmektedir. Ayrıca bu tip kaplar kuzey Mezopotamya'daki birkaç Hassuna yerleşmesinden de bildirilmiştir. Son yıllarda Pre-Sesklo tipi keramik Orta Balkanlar'daki (güney Karpatlar bölgesinde ve Transilvanya'da -Circea-) bazı erken Neolitik yerleşmelerinde ortaya çıkarılmıştır. Bu özel türdeki çanak-çömleğin, tarım ekonomisinin ilk fomlarının Ortadoğu'dan güneydoğu Avrupa'ya dağılmasıyla ilişkili bir yolla geldiğini düşünmek için nedenler vardır. Eski bir varsayım çiftçi ekonomisinin Avrupa'ya yayılmasına, ilk tarımcı topluluklar arasında bir kabileler arası iletişim aracı olarak Proto Hint-Avrupa dilinin yayılmasının eşlik ettiğini öne sürmüştü.

Güneydoğu Avrupa'nın Neolitikleşmesindeki bir sonraki aşama, İÖ. 6. binyılın ortasından ya da ikinci yarısından 5. binyılın ortalarına yayılmıştır (Şek. 6.33). Bu sırada tarımsal ekonomiler Bulgaristan'ın dağarası çöküntülerine, Aşağı ve Orta Tuna ovalarına ve Moldavya Yaylası'nın tepeliklerine sızmıştı. Bu aşama, arkeolojik olarak, maddî izleri çok sayıda ortak öğeyi barındıran Starçevo-Körös-Kris-Vinça kültürleriyle çağdaştır.

Besin üretici ekonominin yayılma mekanizması, bir tartışma konusu olarak durmaktadır. Son zamanlara kadar Kossinna'nın ve Childe'ın sorunu kavrayışlarından beslenen göç varsayımı önde gelen paradigma oluşunu sürdürmüştür. Bu ku-

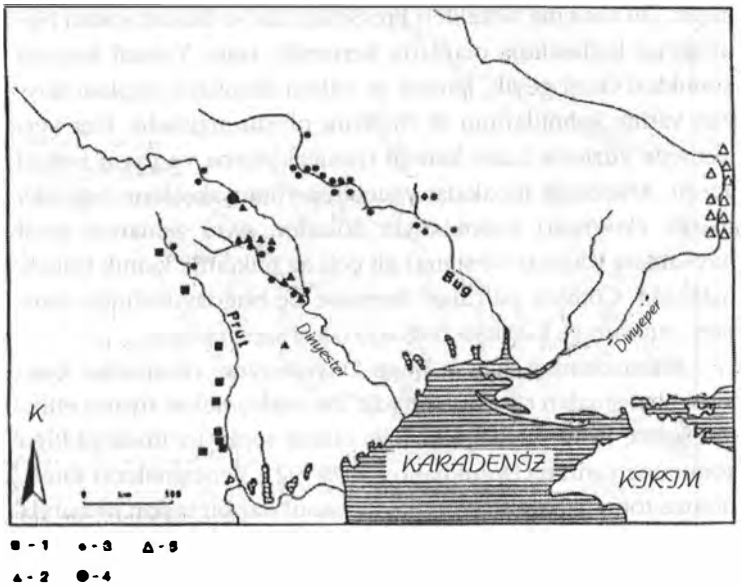
ram, son yıllarda, çiftçi ekonomisinin, yeni bir bölgede tarımın benimsenmesini izleyen belirgin nüfus artışı sonucunda yayıldığı görüşünü savunan 'gelişme dalgası' kuramı biçiminde yeniden ortaya çıkmıştır (Ammerman ve Cavalli-Sforza 1974).

Bu ele alışların aksine, bir takım bilimadamları, şimdi, çiftçi ekonomisine geçiş sürecinde yerli Mezolitik grupların rolüne daha büyük önem verme eğilimindedir. Bu modeller göçleri tamamen gözardı etmezler (zira göçler hem tahılların hem de evcil hayvanların yeni bölgelere taşınmasına aracılık eden tek yoldur). Bunlar, temas halindeki yerli toplayıcı gruplarla çiftçi toplulukların kültürleşmesini öne sürme eğilimdedirler. Bu temasların yoğunlaşması, eski ve yeni tarım grupları arasında *lingua franca* işlevini görmekte olan Hint-Avrupa dilinin tedricen kazanılmasına yol açar.

Bu süreç, Tuna Vadisi'nin Demirkapılar bölgesinde açıkça örneklenebilmektedir. Burada, sonunda toplayıcı grupların ortadan kalkmasıyla sonuçlanan, toplayıcı ve tarımcı toplum ağları arasında uzun sürmüş bir birarada yaşamışlığa ve etkileşime tanık olunabilir (Chapman 1989, 1993).

İÖ. 5. binyıldan başlayarak İklimsel Optimum koşulları altında, Moldavya Yaylası'nın vadilerinde ve Karadeniz Ovası'nda biyolojik varlıklar bakımında epeyce zengin geniş yapraklı ormanlar yaygınlaşmıştır. Akarsular arasında ada ormanları ortaya çıkmıştır.

6. binyılın ortalarında, Bugo-Dinyesteryen denilen yeni bir toplumsal-kültürel birim, Dinyester ve Güney Bug ırmaklarının yoğun ormanlık vadilerinde ortaya çıkmıştır (Danilenko 1969; Markevich 1974; Dolukhanov 1979) (Şek. 6.33). Bu sırada Karadeniz Ovası'nı kesen ırmakların vadileri karaağaçgilleri (*Ulmaceae*) ve bazı meşe ve ıhlamur türlerini içeren sık ormanlarla kaplanmıştı (bunlardan arta kalan bir orman, Trifauta ormanı, Soroka yakınlarında hâlâ Dinyester'in sarp yamaçlarını kaplamaktadır). Tedricen seyrekleşen ormanlar akarsu araların-

Şekil 6.33. GÖ. 6.-5. binyıllarda Kuzey karadeniz Düzlüğü: 1) Köröş yerleşmeleri; 2) Doğrusal çanak-çömlek; 3) Bugo-Dnyesteryen; 4) Karışık gruplar; 5) Sura-Dnyeperyen.

daki geniş alanları örtmekteydi. Yağışlı koşulları gösteren mezofitik bitkilerin artan katılımıyla birlikte bozkırlar, Karadeniz Ovası'nın güney şeridiyle sınırlanmıştır.

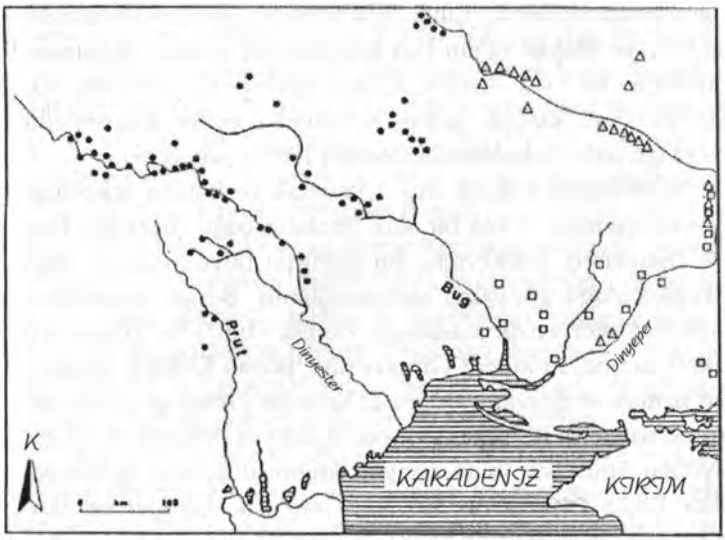
Bugo-Dnyesteryen radyokarbon tarihleri Soroka II yerleşmeleri için, GÖ. 7515±120 ve 7420±80 olarak elde edilmiştir. Bu grubun yerel kökeninden kuşku duyulamaz: Taş aletler, görünüşte, geç Mezolitik yerleşmelerden çıkanlardan ayırdedilemez. Öte yandan, arkeolojik tabakalar çeşitli tipte keramiği barındırmaktadır. Bugo-Dnyesteryen yerleşmelerinin çanak-çömleği, ya deniz kabuğu (*Unio*) kenarıyla ya da damgalarla yapılmış yatay baskı sıralarıyla bezenmiş küresel ve çift konili kap parçalarını kapsamaktadır. Bazı kaplar tırnak izi ile bezen-

miştir. Bu süsleme bezekleri Pre-Sesklo'da ve Balkan erken Neolitiği'ne kullanılmış olanlarla benzerlik taşır. Yabanî hayvan kemikleri (kızıl geyik, karaca ve yaban domuzu), toplam hayvan varlığı kalıntılarının % 70-90'ını oluşturmaktadır. Her yerleşmede yüzlerce balık kemiği (çamçak, turna ve yayın balığı) vardır. Arkeolojik tabakalar yenebilen yumuşakçaların (ağırlıklı olarak *Unio*'nun) kabuklarıyla doludur. Aynı zamanda evcil hayvanlara (domuz ve sığıra) ait çok az miktarda kemik bulunmaktadır. Çömlek parçaları üzerinde üç buğday türünün (emmer, einkorn ve kılçıksız buğday) izleri saptanmıştır.

Bilimadamları hâlen Bugo-Dnyesteryen ekonomisi hakkında tartışmaları sürdürmektedir. Bu yerleşmeleri ziyaret ettikten sonra, bu yerleşmelerin esas olarak toplayıcı türde olduğu sonucuna vardım (Dolukhanov 1979: 92). Yerleşmelerin tümü, humus toprağı bakımından hayli yoksul dar bir taşkın ovasında bulunmaktaydı. En yakın ekilebilir arazi, 5 kilometreden uzakta ve sarp ve ormanlık bir yamacın üzerindeydi.

Bu kanıta dayanarak Bugo-Dnyesteryen yerleşmelerinin, komşu tarımcı topluluklarla yoğun ekonomik ve kültürel temasları bulunan küçük toplayıcı gruplara ait olduğu kanısına vardım (Dolukhanov 1979). Bu kanı, daha sonra, Romanya Moldovası'nda, Kriş bölgesi içinde, Bugo-Dnyesteryen yerleşmelerini bildiren Ursulescu (1984) tarafından doğrulandı. Bu durumda, çiftçilerle toplayıcılar arasındaki yoğun temasların, toplayıcılar tarafından Hint-Avrupa dilinin yavaş yavaş edinilmesine yol açtığı ileri sürülebilir.

Avrupa'da ikinci Neolitikleşme dalgası, Doğrusal Keramikli yerleşmelerin görece hızlı bir biçimde yayılmasıyla ilişkilidir. Bu geleneğe ait yerleşmeler, iyice yerleşmiş besin üretici ekonomileriyle, çok kısa sürede çok büyük bir alana, doğuda Dnyester'den batıda Belçika'ya ve kuzey Fransa'ya kadar yayıldı. Doğrusal Keramik'in yayılması, göç modelini haklılaştıran az sayıda örnekten biridir: Doğrusal Keramik iskânının olduğu

Şekil 6.34. GÖ. 4. binyılın sonları-3. binyılın başlarında Kuzey Karadeniz Düzlüğü: 1) orta Tripolye; 2) Sredni Stog; 3) Mikhailovaka türü.

alanda sadece birkaç Mezolitik yerleşme bilinmektedir. Doğrusal Keramik'in yayılması, Hint-Avrupa dilinin Avrupa'daki kütlesel genişlemesine ilişkin bir gösterge sayılabilir.

Bugo-Dnyesteryen toplayıcıları, yerleşim alanları çoğunlukla çok yakında bulunan Doğrusal Keramik çiftçileriyle temas halindeydiler. Birkaç örnekte Bugo-Dnyesteryen yerleşmelerinde ('müzik notası' türünde *-Notenkopf-* süslemeleri olan) Doğrusal Keramik parçaları ele geçmiştir. Bu süreç, Hint-Avrupa dilinin orman toplayıcıları arasında konumunu güçlendirmesine yol açmış olabilir.

İÖ. 5. binyılın ortalarında ve ikinci yarısında, besin üretici ekonomi özelliği gösteren yerleşmeler daha kuzeye ve doğuya

doğru genişlemişlerdir. Çiftçi ekonomisinin ormansal-bozkırsal Ukrayna ve Moldavya'nın batı bölgelerinin içlerine dağılması, genellikle, en eski evreleri kalibre edilmemiş tarihlerle İÖ. 4000-4200'lere karşılık gelen 'Kukuteni-Tripolye kültürü'nün ortaya çıkışıyla özdeşleştirilir (Monah 1987) (Şek. 6.34).

Bu kültürün kökeni, Rus, Ukraynalı ve Romen arkeologlarca tartışılmıştır. Uzun bir süre bunların çoğu (özellikle Passek, Danilenko, Markevich), bu kültürün büyük ölçüde yerel kökenli olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bunun kaynakları, Bugo-Dnyesteryen'de aranmıştır. Comşa (1987) ve Zbenovich (1989), aksine, Kukuteni-Tripolye'nin, 'Boyan Kültürü' gruplarının sızması ve bunların Doğrusal Keramik üreten gruplarla karışması sonucunda, ağırlıklı olarak Moldavya bölgesinde ve güneydoğu Transilvanya'da ortaya çıktığını düşünme eğilimidedirler. Erken Tripolye'nin Moldavya'dan orta Dnyeper havzasına kadar yayılan bir alanda kendisini yerleşikleşmiş ve pek gelişmiş bir biçimde varettiği bir olgudur. Ayrıca Tripolye'nin birkaç önemli kültür öğesinin (özellikle, küçük heykelcikler, çanak-çömlek bezemesi, ev yapımı) Ortadoğu ve Avrupa'nın ilk tarımcı dünyasındaki öğelere benzediği de bir gerçektir. Rybakov (1965) hem Tripolyen çanak çömlek süslemelerinin hem de onun insan ve hayvan biçimli heykellerinin anlamlarını tarımsal sembolizmin göstergeleri olduğunu ileri sürmektedir. Tripolyen heykellerinin güneydoğu ve orta Avrupa'daki ilk tarımcı yerleşmelerde bulunan sanatsal işlerle, özellikle de Doğrusal Keramik'le benzerlikler göstermesi anlamlıdır (Hockmann 1987). Ayrıca Ortadoğu'nun ilk tarım yerleşimlerindeki sanatla koşutluklar da dikkat çekicidir (Nitu 1975, 1987). Tripolye'nin ilk tarım dünyasının diğer kesimleriyle çok yönlü temasları bulunduğunu açıkça gösteren sanat alanındaki karşılıklılıklar, bir ortak iletişim aracının, Hint Avrupa dilinin, varlığına ilişkin bir başka kanıtı oluşturmaktadır.

Balkanlar'la temaslar özellikle güçlüdür. Chernykh'e (1978)

göre, (özellikle Karbuna definesinde çok sayıda bulunan) madenî araçların üretildiği bakırın Trakya kökenli oluşu önemlidir.

Tripolye topluluklarının ilk evresinde ekonomi karışık bir karakter taşımaktadır: Hayvan varlığı kalıntılarının yaklaşık olarak % 50'si yabanî hayvanlara aittir. Tripolye ekonomisinin ancak orta evresinde istikrarlı bir besin üretici ortam sağlanmıştır. Bu sırada sığır, hayvan varlığının hemen hemen üçte birini oluşturuyordu, bunu domuz ve koyun-keçi izlemekteydi. Evcilleştirilmiş bitkiler arasında buğday, arpa, yulaf, süpürge darısı, çavdar ve baklagiller bulunmaktadır. Bu dönem, ortalama yıllık yağışın en üst noktasına ulaştığı (bugünkü değerin 120-150 mm. üstündedir) ve kış sıcaklığının dikkat çekici biçimde arttığı bir döneme karşılık gelmektedir (Kremenetsky 1991).

Karaağaç, meşe ve ılılamur ormanları, Tripolye yerleşmelerinin çevresindeki önemlice bir alanı kaplamıştı. Polen yelpazesinin, yoğun Tripolye yerleşimini izleyerek ormanların belirgin biçimde azaldığını göstermesi önemlidir. Bu, bölgenin tarımsal kolonileştirilmesine eşlik ederek büyük ölçekli orman açmalarının yapıldığını gösteren doğrudan bir kanıt olarak alınmalıdır. Özellikle nazik orman-bozkır bölgesinde arazinin insan eliyle dönüştürülmesi, pek derin ekolojik sonuçlar doğurmuş olmalıdır.

Bu evrede, bölgenin nüfus yoğunluğu önemli ölçüde artmıştır. Birkaç büyük yerleşim ortaya çıkmıştır. Sinyuka ırmağının yüksek terasında kurulmuş olan Vladimirovka yerleşmesinin alanı, takriben 100 hektara varmıştı ve bu yerleşim birkaç daire içine toplanmış 200 konutu barındırmaktaydı.

Hemen hemen aynı sırada, Aşağı Tuna Ovası'nın doğu kesiminde, Dobruca, Muntenia'da ve Tuna-Dinyeper akarsuları arasındaki komşu sahalarda Gumelnita 'kültürü' vardır. Kremenetsky'nin (1991) yaptığı polen incelemeleri bölge ikliminin o sırada bugünden daha yağışlı olduğunu göstermektedir. Bozkır bileşiminde mezofitik bitkilerin yüksek oranı yağış miktarında

ciddi bir artış olduğuna işaret etmektedir. Doğrudan ithaller kadar, arkeolojik malzemelerdeki sayısız benzerlik Gumelnita ile Kukuteni-Tripolye arasında yoğun temasların olduğunu göstermektedir. Renfrew (1979: 142) Gumelnita'yı, 'Salkuta-Gumelnita' adı verilen dev kültürel buluntu topluluğunu oluşturan öğelerden biri saymaktadır. Merkezinde Tuna vadisi yer almaktadır ama Balkan Yarımadası'nın önemlice bir bölümüne yayılmıştır. Bu yayılma alanı güneyde Sitogroi-Fotoivos, Dikilitaş ve Ege bölgesinin diğer yerleşmelerine ve batıda Marita vadisine (Bubanj-Hum) ulaşmaktadır. Bütün bölge, tarım ve hayvancılık ile bağımsız biçimde gelişen metalurjiye dayanan bir ekonominin özelliklerini göstermektedir.

Hem Tripolye hem de Gumelnita kültürlerinin ortaya çıkması ve bunu izleyen gelişmesi, Kuzey Karadeniz'in ağırlıklı olarak toplayıcı olan gruplarının bulunduğu bölgelerde çiftçi ekonomisinin yayılmasıyla doğrudan ilişkili karmaşık toplumsal ve demografik süreçlerden kaynaklanmıştır. Dolaylı kanıtlar (yerleşim alanlarının üst üste binmesi, taş alet envanterlerindeki benzerlikler, ilk evrelerde toplayıcı stratejilerin önemli oluşu), yerli ve büyük ölçüde toplayıcı toplulukların bu gelişmede önemli bir rol oynadıklarını düşündürmektedir.

Öte yandan, çiftçiliğe geçiş, hiç kuşkusuz, batıdan gelen görece küçük tarımcı grupların sızmasıyla ivme kazanmıştır. Tarımcı yerleşmelerin kuruluşu, giderek, Karadeniz bozkırlarını Balkan ağıyla bütünleştirmiştir; bu bölge, bütün ilk tarım dünyasından gelen büyük ölçekli enerji, bilgi ve madde akışına açılmıştır. Kuzeybatı Karadeniz bölgesinin tarımsal dünyaya dahil olması, zorunlu olarak, burada erken Neolitik'ten beri bilinmekte olan Hint-Avrupa dilinin bu bölgeye sızması anlamına gelmektedir.

Doğuda, ağırlıklı olarak bozkırsal Karadeniz düzlüğünde Tripolye ve Gumelnita'daki ekonomiden farklı bir ekonomiye sahip kültür gruplarının bulunması dikkat çekicidir. Bu grup-

lardan birisi olan Sredni Stog (Telegin 1975, 1985), büyük ölçüde Dinyeper ile Don arasındaki ormansal-bozkırsal akarsu arası alanında yayılmıştır. O sıralarda hatırı sayılır ormanlarla kaplı olan vadilerin alçak teraslarında tahkim edilmemiş yerleşmeler bulunmaktadır. Sredni Stog yerleşmelerinin en çarpıcı özelliği, ekonomilerinin büyük ölçüde at yetiştiriciliğine dayanmış olmasıdır. Bazı örneklerde (Dereivka, Molyukhov Bugor ve Aleksandria) at kemikleri, toplam hayvan varlığı kalıntısının % 50'sinin üzerine çıkmaktadır.

Dereivka'nın durumu tipiktir (Telegin 1986). Yerleşme, Dinyeper'in bir kolu olan ve bugün ormansal-bozkırsal kuşak içinde yer alan Omelnik vadisinin alçak bir terasında bulunmaktaydı. Yerleşmenin toplam alanı yaklaşık olarak 3000 m^2'dir. tek kültür katı, en az üç toprakaltı konut yapısını, iki 'ev işi etkinliği' (bunlar 'bıçak bileyliği' ile 'çömleklik'tir) mekânını ve ayin mekânı olarak yorumlanan, içinde bir at kafatası ile bir köpek ayağı ve iki köpeğin ön kısımlarının bulunduğu bir yapıyı kapsar. Hayvan varlığı topluluğu atlardan (2412 kemik/EAB 52-en az birey sayısı), ayrıca sığır (618/18); koyun-keçi (8816 kemik); domuz (114/9); kızıl geyik (394/18); karaca (99/12); yaban domuzu (50/11) ve önemsiz sayılarda kuş, balık ve kaplumbağa gibi diğer hayvanlardan oluşmaktadır. Dört radyokarbon tarihi (Telegin tarafından arkeolojik verilerle Sredni Stog diziliminin orta aşamasında bulunan) yerleşmeyi İÖ. 3380 ile 4570 kalibre edilmiş tarihleri arasına yerleştirmektedir.

Hem Ukraynalı hem de batılı bilimadamları (Telegin 1975; Anthony 1986), Sredni Stog örneğinde atın evcilleştirilmesine ilişkin en eski kanıtla karşılaştığımız kanısını açıklamışlardır. Bu görüş, genel olarak paleozoologlar (Bökönyi 1978; Nobis 1974; Bibikova 1969, 1970) tarafından paylaşılmaktadır. Öte yandan, daha doğuda, Orta Asya'nın yarı çöllerinde ve muhtemelen Moğolistan'da, evcil atın çok daha eski varlığına dair dolaylı bulgular vardır. İyi tabakalanmış dolguların bulunmaması ve

fauna kayıtlarından evcilleştirmenin ilk aşamalarını belirlemekte karşımıza çıkan zorluklar (Bökönyi 1978: 22-3), ikinci kanıyı tamamen varsayımsal hale getirmektedir. Yular geminin ağza giren uçlan olarak yorumlanan üzerinde dişler açılmış hilâl biçimli geyik boynuzu, atın ilkin binek şeklinde kullanıldığına ilişkin bir kanıt olarak görülmektedir. Morfometri ve nüfus yapısını belirleme çalışmaları da dahil olmak üzere, Dereivka'nın hayvan varlığı koleksiyonu üzerinde yapılan incelemelere dayanarak Marsha Levine (1990) Dereivka atlarının büyük bölümünün avlanarak elde edildiği ve eti için ele geçirildiği sonucuna varmıştır. At yetiştiriciliğinin gerçek önemi bir tarafa, Sredni Stog yerleşmelerinde besinin avcılık ve balıkçılıkla da sağlandığı kesin görünmektedir. Tarıma ilişkin kanıt yoktur.

Dereivka'da ve diğer bazı Sredni Stog yerleşmelerinde mezarlıklar vardır. Toprak boya ile örtülmüş ölü, ayakları kıvrılmış biçimde çömelmiş konumda sırtüstü yatırılmaktaydı.

Büyük ölçüde çanak-çömlek tipolojisinden yola çıkarak Telegin, Sredni Stog'un iki gelişme aşamasını saptamıştır. Birincisinin özelliği, tarak baskı ve kazı çizgilerle bezenmiş konik biçimli kaplardır. İkinci aşamada ipe benzer süslemeler kaydedilmektedir.

Sredni Stog yerleşmelerinin önemli bir özelliği, birbirine komşu alanlarda yaşayan iki topluluk arasında ekonomik ve kültürel bağların olduğunu gösteren ithal Tripolye kaplarının varlığıdır. İthal keramik, genellikle kalibre edilmemiş değerlerle İÖ. 3600-2800'e tarihlenen orta (B-I, B-II) ve ilk geç (C-I) Tripolye evrelerine aittir (Telegin 1985: 309). Dereivka'dan elde edilmiş bir dizi kalibre edilmiş radyokarbon tarihini kullanan Gimbutas, daha eski bir tarihi ortaya atmıştır: İÖ. 5. binyılın sonu ve 4. binyılın başları (Gimbutas 1977).

Ukraynalı arkeologlar tarafından, batıda Güney Bug ve İngul havzalarından doğuda Azak Denizi'nin kıyı kesimine kadar uzanan geniş Karadeniz sahasında, 'Aşağı Mikhailovka' olarak

adlandırılan kültürel gelenekle ilişkilendirilmekle birlikte, farklı bir gelenek saptanmıştır. Sredni Stog'da olduğu gibi, Mikhailovka yerleşmeleri de çoğunlukla, o zamanlar ormanla kaplı olan, ırmakların alçak teraslarında kurulmuştu.

Mikhailovka yerleşmelerinin ekonomisi Sredni Stog'dan farklı idi. Hayvan varlığı kalıntılarının % 95'i, koyun ve keçinin en fazla sayıda bulunduğu evcilleştirilmiş hayvanlara aitti. Havanellerinin varlığına ve yerleşmelerin ırmak civarında bulunmalarına dayanarak, Shoposhnikova (1985: 329) tarım etkinliklerinin avcılık ve balıkçılıkla desteklendiğini öne sürmektedir. Pashkevich (1991) Mikhailovka ve onunla ilişkili yerleşmelerde bulunan çanak çömlek parçaları üzerinde tarıma alınmış bitkilerin izlerini saptamıştır. Bunlar arasında emmer buğdayı, ekmeklik buğday, altı sıralı arpa, çavdar ve tarla bezelyesi bulunmaktadır. Hem paleozoolojik hem de arkeolojik bulgulara dayanarak Mikhailovka ve ilişkili yerleşmelerin ekonomisinin göçebe hayvancılıkla birarada yürüdüğü ve toplumsal ve kültürel yapıların toplayıcılıkla desteklenen bir yerleşik tarımla bütünleştiği düşünülebilir.

Tabakalanmış Mikhailovka yerleşmesi, Dnyeper ırmağından 28-30 metre yüksekte yer alan ve akarsu yatağı tarafından birbirinden ayrılan iki doğal tepenin üzerinde bulunmaktadır. Yerleşim alanı, tepelerden birinde 0.5, diğerinde 0.2 hektardır. Ortasında ocak bulunan oval biçimli yapılar bir platform boyunca kısa aralıklarla dizilmiştir. Çanak-çömlek tipolojisi kadar, Novo-Mikhailovka'nın ve diğer bazı tabakalı yerleşmelerin stratigrafisini kullanan Shaposhnikova (1985) kültürel geleneğin gelişiminde birkaç evre saptamıştır. Mikhailovka yerleşmelerinin bu analizinden çıkarılabilecek en önemli sonuç, onun kültürel sürekliliğidir. Kültürel yenilikler esas olarak geleneksel kültür bağlamında tedricen ortaya çıkmıştır.

Mikhailovka'nın ilk evresine ('Aşağı Mikhailovka') ait olan yerleşmeler, Sredni Stog'takilere benzer çanak-çömlekler içer-

mektedir. İkisini birbirinden ayıran en önemli kültürel yenilik, Sredni Stog'un ilk evresinde ortaya çıkmış gözüken mezar-höyüklerinin varlığıdır. Cesetler, mezar höyüklerinin (kurganların) içindeki mezarlara (bazı durumlarda taş tabutluklara) hem uzanmış konumda hem de çömelmiş konumda bırakılmıştır. Hem kurganlar hem de toprak gömüler çoğu kez aynı mezarlıkta bulunmuştur. Hem toprak hem de höyük-mezar gömülerinde ölü gömme geleneği uygulamada aynıdır. En eski gömüler (Kapulov mezarlığı), gömü geleneğinin değişmediğini gösterecek biçimde, Mezolitik gömülerinin hemen yanında bulunmuştur (Shaposhnikova 1985: 325).

Mezar-höyükleri ikinci evrede daha yaygın hale gelmiştir. Bazı örneklerde, kurganların üzerine, çapı 175 metreye ve yüksekliği 10-15 metreye varan etkileyici boyutlarda taş kutsal alanlar yapılmıştır. İlk kez gömü ayininde ateşin kullanıldığına ilişkin kanıtlar vardır.

Mikhailovka ile Tripolye toplulukları arasında sıkı temaslar vardı. Karadeniz kıyısında bulunan Nikolaev kenti yakınlarındaki, yapısal olarak benzer Novorozanovka yerleşmesinde B II ve C I evrelerine ait çok sayıda ithal Tripolye kapları mevcuttur.

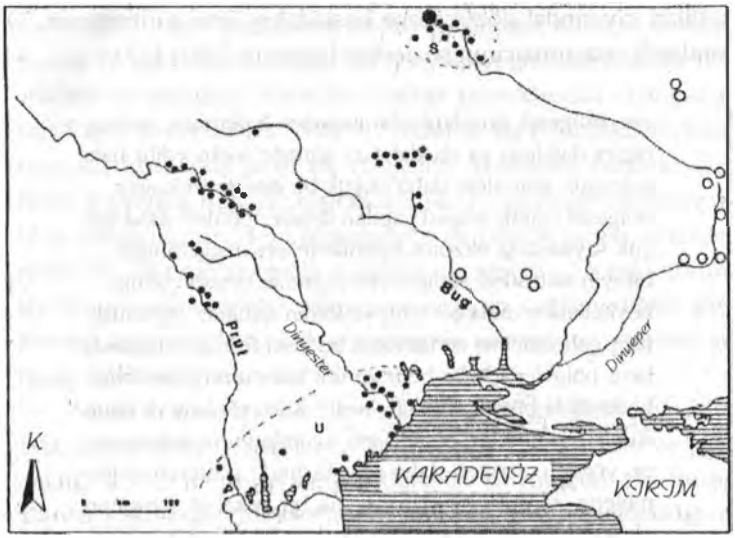
İÖ. 3. binyıl sıralarında, Tripolye topluluklarının derin bir ekonomik ve toplumsal bunalımın içine düştüğüne ilişkin işaretler artmıştır. Yerleşmelerin sayısında, özellikle orta Tripolye'nin sonu ile geç Tripolye'nin başlangıcında açık hale gelen keskin bir düşüş belirlenmiştir. Bu olayın nedenleri, birbiriyle çelişen çeşitli varsayımların konusu olmuştur. Tripolye bunalımının, Avrupa'nın bu bölümünden ayrı bir olgu olarak düşünülemeyeceği belirtilmelidir. Neolitik dünyasının geniş bir alanında bu sırada ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik değişmelere ilişkin çok sayıda belirti vardır.

Andrew Sherratt Neolitik Avrupası'nda derin değişmelerin (kendisi buna 'ikinci ürün devrimi' demektedir) 'İÖ. 5. binyılın

ortaları civarında' gözükmeye başladığını öne sürmektedir. O sıralarda, araştırmacının sözleriyle (Sherratt 1981: 127),

> sıkı bölgesel gruplanmalar ortadan kalkmıştır; yerleşmeler dağılmış ya da daha az süreyle iskân edilir hale gelmiştir; gömülere daha büyük bir önem verilmiştir, ... bölgesel olarak ticareti yapılan ürünler bütünü daha küçük sayılardaki ekzotik kalemlerle yer değiştirmiştir, ... bireyin statüsünü simgeleyen nesneler ortaya çıkmış, ... heykelcikler daha şematik ve kadın daha az görünüşlü hale gelmiştir; ve zenginliğin bu yeni formları arasında hem bölgeler içinde hem de tek tek mezarlıklar temelinde daha büyük zıtlıklar vardır. Kurumlaşmış ve uzun süreli topluluklar olmaksızın ritüellerin uygulanması, bu yüzden, statüyü daha açık biçimde gösteren belirtmelerin zorunlu ve daha geniş bir rekabet sahasının olası olduğu ve açıkça daha akışkan bir sistemle yer değiştirmiştir... Bu örüntü, tarımsal yerleşmenin Bozkırlara ve Kuzey Avrupa Ovası'na doğru genişlemeye başladığı dördüncü binyıla kadar sürmüştür.

Ukraynalı ve Moldavyalı arkeologlar, son zamanlarda, Tripolye'nin son evresinde ortaya çıkan süreçleri çok ayrıntılı biçimde incelemişlerdir (Zbenovich 1974; Dergachev 1980). Sonraki gelişmenin ana öğesi tedricî bir parçalanma ve Tripolyen geleneklerinin daha geniş bir alana dağılması idi (Şek. 6.35). Yerel gruplardan biri (Vikhvatintsıy tipi yerleşmeler) yavaş yavaş Orta Dinyester'den güneye, kuzeybatı Karadeniz Düzlüğü'nün bozkır alanlarına doğru kaymıştır. Sonra, bu grup geç Tripolye'nin Usatovo varyantı biçiminde gelişmiştir. Bunun ardından, Usatovo yerleşmeleri geniş Prut-Dinyester-Güney Bug akarsu arası alanına ve sonra da batıya aşağı Tuna vadisine ve Romanya Moldavyası'na yayılmıştır. Eşzamanlı olarak, bir başka Orta Tripolye grubu olan Brinzeniy kuzeye, Troya varyantının ortaya çıktığı doğu Volhinya'ya yönelmiştir. İzleyen akımlar

Şekil 6.35. 2. binyılın ortalarında Kuzey Karadeniz Düzlüğü: 1) Geç Tripolye; U) Usatovo grubu; S) Sofievka grubu; 2) ilk çukur-mezarlar.

Orta Dinyeper alanında Sofievka varyantının oluşmasına yol açmıştır.

Dergachev, iki diyalektik sürecin geç Tripolye sırasında işlediğini öne sürmektedir. Bunlardan ilki, önemli bir parçalanma ve çok sayıdaki 'kültürel ve etno-toplumsal' varlığın ortaya çıkmasıdır; ikincisi bu varlıkların tedricî bir 'kültürel seviyelenme'ye girmeleridir. Birinci eğilim, dağılma ve dağılan grupların ekonomik özelleşmesiyle sonuçlanmıştır. Usatovo'nun ekonomisi, geniş ölçüde at ve koyun/keçinin ağırlıkta olduğu bir hayvancılığa bağımlı olmuştur. Sığır yetiştiriciliği Orta Prut ve Dinyester bölgesinde yerleşmiş gruplar (Brinzeniy tipi) arasında egemendi. Bu bölgede tarım tahıl ve baklagillerin ekiminin

yapıldığı karışık bir tipteydi. Bu karışık tarım türü, Volhinya ve Orta Dinyeper'de de aynı derecede tipikti. Ekonomide gözlemlenen farklılıklar, erken/orta Tripolye ile karşılaştırıldığında çok daha çeşitlenmiş hale gelen çevresel oluşumlara yerel uyarlanma ile, yeterince açıklanabilir. Yerel ekonomik örüntülerin ortaya çıkışı, tek sosyo-kültürel bütünün parçalara ayrılmasına ve arkeolojik olarak 'Tripolye varyantları' diye kavramlaştırılan yerelleşmiş sosyo-kültürel birimlerin doğmasına yol açmıştır. Bu varyantların farklı etnik gruplara karşılık gelmesi beklenmemektedir. Büyük olasılıkla bu varyantların insanları aynı dili konuşuyordu. Bunu gösteren arkeolojik kanıtlar vardır: Bütün bu varyantlar maddî kültüre ilişkin çeşitli formlarda çok sayıda ortak öğeyi taşımaktadır; bu ortak öğeler çoğu kez, kendi ortak 'erken/orta Tripolye kökenine kadar izlenebilmiştir.

Derghacev'in 'kültürel seviyelenme' ya da ortak bir kültürel temel olarak zikrettiği ikinci eğilim, bütün Tripolyen grupların etnik bir bütünlük arzettiğini savunmaya yarayacak ek bir kanıt sağlamaktadır. Bu kültürel benzerlik geniş ölçüde çeşitli geç Tripolye grupları arasındaki yakın ekonomik ve kültürel ilişkilerden kaynaklanmıştır. Bu temaslar, çoğunlukla, metalurjinin ve maden işlemeciliğinin gelişmesiyle ilişkilidir.

Metalurji, Karbuna definesinin örneklediği gibi, erken Tripolye topluluklarının ekonomik ve toplumsal yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Ancak sadece geç Tripolye'de metalurji ve maden işlemeciliği, bağımsız bir zanaat statüsünü kazanmıştır. Chernykh (1978) geç Tripolye'de iki ana maden işleme merkezinin, Usatovo ve Sofievka'nın, tesis edildiğini yazmıştır. Bu merkezler farklı cevher kaynaklarına sahipti. Usatovo metalurjisi, büyük ölçüde, Karpatlar ve Balkan Yarımadası kaynaklı cevherle beslenmekteydi. Sofievka'da ise madenî araç-gereç çoğunlukla Kafkasya cevheriyle yapılıyordu. Hem hammadde hem de mamûl madde ticareti, bölgelerin ekonomik ve kültürel bütünleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Ticaret, kültürel ve

ideolojik bilginin içinden aktığı güçlü bir ağ oluşturmuştur. Usatovo yerleşmesi, durumu bu bakımdan özellikle çok iyi anlatmaktadır.

Usatovo grubu yerleşmeleri ve mezarlıkları, genellikle, Karadeniz lagunlarının epey üzerindeki havzalar arası yaylaların kenarlarında yer alan yüksek teraslarda bulunmaktadır. En önemli yerleşmeler, Usatovo ve Majaki, Odessa'nın batısında, Dinyester halicinin yüksek bir yalıyarı üzerindedir. İki ayrı gömü geleneğinin, hem düz mezarların hem de mezar-höyüklerinin (kurganların) bulunması, hayli anlamlıdır. İki kurgan grubu ve düz mezarların bulunduğu iki mezarlık Usatova iskânının yakınında yer almaktadır. İlk grupta yirmi kurgan vardır. Herbir kurganın içinde yerli kireçtaşından yapılmış bir gömü odası mevcuttur. Kireçtaşı yapıları (*kromlech*) sıklıkla kurganların tepesine inşa edilmiştir. Yakındaki Usatovo mezarlığında otuziki düz mezar bulunmuştur. Mezarlar, ayrı ailelere ait oldukları biçiminde yorumlanan beş ayrı küme oluşturmaktadır (Movsha 1985).

Kurgan höyüklerinin içindeki mezarlar zengin bir envanter sergilemektedir. Kurgan mezarlığı I'deki orta mezar, Baltık kehribarı ve Yakın Doğu sürtme taşından (*antimon*) yapılmış süs eşyalarını içermektedir; altın ve gümüşten yapılmış çok sayıda yüzük ve boncuk, arsenik bakırdan kama, bakırdan düz balta ve keskiler vardır (Zbenovich 1966: 38).

Usatovo gömüleri önemli sosyo-politik çıkarımları barındırmaktadır. Bunlar geç Tripolyen toplumunda toplumsal tabakalaşmanın gelişmiş bir aşamada olduğuna ilişkin kanıtları taşımaktadır. Bu toplum, etkileyici mezarlarını uzak diyarlardan gelmiş saygınlık malları ile süsleyen toplumsal seçkinler kadar, ölüleri basit düz mezarlara gömülmüş büyük bir fukarâ insanlar kesimini de içermektedir. Usatovo ve Sredni Stog'daki kurgan mezarları arasında şaşırtıcı benzerlikler vardır. Bu, Karadeniz sahası boyunca ortaya çıkan seçkinler arasında ideolojik

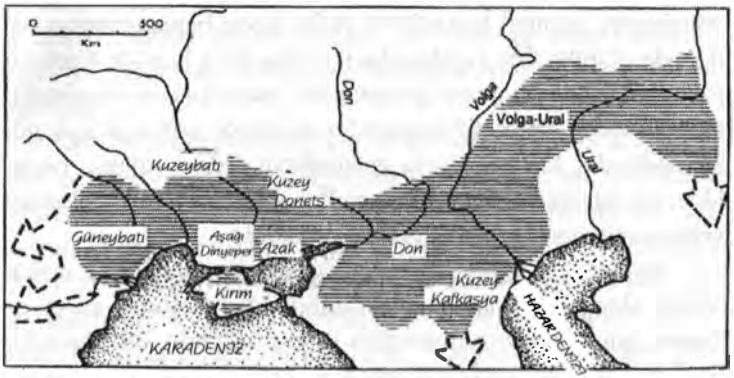
sistemlerin ve ritüel kurumların yavaş yavaş benimsenmesi nedeniyle olabilir. Öte yandan, hem Sredni Stog hem de Usatovo topluluklarında bu gömü geleneğinin, esas olarak gelenekselliğini sürdüren, yerel bir bağlamdan doğduğu oldukça açık gözükmektedir. Kurgan gömü geleneğinin tedricî yayılışı, öncelikle, Karadeniz bölgesindeki geç Eneolitik grupların toplumsal gelişiminde özel bir aşamayı yansıtmaktadır.

Bu bağlantı içinde, Batı Kafkasya'daki dolmenlere ilişkin olarak aktarılan savları anımsayabiliriz. Kurganların ortaya çıkışının buna benzer olduğu akla uygun biçimde öne sürülebilir. Kurganlar, öncelikle, yükselen toplumsal ve siyasal iktidarın simgeleri olarak iş görmüştür.

Mezar-höyüklerinin, belirli toplulukların toprak haklarının seçkin mutemetleri olmaları bakımından önde gelen topluluk önderlerinin mezarları üzerinde yer alan bölge işaretleri olarak yapılmış olabileceği ileri sürülmüştür. Bu toprak hakları, artan toprak rekabeti karşısında özellikle önem taşımıştır (Anthony 1986). Ayrıca kurganlar, grup yönelimli beylik tipi toplumsal yapılar içinde ayrı bir hiyerarşik yapının ortaya çıktığını göstermektedir (Renfrew 1973).

Kuzey Karadeniz bozkırlarında oluşmuş olan bu süreçlerin etkisi, bölgenin dışına epeyce yayılmıştır. Romanya'da Çernavoda III ve Kotofeni kültürlerinin gelişimi, geç Tripolye ile çağdaştır. Dumitrescu ve diğerlerinin (1983) vurguladığı gibi, bu kültürler yerel kökenlidir. Bilimadamları onların, Dobruca'da, Gumelnita ve Kukuteni ile eşzamanlı olarak varolan Çernavoda I'den geliştiğini öne sürmüşlerdir.

Renfrew (1979) kronolojik şemasında, Balkanlar'daki Çernavoda, Ezero ve Baden'in, Troya I ve Ege erken Tunç Çağı ile çağdaş olduğunu vurgular. Bu eşzamanlılık, belirli arkeolojik malzeme türlerinin benzerliği ile kanıtlanmaktadır. Renfrew'un ortaya koyduğu en temel sonuç, müstekbel Hint-Avrupa dili konuşanların büyük ölçekli herhangi bir istilâsına yer bırak-

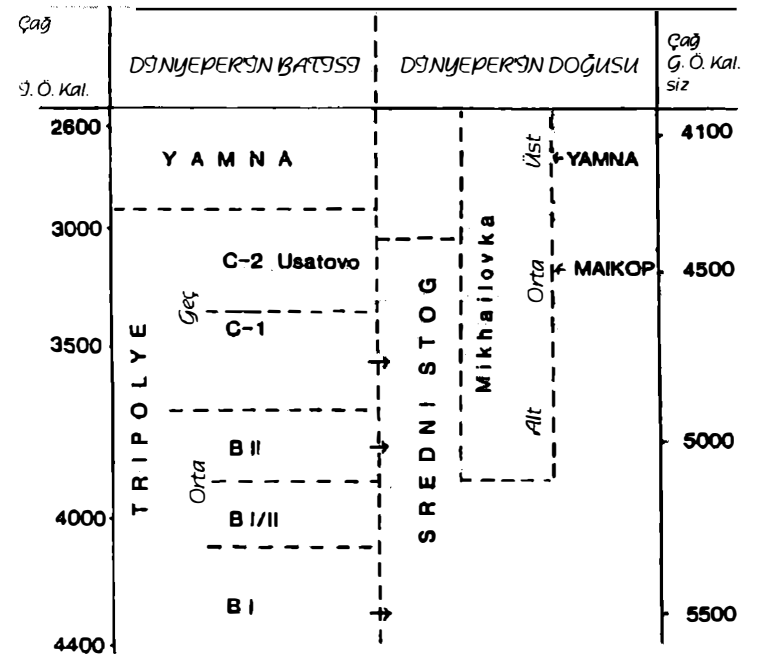

Şekil 6.36. Çukur Mezar kültür alanı (Merpert 1968; Mallory 1989).

mayacak şekilde, 'altında yer alan İlk Neolitik kuruluş'tan başlayarak Tunç Çağı kültürlerinin kesintiye uğramaksızın geliştiğini belirlemektedir. Öte yandan, Balkanlar'ı ve kısmen Karadeniz'i de içine katarak, Ege'yi kapsayan bir başka ekonomik ve kültürel etkileşim ağını da göstermektedir.

İÖ. 3. binyıldan itibaren Çukur Mezar (Yamnaya) kültürü, Doğu Avrupa'nın bozkırsal ve kısmen de ormansal-bozkırsal alanında yayılmıştır (Şek. 6.36). Merpert'e (1968) göre, Çukur Mezar yerleşmeleri, ortak bir geçim (ağırlıklı olarak göçebe hayvancılık) ve ideoloji (ilk planda kurgan geleneği) örüntüsüne dayanan ayrı bir 'kültürel-tarihsel bütünlük' oluşturmaktaydı. Merpert'e göre bu bütünlük, doğuda Urallar'dan batıda Aşağı Tuna'ya kadar geniş bir alan üzerindeki çok sayıda yerel geleneğin bütünleşmesi sonucunda meydana gelmiştir.

Hatırlanacağı gibi, bozkırsal Kuzey Karadeniz bölgesindeki Neolitik ve Eneolitik yerleşmeleri, yerli gruplar arasında hayvancılık stratejilerinin tedricen geliştiğini açık bir şekilde yansıtır. Hayvancılık yönelimli ekonomi ve onunla ilişkili ideoloji ve üstyapı, özellikle Tripolye aşamasında öne çıkmıştır. Sredni Stog, Usatovo ve Mikhailovka gibi oluşumlar, özünde hayvan

Şekil 6.37. Mikhailovka zamandizini.

yetiştirici toplumsal grupların eseridir.

Tabakalı Mikhailovka yerleşmesi (Şek. 6.37) bu bakımdan özellikle önemlidir. Yerleşmenin orta tabakasına karşılık gelen iskân 1500 m^2'lik bir alanı kaplamaktadır. Bu iskân, Oyuk-Tarak keramiğinin en eski biçimlerini kapsamaktadır: Bunlar, kum karışımlı kilden yapılmış düz dipli ve yumurta biçimli kaplardır. Kaplar 'inci tanesi' şekilleriyle (içeriden bastırılarak yapılmış şişlikler), ip ve tarak baskılarıyla bezenmiştir. Aynı çanak-çömlek tipi, hem vadi içlerindeki hem yaylalardaki kurganlarda bulunmuştur.

Kurganlar, Çukur Mezar kültürünün, Mikhailovka'nın üst tabakalarına karşılık gelen sonraki bir evresinde daha yaygın

hale gelmiştir. Kurganlar çeşitli boyutlardadır. Bazı örneklerde yapımlarında birkaç aşama saptanabilmektedir. Kurganlar, normal olarak dikdörtgen, nadiren de oval biçimli bir mezar çukurunu (Rusçada '*yama*', bu nedenle Yamnaya kültürü) içermektedir. Çukurlar, çoğunlukla ağaç kütükleri ya da kamışlarla örtülmüştür. Kamışlar, otlar ve/veya kırmızı toprak boya ile mezarın altı döşenmektedir. Cenaze töreninin temel bir öğesi olarak, kırmızı toprak boyayla, aynı zamanda, ceset de kaplanmaktadır. Bazı örneklerde çukurların içinde tekerlekler, hatta iki tekerlekli araba kalıntıları bulunmuştur (Storozhevaya Mogila). Bir örnekte (Kurgan I, mezar 57), bir erken dönem Çukur Mezar kurganının altındaki orta çukura gömülmüş iki tekerleğin radyokarbon tarihi İÖ. kalibre edilmemiş 2420±120 olarak elde edilmiştir (Telegin 1977: 11).

Çoğunlukla çömelik (sırt üstü-dizler yukarıda) vaziyette sırt üstü ya da bir yana yatırılmış biçimde olan iskelet pozisyonunun öncüleri, Sredni Stog geleneğinde açıkça görülür. Sredni Stog'un diğer karşılıkları, kurgan yapımında biraraya getirilmiş taş işaretleri, dolmenleri ve insan biçimli stelleri içermektedir. Bazı örneklerde düz gömüler, dolmenler içinde bulunmuştur.

Çukur Mezar kültürünün ekonomisi hayvancılığa dayanmaktadır. Mikhailovka'nın üst tabakalarındaki hayvan varlığı bulguları özel bir anı temsil etmektedir. Belirlenmiş fauna kalıntılarının hemen hemen % 90'ı, aralarında sığırın en çok olduğu (%38), onu koyun/keçinin (% 32.5) ve atın (% 17.6) izlediği evcil hayvanlara aittir. Öküzün çekim hayvanı olarak kullanıldığı varsayılmaktadır.

Aynı zamanda, Çukur Mezar kültürünün geçim örüntüsünün en azından kısmen yerleşik tarımı içerdiğine ilişkin bulgular vardır. Mikhailovka yerleşmesi (orta tabaka), yüksek bir dirsekte olup üç konut kümesini kapsar. Konutların hem içinde hem de dışında çok sayıda sıvalı ocak bulunmuştur. Alet çanta-

sı içinde taş havanelleri, baltalar, çapalar, kemik ve geyik boynuzundan aletler vardır. Üst tabaka yerleşimi 1.5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Komşu tepelere ve bitişik yaylaya yayılmıştır. Oval yarı toprak altı konutlarla yan yana taş temelli evler bulunmaktadır.

Geç Çukur Mezar yerleşmelerinin en karakteristik özelliği tahkimatların varlığıdır. Mikhailovka'da, hem toprak hem de taş duvarlar (bazı yerlerde ayakta kalmış surların yüksekliği 2.5 metreye ulaşmaktadır) ve hendekler saptanmıştır. Bitişik yaylada olduğu kadar, yamaç yerleşmesi çevresinde de tahkimatlar yer almaktadır (Movsha 1985).

Aynı zamanda yerleşmenin maddî kültürü, derin kökleri bir önceki kültürel bütünlüklerde bulunan gelenekselliğini sürdürmüştür. Mikhailovka'nın kültür dizilimi temelde yerli bir toplumsal grupta oluşan adım adım bir toplumsal değişmeyi göstermektedir. Besin üretici ekonominin güçlenmesi, gelişmiş bir toplumsal tabakalaşma ile birlikte olmuştur; askerî seçkinlerin nüfuzu giderek bâriz hale gelmiştir. Toplumsal ve ekonomik değişmeyle birlikte, üstyapıda buna denk düşen dönüşümler meydana gelmiştir. İdeolojinin ve sembolizmin yeni biçimleri, bir bütün olarak toplum büyük ölçüde geleneksel kalırken, seçkinler tabakası tarafından artarak benimsenmiştir.

Çukur Mezar kültürünün batı uzantısı, 'toprak boyalı mezarlar' adı verilen biçimde, Romanya Dobrucası'na uzanmaktadır (Artiza ve diğerleri). Kurganlar burada taş yığınları ve dolmenlerle birlikte bulunur ve Çukur Mezar ölü gömme geleneğinin bütün öğeleri görülür. Ölü gömme töreninin bazı formel öğelerine ve ip bezemeli çanak-çömleğe dayanarak Gimbutas (1977) 'Kurgan kültürü'nü daha geniş bir alana; Balkanlar'a, orta ve kuzey Avrupa'ya, Kafkasya'ya, hatta Yakın Doğu'ya genişletir. Bu geniş kültür alanının ön Hint-Avrupaca konuşanların ilk yayılmasından kaynaklandığını öne sürmektedir.

Bunun seçeneği olan açıklama çok daha çekici görünmek-

tedir. 'Çukur Mezar (Yamnaya) kültür bütünü'nü biçimlendiren kültürel öğelerin (ilk planda, keramiğe ilişkin birkaç ortak öğe ve maddî kültürün başka kalemleri kadar, kurgan yapımını içeren gömü geleneğinin) yayılması, güneydoğu Avrupa ve Kuzey Karadeniz bozkırlarının geniş bir bölgesinde devreye giren benzer toplumsal süreçlerle ilişkilendirilmelidir. Bu yayılma, ileri bir toplumsal tabakalaşmayı ve beylik tipi göçebe toplumsal yapıları kapsamıştır. Göçebe beyliğinin gelişmesine, türdeş olmayan toplumsal gruplar arasındaki bilgi mübadelesi eşlik etmiştir. Bu süreçler asla büyük ölçekli göçleri imâ etmemektedir; hiçbir biçimde bu göçler Hint-Avrupa dilinin dallanıp budaklanmasıyla ilişkili olmamıştır. Bu dil, bölgede, en az iki bin yıl önce, besin üretici ekonominin oluşmasıyla birlikte yayılmaya başlamıştır.

Belirtildiği gibi, orta Sub-Boreal evre sırasında had safhada kurak iklim koşulları, bütün bozkırsal ve ormansal-bozkırsal alanda egemen olmuştur. Su kaynaklarının azlığıyla birleşen toprak tuzlanması, Tripolye tarım esaslı toplumunun düşüşü ve son çöküşünün ardında yatan ana etkenlerdi. Irmak vadilerinde tarımla birlikte yürütülen hayvancılık, besin arayışında optimal strateji haline gelmişti. Azalan doğal kaynaklar için artan toprak rekabeti, cemaat toprağının kesin biçimde denetlenmesini gerektirmiştir. Buna bağlı olarak, grup yönelimli beylik yapısı ortaya çıkmış ve toplumsal hiyerarşi oluşmuştur; yine buna bağlı olarak toprak işareti ve bölgesel iktidarın simgesi olarak kurganlar yapılmıştır. Bir başka iktidar simgesi olan parlak perdahlı gürz başları ('at başlı saltanat asaları') birkaç Yamnaya yerleşmesinde bulunmuştur.

Çukur Mezar kültürünün bir başka önemli öğesi, ulaşım araçlarındaki hızlı gelişmeydi. Hem binek ve yük atları hem de öküzler tarafından çekilen tekerlekli araçlar, malların ve bilginin bozkır koridorlarını bir baştan bir başa yayılma hızını önemli ölçüde arttırmıştır.

Metalurji ve maden işçiliğinin gelişimi, üretici güçlerin gelişmesine ve ilişkili toplumsal gelişmelere büyük ivme kazandırmıştır. Bölgesel özelleşme ve toplumsal işbölümü artmıştır. Hayvan yetiştiricileri, çömlekçiler ve izabeciler, Karadeniz Tunç Çağı toplumlarında uzmanlaşmış başlıca zanaatkârlardı. Cevher ve madenî araçların ticareti, muhtemelen, Karadeniz bölgesini biraraya getiren, esas yönlendirici toplumsal gelişme etkeniydi. Chernykh, daha geç Tripolye evresinde, bir Karadeniz metalurji bölgesi çevriminin oluştuğunu öne sürmektedir. Zbenovich (1966, 1974) Usatovo kamalarının Troya II ve erken Kiklad II-III kamalarıyla benzer olduğunu düşünmektedir. Kuzey Kafkasya'yla, özellikle de Maykop'la, güçlü bağların bulunduğu belirlenmiştir. Bu bağlar, özellikle, ithal keramik ve birkaç bakır alet (saplı balta) formunda açıktır. Maden cevheri ve ticaret yolları üzerindeki denetim giderek bir güç kaynağı haline gelmiştir. Askerî iktidar kaynağı daha az önemli değildi.

Artan ticaret ilişkilerine ve yoğun bilgi mübadelesine eklemlenen ekonomik ve toplumsal değişmeler kuzey Karadeniz bozkırlarında Çukur Mezar geleneğinin hızla yayılmasında ve çevredeki alanın eşzamanlı arkeolojik buluntu topluluklarında gözlemlenen benzerliklerde rol oynayan ana etkenlerdi. Bunun Hint-Avrupa dilinin yayılmasıyla bağlantısı kurulamaz. Bunlar, ağırlıklı olarak Hint-Avrupa dili konuşan gruplar arasında işleyen yerel toplumsal ve kültürel süreçlerdi.

ORTA ASYA'NIN ÇÖKÜŞÜ

Benzer süreçler -kent öncesi uygarlığın bunalımı ve dağılması- aynı zamanda, ilk tarım dünyasının bir başka kenar bölgesi olan Orta Asya'da da vuku bulmuştur. Bu süreçlerin en önemli öğesi tarımsal Namazgâlı V uygarlığının çöküşüydü.

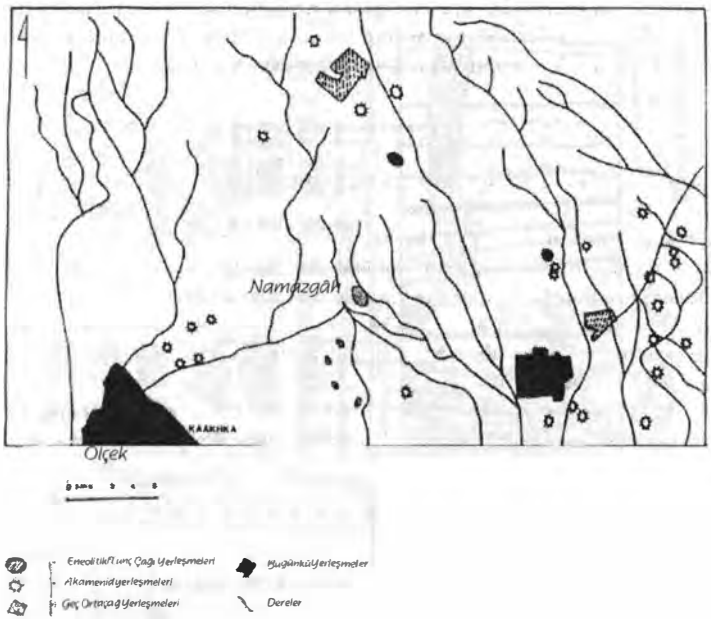
Görece kısa bir zaman dilimi içinde, büyük kent öncesi

merkezler (özellikle yerleşik alanları 50 hektarı aşmış olan Altın-depe ve Namazgâh-depe) yokolmuştur. Yerlerine, alanları 2 hektardan az olan birkaç küçük yerleşme ortaya çıkmıştır.

1970'lerde Güney Türkmenistan'da birkaç araştırma yapmıştım. Çalışmalarım Namazgâh vahasıyla sınırlı idi. Önceki kazılar, Namazgâh VI evresinin başlangıcında, devasâ yerleşimin neredeyse tamamen yokolduğunu gayet iyi biçimde ortaya koymuştu. Yaşam, sadece yerleşmenin, 'Gözetleme kulesi' adıyla bilinen en yüksek bölümünde sürmüştü. Burasının toplam alanı 2 hektardan azdı. Aynı zamanda, bölgede aşağı yukarı aynı boyutlarda en az üç yerleşme daha ortaya çıkmıştı. Bunlar arasındaki mesafe 0.5 ilâ 1.5 km. arasında değişmekteydi (Şek. 6.38). Böylece, tek bir kent boyutlu yerleşim yerine, aynı tarım vahasında dağılmış daha küçük dört yerleşme meydana gelmişti. 1975 Nisanında çalışma ekibim, en önemli yerleşmelerden birinde (Namazgâh 'Gözetleme kulesi'nde), Namazgâh IV ile başlayan tabakaların dizilimini aydınlatan derin stratigrafik sondajlar yaptı (Şek. 6.39). Kazılar sırasında, özel analizlere yönelik örnekler topladık. Bir dizi radyokarbon ölçümü Roma Üniversitesi labaratuarında yapıldı. Projenin en önemli sonucu Namazgâh V'den Namazgâh VI'ya geçişin kesin tarihlemesinin yapılmasıydı. Verilerimize göre bu geçiş kalibre edilmiş tarihlerle İÖ. 2170-2050 zaman dilimi içinde meydana gelmişti (Dolukhanov *et al.* 1985; Dolukhanov 1988: 217).

Namazgâh V'in çöküşünün ve Namazgâh VI yerleşmesinin izleyen gelişiminin, artan ölçüde hayvancılığa bağımlı hale gelinmesiyle çakıştığını gösteren önemli bulgular vardır. Özellikle at yetiştiriciliğinin ortaya çıkışı önemliydi.

Namazgâh vahası içindeki küçük yerleşmelerin tabakaları, birbirini izleyen taşkınları gösteren alüvyon dolgularıyla dolmuştu. Taşkınlar ve yüksek erozyon, dağ yamaçlarının ormansızlaşmasının sonucunu vermiş olmalıdır; hem iklimin kuraklaşması hem de yoğun hayvan otlatmaları bu sonuca katkıda

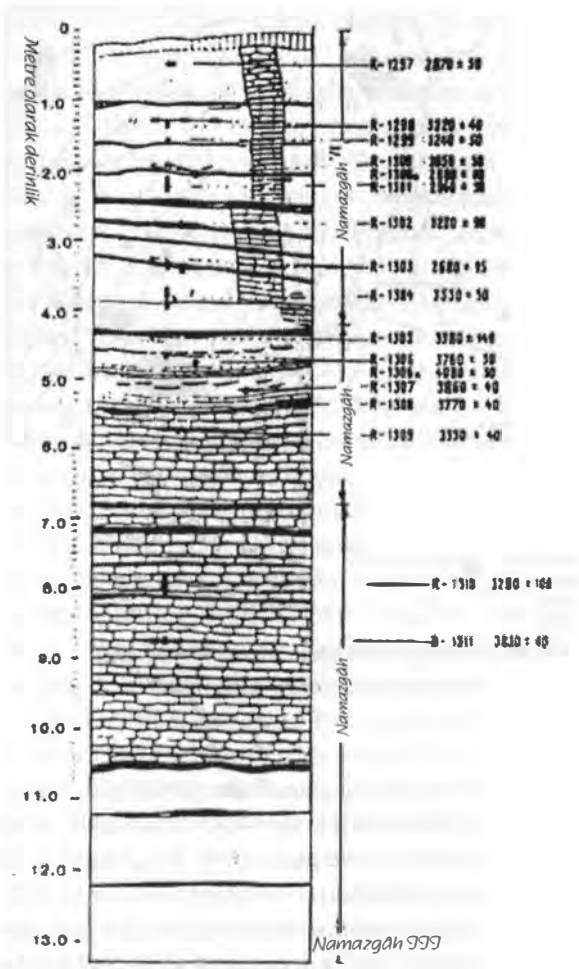

Şekil 6.38. Namazgâh Vahası. Yazarın 1975'deki yüzey araştırmasına göre.

bulunmuş olmalıdır.

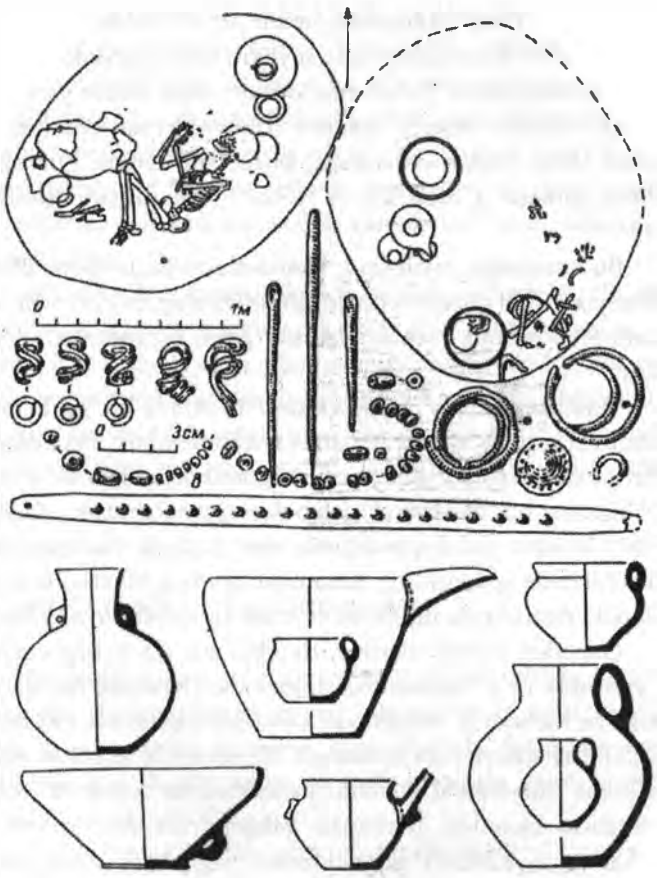
Aynı zamanda, kent öncesi uygarlığın çöküşüyle, önemli nüfus grupları doğuya doğru hareketlenmiştir. Baktria'da, Amuderya'nın hem kuzeyinde hem de güneyinde, İÖ. 2. binyılın ilk yarısında, büyük tarım yerleşmeleri belirmiştir (Askarov 1973; Sarianidi 1976). Yeni ortaya çıkan ve ekonomik ve kültürel geleneğin doğuya doğru adım adım yer değiştirdiğini düşündüren bu tarım yerleşmelerinin bütün önemi öğeleri (toplumsal yapı, ekonomi, mimarî, mitoslar) Kopet Dag'dakilere benzemekteydi.

Bir başka tarım merkezi Kopet Dag'ın batısındaki dağ koyaklarında gene de ortaya çıkmıştı. Sumbar vadisinde Khlopin'in (1983, 1987) uyguladığı yoğun yüzey araştırmaları, bura-

Şekil 6.39. Namazgâh Vahası Gözetleme Kulesi'nde deneme çukuru, 1975 (Dolukhanov)

da tarım yerleşmelerinin en azından Eneolitik'ten beri varolduğunu ortaya koymuştur. 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin ba-

Şekil 6.40. Sumbar mezarlığından çıkan mezar hediyeleri (Khlopin 1987).

şında, Khlopin'e kazılarında yardımcı oldum. Sumbar vadisi kuzey Kopet Dag'ın en güzel alanlarından birisidir. Hem kuzeyden hem güneyden koşut dağ sıralan yardımıyla korunmuş olan yoğun ormanla kaplı bu vadi, çoğunlukla Doğu Akdeniz'de görülenlere benzer ekzotik bitki ve hayvan türlerini barın-

dırmaktadır. Tunç Çağı yerleşmeleri ve mezarlıkları bulunan dev höyükler, Kara Kala kasabası yakınındaki alçak lös teraslarında yer almaktadır. Katakomb türü mezarlar içinde gri çanak-çömlek denilen zengin buluntu topluluklarına rastlanmıştır. Benzer türde kaplar, daha önce, kuzeybatı İran'da, Tureng tepe IIIc, Şahtepe II, Sialk IIIk ve Hissar IIIc'de saptanmıştı (Şekil 6.40).

Bu keramiğin yayılışının, Hint-Arilerin bu bölgeye ilk sızmalarıyla ilişkili olduğu önerilmiştir (Ghirshman 1951). Bu varsayım Hint-Avrupa incelemelerinde geniş biçimde kabul görmüştü.

Yeni araştırmalar (Medvedskaya 1978) tek bir 'gri keramik kültürü'nün olmadığını kanıtlamış görünmektedir. Bu bölgede, hem çanak-çömlek üslûbu hem de gömü geleneği bakımından farklılaşmış bir dizi yerel gelenek saptanabilmiştir. Khlopin (1987) Sumbar çanak-çömleğinin yerel kökenli olduğunu ikna edici biçimde göstermiştir. Keramiğin gri rengi üretim teknolojisindeki değişmeyle ilişkiliydi ve etnik bir göndermesi yoktu.

Önceden söylenenlerden izlendiği gibi İÖ. 3. binyılın ikinci yarısında ve 2. binyılın başlangıcında, Ortadoğu'da, Kafkasya'da ve Karadeniz bölgesinde karmaşık toplumsal, ekonomik ve kültürel süreçler rol oynamıştı. Bu süreçler, temelde, soğuk ve kurak Sub-Boreal iklimine uyarlanmayla ilişkiliydi. Somut uyarlanma biçimleri, toplumsal gelişme düzeyine ve tek tek toplulukların kültürel geleneklerine bağımlıydı. Kent öncesi türü ilk tarım uygarlıkları en az iki bölgede birden çökmüştü. Bunlar Karadeniz Düzlüğü ile Kopet Dag'ın etekleriydi. Bunun tersine, Mezopotamya'da ivme kazanan toplumsal gelişme çok etnik gruplu ilk sınıflı toplumların doğmasıyla sonuçlanmıştı.

Kafkasya'da, Küçük Asya'da, Balkanlar'da ve Kuzey Karadeniz bozkırlarının tamamen özel yapısında beylik türü bir toplumsal yapı yerleşmişti. Kıt kaynaklar için artan 'grup rekabeti' koşullarında, çok etnik gruplu sosyo-kültürel birimler, ayrı

etnik kimlikler esasında daha küçük gruplara ayrıldılar.Yeni ortaya çıkan bu tutunum birimlerinin üyeleri, yoğun ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlar ağı içinde birleştirilmişti. Daha önce olduğundan çok daha fazlasıyla, bir değer yönlendinme sistemini, normları, ortak ata, ortak kimlik ve ortak kader kavramlarını paylaşıyorlardı. Bu nedenle, sadece bu aşamada bu gruplar, kelimenin doğru anlamında 'etniklikler' olarak adlandırılabilmektedir.

Bu süreçlere, yoğun bir mal ve fikir mübadelesi ile, artan ticarî ve kültürel temaslar eşlik ediyordu. Aynı zamanda, kaynaklar için giderek artan rekabet, çoğunlukla, etnik gruplar arası çatışmayla ve savaş durumuyla sonuçlanıyordu. Bütün bu süreçlerin sınırlı nüfus gruplarının yerdeğiştirmesine neden olduğu ve asla büyük ölçekli göçlerle sonuçlanmadığı vurgulanmalıdır.

KÜÇÜLEN İMPARATORLUKLAR

Yukarıda betimlenen süreçlerle aynı zamanlarda, Mezopotamya'da ve Ortadoğu'ya komşu bölgelerde ilk sınıflı uygarlıkların daha gelişmiş biçimleri oluşmaktaydı. Bu arada siyaset sahnesinde, kuzeyde Assur ve Mari, güneyde Babil ve Susyana'da Elam egemenliği vardı.

Yazılı kaynaklar, ilk uygarlıkların denetlediği bölgeler içinde yaşanan önemli etnik hareketleri yansıtmaktadır. 2. binyılın ilk yıllarında Mezopotamya'nın kuzeyinde, Hurri dilinde yazılmış metinler ortaya çıkmıştır. Üçüncü Ur Hanedanı'ndan beri kuzey Mezopotamya'daki küçük merkezleri yöneten bazı egemenler, Hurri adları taşımaktaydı. Sonra Hurri varlığı Karkamış'ta, az bir zaman sonra Orontes [Asi] Vadisi'ndeki Alalakh'da görülmüş ve kuzeyde de kuzeybatı İran'a kadar uzanmıştır. İÖ. 2. binyılın sonları ile 1. binyılın ilk yıllarında aynı bölgede, Hur-

riceye yakın akraba olan Urartu dili gelişmiştir.

Dilbilimcilere göre (Diakonoff 1967) Hurri-Urartu dili, Nakh-Dağıstan dilleri grubuna ait olan kuzeydoğu Kafkas dilleriyle çok yakın akrabalık ilişkisi içindedir. Özellikle, Büyük Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerinde yaşayan bazı etnik grupların (Çeçenler, İnguşlar ve Batsbiler) konuştuğu Nakh dili ile yakın benzerlikler saptanmıştır.

İÖ. 2. binyılın ortalarında kuzey Mezopotamya'da önemli bir devlet, Mitanni devleti, ortaya çıkmıştır. Bu devletin yöneticileri Hurri dilini kullanıyorlardı. Mitanniler'in başkenti, Habur ırmağının çıktığı yerin yakınlarındaki Waşukanni idi. Burası, içinde bir sarayın, tapınağın ve çok sayıda özel yapının bulunduğu surlu bir kentti. Waşukanni'de yapılan kazılarda, 5000 metnin üzerinde, Hurrice yazılmış bol miktarda tablet elde edilmiştir. Bir örnekte, beş kuşağı kapsayan bir aileye ait arşiv bulunmuştur. Metinler, öncelikle hukukî ve ticarî belgeleri kapsamaktadır.

İÖ. 14. yüzyılın ortalarında Mitanni krallığı parçalanmış ve sonuçta siyaset sahnesinden silinmiştir (Avetisian 1984; Lloyd 1978). Ortadoğu'nun 2. binyıl tarihindeki en önemli olay, otantik Hint-Avrupalılara ait tarihsel kayıtların görülmesidir. Kaydedilmiş ilk Hint-Avrupa dili, Anadolu koluna ait bulunan Hititçedir. Bu dilin en eski yazılı kaynakları Küçük Asya'da ortaya çıkarılmıştır.

Küçük Asya yerleşmelerindeki yazılı metin arşivleri, aynı zamanda, Hattice olarak bilinen, Hint-Avrupa dili olmayan bir dille yazılmış belgeleri de kapsamaktadır. Diakonoff'a (1967) göre Hattice, Kafkas dillerinin Abhazo-Adige grubuyla akrabadır. Genellikle kabul edildiği gibi Hattiler, burada Hint-Avrupa dili konuşanlar ortaya çıkmadan önce, Orta Anadolu'da 'Hatti ülkesi'nin sâkinleriydi.

Ortadoğu'nun bu bölümünde bu sıralarda rol oynamış olan etnik ve dilsel süreçleri belirlemek için, birkez daha arke-

olojik bulgulara geri dönmek zorunludur. Anadolu'da İÖ. 3. binyılın sonu ile 2. binyılın başı, tapınağı, sarayı ve zengin mezarları bulunan surların ardına çekilmiş kentleriyle, yerelleşmiş beylik türü yapıların daha da gelişmesi ile temsil edilmektedir. Burada, 'krallıklar' ve 'prenslikler' arasında, çoğu kütlesel yıkımlarla sonuçlanan sürekli düşmanlıkları gösteren bol kanıt vardır (Mellaart 1968).

Bu sırada Orta Anadolu yerleşmelerinde iki yeni tip çanak-çömlek ortaya çıkmıştır. İlki çark yapımı, tek renkli-kırmızımsı çanak-çömlek tipidir. 'Kapadokya' adı verilen ikinci tip, el yapımı olup boyalı bezeklidir. Her iki keramik tipi de, deneysel olarak, Hatti etnik grubuyla ilişkilendirilmektedir. Her iki tipin de yerel gelişim sonucu olması hayli önemlidir (Macqueen 1986: 31).

Orta Anadolu'da, Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de yürütülen yoğun kazılar, o sıralarda, Eski Doğu'nun bu bölümünde olup biten etnik ve sosyo-politik süreçleri anlamak için büyük önem taşımaktadır (Orlin 1970). Altındaki ovadan 2.5 metre yüksekte bulunan düz bir platform üzerinde yükselen, 23 metre yükseklikteki höyükte kazılar yapılmıştır. Arkeolojik ve epigrafik bulguların bileşimi, höyük yerleşmesinin, varlığı yerel dizilime göre erken Tunç Çağı I dönemine kadar geriye giden büyük bir yerleşim, Kaniş, olduğunu kanıtlamıştır. Erken Tunç Çağ III evresi ile birlikte Kaniş, Kilikya, kuzey Suriye ve kuzey Mezopotamya ile sürekli ticarî temasların sağlandığı önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Uzun tarihi boyunca Kaniş, birkaç kez tahrip edilmiş ve yeniden yapılmıştı.

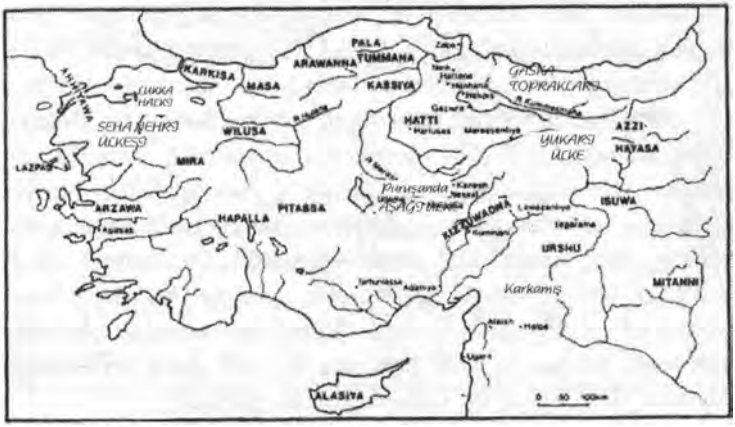
Yaklaşık olarak İÖ. 2000-1900'lerde, ilkinin hemen yakınındaki platform üzerinde yeni bir yerleşim belirmiştir. Kazılar, burada birkaç odalı konut yapıları, bir tapınak ve depolar açığa çıkarmıştır. Assur çivi yazısı ile yazılmış binlerce kil tabletten daha fazla bilgi elde edilmiştir. Bu belgelerin incelenmesi, bu yerleşmede bir Assur ticaret kolonisinin (*karum*) bulunduğuna kuşku bırakmamıştır. Belgeler, koloninin siyasal ve ekonomik

yaşamına ilişkin şaşırtıcı ayrıntılar vermektedir. Koloni, kendi kendini yönetmektedir. Assurya ile düzenli temaslarını sürdürmektedir. İstikrarlı biçimde oraya gidip gelen kervanlar vardır. Assur kolonicileri ile yerli topluluk arasındaki ilişkiler barışçıldır. Assurlu tüccarların çoğunlukla yerli kadınlarla evlendiğine ilişkin bilgiler vardır. Anadolu tarzı evlerde oturmakta ve tarım ve zanaat ürünlerini, kentin yerli sâkinlerinden ve yerli çiftçilerden satın almaktadırlar.

Yazılı kaynaklardan dış ticaretin yapısını anlamak mümkündür. Assurya'ya, gümüş, altın ve bakır gibi mallar ihraç edilmektedir. Buna karşılık, yünlü giysiler, çeşitli türde çamaşırlar, bazı madenî (en çok kalay) ve tarımsal ürünler (tahıl, bal) gelmektedir. Kaniş ***karum***'u yalıtılmış bir örnek değildi. Kervan yolları ağının o sıralarda Assurya'yı kuzey ülkelerine bağladığı belirlenebilir.

Assur ticaret belgelerinin, bilimadamlarına, hem Assurlu tüccarların hem de yerli egemenlerin etnik yapılarını anlama olanağı vermesi, önemi hiç de az olmayan (belki daha da önemli olan) bir olguydu. Tüccarların adları, hem batı Sâmice hem de Assur-Babilce idi. Yerli egemenlerin adları ise ya Hattice ya da tanınır biçimde bir Hint-Avrupa dilinde idi. Buradan iki önemli sonuç çıkmaktadır. Birincisi, eski doğu devlet yapılarının çok etnik gruplu olduğuna ilişkin bir başka kanıtın bulunmasıdır. İkincisi, Yakın Doğu'da Hint-Avrupa varlığının eskiliğine ilişkin kesin bir kanıt sunmaktadır. Hint-Avrupalılar en az Hattiler kadar eskidir.

2. binin başlarında Küçük Asya'da birkaç siyasal birim ortaya çıkmıştır. Bunlar, ***rubau*** (krallar) ya da ***rubatum*** (kraliçeler) tarafından yönetiliyordu. Resmî ve ticarî belgelerinde, muhtemelen Assurlu tüccarlardan aldıkları Assur yazısını kullanıyorlardı. İzleyen uzun süreli devlet kavgalarında Kussara devleti üstünlük kazandı. Bu devlet Orta Anadolu'nun güneydoğu bölümünde bulunmaktaydı. Anitta'nın yönetimini (yaklaşık 1790-1750) takiben, resmî belgelerin dili değişti. Metinler Akkadca

Şekil 6.41. Hitit yerleşmeleri haritası (Macqueen 1975).

yerine şimdi Hititçe yazılıyordu. Yazı biçimi bile değişmişti; artık Hurri tipi çivi yazısı işaretleri kullanılmaktaydı. Bu işaretler, muhtemelen, Kuzey Suriye Hurrilerinden taklit edilmişti.

Hint-Avrupalıların tarih sahnesine ilk büyük çıkışı, yaklaşık olarak İÖ. 1650 ile 1200 yılları arasında Hitit kralları tarafından yönetilen güçlü Hatti devletinin doğmasıyla ilişkili olmuştur (Şek. 6.41). Bütün eski doğu devletleri gibi Hatti devleti de çok etnik gruplıydı. Başkent Hattuşaş'ın (bugünkü Boğazköy) zengin çivi yazılı arşivinde sekiz farklı dil tanımlanmıştır. Bunlardan ikisi, Hititçe ve Akkadca, resmî idi. Arşivlerde, Hititçenin yakın akrabası olan başka iki Hint-Avrupa diliyle, Luwice ve Palacayla, yazılmış tabletler de mevcuttur. Hattilerin çöküşünden sonra da varlığını sürdürmüş ve Milâd öncesinin son yüzyıllarına kadar kullanılmış olan Luwice, güney Anadolu'da konuşuluyordu. Palaca konuşanlar ise kuzeydeydi. Anayurtlarının kuzey Kapadokya olduğu varsayılmıştır.

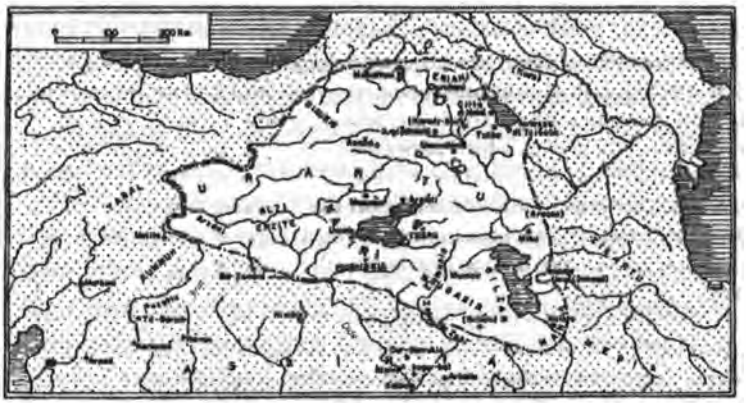
Hitit devletinin tarihi, büyük ölçüde, arkeolojik bulgularla birlikte, yazılı metinlerin incelenmesine (en etkileyici belge koleksiyonu başkentin arşividir) bağlı olarak bütün ayrıntılarıyla

izlenmiştir. Hitit tarihinde iki ana dönem saptanmıştır: Eski Krallık dönemi (takriben İÖ. 1700-1500) ve Yeni Krallık ya da İmparatorluk dönemi (Takriben 1400-1180) (Macqueen 1975).

Hitit egemenliğinin en şiddetli yayılışı, başkentin Boğazköy'e taşındığı Hattusilis egemenliği altında, 17. yüzyılda olmuştur. Hattusilis'in seferleri Toroslar'ın ötesine, kuzey Suriye Ovası'nın içlerine yönelmiş, böylece, metinlerin birinde iddia edildiği gibi 'onun sınırı deniz olmuştur'. Hattusilis'in evlat edindiği oğlu ve halefi olan Mursilis, sonuçta Hurri ordusunu yoketmiş ve Babil'e yürümüştür. Kentin savunmasını çökerterek kenti yıkmış ve Fırat boyunca 500 mil daha ilerlemiştir. Mursilis, İÖ. 1595'de bir suikasta kurban gitmiştir.

Hitit genişlemesinin ikinci aşaması, kral Suppiluliamas'ın Mitanni başkenti Waşukanni'ye girip yağmaladığı ve takriben İÖ. 1370'de Kuzey Suriye'yi işgal ederek Şam'ı zaptettiği Yeni Krallık (İmparatorluk) döneminin başlangıcına denk gelmektedir. Hitit tarihinin son bölümü, derin bir ekonomik ve siyasal bunalıma işaret etmektedir. Sonu gelmeyen savaşlar ekonomiyi zayıflatmıştır. 13. yüzyılın sonunda yazılmış belgeler, devletin büyük bölümünü etkileyen bir açlıktan söz etmektedir. Fethedilmiş halkların isyanlarının ve Mısır ile Assurya üzerinde artan baskının neden olduğu siyasal kargaşalık, Mısır kaynaklarında 'Deniz Ülkesi halkları' olarak anılan bilinmeyen bazı grupların gelişiyle artmıştır. İç ve dış baskıların bileşimi, sonuçta, Hitit imparatorluğunun düşüşüne ve tamamen yokoluşuna yol açmıştır. Daha devleti çökmeden önce bile, Hitit dili yazılı kaynaklarda yerini Luwi hiyerogliflerine bırakmıştı.

Hitit imparatorluğunun yıkılışına neden olan etkenler arasında, büyük ölçüde Ermenistan yaylası ile sınırlanmış Van (Urartu) krallığının doğuşu da vardı. 11. ve 9. yüzyıllar arasındaki zaman dilimi, Küçük Asya'nın büyük bölümünde derin bir bunalım ve yıkım dönemiydi. Ermenistan yaylası'nda ise, tersine, ivme kazanan bir toplumsal ve kültürel gelişme yaşanıyordu. Burada,

Şekil 6.42. İÖ. 8. yüzyılın ortalarında Urartu devleti (Piotrovsky 1959).

12.-10. yüzyıllarda, birtakım küçük devletler ortaya çıkmıştı (Diakonoff *et al.* 1989). Genellikle verimli ırmak vadileriyle sınırlı bu devletler, ya Luwi hiyerogliflerini ya da Hurri ya da (sonradan) Urartu çivi yazısı işaretlerini kullanıyorlardı.

Urartu ve Nairi adları, ilk olarak İÖ. 13. yüzyıldaki Assur metinlerinde geçmektedir. Urartu devletinin en büyük genişlemesi İÖ. 8. yüzyılda olmuştur (Şek. 6.42). Şimdi Ermenistan olarak bilinen bölgede tam bir denetim kurduktan sonra Urartular egemenliklerini batıya ve güneye yaymışlardır. Luwiler üzerinde bir tahakküm kurulmuş ve kuzey Anadolu'da Frigya ile ortak bir sınır ortaya çıkmıştır. Urartu kralları Argişti I (780-756 arasında hükmetmiştir) ile Sarduri II (755-735), sırasıyla, Milid (Malatya) ve Kummuhu (Kommagene) 'yeni Hitit' devletlerini fethetmişlerdir. Bu aşamada Urartu kralları, Ortadoğu'nun bu bölümündeki bütün ticaret yollarını etkin biçimde denetlemekteydi.

B. B. Piotrovsky'nin (1959) belirttiği gibi, Urartu, eski Doğu'daki bütün devletler gibi, güvenli olmayan sınırlarıyla istikrarsız bir siyasal yapı arzediyordu. Bu Rus bilimadamı, Urartu'nun

kültürel ve etnik bakımdan türdeşlikten fazlasıyla uzak olduğunu vurgulamıştır. Genellikle varsayıldığı gibi Urartu kültürü, esas olarak, Mezopotamya tarzını izleyerek gelişmiştir. Gene de Ermenistan'daki büyük kale kentler Karmir-Blur ve Arin-Berd'deki kazılar, bazı yönlerden Assur mimarîsine üstün gelen özgün Urartu mimarîsi özelliklerini gözler önüne sermiştir. Bazı örneklerde, yerli Kafkasya geleneklerinin etkisi epeyce sezilmektedir.

Urartu birliği, tıpkı Assurya, Hatti ve izleyen bütün doğu imparatorluklarında olduğu gibi, benzersiz biçimde askerî güce dayanmaktaydı. Birçok epigrafik anıt, geniş bölgelerin ilhakıyla sonuçlanan başarılı askerî seferleri kaydetmiştir. Fethedilen ellerin her birine, kazanılan bölgenin ortak idarî ve ekonomik sistemle bütünleşmesini etkin biçimde denetleyecek valiler atanmıştır. Bunlar (hem aynî hem nakdî biçimde) vergi toplanmasını, maden kaynaklarıyla iş gücünün kullanımını ve sulama sisteminin yapım ve bakımını sağlıyorlardı (Arutyunian 1964). Metinlerde sıklıkla anlatılan fethedilmiş bölgelere yönelik tekrarlanan askerî akınlar, Urartu devletinin iç istikrarsızlığının anlatımı olarak görülmektedir.

Urartu yerleşmelerinde, çok sayıda çivi yazılı metinlere ait arşiv bulunmaktadır. Bu belgeler, Hurriceyle yakın akraba olan Urartu dilinde kaleme alınmıştı (her iki dil, sıklıkla, Hurri-Urartuca olarak anılmaktadır). Belirtildiği gibi, Diakonoff (1967) bu dillerin, Kafkas dillerinin Abhazo-Adige koluyla akraba olduğunu ileri sürmektedir.

İÖ. 743'den başlayarak Urartu iktidarı sönmüştür. İÖ. 735'de Urartular Asurya'ya karşı yaptıkları savaşta acı bir bozguna uğramışlardır. Bu zamandan sonra Urartu devleti hızla parçalanmıştır. Yeni Hitit devletleri kısa süren bağımsızlıklarına kavuşmuşlar, ama kısa zaman içinde Assurya'ya ilhak edilmişlerdir.

İÖ. 6. yüzyıldan başlayarak Pers (Akamenid) kaynakları, Ermenistan ve Ermeni adlarını anar. 'Armina' ülkesi, Büyük Darius'un (İÖ. 522-486) egemenliği sırasında dikilmiş Bihistun yazı-

tında Pers illerinden birisi olarak zikredilmektedir. Kserkes'in (İÖ. 519-465) büyük ordusunun bileşenlerini sayarken Herodotus Ermenileri, 'Frigyalı kolonistler' olarak adlandırmaktadır.

Bilimadamlarının çoğunluğu, ilk olarak Herodotus'un işaret ettiği Ermenilerin Frigyalılar ve Trakyalılarla özdeş olduğu düşüncesini paylaşmaktadır. Bu varsayım, sıklıkla, Ermeni ve Frig dillerinin akrabalığı iddiasıyla desteklenmektedir. Diakonoff (1969b) Proto Ermenicenin gelişimini Muski ile özdeşleştirir. Asur kaynaklarına göre, İÖ. 1600'lerde büyük bir Muski ordusu, kuzeydeki anayurtlarından çıkarak Anadolu'yu boydan boya geçmiş ve Asurya'nın Alzi ve Puruhuzzi illerini istilâ etmişti.

Yukarıda belirtildiği gibi, Hint-Avrupalıların Ortadoğu'da İÖ. 3. ya da 2. binyılda ortaya çıktığı görüşünü destekleyen herhangi bir arkeolojik bulgu yoktur. Muskiler'in de, bu sıralarda uygar devletlerin uçlarını düzenli biçimde işgal eden çok sayıda yerli gruptan biri olması muhtemeldir. Çevre bölgelerde birbirini izleyen gıda bunalımları, maden cevherleri ve tarım ürünleri bakımından zengin Anadolu topraklarını bilhassa çekici kılmıştır. Muski istilâsı da yerel çatışmalardan biriydi ve bölgedeki büyük etnik süreçler üzerinde etkisi olmuş olamaz.

Arkeolojik bulguların sürekliliği, Hint-Avrupa dilinin Neolitik Devrim'in başlangıcından beri Ortadoğu'nun en eski tarım bölgesinde varolduğu varsayımının geçerliliğini kuvvetlendirmektedir. Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, Hint-Avru-pa dilinin, aynı zamanda, Önkafkasya'nın Eneolitik ve Tunç Çağı yerleşmelerinde meskûn gruplar arasında da kullanıldığı düşüncesini destekleyen ciddî kanıtlar vardır. Sonuç olarak Ermenilerin Ortadoğu'daki yerli Hint-Avrupa etnik gruplarından birinden geldiği ileri sürülebilir.

Ermeniler, tarih sahnesine diğer etnik gruplardan sonra çıkmışlardır. Muhtemelen erken bir aşamada, yönetici seçkinlerinin dilsel olarak yabancı bir etnikliğe ait olduğu bir devlet yapısına içerilmişlerdi. Yazılı kayıtlara yetişememişlerdi, bu ne-

denle akıbetleri bilinmemektedir. Bu belirleme, çok sayıda arkeolojik, epigrafik, dilbilimsel ve antropolojik kanıtla doğrulanabilmektedir.

Az sayıda örnekle bunları aktaralım. Yazılı belgelerde Urartu krallığında bulunan bazı illerin yerli yönetici hanedanları bulunduğu görülmektedir. Bu illerin isimleri ortaçağ Ermeni yer adlarında korunmuştur. En eski Ermeni devletini içeren illerin Urartu yer adlarını taşıması ise özellikle önemlidir (Piotrovsky 1965).

Urartu krallığının yıkılmasından sonra, burada yeni bir devlet ortaya çıkmıştır. Bu devlet Van gölü havzasında, daha önceki Urartu topraklarının orta bölümünde yer almaktaydı. Bu devlet, Yeremian'a (1952) göre, bir Ermeni-Lidya hanedanı tarafından yönetilmekteydi. Bu zamandan beri, yerli Urartu halkının önemlice bir bölümü tarafından konuşulan Ermeni dili resmî bir düzey kazanmıştır. Birkaç yüzyıl sonra Strabon, *Coğrafya*'da, Ermeni dilinin Büyük Ermenistan'daki halkın büyük bölümü tarafından konuşulan tek dil olduğunu belirtiyordu.

Ermeni ve Urartu dilleri arasındaki sıkı ilişkiyi gösteren dilbilimsel bulgular vardır. Diakonoff (1969) bazı meyve adları kadar ('nar', 'erik', 'ayva'), 'köle', 'tuğla', 'mühür', 'kalay' gibi isimlerin de Hurri-Urartucada ve Ermenicede ortak olduğunu göstermiştir. Ermeni dilinde Sâmi dillerinden alınmış kelimeler de vardır; Kuzey Mezopotamya'da konuşulan Akkad dili en açık kaynaktı.

Bölgedeki daha eski Ermeni varlığını gösteren dolaylı dilbilimsel kanıtlar da bulunmaktadır. Diakonoff (1981: 91) Ermeni halkının adının, **hayo-*, *hay-k* < Proto Ermenice **Hatii-os* < Urartuca *hati*, 'Hitit' ya da 'Hatti sâkini' anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Bu ilişkilendirmeler doğruysa Ermenilerin, Urartular tarafından, bölgenin bilinen en eski etnik grubu olan Hititlerle eş tutuldukları anlaşılabilir.

Ermenilerin eskiliğini aynı derecede düşündüren antropolojik bulgular mevcuttur. Kafatası ölçümlerinden yola çıkarak, Alexeyev (1974), Ermenistan'ın orta bölümünde, en azından

İÖ. 1. binin başlarından itibaren, önemli bir nüfus değişimi olmadığını öne sürmektedir; İÖ. 1. binyılın kafatasları, Lçaşen, Sevan, Tsamakberd ve Noradüz'da geç Tunç Çağı kafatasları ile aynı özellikleri göstermektedir.

Paleoantropolojik kanıtlar orta Önkafkasya halkının kökenine ilişkin ek bilgi sağlayabilir. Alexeyev (1974) burada, orta ve doğu Avrupa'nın eski geniş yüzlü halkına benzeyen özel bir antropolojik tip (Kafkasya tipi) saptamıştır. Ona göre bu tip Neolitik'ten, ya da daha büyük bir ihtimalle üst Paleolitik'ten beri Kafkasya'da mevcuttu.

Varsayımla uzlaşan son kanıt, bu kitapta daha önce ortaya konulmuştur. Buna göre Kafkasya dillerini yada akraba dilleri konuşan grupların büyük bir kısmı, bu yörede, en azından üst Paleolitik'ten beri mevcuttu.

SÂMİLER

Bu bölüm sona ererken Sâmi dillerinin kökeniyle ilgili bazı belirlemeler ortaya konulacaktır.

Kabul edilmiş sınıflandırmaya göre Hâmi-Sâmi (ya da Afro-Asya) dilleri beş kola ayrılmaktadır: Sâmi, Mısır, Berber, Kuşî ve Çat dilleri.

Sâmi dilleri de gene beş grubu içermiştir. Bunlar; Kuzey Çevre dilleri (Akkadca ve lehçeleri); Kuzey Merkez dilleri (Kenanî, [Aramî], Ugarit, Amorit, Fenike-Pön dili, İbranca, Moabca, Ya'udî); Güney Merkez dilleri (Klasik Arapça, Maltaca) ve Güney Çevre dilleridir (Güney Arap lehçeleri, Seba'î, Me'inî, Katabânî, Hadramutî, Habeş dilleri, Amharca).

Sâmi, Kuşî ve Berber-Libya dilleri Batı-Doğu Afro-Asya grubunu; Mısır ve Katî ise Kuzey-Güney grubunu oluşturmaktadır.

Proto Sâmi dillerinin (Diakonoff 1967, 1981'e dayanan) anlambilimsel incelemesi, Sâmice konuşan en eski halkların eko-

nomisinin ve yaşam biçiminin ana özelliklerini yeniden kurmaya imkân vermektedir. İnceleme, Akkad dilinin tanıma alınmış en eski tahıllara ilişkin hiçbir kelimeyi içermediğini göstermektedir. Buğday adları (hem emmer hem einkorn) Sumerceden alınmış kelimelerdir. Öte yandan 'yenebilen bitkiler'e işaret eden adların varolduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak, bazı batı-doğu Afro-Asya dillerinde benzer bir kelime, 'arpa' anlamında kullanılmıştır. En eski tarım aletlerini işaret eden kelimeler, 'orak', 'çapa', aynı şekilde, Akkadcaya Sumerceden geçmiştir.

Hayvancılığa ilişkin söz dağarcığını tartışırken Diakonoff bunun istikrarsızlığını vurgular. Akkadcada, 'Avrupa bizonu'nun dişil kelimesi 'inek' anlamına gelmektedir. Evcil hayvanlar ve onların yabanıl ataları için kullanılan kelimelerin birkaç grupta ortak olduğu, ama asla Sâmi dillerinin tümünde bulunmadığı belirtilmektedir. Batı-doğu Afro-Asya dillerinde, 'yay', 'ok', 'taş çubuk', 'obsidyen', 'sileks', 'ateş' gibi kavramların ortak kelimeler olduğu görülür.

Bu kısa incelemeye dayanarak, ortak proto Sâmi söz dağarcığının, açık bir biçimde, büyük ölçüde kurak bir çevrede gelişen toplayıcı bir ekonomiyi yansıttığı ön sonucu çıkarılabilir. Diakonoff (1981: 63) bu ekonominin çiftçiliğe geçişe karşılık geldiği sonucuna varmıştır. Bu varsayımı işleyen ve ek anlambilimsel incelemeleri kullanan Militarev ve Shnirelman (1984), son olarak, Doğu Akdeniz'deki Natufyen kültürünün, bölgedeki en eski Sâmi grubuna karşılık geldiğini ileri sürmüşlerdir.

Elinizdeki kitapta, birkaç vesileyle, etnik ve dilsel varlıkların arkeolojik 'kültürler'le doğrudan doğruya özdeşleştirilmesine karşı görüşler öne sürülmüştür. Üçüncü bölümde ele alındığı kadarıyla, Natufyen kültür geleneğinin, çeşitlenmiş toplayıcı stratejilere ve içinde kendiliğinden yetişen tahılların da yer aldığı geniş bir doğal kaynak yelpazesine dayanarak yaşayan çok sayıda gruba ait bulunduğunu, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde, bol kanıtı biraraya getirerek sunmuştuk. Kültü-

rel olarak Natufyen buluntu topluluğu doğrudan doğruya kendinden önceki üst Paleolitik geleneklerden türemiştir. İzleyen keramiksiz Neolitik evresinin Natufyen'le ilişkisini kuran bir kültürel sürekliliği gösteren ikna edici kanıtlar da vardır. Arkeolojik veriler, Natufyen'in 'Akdeniz altkatman' dillerini konuşmuş olan üst Paleolitik grupların ardılı olarak görülebilmesi için yeterli kanıtlar sunmaktadır. Bir sonraki aşamada, Natufyen gruplarının ardılları tarıma ilişkin öğeleri geliştirmişler, aynı zamanda aralarında Hint-Avrupa dili yayılmaya başlamıştır.

Sâmi proto dilinin anayurduna ilişkin iki temel varsayım bulunmaktadır. Birinci varsayıma göre bu bölge kuzey Afrika'dadır; ikincisi ise Yakın Doğu çöllerini işaret etmektedir.

Rus etnografı ve dilcisi Olderogge (1952, 1956) Hâmi-Sâmi dillerinin ilk ortaya çıktığı alanın Sahra'da bulunduğunu ileri sürmüştür. İÖ. 4.-3. binyıllarda, giderek artan kuraklık koşulları altında, yerli topluluklar arasında hayvancılık ekonomisi gelişmiştir. Bu gelişmeye, belirli grupların yoğun göçü ve yalıtılması eşlik etmiştir. Bir sonraki aşamada proto Sâmi dili konuşanların bir kolu güneye inmiş ve bu hareket, ardından, Kuşî ve Çad dillerinin doğuşunu getirmiştir. Doğuya hareket eden bir başka kol Mısır dilinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Daha sonra buradan kuzeydoğu yönünde harekete geçen bir başka kol, nihaî olarak Arap Yarımadası'na ve Suriye ovasına yayılmıştır.

Mevcut arkeolojik ve paleoekolojik bulgulara dayanarak ortaya konmuş başka bir varsayım seçeneği, daha uygun gözükmektedir. Varsayım, Sâmi dili konuşanların ilk anayurdunu Arabistan ve Suriye ovalarındaki çöllük alanlara yerleştirmektedir. Yeni veriler, insan gruplarının bu yörelere çok erken bir aşamada sızdığını ortaya koymaktadır. Hem Rus hem de Fransız ekipleri, güney Arabistan'da Aşölyen ve Pre-Aşölyen çağa ait yerleşmeler açığa çıkarmışlardır (Amirkhanov 1991; Inzan ve Ortlieb 1986).

Rus ekibi, Güney Yemen'de, Wasi Hadramut'taki üç taba-

kalı yerleşmeleri gün ışığına çıkarmıştır (Amirkhanov 1991). Bu yerleşimlerin, 100.000 yıl eskiye tarihlenen en alt tabakaları 'Pre-Aşölyen' olarak adlandırılan Oldowan tipi çakıltaşı endüstrilerini içermektedir. Bazı açık hava barınaklarında el baltaları ve Ortadoğu Aşölyeni'ne ait diğer aletler mevcuttur. Bir başka açık hava yerleşmeleri grubu, kuzeydoğu Afrika Musteryeni'ne benzeyen Levaluva tekniği özellikleri göstermektedir. Kuzeydoğu Afrika'nın koşutları, aynı şekilde, üst Paleolitik alet envanteriyle arkaik düzeltme tekniğinin birarada bulunduğu daha geç bir yerleşmeler grubunda görülmektedir. Bu yerleşmeler, TL (ısılışınım) tekniğiyle 31.000±2000 yıl öncesine tarihlenen geç Pleistosen dolgularında bulunmuştur.

Hamad ve Nefut çöllerinin kenarlarında epipaleolitik yerleşmeler bulunmuştur. Arabistan Yarımadası'nın nüfusu, burada GÖ. 9000 yıl ile 6000 yıl öncesinde hüküm süren yağışlı Holosen evresi sırasında önemli ölçüde artmıştır. Bu sırada tarihöncesi nüfusun toplandığı iki alan saptanabilmektedir. İlki kıyı kesimidir; ikincisi ile çok sayıda gölün olduğu belirlenen iç bölgelerdir. Bölgede yoğun yüzey araştırmaları yapan İtalyan arkeolog Maurizio Tosi (1986), bu zaman yerleşmelerinin, paleoekonomik terimlerle, bir 'çoban teknokompleksi' oluşturduğunu ileri sürmektedir. Yağışlı evrenin sonunda iklimin kuraklaşması, bu 'çoban teknokompleksi'nin Yakın Doğu'nun ve Kuzey Afrika'nın çöl ve yarı çöl sahalarına büyük ölçekli bir dağılışıyla sonuçlanmıştır. Sâmi dilleri, aynı bölgeler sathında, bu yeni ekonomiyle ve yeni yaşam biçimiyle birlikte tomurcuklanmıştır.

Uzun bir zaman boyunca Sâmi çobanları, ürün yetiştiren topluluklarla yan yana yaşamışlardır. En eski zamandan beri, Sâmi gruplarının tarımcı komşu bölgelere sürekli olarak sızdığı ve bunun sonucu olarak toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşam sisteminin içine girdikleri görülmektedir. Sâmi grupları, başlangıçta bağımsız işçiler olarak, sonra paralı askerler ve tüccarlar olarak ve en sonunda fâtihler olarak, büyük sayılarla

kent merkezlerine sızmışlardır. Sâmi dili, Sâmi gruplarının ekonomik ve siyasal iktidar nüfuzunu kazanmasıyla birlikte yayılmıştır. Böylece, önemli bir zaman dilimi boyunca Akkadca bütün Yakın Doğu'da *lingua franca* olmuştur.

Kaynaklar

Adams, R. M. 1965. *Land Behind Bagdad: a history of settlement on the Diyala plains*. Chicago: University of Chicago Press.

Adams, R. M. 1981. *Heartland of Cities*. Chicago: University of Chicago Press.

Alden, J. R. 1987. The Susa III Period. In F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran*, pp. 157-170. Washington DC: Smithsonian InstitutionPress.

Alexeyev, V. P. 1974. *Proiskhozhdenie narodov Kavkaza, Craniologicheskoe issledovanie* (Kafkasya Halklarının Kökeni Üzerine, Bir Kranyolojik Çalışma). Moscow: Nauka.

Algaze, C. 1989. Mesopotamian expansion in the second half of the fourth; millennium BC: an early instance of 'momentum towards empire'. *Paléorient* 15(1):279-281.

Alyokshin, V. A. 1986. *Social'naya struktura i pogrebal'nyi obryad drevnezemledel'cheskih obshchesti* (İlk Tarım Toplumlarının Toplumsal Yapısı ve Gömü Geleneği). Moscow: Nauka.

Amiet, P. 1979. Archaeological discontinuity and ethnic duality in Elam. *Antiquity* 53:195-204.

Amiet, P. 1988. Elam et Bactriane. In *Asie Centrale et ses rapport avec ks civilisations orientales, des origines à l'âge du fer*, pp. 27-30. Paris: Diffusion de Boccard.

Amirkhanov, Kh. A. 1991. *Paleolit Yuzhnoi Aravii* (Güney Arabistan Paleolitiği). Moscow: Nauka.

Anthony, D W. 1986. The 'Kurgan Culture', Indo-European origins and the domestication of the horse: a reconsideration. *Current Anthropology* 24(4): 291-313

Arutyunian, R. V. 1964. *Zemkedelie i skotovodstvo v Urartu* (Urartu'da Tarım ve Hayvancılık). Yerevan.

Askarov, A. 1973. *Sapallitepa*. Tashkent: FAN.

Askarov, A. 1977. *Drelmezemledel'cheskaja kul'tura epohi bronzy jugs Uzbekistana* (Güney Özbekistan'da Tunç Çağı Tarım Kültürü). Tashkent: FAN.

Avetisian, C. M. 1984. *Gosudarstvo Mitanni* (Mitanni Devleti). Yerevan.

Barth, F. ed. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. London: Allan & Unwin.

Berg, L. S. 1934. Uroven' Kaspiya za istoricheskoe vremya (Tarih Çağlarında Hazar'ın Seviyesi). *Problemy Fizicheshoi Geografi* 1: 64.

Berman, J. B. 1989. Neutron activation analysis of beveled rim bowls and other Uruk ceramics from the Susiana Plain, south-western Iran. *Paléorient* 15 (1):288-289.

Bibikov, S. N. 1965. Khozjaostvenno-ekonomicheskij kompleks razvitigo tro-

polja (opyt izuchenija pervobytnoj ekonomiki) (Gelişmiş Tripolye'nin Ekonomik Kompleksi-Prehistorik Ekonomi Üzerine Bir Çalışma). *Sovetskaja arheologija* 2.

Bibikova, V. I. 1969. Do istorii domestikacii konja na pivdennomu Shodi Evropi (Tarihöncesi Doğu Avrupa'da Atın Evcilleştirilme Tarihi). *Arheologija* 22:55-67.

Bibikova, V. I. 1970. K izucheniju drevneishih domashnih loshadei Vostochnoi Evropy (Doğu Avrupa'da En Eski Evcil Atlar Üzerine). *Bulleten' Moskovskogo Obshchestva Ispytatej Prirody* 75(5):118-126.

Bochkarev, V. S., E. S. Sharafutdinova, A. D. Rezepkin V. A. Trifonov, C. N Bestuzhev 1983. Raboty Kubanskoi ekspedicii 1978-1980 (Küba Ekspedisyonu'nun Bulguları). In *Drevnie kul'tury evraziiskih stepei* (Avrasya Bozkırının Eski Kültürleri), pp. 82-84. Leningrad: Nauka.

Bökönyi, S. 1978. The earliest waves of domestic horses in East Europe. *Journal of Indo-European Studies* 6:17-73.

Boriskovsky, P. I. 1964. Problema razvitija pozdnepaleoliticheskih kul'tur stepnoi oblasti (Bozkır Sahasında Geç Paleolitik Kültürlerin Gelişmesi Sorunu). *Doklad na VII mezhdunarodnoj konferencii antropologicheskih i etnograficheskih nauk* (7. Uluslararası Antropoloji ve Etnografi Konferansı'nda sunulan rapor). Moscow: Nauka.

Calvet, Y. 1987a. Le niveau Obeid I de Tell el'Oueili: le sondage X36 à Tell el'Oueili, octobre-novembre 1983. In *Préhistoire de la Mesopotamie. La Mesopotamie préhistorique et l'exploration récente du djebel Hamrin*, pp. 129-152. Colloque international. Paris: Edition du CNRS.

Calvet, Y. 1987b. L'apport de Tell el'Oueili à la chronologie d'Oleid. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), *Chronologies in the Near East*, pp. 401-421. Oxford: British Archaeological Reports (Inter. Ser. 379).

Chapman, J. C. 1989. Demographic trends in neothermal South-east Europe. In C. Bonsall (ed.), *The Mesolithic in Europe*, pp. 505-515. Edinburgh: John Donald.

Chapman,J. C. 1993. Social power in the Iron Cates Mesolithic. InJ. C. Chapman ve P. Dolukhanov (eds), *Cultural Transformations and Interactions in Eastern Europe*. Aldershot, CB: Avebury.

Chernykh, E. N. 1970. 0 drevneishih ochagah metalloobrabotki jugo-zapada SSSR (Güneybatı SSCB'de Maden İşçiliğinin En Eski Merkezleri Üzerine). *KSIA* 133:23-31.

Childe, V. C. 1936. *Man Makes Himself*. Watts: London.

Coms,a, E. 1987. Betrachtungen über die Entwicklung der neolithischen Kulturen auf rumanoschen Gebiet. *Slovensha Archeologia* 35 (1).

Comşa, E. 1987. Les relations entre les cultures de Cucuteni et Cumelnita. In *Civilisation de Cucuteni*. . . pp. 81-87.

Copeland, L. ve F. Hours 1987. The Halafian, their predecessors and their contemporaries in northern Syria and the Levant. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), *Chronologies in the Near East*, pp. 401-421. Oxford: British Archaeological Reports (Inter. Ser. 379).

Cucoş, S. 1987. La fin de la culture de Cucuteni dans le contexte de l'Enéolithique du Bas-Danube. In *Civilisation de Cucuteni* . . . pp. 125-132.

Dalongeville, R. ve P. Sanlaville 1987. Confrontation des datations isotopiques

avec les données géomorphologiques et archéologiques a propos des variations relatives du niveau marin sur la rive arabe du Golfe Persique. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), *Chronologies in the Near East Archaeology*, pp. 567-304. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 379).

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy* (Ukrayna Neolitiği). Kiev: Naukova Dumka.

Demkin, V. A., A. V. Lukashev, Yu. V. Lukashev 1984. Kompleksnye pochvenno-arheologicheskie issledovanija istoricheskih pamjatnikov Severnogo Prikaspija (Kuzey Hazar Bölgesindeki Tarihöncesi Yerleşmelerin Karmaşık Pedagojik-Arkeolojik Araştırmaları). In *Istorija razvitija pochv SSR v golocene* (SSCB'de Holosen Topraklarının Evrim Tarihi), pp. 221-222. Pushchino.

Dergachev, V. A. 1980. *Pamjatniki pozdnego Tripolja (opyt sistematizatsii)* (Tripolye Yerleşmeleri-Bir Sistemleştirme Denemesi). Kishinev: Shtiintsa.

Desprees, L. A. 1975. Introduction. In L. A. Desprees (ed.), *Ethnicity and Resource Competition in Plural Societies*. Hague: Mouton.

Diakonoff, I. M. 1967. *Jazyki Drevnei Perednei Azii* (Eski Yakın Doğu Dilleri). Moscow: Nauka.

Diakonoff, I. M. 1969. *Predystorija armjanskogo naroda* (Ermeni Halkının İlk Tarihi). Yerevan.

Diakonoff, I. M. (ed.), 1969a. Ancient Mesopotamia: a socio-economic history. *Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow: Nauka.

Diakonoff, I. M. 1971. On the structure of Old Babylonian society. In H. Klengel (ed.), *Beiträge zur sozialen Struktur der alten Vorderasien*. Berlin: Akademie-Verlag.

Diakonoff, I. M. 1981. Earliest Semites in Asia. *Alt-orient* 8:27-31.

Diakonoff, I. M. 1982. The structure of Near Eastern society before the middle of the 2nd millennium BC. *Oikemene* 3:1-100.

Diakonoff, I. M., V. D. Neronova ve I. S. Svetsitskaya 1989. *Istorija Drevnego Mira* (Eski Dünya Tarihi), vol. 1. Moscow: Nauka.

Djaparidze, O. M. 1969. *Arheologicheskie raskopki v Trialeti K istorii gruzinskih plemjon vo vtorom tysjacheletii do n.e.* (Trialeti Arkeolojik Kazıları. İÖ. 2. Binyılda Gürcü Kabilelerinin Tarihi Üzerine). Tbilisi.

Dollfus, C. 1987. Peut-on parler de 'Choga Mami Transitional' en Iran du sud-ouest? In *Préhistoire de la Mesopotamie. r a Mesopotamie préhistorique et l'exploration récente du djebel Hamrin*, pp. 181-188. Colloque international. Paris: CNRS.

Dolukhanov, P. M. 1979. *Ecology and Economy in Neolithic Eastern Europe*. London: Duckworth.

Dolukhanov, P. M. 1981. Palaeogeography and prehistoric settlement pattern in Caucasus and in Central Asia during the Pleistocene and Holocene. *Annali del Istituto Orientale dell Universita di Napoli*.

Dolukhanov, P. M. 1988. Paléocologie de l'Asie centrale aux âges de la pierre et du bronze. In *L'Asie centrale et ses rapports avec les civilisations orientales des origines à l'âge du fer. Actes du Colloque franco-soviétique*, pp. 217. Paris: Boccard.

Dolukhanov, P. M., N. A. Gey et al. 1989. Ruduya-Seitaya, a stratified dwelling

site in the Upper Duna Basin. *Fennoscandia archaeologica* VI:23-27.
Dolukhanov, P. M., M. Tosi ve A. Ja. Shchetenko 1985. Serija radiougledornyh datirovok poselenij epohi bronzy na Namagza-depe (Namazgâh-depe Tunç Çağı Yerleşmelerinin Radyokarbon Tarih Serileri). *Sovetskaja arheologija* 4:118-124.
Dumitrescu, V., A. Bolomey, F. Mogosanu 1983. *Esquisse d'une Prehistoire de la Roumanie*. Bucureşti: Editura Ş, tiiutifica si Enciclopedica.
Dyson, R. H. Jr. 1987. The relative and absolute chronology of Hissar II and the Proto-Elamite horizon of northern Iran. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), pp. 647-648.
Gat, J. R. ve M. Magaritz 1980. Climatic variations in the eastern Mediterranean Sea area. *Naturwissenschaften* 67:80-87.
Ghirshman, R. 1951. *L'Iran des origines à l'Islam*. Paris.
Gimbutas, M. 1973. The beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500-2500 BC. *Journal of Indo-European Studies* 1:163-214.
Cimbutas, M. 1973. The destruction of Aegean and East Mediterranean urban civilization around 2300 BC. In Crossland ve Birchall (eds), *Migrations in the Aegeans*, pp. 129-139.
Hassan, F. A. ve S. W. Robinson 1987. High-precision radiocarbon chronometry of ancient Egypt and comparisons with Nubia, Palestine and Mesopotamia. *Antiquity* 61:119-135.
Helbaek, H. 1969. Plant collecting, dry-farming arnd irrigation agriculture in prehistoric Deh Luran. In F. Hole, K. V. Flannery and J. A. Neely (eds), *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain: an early village sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Hemer, D. 1989. Le Developpement de la domestication au Proche-orient de 9500 à 7500 BC.: les nouvelles données d'El Kown et de Ras Shamra. *Paléorient* 151(1):111-121.
Hockman, O. 1987. Gemeinsamkeit in der Plastik der Linienbandkeramik und der Cucutenikeramik. In *Civilisation de Cucuteni* . . pp. 89-97.
Hoetink, H. 1975. Resource competition, monopoly and social diversity. In L. A. Despres (ed.), *Ethnicity and Resource Competition in Plural Societies*, pp. 9-25. The Hague: Mouton.
Hole, F. 1987a. Archaeology of the Village Period. In F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*, pp. 29-78. London: Smithsonian Institution Press.
Hole, F. 1987b. Settlement and society in the Village Period. In F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*, pp. 79-106. London: Smithsonian Institution Press.
Horowitz, A. 1977. The Quaternary stratigraphy and palaeogeography of Israel. *Paléorient* 3:47-100.
Horowitz, A. 1979. *The Quaternary of Israel*. New York: Academic Press.
Hours, F. and L. Copeland 1987. L'expansion de la civilisation halafienne, une interpretation de la répartition des sites. In *Préhistoire de la Mesopotamie. La Mesopotamie préhistorique et l'exploration récente du djebel Hamrin*. Colloque international. Paris: CNRS.

Huot, J.-L. 1985. Les ziggurats mesopotamiens de l'Asie centrale. In *L'Asie centrale et ses rapports avec les civilisations orientales des origines à l'âge du fer. Actes du Colloque franco-soviétique,* pp. 37-42. Paris: Boccard.

Iessen, A. A. 1941. Arheologicheskie pam'yatniki Kabardino-Balkarii (Kbardino-Balkarya'da Arkeolojik Yerleşimler). *MIA* 3. Moscow and Leningrad.

Iessen, A. A. 1963. Kavkaz i Drevnii Vostok v IV-III tys. do n.e. (İÖ. 4.-3. Binyıllarda Kafkasya ve Eski Doğu). *ICSIA* 93: 3-14.

Inzan, M. L. and L. Ortlieb 1987. Préhistoire dans la region de Shabwa au Yemen du Sud. *Paléorient* 13(1): 5-22.

Ivanov, I. V. 1989. Evolucija pochv stepnoi zony kak indikator izmemenija klimaticheskih uslovij v golocene (Holosen'deki İklim Değişmelerinin Göstergesi Olarak Bozkır Bölgesindeki Toprakların Evrimi). In *Paleoklimaty pozdnekdnikov'ja i golocena* (Geç Buzul Çağı ve Holoson'de İklimler), pp. 68-75. Moscow: Nauka.

Jarrige, J.-F. 1985. Les styles de Geoksyur et de Quetta et la question des rapports entre les régions au nord et au sud de l'Hindu Kush à la fin du 4e et au début du 3e millénaires. In *L'Asie centrale et ses rapports avec les civilisations orientales des origines a l'âge du fer. Actes du Colloque franco soviétique,* pp. 95-102. Paris: Boccard.

Johnson, G. A. 1975. Locational analysis and the investigation of Uruk local exchange systems. In A. Jeremy ve C. C. Lamberg-Karlovsky (eds), *Ancient Civilization and Trade,* pp. 285-337. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Johnson, G. A. 1987 a. The changing organization of Uruk administration on the Susiana Plain. In F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran. Settlement and society from Prehistory to the Islamic Conquest,* pp. 107-140. London: Smithsonian Institution Press.

Johnson, G. A. 1987b. Nine thousand years of social change in Western Iran. In *The Archaeology of Western Iran. Settlement and society from Prehistory to the Islamic Conquest,* pp. 283-291. London: Smithsonian Institution Press.

Kabo, V. R. 1986. *Pervobytnaja zemledel'cheskaja obshchina.* (İlkel Tarım Cemaatı). Moscow: Nauka.

Karlèn, W. 1982. Holocene glacier fluctuations in Scandinavia. *Striae* 18:26-

Khanzadian, E. V. 1985. *Araratskaja dolina v kontse IV- nachale I tys. do n.e. (osnovnye etapy razvitija kul'tury i obshchestva)* (İÖ. 4. Binyılın Sonundan 1. Binyılın Başına Kadar Ararat Vadisi-Kültür ve Toplumun Evriminde Ana Aşamalar). Erevan.

Khlopin, I. N. 1964. *Geoksjurskaja gruppa poseknii epohi eneolita* (Göksuyu Kalkolitik Yerleşmeler Grubu). Leningrad: Nauka.

Khlopin, I. N. 1983. *Jugo-zapadnaja Turkrmenija v epohu pozdnei bronzy* (Geç Tunç Çağı'nda Güneybatı Türkmenistan). Leningrad: Nauka.

Khlopin, I. N. 1987. Excavations in the Sumbar Valley and their importance for Central and Western Asia - International Association for the Study of Cultures of Central Asia. *Information Bulletin* 12:19-29.

Khotinsky, N. A., V. A. Klimanov et al. 1991. Novaya schema periodizacii landshaftno-klimaticheskih izmenii v golocene (Holosen İklim Değişmelerine İlişkin Yeni Bir Dönemlendirme Şeması). *Izvestiya AN SSSR,* ser.geograf.

1991(3):30-42.

Kircho, L. B. 1980. *Kul'tura rannei bronzy juzhnoi Turkmenii* (Türkmenistan'da Erken Tunç Çağı Kültürü). Leningrad.

Kohl, P. L. 1978. The balance of trade in south-western Asia in the third millennium BC. *Current Anthropology* 19(3):463-492.

Kohl, P. L. 1989. The use and abuse of world system theory: the case of 'pristine' west Asian state. In C. C. Lamberg-Karlovsky (ed.), *Archaeological Thought in America,* pp. 218-240. Cambridge: Cambridge University Press.

Kozlowski, S. K. and A. Kempisty 1990. Architecture of the pre-pottery Neolithic settlement in Nemrık, Iran. *World Archaeology* 21(3):348-364.

Kremenetsky, K. V. 1991. *Palaeoekologija drevneishih zemledel'cev i skotovodov Russkoi ravniny* (Rusya Ovası'nda İlkel Çiftçi ve Hayvancıların Paleoekolojisi). Moscow: Nauka.

Kuftin, B. A. 1941. *Arheologicheskie raskopki v Trialeti* (Trialeti'de Arkeolojik Kazılar). Tbilisi.

Kushnareva, K. Kh. 1986. *Juzhnyi Kavkaz v V7-II tysyacheletii do n.e.* (İÖ. 6. Binyıldan 2. Binyıla Kadar Güney Kafkasya). Yerevan.

Kushnareva, K. Kh. ve T. N. Chubinishvili. 1970. *Drevnie kul'tury juzhnogo Kavkaza* (Güney Kafkasya'nın Eski Kültürleri). Leningrad: Nauka.

Lagodovs'ka, O. F., O. G. Shaposhnikova ve A. L. Makarevich 1962. *Mikhailivs'ke poselennja* (Mikhailovka Yerleşmeleri). Kiev: Naukova Dumka.

Lamb, H. H. 1977. *Climate: Present, Past and Future,* vol. 2, pp. 153. Methuen: London.

Lamberg-Karlovsky, C. C. 1985. The longue durée of the Ancient Near East. In J.-L. Huot, M. Yon, Y. Calvet (eds), *De l'Indus aux Balkans. Recueil a la mémoire def. Deshayes,* pp. 55-72. Paris.

Lamberg Karlovsky, C. C. 1989. Mesopotamia, Central Asia and the Indus Valley: so the kings were killed. In C. C. Lamberg-Karlovsky (ed.), *Archae ological Thought in America,* pp. 241-267. Cambridge: Cambridge University Press.

Lazarovici, Gh. 1979. *Neoliticul Banatului.* Cluj-Napoca.

Levine, M. 1990. Dereivka and the problem of horse domestication. *Antiquity* 64-727-740.

Lisitsyna, G. N. 1981. *Shnovenie i razvitie oroshaemogo zemledelija v juzhnoi Turkmenii* (Güney Türkmenistan'da Sulamalı Tarımın Doğuşu ve Gelişmesi). Moscow: Nauka.

Lisitsyna, G. N. ve L. V. Prishchepenko 1977. *Paleoetnobotanicheskie nahodki Kavkaza i Blizhnego Vostoka* (Kafkasya ve Yakın Doğu'nun Paleoetnobotanik Kayıtları). Moscow: Nauka

Lloyd S. 1978. *The Archaeology of Mesopotamia. From the Old Stone Age to the Persian Conquest.* London: Thames and Hudson.

Macqueen, J. G. 1975. *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor.* London: Thames and Hudson.

Maisels, C. K. 1990. *The Emergence of Civilization. From hunting and gathering to agriculture, cities and the state in the Near East.* London & New York: Routledge.

Mallory, J. P. 1989. *In Search of Indo-Europeans. Language, Archaeology and*

Myth. London: Thames and Hudson.
Mallowan, M. E. L. 1964. Noah's Flood reconsidered. *Iraq* 26(2):62-82.
Mallowan, M. E. L. 1965. *Early Mesopotamia and Iran*. New York: McGraw-Hill.
Mallowan, M. E. L. 1968. The early Dynastic period in Mesopotamia. In I. E. S. Edwards, C. J. Gadd ve N. G. L. Hammond (eds), *The Cambridge Ancient History 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
Markovin, V. I. 1978. *Dol'meny zapadnogo Kavkaza* (Batı Kafkasya Dolmenleri). Moscow: Nauka.
Markovin, V. I. 1992. Disputed points in the ethnogenetic study of Northern Caucasian antiquities. *Soviet Anthropology and Archaeology 30* (3):7-28.
Masimov, I. S. 1981. The study of Bronze Age sites in the Lower Murghab. In P. L. Kohl (ed.), *The Bronze Age Civilization of Central Asia. Recent Soviet Discoveries*, pp. 104-120. Armouk: Sharpe.
Masson, V. M. 1971. Poselenie Djeitun. Problema stanovlenija proizvodjashchei ekonomiki (Ceytun Yerleşmesi. Besin Üretici Bir Ekonominin Doğuş Sorunları). *MIA* 180. Leningrad: Nauka.
Masson, V. M. 1981. *Altyndepe. Raskopki goroda bonzovogo veka v Juzhnom Turkmenistane* (Altın-depe: Güney Türkmenistan'daki Bir Tunç Çağı Yerleşmesinde Yapılan Kazılar). Leningrad: Nauka.
Masson, V. M. 1989. *Pervye civilizacii* (İlk Uygarlıklar). Leningrad: Nauka.
McClure, H. A. 1978. Ar Rub'AI Khali. In J. S. Zotl ve Sayariss (eds), *Quaternary in Saudi Arabia*, pp. 252-262. Springer-Verlag.
Medvedskaja, I. N. 1978. *Iran poslednei emetverti vtorogo tysjachektija do n.e. K rannei istorii iranskih plemjen* (İÖ. 2. Binyılın Son Çeyreğinde İran). Leningrad.
Mellaart, J. 1966. *The Chalcolithic and Early Bronze Age in the Near East and Anatolia*. Beirut: Khayata.
Mellaart, J. 1968. Anatolian trade with Europe and Anatolian geography in the second millennium BC. *Anatolian Studies* 28:107.
Mellaart, J. 1971. Anatolia c. 4000-2300 B.C. *The Cambridge Ancient History 1*, 2. Cambridge University Press.
Mellaart,J. 1979. Egyptian and Near Eastern chronology: a dilemma. *Antiquity* 53:6-22.
Merpert, N. Ja. 1968. *Drevneishaja istorija naseknija stepnoi polosy Vostochnoi* Evropy (Doğu Avrupa Bozkır Kuşağının En eski Nüfus Tarihi). Moscow: Nauka.
Militarev, A, Ju. ve V. A. Shnirel'man 1984. K probleme lokalizacii drevneishih afraziicev (opyt lingvoarheologicheskoi rekonstrukcii). (Eski Afro-Asyalıların Yerleştirilme Sorunu-Dilbilimsel Arkeolojik Bir Yenideninşa Denemesi). In *Linguisticheskaja i istoricheskaja rekonstrukcija (problemy mezbdisciplinaynyh issledovanii)* (Dilbilimsel ve Tarihsel Yenideninşa: Disiplinlerarası Araştırma Sorunları), pp. 35-53. Moscow.
Movsha, T. G. 1985. Pozdni etap tripol'skoi kul'tury (Tripolye Kültürünün Son Evresi). In I. I. Artyomenko (ed.), *Arheologiya Ukrainskoi SSR* 1:223-262. Kiev: Naukova Dumka.

Munchaev, R. M. 1970. *Kavkaz na zare bronzovogo veka* (Tunç Çağı'nda Kafkasya). Moscow: Nauka.

Nikolaeva, N. A. 1982. Problemy klassifikacii, peflodizacii i etnicheskoi attribucii maikopskoi kul'tury v arheologicheskoi literatury (Maykop Kültürünün Sınıflama, Dönemlendirme ve Etnik Nitelik Sorunları). In Hronologija pamjatnikov bronzovogo veka Severnogo Kavkaza (Kuzey Kafkasya'daki Tunç Çağı Yerleşmelerinin Kronolojisi). *Ordjonokidze* pp. 9-28.

Nikolaeva, N. A. ve V. A. Sofronov 1982. Hronologija i proishozhdenie maikopskogo iskusstva (Maykop Sanatının Kronolojisi ve Kökeni) In Hronologija pamjatnikov bronzovogo veka Severnogo Kavkaza (Kuzey Kafkasya'daki Tunç Çağı Yerleşmelerinin Kronolojisi). *Ordjonokidze* pp. 29-62.

Nobis, G. 1974. The origin, domestication and early history of domestic horses. *Veterinary Medical Review* 3:211-245.

Nutéel, W. 1975. The formation of the Arabian Gulf from 14,000 BC. *Sumer* 31:101-110.

Oates, J. 1973. The background and development of early farming communities in Mesopotamia and the Zagros. *Proceedings of the Prehistoric Society* n.s. 39:147-181.

Oates, J. 1987. The Choga Mami transitional. In *Préhistoire de la Mesopotamie. La Mesopotamie préhistorique et l 'exploration récente du Djebel Hamrin. Colloque international,* pp. 163-180. Paris: CNRS.

Oates, J. 1987. 'Ubaid Chronology. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), *Chronologies in the Near East,* pp. 473-482. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 379).

Ol'derogge, D. A. 1952. Proishozhdenie narodov central'nogo Sudana *Sovetskaja etnografija* 2:28-38.

Ol'derogge, D. A. 1956. *Proishozhdenie jazyka hausa* (Hausa Dilinin Kökeni). Moscow: Nauka.

Orlin, L. L. 1970. *Assyrian Colonies in Cappadocia.* The Hague: Mouton.

Parry, M. L. and M. S. Swaminathan 1992. Effects of climate on food production. In I. M. Mintzer (ed.), *Confronting Climate Change. Risks, Implications and Responses,* pp. 113-126. Cambridge: Cambridge University Press.

Pashkevich, G. A. 1991. *Paleoetnobotanicheskie nohodki na territorii Ukrany* (Paleobotanik Ukrayna Buluntuları). Kiev.

Piotrovsky, B. B.1959. *Vanskoje carstvo (Urartu)* (Urartu-Van Krallığı). Moscow: Nauka.

Postgate, J. N. 1992. *Early Mesopotamia. Society and economy at the dawn of history.* London & New York: Routledge.

Randsborg, K. 1975. Social dimensions of early Neolithic Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* n.s. 41:105-118.

Rauner, Ju. P., A. P. Zolotokrylin ve V. V. Popova 1983. Kolebanija vlazhnosti i klimata evropeiskoi chasti SSSR za poslednie 4000 let (SSCB'nin Avrupa Bölümünde Son 4000 Yılın Nemlilik ve İklim Dalgalanmaları). *Izvestija AN SSSR, serija geograficheskaja* 1:50-59.

Redman, C. L. 1978. *The Rise of Civilisation from Early Farmers to Urban Society in the Ancient Near East.* San Francisco: W. H. Freeman.

Renfrew, C. 1973. Problems in general correlation of archaeological and linguistic strata in prehistoric Greece. In B. A. Crossland ve A. Birchall (eds) *Bronze Age Migrations in the Aegeans*, pp. 263-275. London: Duckworth.

Renfrew, C. 1979a. Sitagroi, radiocarbon and prehistory of South-east Europe. In C. Renfrew (ed.), *Problems in European Prehistory*, pp. 191-201. Edinburgh University Press.

Renfrew, C. 1979b. The anatomy of the south-east European Copper Age. In C. Renfrew (ed.), *Problems in European Prehistory*, pp. 131-142. Edinburgh University Press.

Renfrew, C. 1984. Megaliths, territories and populations. In C. Renfrew (ed.), *Approach to Social Anthropology*, pp. 165-199. Edinburgh University Press.

Rezepkin, A. D. 1982. 0 rasprostranenii dol'menov Zapadnogo Kavkaza (Batı Kafkasya'da Dolmenlerin Dağılımı). *Kratkie soobsh chenija Instituta arheologii* 169:32-28.

Richard, S. 1987. The Early Bronze Age: the rise and collapse of urbanism. *Biblical Archaeologist* 50, 1:22-43.

Rollefson, G. O. 1989. The late Aceramic Neolithic of the Levant: a synthesis. *Paléorient* 151(1):168-173.

Rothman, M. S. 1989. Out of the heartland: the evolution of complexity in peripheral Mesopotamia during the Uruk period. *Paléorient* 151(1):279.

Sagona, A. G. 1984. *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 214).

Sanlaville, P. 1989. Considérations sur l'évolution de la Basse Mésopotamie au cours des derniers millénaires. *Paléorient* 15(2):5-27.

Sarianidi, V. I. 1976. Issledovanie pamjatnikov dashlinskogo oazisa (Daşlı Vahasındaki Yerleşmelerde Araştırmalar). In *Drevnjaja Baktrija*, pp. 21-86. Moscow: Nauka.

Sarianidi, V. I. 1977. *Drevnie zemledel'cy Afganistana* (Afganistan'ın Eski Çiftçileri). Moscow: Nauka.

Schwartz, G. M. 1989. The Uruk period at Tell Leilan, Upper Habur. *Paléorient* 15(1):282-283.

Service, E. R. 1971. *Primitive Social Organization*. New York: Random House.

Service, E. R. 1975. *Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution*. New York: Norton.

Sherratt A. G. 1981. Ploughing and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. In I. Hodder (ed.), *Pattern of the Past*, pp. 261-305. Cambridge: Cambridge University Press.

Sherratt A. G. 1982. Mobile resources: settlement and exchange in early agricultural Europe. In C. Renfrew and S. Shennan (eds), *Ranking, Resource and Exchange*, pp. 13-26. Cambridge: Cambridge University Press.

Shaposhnikova, O. G. 1987. Epoha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy (Ukrayna Bozkır Kuşağında İlk Maden Çağ). In *Drevneishie skotovody stepei juga Ukrainy* (Güney Ukrayna Bozkırında Eski Hayvancılar), pp. 9-11. Kiev: Naukova Dumka.

Shvets, G. I. 1978. *Mnogovekovaja izmenchivost' stoka Dnepra* (Dinyeper Havzasında Yüzyıllar Süren Değişmeler). Leningrad: Gidrometeoizdat.

Sofronov, V. A. 1982. Hronologija, proishozhdenie i opredelenie etnicheskoi prinadlezhnosti maikopskoi kul'tury po arheologicheskim i pis'mennym istochnikam (Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maykop Kültürün Kronolojisi, Kökeni ve Etnik Akrabalıkları). In Hronologija pamjatnikov bronzovogo veka Severnogo Kavkaza (Kuzey Kafkasya'da Tunç Çağı Yerleşmelerinin Kronolojisi). *Ordjonokidzepp* 63-104.

Stanko, V. N. 1982. *Mirnoye. Problema mazolita stepei Severnogo Prichernomorja* (Kuzey Karadeniz Sahasındaki Bozkırlarda Mezolitik Sorunlar). Kiev: Naukova Durnka.

Stanko, V. N., G. V. Grigor'eva, T. N. Shvaiko 1989. *Pozdnepaleoliticheskoe poselenie Anetovka II. Voprosy kul'turistoriduchskoi periodizacii pozdnego pakolita Severnogo Prichernomor'ja* (Anetovka II Geç Paleolitik Yerleşmesi: Kuzey Karadeniz Geç Paleolitiğinin Kültür-Tarihsel Bölünmesi Sorunları). Kiev: Naukova Dumka.

Telegin D Ya. 1973. *Sredn'o-Stogivs'ka kul'tura epohi midi* (Sredni Stog Bakır Çağı Kültürü). Kiev. Naukova Dumka.

Telegin, D. Ya. 1982. *Mezoliticlmi pamjatki Ukrainy* (Ukrayna'nın Mezolitik Yerleşmeleri). Kiev: Naukova Dumka.

Telegin, D. Y. 1986. *Dereivka, a Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper.* Oxford: British Archaeological Reports (International series 267).

Terekhova, N. N. 1981. The history of metalworking production among the ancient agriculturalists of Southern Turkmenia. In. Ph. Kohl (ed.), The *Bronze Age Civilizations of Central Asia: Recent Soviet Discoveries,* pp. 313-324. Armonk, N. Y.: Sharpe.

Tosi, M. 1986. The emerging picture of prehistoric Arabia. *Annual Review of Anthropology* 15:1-20.

Trifonov, V. A. 1987. Nekotorye voprosy peredneaziatskih svyazei maikopskoi kul'tury (Maykop Kültürünün Yakın Doğu Bağlantıları Hakkında Bazı Sorunlar). *KSIA* No 192.

Vertessalji, P. P. 1987. The chronology of the Chalcolithic in Mesopotamia. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), *Chronologies in the Near East,* pp. 483-452. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 379).

Voigt, M. 1987. Relative and absolute chronologies for Iran between 6500 and 3500 cal. BC. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), *Chronologies in the Near East,* pp. 615-646. Oxford: British Archaeological Reports (International Series 379).

Watkins, T. ve S. Campbell 1987. The chronolgy of the Halaf culture. In O. Aurenche, J. Evin ve F. Hours (eds), pp. 427-464.

Waltenmaker, P. ve C. Stein 1989. Leilon 1987 Survey: Uruk summary. *Paléorient* 15(1):282-283.

Whittle, A. 1988. *Problems in Neolithic Archaeology.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wittfogel, K 1981. *Oriental Despotism,* new edition. New York: Vintage Books.

Wright, H. T. 1978. Towards an explanation of the origin of the state. In R. Cohen ve E. R. Service (eds), *Origins of the State: The Anthropology of Political Evolution,* pp. 49-68. Philadelphia: Institute for the Study of Human

Issues.
Yeremian, S. T. 1952. K voprosu ob etnogeneze armjan (Ermenilerin Etnik Kökeni Sorunu Üzerine). *Voprosy istorii* 7:140.
Zbenovich, V. G. 1974. *Poznetripol'skie plemena severnogo Prichenomorya,* (Kuzey Karadeniz Sahasının Geç Tripolye Kabileleri). Kiev: Naukova Dumka.
Zubakov, V. A. 1986. *Global'nye sobytija pleistyotsena* (Pleistosen'de Küresel Olaylar). Leningrad: Gidrometeoizat.
Zvelebil, M. (ed.), 1986. *Hunters in Transition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sonuç

Şimdi, Ortadoğu bölgesinin ilk etnik ve dil tarihiyle ilgili olarak mevcut bulguları biraraya toplamaya çalışalım. Bugünkü verilere göre, alet yapan hominidlerin (*Homo Erectus* olduğu söylenmektedir) Ortadoğu'ya ilk sızmaları, deneysel olarak 1-0,7 milyon yıl öncesine tarihlenmiş olan soğuk bir evrede gerçekleşmiştir. Bu gruplar, kuşkusuz, Afrika kökenliydiler. Bölgeye Büyük Rift vadisini izleyerek girilmekteydi. Bir başka seçenek olarak, Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyısı takip edilmiş olabilir.

Mevcut bulgular, ilk hominid nüfusunun, hayli önemsenebilecek karmaşık bir toplumsal davranışla, görece çok sayıda gruptan oluştuğunu düşündürmektedir. Bu davranışın en önemli öğelerinden biri iletişim sisteminin kullanılmasıydı. Karşılıklı olarak anlaşabilmeyi sağlayan sesli ve sessiz işaret türlerinin geniş bir çeşitliliğini içeren bu sistem, insan konuşma sisteminden temelde farklıydı. Gerçi bu işaretler, hominidlere, kendi toplumsal davranışlarını büyük ölçüde belirlemiş olan çeşitli bilgi türlerini sağlamaktaydı. Bunun çok önemli bir yönü, öğrenilmiş davranışı biriktirme ve onu (dikey olarak) bir kuşaktan diğerine, (yatay olarak) bir gruptan ötekine aktarma yeteneği idi. Bu biriktirilen ve iletilen bilgi (uzun dönemli toplumsal bel-

lek olarak adlandırılmaktadır), ilk insan toplumunu, hayvanların toplumsal dünyasından ayıran ana özelliklerden birisidir.

İlk insan toplumu büyük ölçüde birörnekti. İlk insan grupları, kendi geçimlerine uygun benzer ekolojik eşikleri işgal etmişlerdi; temelde benzer ekonomik etkinlikleri (artık toplama, avlama ve besin toplama) yapıyorlardı. Bu grupların temel toplumsal ve davranışsal örüntülerinin aynı derecede benzer olduğu mantık yoluyla ileri sürülebilir. Karşılıklı anlaşmayı sağlayan sınırlı sayıdaki işareti içeren iletişim sistemi, bütün ilk insanlık dünyası sathında büyük ölçüde aynı idi.

İlk insan grupları sürekli bir hareketliliğe sahipti. Uzun süreli yerleşim yerlerinin varlığını gösteren bulgu yoktur. Hareketleri esnasında topluluklar, dışevliliği de kapsayan çok sayıda temasta bulunmaktaydı. Bu, 'dallanma olayları'na ve, devamlı bilgi akışına olduğu kadar, genetik kaymaya yol açmıştır.

Akdeniz'in Tirenyen-Yeni Tirenyen aşamaları sırasında (günümüzden önce takriben 160.000-80.000 yıl önce) ilk insan gruplarının toplumsal ve ekonomik biçimlenişinde belirgin bir değişme yaşanmıştır. Bu dönemde, ilk insan gruplarının uzamsal örgütlenmesi çok daha karmaşık hale gelmiştir. İnsanlığın bütün tarih öncesi boyunca, toplumsal grupların ilk uzamsal örgütlenmesi, benzer biçimde, açıkça yerel çevreye uyarlanma etkinliğine dayanmıştır. Doğu Akdeniz'in özgül koşullarında ilk ayrışma, kıyı kesimi, Rift Vadisi ve arada kalan dağlar arasında ortaya çıkmıştır. Öncelikle kaynakların elde edilebilirliğinin neden olduğu bu yerel ayrışmalar, özellikle Riss-Würm (Eemiyen) Buzularası sırasında açık hale gelmiştir. İlkinin doğal sonucu olan ikinci neden, insan gruplarının istikrarının artmasıydı. İlk insan gruplarının ekonomik ve toplumsal yaşamı, temel dinamikler varlığını korumakla birlikte, birkaç büyük ekolojik alanla sınırlanmıştı.

Bu aşamada, insanlığın prehistoryasında ilk kez, en eski insan dünyasının biçimsiz ve istikrarsız bölgesel ağlara ilk bö-

lünmesini yaşadığı ileri sürebilir. Biyolojik (evlenme şeklindeki) temasların ve bilgi akışının yoğunluğu, yeni ortaya çıkan bu bölgesel bütünler içinde oldukça yüksek bir noktadaydı. Bu birimler, üslûp içeren insan ürünü buluntu topluluklarında kolayca ayırdedilebilir. Bunlar, sınırlı bir alan içinde bir kuşaktan öbürüne sürekli olarak iletilen kültürel gelenekleri göstermektedir. Bir başka deyişle, yerel örüntüye bağlı uzun dönemli toplumsal belleğin ortaya çıkışına tanık olunmuştur. İnsan ürünü buluntu topluklarında gözlenebilen değişmeler, Paleolitik bölgelerin gevşekliğini olduğu kadar, ilk insan gruplarının ve onların kendilerine özgü kültürel özelliklerinin uzamsal örgütlenmesine ilişkin istikrarsız bir doğayı akla getirir.

Paleolitik grupların mekân örgütlenmesi, günümüzden takriben 115.000-40.000 yıl öncesindeki Musteryen aşama sırasında daha belirli bir hal almıştı. Musteryen buluntu toplulukları, Ortadoğu sathında giderek artan soğuk ve kurak bir iklimin belirli olduğu Son (Würm) Buzul döneminin ilk aşamalarına karşılık gelmektedir. Musteryen buluntu toplulukları, neredeyse yalnızca, ses yetenekleri önceki hominidlere göre üstün olan *H. s. Neanderthalensis* grupları tarafından üretilmişti.

Musteryen ürün topluluklarının en karakteristik özelliği, Paleolitik dünyasının büyük bölümünce tanınan farklı 'yüzeyliler'in varlığı idi. Ortadoğu'daki Musteryen yüzeylilerin Avrupa'da saptananlarla doğrudan bir ilişkisinin kurulması ciddî metodolojik sorunları ortaya çıkarsa da, bu aletlerin ortaya çıkış düzeneği temelde aynıdır: Alet yapımında birbirinden farklı gelenekler özel alanlarda gelişme eğilimindedir. Bir önceki örnekleri öncelikle ekoloji tarafından örgütlenmiş olan sonul gelenekler, yerelleşmiş gruplar arasındaki yoğun genetik ve bilgisel etkileşim ağlarıyla örtüşmektedir. Önceki çağda olduğu gibi, bu ağlar temelde gevşek ve istikrarsız oluşlarını sürdürmüşlerdir. Bu büyük ölçüde, birbirinden uzak gruplar arasında bile gerçekleşen sürekli temasları ortaya çıkarmış olan Musteryen

yerleşiminin (ışın biçimli bir örüntüdür) kararsız doğası yüzündendir.

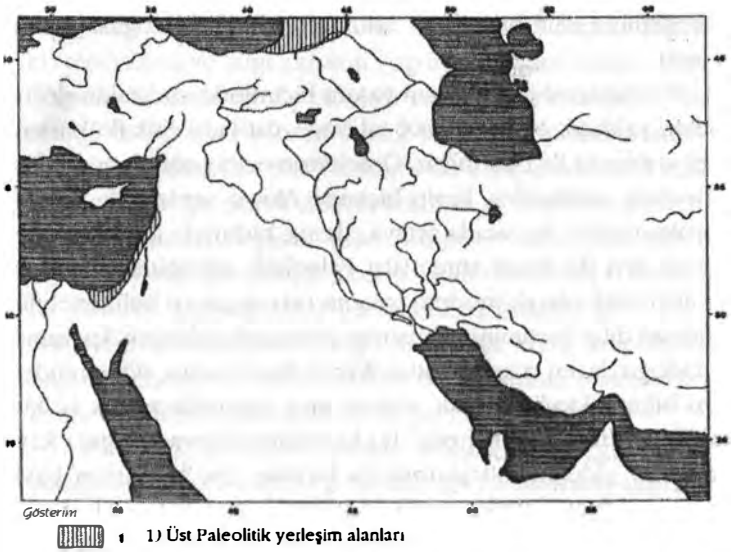
Tarihöncesi insanlarının yaşam biçiminde en keskin değişmeler, yaklaşık olarak 40.000 yıl önce, üst Paleolitik [kültürlerinin] yayılması ile belirmiştir. Örneklerin ezici çoğunluğunda üst Paleolitik endüstriler, kesin biçimde *Homo sapiens* ile birlikte görülmektedir. Bu sırada ortaya çıkmış, birbiriyle ilişkili ama temelde ayrı iki temel süreç (üst Paleolitik tekniğinin gelişmesi ve anatomik olarak modern insanın ortaya çıkışı) belirlenebilir. Kütlesel dilgi üretimini çağrıştıran prizmatik çekirdek 'kavramı', Ortadoğu'da en azından Riss-Würm Buzul arası döneminden beri bilinmektedir. Ancak, sadece aşırı derecede soğuk ve kurak Son Buzul koşullarında, bu koşulların hayvansal gıda kaynaklarını giderek kıtlaştırmasıyla birlikte, bu 'kavram'ın hayli başarılı olduğu kanıtlanmıştır. 'Kavram' bütün Paleolitik dünya çapında kültürel mübadele yoluyla benimsenmiş ve aktarılmıştır.

İçine girilen karmaşık biyolojik süreçler bir yana, kabaca 80.000 ile 30.000 yıl öncesi arasında, *H. s. sapiens* toplulukları bütün Paleolitik dünyaya yayılmıştır. Modern insanın, sadece yaşamını değil aşırı derecede düşmanca çevre koşullarında hızla yayılmasını da sağlama alan temel özellikleri, özellikle, büyümüş beyin kafesini, genellikle oksipital şinyonu* olmayan ve daha küçük kaş kemerleriyle oldukça dikleşmiş bir alını işaret eden kafatası anatomisinde görülür. Ancak, kodlanmış yüksek hızlı ses iletişiminini sağlayan yeteneğin kazanılmasıyla sonuçlanan, kafatasının esnek kemiklerinde, özellikle de kafa kaidesinde (*basicranium*) ortaya çıkmış bulunan değişmeler muhtemelen hiç de daha az önemli değildi.

Üst Paleolitik'te meydana gelen değişmeler, önceki Musteryen'le karşılaştırıldığında, aşağıdaki gibidir:

---

* Oksipital şinyon, artkafa kemiğinde yer alan engebeli ense kaslarının tutunma bölgesidir ve modern insanda daha belirsiz hale gelmiştir [*ç.n.*].

Şekil 7.1. Geç Pleistosen'de Ortadoğu (Günümüzden takriben 20.000 yıl öncesi).

– teknoloji ('prizmatik çekirdek' tekniğinin büyük ölçüde benimsenmesi) ve bunun sonuçları;
– yerleşim örüntüsü (istikrarlı yerleşmelerin ve 'dairevî' örüntünün, özellikle Ortadoğu'da ortaya çıkması);
– rüşeym haldeki toplumsal hiyerarşinin ortaya çıkmasıyla birlikte görülen toplumsal örgütlenme;
– iletişim olgusu ve mal ve bilginin uzun mesafeli mübadelesi;
– İnsana benzer bir konuşma yeteneğinin kazanılması.

Hem arkeolojik hem de paleoekolojik bulguların incelenmesine dayanarak, Avrupa'da ve büyük Akdeniz sahasında iki büyük üst Paleolitik bölgesi saptanabilmiştir. Buz kütlelerinin güneyindeki orta ve doğu Avrupa'nın büyük bölümünü kapsayan birincisine Buzulçevresi adı verilmiştir. Akdeniz olarak

adlandırılan ikinci alan, Atlantik Avrupası'nda bulunan yerleşmeleri (en büyük yoğunlaşma Franko-Kantabriya ile sınırlıdır); Ligurya'yı, Apeninler'i, Balkan yarımadasını, Doğu Akdeniz ve Kafkasya'yı içine almaktadır. İlk bölge, Ön Ural dilleriyle örtüştürülmektedir. İkincisinin ise Bask-Kafkas dillerini konuşan halklara karşılık geldiği söylenmektedir.

Karşılıklı olarak ilişkili bir takım dilin, 'büyük Akdeniz alanı' içinde üst Paleolitik sırasında ortaya çıktığı üzerinde de durulmuştur. Hubschmied'e göre bu diller 'Akdeniz altkatmanı'nı oluşturmaktadır. Bu altkatmandan bugün sadece Bask ve Kafkas dilleri kalmıştır.

Burada, 'üst Paleolitik sırasında etnik grupların varlığını ileri sürmek mümkün müdür?' sorusu öne çıkmaktadır. Genelde cevap 'hayır'dır. Üst Paleolitik bölgeleri, öncelikle büyük ekolojik alanlara uyarlanmanın bir sonucudur. Bu alanlarda uzun ömürlü grupların varlığının, üretim ve ideoloji alanlarını da içeren paylaşılmış birçok ortak biyolojik ve toplumsal teması imâ ettiği doğrudur. İskân, ekonomi, maddî ürünler ve ideolojik sembolizm konularında gözlemlenen benzerlikler, bu temasların doğrudan sonuçlan olarak görülmelidir. Ayrıca, kuramsal olarak daha küçük ölçekte (kabile, takım gibi) türdeş toplumsal ağların varlığını itiraf etmek gereği de ortadadır. Bazı örneklerde bu yerelleşmiş gruplar görece istikrar kazanmış olabilmektedir. Bu küçük ağlar içinde dikey bilgi aktarımının ve uzun dönemli bir toplumsal bellek oluşumunun varolduğu doğal olarak ileri sürülebilir. Bu birimlerin belirli türde yerelleşmiş iletişim sistemlerine (lehçelere) sahip olmaları da aynca mümkündür. Giriş bölümünde, arkeolojik kayıtların geçerliliğini sınırlayan etkenlerden söz etmiştik. Gerçi, en azından bazı durumlarda, kuramsal olarak bazı Paleolitik kültürel buluntu topluluklarının, herbiri için böyle bir varsayımı doğrulayacak ayrıntılı bir inceleme gerekli olduğu halde, bu toplumsal ağlarla örtüşebildiği itiraf edilmelidir. Her durumda, bu grupların te-

mel etnik özelliklerden (kendilik bilinci, 'jeneoloji mitosu' ve ortak kökene ve ortak kadere dair paylaşılan ideoloji) yoksun olduğu kesinlikle belirlenebilir.

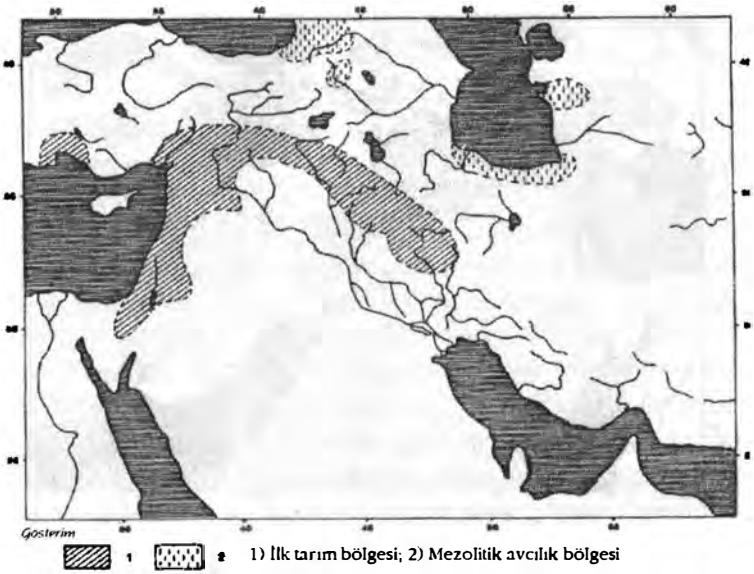
Bu nedenle, büyük ölçüde arkeolojik bulgulara dayanarak, hem Buzulçevresi Avrupası'nda hem de büyük Akdeniz havzasında birbiriyle ilişkili bir dizi sosyo-kültürel ağın varolduğu söylenebilir. Bu ağlar başlangıçta mikro çevresel oluşuma uyarlanmanın sonucu olmuşlardır. Bu ağları oluşturan insan grupları sıkı genetik ve üretim ilişkilerine, sık bir mal ve bilgi mübadelesine girmişlerdir. Muhtemelen aynı diyalekti konuşmuşlardır.

Üst Paleolitik toplumunun doğası ve özellikle onun ekonomisi, kocaman bir zaman dilimini kapsadığı kadar, bütün Akdeniz alanını kaplayan uzun mesafeli temasların varlığını da anlatmaktadır. Bu temaslar, bütün sâkinlerin karşılıklı olarak anlaşabildikleri dilleri ya da lehçeleri konuştukları, büyük bir dil alanı içinde gerçekleşmiştir.

İki üst Paleolitik alanın aşılmaz engellerle birbirinden ayrıldığı düşünülemez. İkisi arasında ilişkilerin varlığı, Bask-Kafkas dilleriyle Ural dilleri arasındaki yapısal benzerliklerden olduğu kadar, özellikle temas bölgesindeki arkeolojik bulgulardan da anlaşılmaktadır.

İnsanlığın tarih öncesinde büyük önem taşıyan ikinci 'sıçrama', yaklaşık olarak 10.000 yıl önce meydana gelmiştir. Bu sırada besin üretici ekonominin en eski göstergeleri, tarım ve hayvancılık, Ortadoğu'nun belirli bölgelerinde gözükmüştü (Şek. 7.2). İzleyen iki binyıl içinde bu yeni ekonomi 'Verimli Hilâl'in iyi yağış alan engebeli alanlarında kesinlikle yerleşikleşmiş, buradan Avrupa ve Asya'nın geniş alanlarına yayılmıştır. Bu süreç yüksek ısı (*Altithermal*) koşulları altında gerçekleşmiştir. Bu koşullar artan sıcaklık ve nemliliğin optimum bileşimidir.

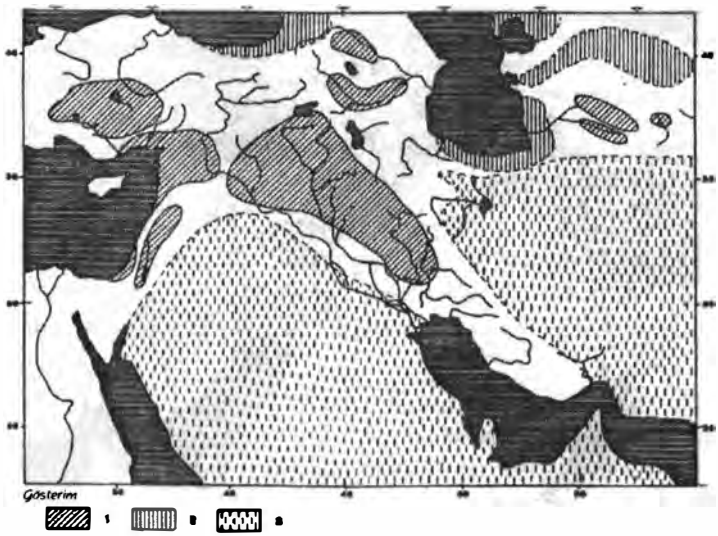
Tarımın ve hayvancılığın yayılması, tarihöncesi toplumun

Şekil 7.2. Erken Holosen'de Ortadoğu (Günümüzden takriben 10.000 yıl önce).

yaşamının bütün yönlerinde çok derin bir değişme anlamına gelmiştir. En göze çarpan dönüşümler toplumsal yaşamda ve yerleşim örüntüsünde meydana gelmiştir. Yarı göçebe toplayıcıların küçük yerleşmelerinin yerinde, tamamen yerleşik tarımcıların büyük yerleşmeleri ortaya çıkmıştır. Yeme içme alışkanlıklarındaki ve yaşam biçimindeki derin dönüşümler, nüfus yoğunluğunun hızla artmasına ve son aşaması büyük kent tipi yerleşmeler olan bir yerleşim hiyerarşisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Şek. 7.3). Yeni toplumsal örgütlenme, önemli alanlar üzerinde giderek artan bir toplumsal iktidara sahip bir toplumsal seçkinler zümresini de içermektedir.

Gruplararası iletişim alanında meydana gelen değişmeler daha az önemli değildir. Çiftçi ekonomisinin yayılması, hammaddelerin, mamûl maddelerin ve bilginin büyük ölçekli mü-

1) Tarım bölgeleri; 2) Toplayıcılık bölgeleri; 3) Potansiyel toplayıcılık bölgeleri

Şekil 7.3. İklimsel Optimum sırasında Ortadoğu (GÖ. tak. 7000-6000)

badelesini içeren uzun mesafeli bir yeni iletişim ağını yaratmıştır. Bu ağ, Kafkasya'nın, İran Yaylası'nın ve Orta Avrupa'nın önemli bölümü ile birlikte, Ortadoğu'yu ve güneydoğu Avrupa'yı içeren bütün ilk tarım dünyasını kaplamıştır. Ayrıca, ilk çiftçi toplumlarıyla yoğun ekonomik ve bilgisel mübadele içine girmiş bulunan ağırlıklı olarak ya da münhasıran toplayıcı tipte ekonominin egemen olduğu bazı alanları da içine almıştır.

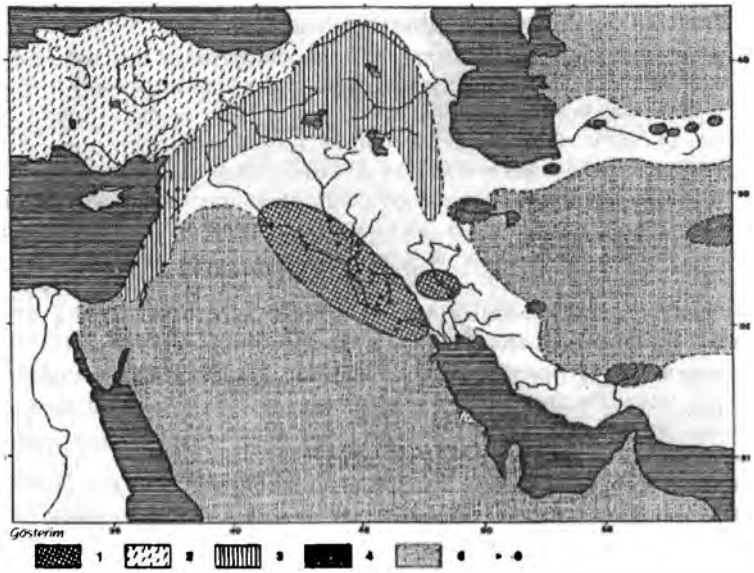
Çiftçi ekonomisinin, ağırlıklı olarak kültürleme yoluyla, yani çiftçilik ve hayvan yetiştiriciliği pratiğinin yerel toplayıcı gruplarca benimsenmesi yoluyla yayıldığı düşünülebilir. Bu süreç (az sayıda istisnasıyla) asla büyük ölçekli göçleri imâ etmez.

Çiftçi ekonomisinin yayılmasının Hint-Avrupa dilinin yayılmasıyla birlikte yürüdüğü ileri sürülmüştür (Renfrew 1987).

Bu dilin (ya da çeşitli lehçelerinin), *lingua franca* yeteneğiyle, ilk tarımcıların henüz ortaya çıkmış dünyasında gruplar arası iletişim ortamı işlevini yürüttüğüne inanıyorum.

'Neolitik Devrim'in bir başka önemli sonucu, daha ayrı 'sosyo-kültürel ağlar'ın ortaya çıkmasıydı. Bu ağları oluşturan topluluklar, çanak-çömlek üslûplarının, ev yapımının ve simgesel maddelerin benzerliğiyle kanıtlanan çoklu ekonomik, kültürel ve ideolojik bağlarla birbirine bağlanmıştı. Yine, bu ağların etniklikle özdeşleştirilip özdeşleştirilemeyeceğine ilişkin bir soru ortaya çıkmaktadır. Bir önceki durumda olduğu gibi, cevap olumsuz olmalıdır. Gözlemlenen Neolitik 'kültür grupları', genellikle, toplulukları (en azından başlangıçta) kendi köken ve dillerinden ayrı bir noktada kuşatabilen, yakın bir topluluklar arası ekonomik ilişkiler ağından doğmaktaydı. Çoğu örnekte bu ağlar, ortak bir yaşam biçimi ve ortak bir tarım ideolojisi anlamına gelmiştir, ama bunlar asla, etnikliğin temel belirtisi olan bizlik bilinci aşamasına varamamıştır. Bugünkü deyişle, bu birimler 'pazar yerlerinde bütünleşmiş ve gruplardan birinin egemen olmasına karşın kültürel çeşitliliğe açık kapı bırakan çok etnik gruplu toplumsal ağlar' (Barth 1969) olarak görülebilir. Çoğu örnekte bu birimler, daha sonraki gelişmelerle bölünmüştür.

Eski Ortadoğu'nun etnik gelişim tarihinde bir sonraki aşama, Sherratt'ın (1981) 'ikinci ürün devrimi' (İÖ. 4800-3000) olarak adlandırdığı Avrupa geç Neolitik evresiyle çakışmaktadır (Şek 7.4). Ilıman Avrupa'nın büyük bölümünde bu evre, mandıra tarımının gelişmesini, saban ve diğer kültürel ve teknolojik yenilikleri içeren bir tarımsal üretim yoğunlaşmasıyla nitelenmektedir. Paleoiklimsel terimlerle bu aşama, iklimin Optimum Sonrası bozulmasına karşılık gelmiştir; sıcaklık ve yağış düşmüş ve buna uygun olarak, risk alanlarında şiddetli olmak üzere, tarımsal üretim azalmıştır. Bu sırada ikisi de risk alanlarında bulunan iki eski tarım uygarlığı (Ukrayna'da Tripolye ve Orta

1) Kent uygarlığı alanı; 2) Tunç Çağı beylikleri alanı; 3) Kura-Aras ağı; 4) tarım alanı; 5) potansiyel hayvancılık alanı; 6) kent ve kent öncesi merkezler alanı.

Şekil 7.4. Optimum Sonrası Ortadoğu (Günümüzden takriben 4.000-3.000 yıl önce).

Asya'da Namazgâh V) çökmüştür. Her iki durumda da bu çöküşe, toplumsal ve ekolojik etkenlerin bileşimi neden olmuştur.

Kıtlık ve kaynaklar için artan rekabet koşullarında, büyük 'sosyo-kültürel ağların' nasıl 'daha küçük birimlere ayrıştığı' görülebilir. Bu süreç, özellikle, ilk Mezopotamya devletlerinin çevresinde açıkça gözlenir.

Toplumsal açıdan, Mezopotamya uygarlıklarının kuzey alanlarında evrimleşen bu birimler grup yönelimli beylikler olarak adlandırılabilir (Renfrew 1979: 307). Bu birimlerde etnik kimlik çok daha fazla belirgindir. Oldukça merkezîleşmiş, kurumsallaşmış iktidar, etnik sınırları korıma işlevini yüklenmiş-

tir. Grubun bütün üyeleri biyolojik olarak kendini idâme ettirebilmekteydi; bu üyeler temel kültürel değerleri paylaşmakta, iletişim ve etkileşim yoluyla aktarılan kültürel biçimlerin açık birliğini tanımakta, kendisini özdeşleştirdiği ve başkalarınca, aynı düzenin diğer kategorilerinden ayrı bir kategoriyi oluşturacak biçimde tanınan bir üyeliğe sahip olmaktaydı (Barth 1969: 10-1). Sadece bu aşamada, kelimenin gerçek anlamında etnikliklerin doğduğu ileri sürülebilir.

Etnik temelli beylikler, Küçük Asya'da, Kafkasya'da ve özel bir türüyle kuzey Karadeniz bölgesinde, bu sırada ortaya çıkmıştır. Bu aşamanın doğal kaynaklar için artan rekabetle ilişkili karakteristik özelliklerinden birisi, etnik gruplar arasında çatışma ve düşmanlıkların meydana gelmiş olmasıdır. Bunu kanıtlayan (büyük kent merkezlerinin yerle bir edilmesi, geniş tarım alanlarının tahribi gibi) bol miktarda arkeolojik bulgu vardır. Bütün bu durumlarda çatışmalar yerel doğasını korumuş ve asla etnik grupların büyük ölçekli yerdeğiştirmeleri biçimine bürünmemiştir.

Hemen hemen aynı sıralarda, Mezopotamya'nın özgül toplumsal ve ekolojik çevresinde ilk sınıflı toplumsal yapıların ivme kazanarak geliştiği ve ilk yazılı uygarlıkların ortaya çıktığı görülür. Kuzeydeki beyliklerin aksine, ilk sınıflı uygarlıklar çok etnik gruplu toplumsal sistemlerdir. Bütün bu durumlarda bu oluşumlar, kuşatıcı bir toplumsal sistem içinde birbirine bağlanmış birçok etnik grubu içermiştir (Barth 1969: 18). Etnik grupların tabakalaşmış bir sistem içinde karşılıklı ilişkiye girdiği sıklıkla gözlemlenebilir. Bu nedenle, yönetici seçkinler, rahipler ve tüccarlar, çoğu zaman, tarımla uğraşan nüfus kütlesine yabancı azınlıkları oluşturmaktadır. Kurumsallaşmış iktidarı elinde tutan, ideolojiyi ve üretim araçlarını denetleyen bu azınlıklar, (yazılı belgeleri de içeren) arkeolojik bulgular biçiminde bugüne kadar donmuş biçimde gelmiş olan değer yönelimlerini ve ilişkili sembolizmi yaratmışlardır.

Eski Ortadoğu'nun ilk sınıflı toplumlarında yönetici seçkinlerin etnik bağlarındaki değişme, rastlantısal sosyo-politik etkenlerin bileşimine bağlı olmuştur ve bu değişimler hiç bir biçimde büyük etnik yer değiştirmeleri imâ etmez; etse bile bu çok enderdir.

Kaynaklar

Barth, F. (ed.) 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. London: Allan and Unwin.

Renfrew, C. 1979. Wessex as a social question. In C. Renfrew (ed.), *Problems in European Prehistory*, pp. 304-310. Edinburgh University Press.

Renfrew, C. 1987. *Archaeology and Language: the puzzle of Indo-European origins*. London: Cape.

Sherratt, A. 1981. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. In I. Hodder, G. Isaac ve N. Hammond (eds), *Patterns of The Past; Studies in Honour of D. Clarke*, pp. 261-301. Cambridge: Cambridge University Press.

Ortadoğu, insanlığın evriminde özel bir rol oynadı. Paleolitik dönemde bu bölgede önemli biyolojik ve toplumsal değişikliklerin ortaya çıktığına pek kuşku yoktur. Bununla birlikte bölge, besin üretici ekonominin ortaya çıkarak yayılması ile daha önemli hale gelmiştir. Buğday, arpa, koyun, sığır, domuz ve muhtemelen köpek, Ortadoğu'da evcilleştirildiler. Gordon Childe'in deyişiyle Ortadoğu, "Neolitik Devrim" bakımından kilit bir bölgeydi. Daha sonraları ilk şehirler ve yazının ilk biçimlerini doğurmasıyla uygarlığın beşiği olacaktı.

Bölgenin hızlı gelişiminin nedenleri nelerdi? Buna bir yanıt bulma çabasındaki bilim adamları sıklıkla çevre etkenine dönmektedir. Bu kitap, Ortadoğu topraklarının mozaik örüntüsüne ilişkin çarpıcı değişkenliği araştırmakta ve bu örüntünün, tarih öncesi toplulukların çeşitli ekolojik eşiklere etkin biçimde uyarlanmasına yol açtığını ileri sürmektedir.

ISBN 975-533-205-7

